

Universitat de Girona

EL FRACÀS D'UNA UTOPIA. COMUNICACIÓ POLÍTICA DELS FEIXISMES A ESPANYA DURANT LA SEGONA REPÚBLICA, 1931-1936

Alfons JIMÉNEZ CORTACANS

Dipòsit legal: Gi. 1547-2013

<http://hdl.handle.net/10803/124700>

El fracàs d'una utopia. Comunicació política dels feixismes a Espanya durant la Segona República, 1931-1936, d'Alfons Jiménez Cortacans, està subjecte a una llicència de [Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 3.0 No adaptada de Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/)

Universitat de Girona

Tesi Doctoral

El fracàs d'una utopia. La comunicació política dels grups feixistes
a Espanya, 1931-1936

Alfons Jiménez Cortacans

Any dipòsit: 2013

Universitat de Girona

Tesi Doctoral

El fracàs d'una utopia. La comunicació política dels grups feixistes
a Espanya, 1931-1936

Autor: Alfons Jiménez Cortacans

2013

Programa de Doctorat en Ciències Humanes i de la Cultura (MEE2011-0480)

Responsables de la direcció: Àngel Duarte Montserrat, Jordi Canal Morell i Genís
Barnosell Jordà

Treball realitzat per optar al títol de Doctor per la Universitat de Girona

Llistat d'abreviatures

Libertad.....	Lib
La Conquista del Estado.....	LCE
Falange Española.....	FE
Arriba.....	Arb
La Patria Libre.....	LPL
No Importa.....	NI
Igualdad.....	Ig
Nuestra Revolución.....	NR
Juntas Ofensivas Nacional Sindicalistas.....	JONS
Juntas Castellanas de Actuación Hispánica.....	JCAH
Sindicato Español Universitario.....	SEU

Índex

Introducció: història i comunicació política a l'entorn de FE de las JONS.....	p. 10
La memòria de Falange Española de las JONS.....	p. 11
Història sobre el feixisme espanyol durant la Segona República.....	p. 14
Bibliografies sobre els protagonistes i aspectes parcials del falangisme.....	p. 16
El discurs polític.....	p. 21
Les masses, els partits i la política.....	p. 25
La teoria de les elits.....	p. 30
Estructura i idees centrals. Metodologia i objectius.....	p. 33
<u>El primer grup feixista organitzat a Espanya.....</u>	p. 37
1 Ramiro Ledesma Ramos i Onésimo Redondo.....	p. 38
1.1 Entre la primavera de 1931 i l'estiu de 1932.....	p. 38
1.2 Dues maneres diferents d'entendre el feixisme.....	p. 39
1.3 Reaccionaris i feixistes, durant la Segona República i el Franquisme.....	p. 43
1.4 Entre l'imperialisme i el centralisme.....	p. 44
1.5 La comunicació per esdevenir un partit de masses.....	p. 46
2 Els líders dels primers grups feixistes organitzats a Espanya.....	p. 47
2.1 Onésimo Redondo, un feixista conservador i catòlic.....	p. 47
I. Biografia i nacionalisme, conservadorisme i catolicisme.....	p. 47
II. El fet catòlic com a element polític.....	p. 51
III. Mort i enterrament d'Onésimo Redondo.....	p. 55
2.2 Ramiro Ledesma Ramos.....	p. 56
I. La cultura, les elits i les masses.....	p. 56
II. La fi de l'avantguarda i la creació com a programa polític.....	p. 59
III. Esperança per la revolució dictatorial i totalitària.....	p. 62
IV. La il·lusió pels totalitarismes.....	p. 64
V. Patriotisme, violència i masses.....	p. 67
3 El missatge central de <i>Libertad</i>: una resposta agressiva contra un atac secular.....	p. 71
3.1 Enemic mortal a batre: la Segona República Espanyola.....	p. 71
3.2 Els pitjors enemics d'Espanya: els socialistes.....	p. 76
3.3 Les masses irresponsables. Castilblanco i Arnedo.....	p. 81
3.4 Un combat en nom d'Espanya.....	p. 84
3.5 L'odi contra els jueus en un país sense jueus.....	p. 87
3.6 Teoria de la conspiració: els agents de l'enemic estranger.....	p. 94
4 <i>La Conquista del Estado</i>. L'odi en contra del present.....	p. 97
4.1 La distància amb els vells mestres i el pragmatisme polític.....	p. 97
4.2 La revolució totalitària al món com a element de contemporaneïtat.....	p. 100
4.3 La revolució totalitària a Europa.....	p. 104
4.4 L'Estat (<i>l'imperi</i>) i les nacions.....	p. 112
4.5 La revolució a Espanya: un moment d'il·lusió i de decepció.....	p. 118
4.6 El missatge central de <i>La Conquista del Estado</i>.....	p. 124
5 El naixement de JONS.....	p. 127
5.1 Les claus del pacte per a la creació de les JONS.....	p. 127

5.2	<i>El racisme ideològic com a element clau del pacte</i>	p. 130
5.3	<i>Feixistització d'Onésimo Redondo</i>	p. 132
5.4	<i>La nacionalització de La Conquista del Estado</i>	p. 136
5.5	<i>El nou discurs de les JONS</i>	p. 142
6	El cop d'estat del general Sanjurjo	p. 146
	<u>De la cultura a la política feixista</u>	p. 149
1	Luy Santa Marina i Azor	p. 150
1.1	<i>L'escriptor Luy Santa Marina</i>	p. 150
1.2	<i>Un ocell a les altures anomenat Azor</i>	p. 151
1.3	<i>Espanya castellana, un pont al passat</i>	p. 153
1.4	<i>El centre masculí i la perifèria femenina</i>	p. 154
1.5	<i>La religió catòlica i l'antisemitisme de Santa Marina</i>	p. 156
1.6	<i>La violència i el compromís</i>	p. 157
1.7	<i>Luy Santa Marina s'afilia a Falange Española</i>	p. 158
2	El madrileny errant, Ernesto Giménez Caballero	p. 160
2.1	<i>Infància i joventut</i>	p. 160
2.2	<i>El servei militar, la guerra i les Notas marruecas</i>	p. 162
2.3	<i>L'avantguarda i La Gaceta Literaria</i>	p. 163
2.4	<i>Les ciutats imperials i l'Europa feixista</i>	p. 165
2.5	<i>De la diversitat a l'odi contra Catalunya</i>	p. 168
2.6	<i>Feixisme: amor patri per conquerir el món</i>	p. 171
3	A l'entorn de José Antonio Primo de Rivera	p. 176
3.1	<i>Sánchez Mazas i Murlane Michelena</i>	p. 176
3.2	<i>Miquelarena, Montes, Foxá i Guillén Salaya</i>	p. 181
3.3	<i>Un grup de literats vol fer política</i>	p. 183
4	El fill del dictador i la política sobrevinguda	p. 184
4.1	<i>Els llibres sobre José Antonio Primo de Rivera</i>	p. 184
4.2	<i>Una família militaritzada i polititzada</i>	p. 188
4.3	<i>Els primers anys de vida de José Antonio</i>	p. 191
4.4	<i>L'entrada en política de José Antonio: amor filial</i>	p. 197
4.5	<i>La Unión Monàrquica Nacional</i>	p. 200
4.6	<i>Els intel·lectuals i les masses</i>	p. 205
4.7	<i>Enfront del naixement de la Segona República española</i>	p. 208
5	Ledesma Ramos a la presó i Redondo a Portugal	p. 217
5.1	<i>Ledesma Ramos i la dreta autoritària</i>	p. 217
5.2	<i>Redondo i les formes feixistes</i>	p. 219
5.3	<i>Reorganització i primers conflictes violents</i>	p. 221
6	D'El Fascio al Fascismo Español	p. 222
6.1	<i>El Fascio I. Accedir a les masses</i>	p. 222
6.2	<i>El Fascio II. Els teòrics i els líders</i>	p. 230
6.3	<i>El Movimiento Español Sindicalista i el Frente Español</i>	p. 237
6.4	<i>Redondo a favor de la unió de les dretes</i>	p. 241
6.5	<i>Les JONS, pioners a Espanya</i>	p. 245
7	La fundació de FE i l'oposició jonsista	p. 254

7.1 El míting del Teatro de la Comedia.....	p. 254
7.2 Els jonsistes contra FE.....	p. 259
7.3 En els orígens del missatge polític de FE.....	p. 268
La construcció d'un partit de masses feixista.....	p. 269
1 La qüestió catalana.....	p. 270
1.1 El conflicte entre Catalunya i Espanya.....	p. 270
1.2 Els primers nuclis feixistes a Catalunya.....	p. 273
1.3 Els falangistes catalans.....	p. 275
1.4 La unió per la conquesta. Una Espanya castellana.....	p. 278
1.5 Una oferta amable de José Antonio: l'imperi.....	p. 281
2 El missatge de la seducció.....	p. 285
2.1 Les set condicions de Ledesma Ramos.....	p. 285
2.2 La feixistització de les dretes autoritàries.....	p. 289
2.3 El discurs de la seducció. La revolució nacional de la unitat.....	p. 293
2.4 El discurs de la seducció. La revolució i els valors eterns.....	p. 296
2.5 El discurs de la seducció. La nacionalització dels socialistes.....	p. 301
2.6 Les deu condicions de Renovación Española.....	p. 304
3 Les esquerdes del discurs de la seducció.....	p. 306
3.1 L'ascens de la conflictivitat.....	p. 306
3.2 La violència falangista i el final de FE.....	p. 309
3.3 Els conflictes amb les dretes autoritàries.....	p. 314
3.4 El discurs de la conquesta.....	p. 317
3.5 Un congrés per ser Jefe de Falange Española de las JONS.....	p. 319
3.6 La incapacitat ser punta de llança.....	p. 321
4 FE de las JONS de José Antonio Primo de Rivera.....	p. 324
4.1 La competència pel lideratge: Calvo Sotelo i José Antonio.....	p. 324
4.2 El discurs sobre Catalunya després d'octubre.....	p. 326
4.3 Els 27 punts: el programa polític de FE de las JONS.....	p. 330
4.4 Les últimes desercions dels reaccionaris i dels revolucionaris.....	p. 332
4.5 Un partit petit, però controlat.....	p. 335
4.6 La Patria Libre: una revista contra FE de las JONS.....	p. 338
5 Un partit organitzat per a la comunicació política.....	p. 345
5.1 La violència com a propaganda: Patria a Granada.....	p. 345
5.2 La centralització del missatge polític: Arriba.....	p. 349
5.3 El final de Libertad.....	p. 352
5.4 Els mítings polítics i els recursos econòmics.....	p. 356
5.5 Teoria política de FE de las JONS.....	p. 363
6 FE a l'Espanya de l'emergència de la conflictivitat.....	p. 368
6.1 Els universitaris a l'avantguarda de la política: Haz.....	p. 368
6.2 FE marca perfil i escull bàndol.....	p. 375
6.3 La consolidació falangista del SEU a la Universitat.....	p. 380
6.4 Les eleccions de 1936: Ni d'esquerres, ni de dretes.....	p. 383
6.5 Els últims dies de la FE de las JONS de José Antonio.....	p. 391
6.6 Ledesma Ramos: un fals nou començament.....	p. 400
Conclusions: Una història fracassada per l'hegemonia política a Espanya.....	p. 405

<i>Introducció: línies de prospecció.....</i>	<i>p. 406</i>
<i>La propaganda política a FE de las JONS.....</i>	<i>p. 408</i>
<i>Les JCAH, un grup reaccionari.....</i>	<i>p. 410</i>
<i>La Conquista del Estado, un grup inconformista i totalitari.....</i>	<i>p. 412</i>
<i>LCE + JCAH = JONS.....</i>	<i>p. 415</i>
<i>La cultura jove i el feixisme.....</i>	<i>p. 417</i>
<i>FE, empresa d'inicis autoritaris.....</i>	<i>p. 419</i>
<i>Espanya i Catalunya i l'imperi falangista.....</i>	<i>p. 420</i>
<i>El discurs de la seducció de Primo de Rivera.....</i>	<i>p. 422</i>
<i>La feixistització.....</i>	<i>p. 424</i>
<i>Les esquerdes del discurs de la seducció.....</i>	<i>p. 426</i>
<i>FE de las JONS de Primo de Rivera.....</i>	<i>p. 428</i>
<i>A la desfeta de 1936.....</i>	<i>p. 430</i>
BIBLIOGRAFIA.....	p. 432

Resum:

La tesi "El fracàs d'una utopia. La comunicació política dels grups feixistes a Espanya, 1931-1936" estudia la comunicació dels següents grups polítics: Las Juntas Castellanas de Actuación Hispánica, La Conquista del Estado, JONS, Sindicato Español Universitario i Falange Española de las JONS. Aquesta tesi no és només una història dels grups feixistes a Espanya durant la Segona República, tot i que també aporta novetats a l'hora d'entendre l'evolució d'aquesta ideologia i dels partits feixistes abans de la Guerra Civil, sinó que a més és un anàlisi discursiu, semàntic i polític de la comunicació que varen portar a terme els partits feixistes per tal d'aconseguir el suport de les masses. L'estudi ha investigat el relat de les següents revistes: *Libertad*, *La Conquista del Estado*, *JONS*, *FE*, *Igualdad*, *Arriba*, *No Importa*, *La Patria Libre*, *Azor* i *Haz*. També han estat investigats la retòrica dels mítings, la imatge en bona mesura construïda dels líders, els símbols, les cançons, els himnes i les consignes.

Resumen:

La tesis "El fracaso de una utopia. La comunicación política de los grupos fascistas en España, 1931-1936" estudia la comunicación de los siguientes grupos políticos: Las Juntas Castellanas de Actuación Hispánica, La Conquista del Estado, JONS, Sindicato Español Universitario y Falange Española de las JONS. Esta tesis no es solo una historia de los grupos fascistas en España durante la Segunda República, aunque también aporta novedades para comprender la evolución de esta ideología de los partidos fascistas antes de la Guerra Civil, sino que además es un análisis discursivo, semántico y político de la comunicación que desarrollaron los partidos fascistas para conseguir el apoyo de las masas. El estudio ha investigado el relato de las siguientes revistas: *Libertad*, *La Conquista del Estado*, *JONS*, *FE*, *Igualdad*, *Arriba*, *No Importa*, *La Patria Libre*, *Azor* y *Haz*. También han sido investigados los mítines, la imagen en buena medida construída de los líderes, los símbolos, las canciones, los himnos y las consignas.

Abstract:

The thesis "The fail of an utopia. Political communication of fascists groups in Spain, 1931-1936" studies communicative strategies of the following political groups: Las Juntas Castellanas de Actuación Hispánica, La Conquista del Estado, JONS, Sindicato Español Universitario and Falange Española de las JONS. This text is not only a history of fascist groups in Spain during the Second Republic, although it shows some relevant innovations in order to understand the evolution of this ideology before the Civil War, but also it is focused on the semantic analysis of discourses and political communication. This study has worked on these magazines: *Libertad*, *La Conquista del Estado*, *JONS*, *FE*, *Igualdad*, *Arriba*, *No Importa*, *La Patria Libre*, *Azor* and *Haz*. Furthermore, image of leaders, symbols, songs, hymns and slogans have been object of deep research.

Aquesta tesi ha estat escrita amb l'ajut per la concessió de la beca de recerca de la Universitat de Girona entre els anys 2004-2008 adscrita al Departament d'Història, d'Història de l'Art i de Geografia, i havent continuat la investigació com a professor del Departament de Filologia i de Comunicació Cultural de la Universitat de Girona des de setembre de l'any 2010 fins a l'actualitat.

Agraïments

El treball que el lector té a les mans ha estat el resultat de gairebé deu anys d'investigació i, per tant, les persones que hi han col·laborat amb actituds amables i generoses són moltes més de les que citaré a continuació. El meu agraïment sincer: a Àngel Duarte, pel seu coneixement, pels consells i per ser-hi fins al final; a Jordi Canal, per haver estat l'ànima d'aquesta tesi i per haver estat el suport irreductible en temps de crisi; a Genís Barnosell, per estructurar i organitzar-hi les idees; i a Anna Maria Garcia, per l'admiració i l'estima que li tinc i per ser-me una referència a l'àmbit acadèmic i humà. A Anna Pi, per les seves correccions i per haver estat un factor imprescindible en l'acabament d'aquest text; a Marc Lamuà, perquè en aquesta aventura com en les altres també hi ha estat; i a Maxi Fuentes, per ser un historiador i un company excel·lent. A Mita Casacuberta, perquè la universitat que té a la mirada és la que a mi em fa il·lusió; i a Àngel Quintana, per l'amistat i les converses de cine, de cultura i de política a l'Antiga. A Pia Bosch i a Sílvia Paneque, per la comprensió amable mostrada sempre amb el meu treball a la Universitat de Girona. A en Paco Jiménez i la Roser Cortacans, els meus pares, que expliquen el que he pogut ser i fer; a en Cesc, la Roser, l'Ilde, la Lluna, en Joel i la Vero, per ser la meva família; a en Cesc petit i l'Ona, perquè m'han fet molt més feliç del que mai havia estat; i a la Gemma, per tot el seu amor sincer, ferma, serenitat i comprensió generosa.

**Introducció: història i comunicació política a
l'entorn de FE de las JONS**

La memòria de Falange Española de las JONS

El feixisme espanyol entre els anys 1931 i 1936 ha estat àmpliament ressenyat com a objecte d'interès històric i cultural. Els continguts polítics i ideològics dels grups, que es van emmirallar en els règims de Mussolini a Itàlia i de Hitler a Alemanya durant la Segona República, han estat analitzats, primer, com a orígens del Franquisme per persones pròximes al règim i, després, des de la seva pròpia complexitat interna per historiadors i investigadors. Hi ha una extensa llista sobre el tema de literatura, de ressenyes i de llibres d'història.

En primer lloc, el feixisme espanyol en aquests anys va ser investigat com a mite fundacional dels orígens del Franquisme durant el període de la dictadura Franquista. En són exemple els treballs d'Emiliano Aguado, de Francisco Bravo, de Francisco Guillén Salaya, de Gumersindo Montes Agudo, de Julián Pemartín, de Pilar Primo de Rivera, d'Ernesto Giménez Caballero, de Víctor

Fragoso del Toro o de Ramon Serran Suñer, entre d'altres.¹ Entre tots van construir una memòria on FE de las JONS sovint va ser explicada com la llavor del Franquisme, un moviment que era entès com a salvador d'Espanya. Eren històries que rememoraven antigues dificultats i celebraven victòries en temps difícils. Aquesta mateixa visió, la de ser el partit que hauria donat lloc al Franquisme, però contemplada des d'un punt de vista crític i contrari a FE de las JONS i al Franquisme, va ser descrita per articles d'Indalecio Prieto, Diego Martínez Barrio o d'Eduardo Álvarez Puga, entre d'altres.²

La memòria de FE de las JONS ha estat recuperada des de posicions pròximes a la formació durant els anys de democràcia. En són una mostra els textos d'Eduardo Navarro, de María del Pilar Amparo Pérez García, de Miguel Argaya, d'Enrique de Aguinaga, de Jaime Suárez, de José Luis Jerez Riesco, de Moisés Simancas, de Vicente Gonzalo Massot, de José Díaz Nieva, de Manuel Parra Celaya o de José María García de Tuñón Aza.³ César Vidal, Ricardo de la Cierva o Pío Moa han justificat una línia de continuïtat ideològica entre la

¹ AGUADO, Emiliano, *La República, último disfraz de la Restauración*. Madrid: Ed. Nacional, 1972; BRAVO, Francisco, *Historia de Falange Española de las JONS*. Madrid: Eds. FE, 1940; FRAGOSO DEL TORO, Víctor, *La España de ayer*. Valladolid: Ed. Miñón, 1955; GUILLÉN SALAYA, Francisco, *Anecdotario de las JONS. Historia y anécdota de las Juntas Ofensivas Nacional Sindicalistas*. San Sebastián-Pamplona: Ed. Yugos y Flechas, 1938; JÉREZ RIESCO, José Luis, *Falange, partido fascista*. Barcelona: Ed. Bau, 1977; MONTES AGUDO, Gumersindo, *Vieja Guardia*. Madrid: Aguilar, 1939; PEMARTÍN, Julián, *Almanaque de la Primera Guardia*. Madrid: Ed. Nacional, 1945; PRIMO DE RIVERA, Pilar, *La mujer en el movimiento nacional*. Santander: Delegación Nacional de la Sección Nacional Femenina de la Falange Española, 1938; GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Camisa azul y boina colorada*. Madrid: Los combatientes, 1939, i *Los secretos de la Falange*. Barcelona: Yunque, 1939; o SERRANO SUÑER, Ramón, *Entre el silencio y la propaganda. La historia como fue: memorias*. Barcelona: Planeta, 1977.

² MARTÍNEZ BARRIO, Diego, «Episodio en Alicante: sobre José Antonio Primo de Rivera» dins *Homenaje a Diego Martínez Barrio*. París: [publicació privada], 1978, pp. 185-189; PRIETO, Indalecio, «Sobre José Antonio Primo de Rivera» dins PRIETO, Indalecio, *Convulsiones de España. Pequeños detalles y grandes sucesos*. México: Oasis, 1967, pp. 125-153; ÁLVAREZ PUGA, Eduardo, *Historia de la Falange*. Barcelona: Dopesa, 1969.

³ NAVARRO ÁLVAREZ, Eduardo, *Cavilaciones entorno a José Antonio*. Madrid: Plataforma 2003, 2003; PÉREZ GARCÍA, María del Pilar Amparo, *Conversaciones con el ausente y otros temas*. Molins de Rei: Nueva República, 2006; ARGAYA, Miguel, *Entre lo espontáneo y lo difícil: apuntes para una revisión de lo ético en el pensamiento de José Antonio Primo de Rivera*. Oviedo: Tarfe, 1996; AGUINAGA, Enrique de, *Un informe (1972) y sus revisiones*. Madrid: Plataforma 2003, 2003; SUÁREZ, Jaime, *Introducción a José Antonio*. Madrid: Plataforma 2003, 2003; JEREZ RIESCO, José Luís, *José Antonio, fascista*. Molins de Rei: Nueva República, 2003; SIMANCAS, Moisés, *José Antonio: génesis de su pensamiento*. Madrid: Plataforma 2003, 2003; MASSOT, Vicente Gonzalo, *José Antonio: un estilo español de pensamiento*. Oviedo: Tarfe, 1997; DÍAZ NIEVA, José, *José Antonio: visiones y revisiones: bibliografía de, desde y sobre José Antonio Primo de Rivera*. Madrid: Barbarroja, 2002; PARRA CELAYA, Manuel, *José Antonio y Eugenio d'Ors: falangismoy catalanidad*. Madrid: Plataforma 2003, 2003; o GARCÍA DE TUÑÓN DE AZA, José María, *José Antonio y la República*. Oviedo: Tarfe, 1996.

Falange a la Segona República i el règim Franquista després de la Guerra Civil.⁴

El mite de l'absent es va començar a construir just després de la mort de Primo de Rivera. Van contribuir-hi Felipe Ximénez de Sandoval, Julián Pemartín, Agustín del Río Cisneros, Francisco Bravo, Pilar Primo de Rivera, Ramón Serrano Suñer, Carlos de Arce, Antonio Gibello, Sancho Dávila o Tomás Borrás.⁵ L'any 2003, en motiu de la celebració del centenari del seu naixement, Arnaud Imatz, Moisés Simancas o Emilo González Navarro, entre d'altres, dedicaren escrits a la seva figura.⁶

Els feixistes entre 1931 i 1936 han estat caracteritzats –sovint durant els últims anys– com el sector més radical en el camp de les dretes en confrontació contra les esquerres. A vegades s'ha confós els esdeveniments que succeïren en els anys anteriors a la Guerra Civil durant la Segona República, com un pròleg a l'escenari bèl·lic, quan en realitat els seus protagonistes no en coneixien el desenllaç, i quan en aquell moment encara eren possibles futurs diferents.⁷

⁴ VIDAL, César, *José Antonio: la biografía no autorizada*. Madrid: Anaya & Mario Muchnik, 1996; CIERVA, Ricardo de la, «La persecución arbitraria contra Falange Española» dins CIERVA, Ricardo de la, *Media nación no se resigna a morir: los documentos perdidos del Frente Popular*. Madrid: Fénix, 2002; i MOA, Pío, «El duelo entre las Juventudes Socialistas y la Falange» dins *Los orígenes de la Guerra Civil española*. Madrid: Encuentro, 1999, pp. 243-251.

⁵ XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Felipe, *José Antonio: biografía apasionada*. Madrid: Bullón, 1963; PEMARTÍN, Julián, *José Antonio*. Madrid: Publicaciones Españolas, 1953; RÍO CISNEROS, Agustín del, *José Antonio: abogado*. Madrid: Ediciones del Movimiento, 1968; BRAVO, Francisco, *José Antonio: el hombre, el jefe, el camarada*. Madrid: Ediciones Españolas, 1939; PRIMO DE RIVERA, Pilar, *Recuerdos de José Antonio (conferencia pronunciada en el Instituto de Cultura Hispánica de Santiago de Chile en diciembre de 1953)*, Madrid: Gráf. Ibarra, 1967, *Recuerdos de José Antonio (conferencia pronunciada en el Club Mundo de Barcelona el 4 de abril de 1973)*, Madrid: Delegación Nacional de la Sección Femenina del Movimiento, 1973, *Recuerdos de José Antonio, Conferencia de Pilar Primo de Rivera en Barcelona el 4 de abril de 1977*, Madrid: Almena, 1977, i *Recuerdos de José Antonio*, Madrid: Barbarroja/Plataforma 2003, 2002; SERRANO SUÑER, Ramón, *Semblanza de José Antonio, joven*. Barcelona: Pareja y Borrás, 1958; ARCE, Carlos de, *José Antonio. Biografía*. Barcelona: ATE, 1983; GIBELLO, Antonio, *José Antonio. Apuntes para una biografía polémica*. Madrid: Doncel, 1974, i *José Antonio, ese desconocido*. Madrid: Dyrsa, 1985; DÁVILA, Sancho, *José Antonio. Salamanca y otras cosas*. Madrid: Afrodisio Aguado, 1967; BORRÁS, Tomás, *El Madrid de José Antonio*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos Madrileños, 1953; o SANTA MARINA, Luys, *Hacia José Antonio*. Barcelona: AHR, 1958.

⁶ IMATZ, Arnaud, *José Antonio, Falange Española y el nacionalsindicalismo*. Madrid: Plataforma 2003, 2003; o bé PRIMO DE RIVERA, Pilar, *Recuerdos de José Antonio...* op.cit.; SIMANCAS TEJEDOR, Moisés, *José Antonio, madurez de su pensamiento*. Madrid: Plataforma 2003, 2003; o AGUINAGA, Enrique de i GONZÁLEZ NAVARRO, Emilio, *Mil veces José Antonio*. Madrid: Plataforma 2003, 2003.

⁷ Les obres següents de compilacions d'articles insisteixen en aquesta idea: REY, Fernando del (dir.), *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República*. Madrid:

Història sobre el feixisme espanyol durant la Segona República

Aquesta tesi està enquadrada dins les dimensions d'espai i de temps pròpies de la disciplina històrica. El text és deutor dels treballs sobre l'Europa d'Entreguerres de George Mosse, d'Ernst Nolte, de Juan José Linz, de François Furet, de Mark Mazower, d'Ian Kershaw, de Martin Kitchen, d'Anthony Beevor, de Roger Griffin, de Renzo De Felice, de Giovanni Gentile, de Josep Fontana i de Tony Judt, entre d'altres. I ha utilitzat els textos sobre la Segona República espanyola d'autors estrangers com Raymond Carr, Hugh Thomas, Gabriel Jackson, Ferald H. Meaker, Martin Blinkhorn, Edward Malefakis, Shlomo Ben-Ami o Paul Preston; i d'espanyols com Santos Juliá, José Álvarez Junco, Pérez Ledesma, Enric Ucelay Da Cal, Mercedes Cabrera, Juan Pablo Fusi, Isidre Molas, Javier Tusell, Santiago Varela, Julio Gil Pecharromán, etc.

L'origen de FE de las JONS ha estat l'objecte d'estudi de nombrosos llibres i articles ben plantejats i resolts. Els orígens del feixisme espanyol van començar a ser analitzats per investigacions fetes fora d'Espanya. Per exemple: la tesi doctoral de Dupré de Saint Martin *La Phalange Espagnole* de 1951; l'article de Francis L. Carsten «España: del nacional sindicalismo a la Falange» de 1971; o la tesi doctoral sobre la història de FE de las JONS de Patricia Root de 1972.⁸ La tesi doctoral de Payne de 1960 ha tingut nombrosos seguidors: *Falange Española, 1931-1942: The rise and stagnation of a fascist movement* i el llibre *Falange. Historia del fascismo español*.⁹

El relat i les etapes fixades del feixisme a la Segona República va iniciar-lo Sheelagh Elwood a *Prietas las files. Historia de Falange Española, 1933-*

Tecnos, 2011; i ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i REY, Fernando del (ed.), *El laberinto republicano. La democracia española y sus enemigos (1931-1936)*. Barcelona: RBA, 2012. Aquests llibres han aportat una nova perspectiva on el cop d'estat de 1936 no obsta per indagar sobre els problemes de la Segona República i els enemics de la democràcia a dretes i a esquerres abans de la Guerra Civil.

⁸ DUPRÉ DE SAINT MATIN, J., *La Phalange Espagnole*. París: Universitat de París, 1951 [Tesi doctoral]; CARSTEN, Francis L., «España: del nacional sindicalismo a la Falange» dins CARSTEN, Francis L., *La ascensión del Fascismo*. Barcelona: Seix Barral, 1971; IMATZ, Arnaud, *La pensée politique de José Antonio Primo de Rivera*. Burdeos: Universitat de Burdeos, 1975, obra després publicada a IMATZ, Arnaud, *La Phalange Espagnole et le national syndicalisme*. París: Goderfroy, 2000; o ROOT, Patricia, *The Falange in the pre-Civil War Spain: Leadership. Ideology and origins*. San Diego: Universidad de San Diego, 1972 [Tesi doctoral].

⁹ PAYNE, Stanley G., *Falange Española, 1931-1942: The rise and stagnation of a fascist movement*. Colúmbia: Universitat de Colúmbia, 1960 [Tesi doctoral].

1983.¹⁰ Els treballs *Antifalange* de Southworth i *Los orígenes del fascismo en España* de Manuel Pastor van evidenciar les mancances de rigor del mite de Falange construït des del Franquisme i van iniciar l'inici de la comprensió del fenomen des de la seva pròpia complexitat.¹¹ Javier Jiménez Campo, des d'una posició crítica contra el fenomen falangista i de caràcter estructuralista marxista, va interpretar-lo com una evolució perniciosa del capitalisme.¹²

En els últims temps, el règim franquista ha estat caracteritzat amb uns eixos nuclears diferents als dels altres règims feixistes a Europa i, per tant, sovint ha estat definit com un sistema polític feixistitzat enlloc de feixista. En canvi, d'altres autors o historiadors han subratllat les coincidències entre el franquisme i els feixismes europeus. En aquest debat hi ha hagut intervencions de Javier Tusell, d'Emilio Gentile, de Pérez Ledesma, de Juan Pablo Fusi, de Giuliana Di Febo, de Susana Sueiro, de Carme Mir o d'Antonio Elorza. El paper de FE de las JONS a dins del Franquisme ha estat estudiat, en tant que representava el feixisme com a posició particular a dins la dictadura, per Ismael Saz Campos, Joan Maria Thomàs, Ferran Gallego, Alejandro Andreassi i José Luis Rodríguez Jiménez.¹³

S'han escrit unes quantes obres de caràcter general sobre feixisme a Espanya. Payne, a *Fascism in Spain, 1923-1977*, recopilava antics materials del llibre

¹⁰ ELLWOOD, Sheelagh, *Prietas las filas. Historia de Falange Española, 1933-1983*. Barcelona: Crítica, 1984.

¹¹ SOUTHWORTH, Herbert Rutledge, *Antifalange. Estudio crítico de «Falange en la Guerra de España: la Unificación y Hedilla» de Maximiano García Venero*. Bordeaux: Ruedo Ibérico, 1967; i PASTOR, Manuel, *Los orígenes del fascismo en España*. Madrid: Tucar, 1975. També cal destacar l'article de SOUTHWORTH, Herbert Rutledge, «Le national syndicalisme espagnol compare avec le fascisme italien et le national socialisme allemand» dins *Actas del Congreso Internacional sobre la Guerra Civil española* [Madrid], (1988), pp. 69-83.

¹² JIMÉNEZ CAMPO, Javier, *El fascismo en la crisis de la Segunda República española*. Madrid: CSIC, 1979. En aquest sentit també cal veure les intervencions realitzades a Florència, juntament amb una ponència de Jiménez Campo, l'any 1982 per CHUECA RODRÍGUEZ, Ricardo i MONTERO GIBERT, José R., «El fascismo en España: elementos para una interpretación» dins *Historia Contemporánea* [País Basc], (1992), pp. 215-247. O bé: JIMÉNEZ CAMPO, Javier, «Orígenes del fascismo español» dins *Historia 16*, núm 91, [Madrid], (novembre de 1983), pp. 26-32.

¹³ SUEIRO, Susana (coord.), *Fascismo y franquismo. Cara a Cara. Una perspectiva histórica*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2004; SAZ CAMPOS, Ismael, *Fascismo y franquismo*. València: Universitat de València, 2004; *España contra España. Los nacionalismos franquistas*. Madrid: Marcial Pons, 2003; i THOMÀS, Joan Maria (ed.), *Franquisme/Feixisme = Franquismo/Fascismo = Franchismo/Fascismo*. Reus: Fundació d'Estudis Socials i Nacionals Josep Recasens, 2001; GALLEGO, Ferran i ANDREASSI, Alejandro, *Fascismo en España: ensayos sobre los orígenes sociales y culturales del franquismo*. Barcelona: El Viejo Topo, 2005; PEÑALBA, Mercedes, *Falange española: historia de un fracaso (1933-1945)*. Navarra: Eunsa, 2009; i RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, Jose Luis, *La extremaderecha española en el siglo XX*. Madrid: Alianza, 1997.

Falange. Historia del fascismo español i realitzava una comparativa entre els feixisme espanyol i els europeus.¹⁴ Stefano Pilotto a *Storia della Falange Española (1933-1939)*, com Payne, va ser poc crític amb els aspectes més durs d'aquest partit.¹⁵ En un altre ordre de coses, Joan Maria Thomàs ha contribuït a entendre que el feixisme a Espanya va tenir una posició particular i parcial a dins del règim Franquista.¹⁶ Ismael Saz Campos ha exposat les limitacions que va patir el projecte falangista dins el Franquisme i Pedro Carlos González Cuevas ha descrit la trajectòria del grup entre els anys 1931 i 1936 com un fracàs.¹⁷

Bibliografies sobre els protagonistes i aspectes parcials del falangisme

La vida de José Antonio Primo de Rivera ha estat investigada per diferents historiadors, que han aportat llum sobre episodis biogràfics del líder de la Falange. Ian Gibson va escriure *En busca de José Antonio*, que va ser una de les primeres aproximacions al pensament i a les influències del falangista.¹⁸ Ángel Viñas ha realitzat diferents aportacions sobre els dies de Primo de Rivera a la presó d'Alacant i alguns intents nazis per salvar-li la vida.¹⁹ Hugh Thomas

¹⁴ PAYNE, Stanley G., *Fascism in Spain, 1923-1977*. Madison: University of Wisconsin Press, 1999. Aquest exercici de comparació europea entre feixismes també l'han fet BURON, Thierry i GAUCHON, Pascal, «Un caso particular: España» dins VVAA, *Los fascismos*. Mèxic: FCE, 1983, pp. 157-172. O bé SAZ CAMPOS, Ismael, «Les peculiaritats del feixisme espanyol» dins *Afers* [València], (1996), i «Regeneracionismo y nuevos nacionalismos. El caso español en una perspectiva Europea» dins BURDIÉL, Isabel i CHURCH, Roy, (eds.), *Viejos y nuevos imperios*. València: Episteme, 1998, pp. 135-156.

¹⁵ PILOTTO, Stefano, *Storia della Falange Española (1933-1939)*. Roma: Il Settimo Sigillo, 1993.

¹⁶ THOMÀS, Joan Maria, *Los fascismos españoles*. Barcelona: Planeta, 2011, *La Falange de Franco. Fascismo y fascistización en el régimen franquista, 1937-1945*. Barcelona: Plaza&Janés, 2001, *Lo que fue la Falange*. Barcelona: Plaza&Janés, 1999, i *Falange, Guerra Civil, Franquisme. FET y de las JONS de Barcelona en els primers anys del règim franquista*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1992.

¹⁷ SAZ CAMPOS, Ismael, «Tres acotaciones a propósito de los orígenes, desarrollo y crisis del fascismo español» dins *Revista de Estudios Políticos* [Madrid], (març-abril, 1986), pp. 179-211; i GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, «La trayectoria de un recién llegado. El fracaso del fascismo español» dins REY, Fernando del (dir.), *Palabras como puños...* op. cit., pp. 480-515.

¹⁸ GIBSON, Ian, *En busca de José Antonio*. Barcelona: Planeta, 1980, i «Prisión y muerte de José Antonio» dins *Historia 16*, núm. 127 [Madrid], (novembre de 1986), pp. 11-26.

¹⁹ VIÑAS, Ángel, *La Alemania nazi y el 18 de julio*. Madrid: Alianda, 1974, «Berlín: salvad a José Antonio» dins *Historia 16*, núm. 1-2 [Madrid], (maig-juny 1976), i «Intentos alemanes para salvar a José Antonio» dins *Guerra, dinero y dictadura, ayuda fascista y autarquía en la España de Franco*. Barcelona: Crítica, 1984, pp. 60-97.

ha contribuït al relat de l'aureola romàntica sobre la seva vida.²⁰ Paul Preston, en canvi, l'ha definit com un defensor dels interessos oligàrquics.²¹ José María Zavala ha escrit un text literari i amable amb la seva figura.²² Julio Gil Pecharromán ha publicat la biografia més completa i equilibrada de Primo de Rivera.²³

Emiliano Aguado, Juan Aparicio, Álvaro Bolaños, Tomás Borrás, José Cuadrado Costa, Ernesto Giménez Caballero, José Luis Jerez Riesco, Santiago Montero Díaz o José María Sánchez Diana han escrit sobre aspectes biogràfics de Ramiro Ledesma Ramos des de la proximitat personal i ideològica.²⁴ S'han publicat treballs més recents com els d'Erik Norling, de Gabriel Server i de Jean Claude Valla sobre les contribucions conceptuals del jonsista.²⁵ Les aportacions de més valor en termes històrics han estat les de

²⁰ THOMAS, Hugh, «The hero in the empty room. José Antonio and Spanish Fascism» dins *Journal of Contemporary History* [Londres], (1996), pp. 174-182.

²¹ PRESTON, Paul, «La Falange: un análisis de la herència fascista española» dins PRESTON, Paul, *España en crisis; la evolución y decadencia del régimen de Franco*. Madrid-México D.F: FCE, 1977, «El imperio ficción de la Falange y el imperio realidad de Castilla» dins VVAA, *Cultura, Sociedad y Política en el mundo actual*. Madrid: Universidad Internacional Menéndez Pelayo, 1981, pp. 199-207, «Le national syndicalisme espagnol compare avec le fascisme italien et le national socialisme allemand» dins *Actas del Congreso Internacional sobre la Guerra Civil española. 1977 Historia y Literatura*, Universidad de Montreal-Ministerio de Asuntos Exteriores [Madrid], (1988), pp. 69-93, i *Las derechas españolas en el siglo XX: autoritarismo, fascismo y golpismo*. Madrid: Sistema, 1986.

²² ZABALA, José María, *La pasión de José Antonio*. Barcelona: Mondadori, 2011.

²³ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera*. Madrid: Temas de hoy, 2003. Carlos Abella, César Vidal, Arnaud Imatz o Fernando Díaz Plaja també han escrit sobre textos biogràfics de Primo de Rivera, però amb un to més literari. ABELLA, Carlos, «José Antonio Primo de Rivera: víctima de su tiempo y de la posteridad» dins ABELLA, Carlos, *Murieron tan jóvenes. Tragedia y romanticismo de la muerte prematura*. Barcelona: Planeta, 2003, pp. 72-102; DÍAZ PLAJA, Fernando, «José Antonio Primo de Rivera, de la vida al mito» dins DÍAZ PLAJA, Fernando, *Los Grandes procesos de la Guerra Civil española*. Barcelona: Plaza & Janés, 1997; i VIDAL, César, *José Antonio. La biografía no autorizada*. Madrid: Anaya & Mario Muchnik, 1996.

²⁴ AGUADO, Emiliano, *Ramiro Ledesma en la crisis de España*. Madrid: ed. Nacional, 1942; APARICIO LÓPEZ, Juan, «Ramiro Ledesma Ramos» dins *La novela del sábado* [Madrid], (4 de novembre de 1939); i «Ramiro Ledesma o el numen de Viriato» dins *Crisol* [Madrid], (octubre-desembre, 1961); i «Ramiro Ledesma: ayer, hoy y siempre» dins *Tribuna de Europa* [Barcelona], (octubre-novembre, 1996); BORRÁS, Tomás, *Ramiro Ledesma Ramos*. Madrid: ed. Nacional, 1971; CUADRADO COSTA, José, «Ramiro Ledesma y la Falange Española» dins *Revisión* [Alacant], (març, 1986), pp. 222-241, «Ramiro Ledesma Ramos et la question juive» dins *Défense de l'Occident* [París], (juliol-agost, 1980), pp. 9-20, i *Ramiro Ledesma Ramos. Un romanticismo de acero*. Madrid: Barbarroja, 1990; GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Ledesma Ramos» dins *Razón Española* [Madrid], (octubre-novembre, 1984), pp. 301-315; JÉREZ RIESCO, José Luis, *Ramiro Ledesma Ramos. Rivoluzionario mistico. Iniziazione sulla filosofia, il pensiero e l'azione del promotore della rivoluzione spagnola*. Monfalcone: Le Pleiadi-Sentinella d'Italia, 1984; MONTERO DÍAZ, Santiago, *Ramiro Ledesma Ramos*. Madrid: círculo cultural Ledesma Ramos, 1962; o SÁNCHEZ DIANA, José María, *Ramiro Ledesma Ramos. Biografía*. Madrid: Editora Nacional, 1975.

²⁵ NORLING, Erik, *La Conquista del Estado. La radicalización de los intelectuales jóvenes. Una corriente no conformista de la intelectualidad juvenil en los últimos meses de la dictadura. Sus*

Payne sobre el paper de Ledesma Ramos als orígens del feixisme espanyol; de González Cuevas sobre les seves contribucions al pensament feixista; de Luciano Casali sobre el seu paper de revolucionari; i, sobretot, de Ferran Gallego sobre la seva biografia intel·lectual i política.²⁶

La vida d'Onésimo Redondo ha estat ressenyada des de la proximitat i la nostàlgia per Javier Martínez de Bedoya, Narciso García Sánchez, José Villanueva de la Rosa, José Luis Mínguez i Luis Miguel Villegas.²⁷ L'aproximació més notable a l'acció política de Redondo ha estat escrita per Ricardo M. Martín de la Guardia.²⁸ De Giménez Caballero n'ha escrit Douglas Foard a *Ernesto Giménez Caballero (o la revolución del poeta)* de l'any 1975.²⁹ L'any 2000, va aparèixer la biografia d'Enrique Selva: *Ernesto Giménez Caballero: entre la Vanguardia y el fascismo*, on s'insisteix en la línia de continuïtat entre avantguarda i feixisme.³⁰ Aquest llibre aporta una mirada sobre el fenomen feixista entès com a cultura política, tal com succeeix a l'obra de Victoriano Peña Sánchez i de Mechthild Albert.³¹ José-Carlos Mainer assenyala

paralelos en Europa. Fuengirola: UNED, 1997 [Projecte d'investigació], «Ramiro Ledesma Ramos: itinéraire d'un non-conformiste» dins *Resistance. Le mensuel du Réseau Radical NR & Solidariste* [París], (octubre i novembre, 2002); SERVER, Gabriel, *Ramiro Ledesma Ramos (1905-1936). Itinéraire d'un nationaliste révolutionnaire espagnol*. Niza: Universitat de Niza-Sophia Antipolis, 1998 [Memòria de llicenciatura]; VALLA, Jean Claude, *Ledesma Ramos et la Phalange Espagnole 1931-1936*. París: Librairie Nationale, 2002; i un petit treball de DÍAZ DE OTAZU, Francisco, *Hacia la filosofía de Ramiro Ledesma*. Oviedo: SOS Libros, 2000.

²⁶ PAYNE, Stanley G., «Ledesma Ramos and the origins of spanish fascism» dins *Mid. American* [Chicago], (1961), pp. 226-241; GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, «Ledesma Ramos y el fascismo» dins *Razón Española*, núm. 80 [Madrid], (novembre-desembre, 1996), pp. 261-298; «Ledesma Ramos o el imposible fascismo española» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Discurso a las juventudes de España*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003; CASALI, Luciano, *Società di massa, Giovani, rivoluzione. Il fascismo di Ramiro Ledesma Ramos*. Bolonya: Clueb, 2002; i GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos y el fascismo español*. Madrid: Síntesis, 2005.

²⁷ MARTÍNEZ DE BEDOYA, Javier, *Onésimo Redondo. Caudillo de Castilla*. Valladolid: Libertad, 1938; GARCÍA SÁNCHEZ, Narciso, «Introducción» dins REDONDO, Onésimo, *Obras completas*. Madrid: Publicaciones españolas, 1954; VILLANUEVA DE LA ROSA, José, «Prólogo» dins REDONDO, Onésimo, *El Estado Nacional*. Valladolid: Libertad, 1938; i MÍNGUEZ GOYANES, José Luis, *Onésimo Redondo (1905-1936). Precursor sindicalista*. Madrid: San Martín, 1990; i VILLEGAS, Luis Miguel, *Onésimo Redondo. Los albores de la Falange*. Madrid: Barbarroja, 2011.

²⁸ MARTÍN DE LA GUARDIA, Ricardo, *Información y propaganda en la Prensa del Movimiento. Libertad de Valladolid, 1931-1979*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1993 [Tesi doctoral].

²⁹ FOARD, Douglas, *Ernesto Giménez Caballero, o la revolución del poeta: estudio sobre el nacionalismo cultural hispánico en el siglo XX*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos, 1975, i *The Revolt of the aesthetes: Ernesto Giménez Caballero and the origins of Spanish fascism*. New York: Peter Lang, 1989.

³⁰ SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero: entre la vanguardia y el fascismo*. Valencia: Pre textos i Institució Alfons el Magnànim, 2000.

³¹ PEÑA SÁNCHEZ, Victoriano, *Intelectuales y fascismo. La cultura italiana del ventennio fascista y su repercusión en España*. Granada: Adhara, 1993; i ALBERT, Mechthild, *Vanguardistas de camisa azul: la trayectoria de los escritores Tomás Borrás, Felipe Ximénez de Sandoval, Samuel Ros y Antonio de Obregón entre 1925 y 1940*. Madrid: Visor, 2003.

una ruptura en la trajectòria de Giménez Caballero quan va viatjar de l'avantguarda fins a la política feixista.³²

En els últims temps s'han publicat alguns textos sobre falangistes o aspectes del falangisme que, més enllà del valor que tenen com a aportació concreta o biogràfica, també tenen vàlua per contribuir a comprendre el falangisme durant la Segona República. És el cas de *La sombra del César*, la biografia de Santiago Montero Díaz escrita per Xosé M. Núñez Seixas, on el falangista és definit com un inconformista i un revolucionari contra qualsevol situació oficial,³³ i del volum sobre José M. Fontana Tarrats i d'altres feixistes catalans com Roberto Bassas que ha investigat Joan Maria Thomàs.³⁴ En aquest sentit, també cal tenir en compte la tesi doctoral d'Aleix Purcet sobre el Sindicato Español Universitario de FE de las JONS durant la Segona República.³⁵

S'ha debatut sobre aspectes parcials del feixisme a Espanya. José Díaz Nieva i Enrique Uribe han escrit la bibliografia més completa sobre FE de las JONS.³⁶ Eduardo González Calleja ha realitzat valuoses contribucions per comprendre la concepció de la violència al grup de Primo de Rivera, així com l'organització clandestina de la Primera Línea o la Falange de Sangre.³⁷ Pedro Carlos González Cuevas ha escrit sobre la violència entre grups polítics durant la Segona República i sobre el vincle entre feixisme i nacionalisme.³⁸ Rafael

³² MAINER, José-Carlos, «Ernesto Giménez Caballero o la inoportunidad» dins GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Casticismo, nacionalismo y vanguardia: antología, 1927-1935*. Madrid: Fundación Santander Central Hispano, 2005.

³³ NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M., *La sombra del César. Santiago Montero Díaz, una biografía entre la nación y la revolución*. Granada: Editorial Comares, 2012.

³⁴ THOMÀS, Joan Maria, *Biografía política d'un franquista català*. Reus: Edicions del Centre de Lectura de Reus, 1997; i *Feixistes! Viatge a l'interior del falangisme català*. Barcelona: La Esfera de los Libros, 2008.

³⁵ PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants: feixisme, joves i món universitari durant la Segona República Espanyola: (1931-1936)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2011 [Tesi doctoral].

³⁶ DÍAZ NIEVA, José i URIBE, Enrique, *El yugo y las letras. Bibliografía de, desde y sobre el nacionalsindicalismo*. Madrid: Reconquista, 2005.

³⁷ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, «Camisas de fuerza: fascismo y paramilitarización» dins *Historia contemporánea*, núm. 11 [Bilbao], (1994), pp. 44-81, «El fracaso de las milicias políticas» dins *La Guerra Civil española: La II República, esperanzas y decepciones*. Barcelona: Folio, 1996, pp. 72-84, *Milicias fascistas y violencia política en la II República*. Madrid: Universitat Complutense de Madrid, 1984 [Memòria de llicenciatura], i «Los pistoleros azules. Milicias fascistas y violencia política en la II República» dins *Historia 16*, núm. 98 [Madrid], (juny de 1984), pp. 18-32. També ha escrit sobre violència falangista MILÀ ROGRÍGUEZ, Ernesto, *La guerrilla urbana falangista 1931-1937*. Barcelona: Alternativa, 1980.

³⁸ GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, «Política de lo sublime y teología de la violencia en la derecha española» dins JULIÀ, Santos (dir.), *Violencia política en la España del siglo XX*. Madrid: Taurus, 2000, pp. 105-144. Per altra banda, GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, «Fascismo en España» dins *Acción Española: Teología política y nacionalismo en España*

Ibáñez, Michael G. Ureta, José del Val Carrasco i Josep G. Llauradó han investigat el feixisme com un tipus d'ultranacionalisme.³⁹ José Antonio Parejo Fernández ha demostrat que els afiliats falangistes eren de classes i condicions econòmiques ben diverses.⁴⁰ Martin Blinkhorn assenyala les diferències ideològiques entre falangistes i carlistes. José R. Montero i Alfonso Lazo han fet analitzar el component catòlic del moviment falangista.⁴¹ Cristian Garay Vera ha reflexionat sobre la relació entre FE de las JONS i la modernitat, un treball influït pels llibres de Roger Griffin.⁴² Ismael Saz Campos ha contribuït a entendre el paper del feixisme italià a Espanya durant la Segona República i la Guerra Civil.⁴³

El pensament polític de FE de las JONS ha estat el nucli central dels següents treballs: *La Falange teórica* de Manuel Penella; «Teoría y práctica del fascismo español» de Paul Preston; *Nacional-sindicalismo. Fascismo Español. Primo de Rivera y Ledesma Ramos* de José Ramón Catalán Díez; i *Los (anti)intelectuales de la derecha en España* de Mario Martín Gijón.⁴⁴ José-

(193-1936). Madrid: Planeta, 1988, pp. 196-214; i «Fascismo Español y nacionalismo» dins GUERRERO, Andrés de Blas, *Enciclopedia del Nacionalismo*. Madrid: Tecnos, 1997, pp. 163-166.

³⁹ IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, «Nacionalismos totalitarios en conflicto. Las tentaciones fascistas en la España republicana» dins BULLÓN DE MENDOZA, Alfonso i TOGORES, Luis Eugenio (coord.), *Revisión de la Guerra Civil española*. Madrid: Actas, 2002, pp. 47-72; URETA, Michael G., *Falange: nationalism, patriotism or capitulation?* Manila: Universitat de Filipines, 1988 [Tesi doctoral]; i LLAURADÓ, Josep G., «A propòsit de l'article de Miquel Ferrer: Les JONS de José Antonio Primo de Rivera contra els moviments nacionals peninsulars» dins *Xaloc* [Mèxic], (1980).

⁴⁰ PAREJO FERNÁNDEZ, José Antonio, «La mutación falangista (1934-1936)» dins ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i REY, Fernando del (ed.), *El laberinto republicano...* op. cit., pp. 219-247.

⁴¹ BLINKHORN, Martin, «Carlismo y Fascismo» dins BLINKHORN, Martin, *Carlismo y contrarevolución en España 1931-1939*. Barcelona: Crítica, 1979; MONTERO GIBERT, José R., «Catolicismo político y fascismo en la II República» dins *Historia* 16, núm. 91 [Madrid], (novembre, 1983), pp. 42-47; i LAZO DÍAZ, Alfonso, *La Iglesia, la Falange y el fascismo*. Sevilla: Universitat de Sevilla, 1998.

⁴² GARAY VERA, Cristian, «Falange y paradoja de la modernidad» dins *Revista de Estudios Universales*, núm. 3 [Xile], (1992), pp. 21-37; i GRIFFIN, Roger, *The nature of fascism*. Londres: Routledge, 1993.

⁴³ SAZ CAMPOS, Ismael, *Fascistas en España: la intervención italiana en la Guerra Civil a través de los telegramas de la "missione Militare italiana in Spagna": 15 diciembre 1936-31 marzo 1937*. Madrid: CSIC, 1981, «Antecedentes y primera ayuda material de la Italia fascista a los sublevados en España en julio de 1936» dins SAZ CAMPOS, Ismael, *Italia y la Guerra Civil española*. Madrid: CSIC, 1986, «Falange e Italia. Aspectos poco conocidos del fascismo español» dins *Estudios d'Història contemporània del País Valencià* [València], (1982), pp. 203-221, i «Italia y el fascismo español» dins SAZ CAMPOS, Ismael *Mussolini contra la II República: hostilidad, conspiraciones, intervención (1931-1936)*. València: Alfons el magnànim, 1986.

⁴⁴ PENELLA, Manuel, *La Falange Teórica. De José Antonio Primo de Rivera a Dionisio Ridruejo*. Barcelona: Planeta, 2006; PRESTON, Paul, «Teoría y práctica del fascismo español» dins *VVAA, Cultura, Sociedad y Política en el mundo actual*. Guadalajara: Secretaria de Estado de

Carlos Mainer, des de la recerca de les influències per als joves feixistes, Enric Ucelay Da Cal, des d'assenyalar el deute falangista amb el noucentisme d'Eugeni d'Ors, Mónica i Pablo Carbajosa, des del relat del fet literari a FE de las JONS, Vicente Maurel, des de la crítica textual, i Jordi Gracia, des de la contribució falangista a la crítica del Franquisme, han realitzat una lectura sobretot cultural del fenomen feixista.⁴⁵

El discurs polític

La primera incògnita abans d'iniciar aquest estudi va ser si era possible dir alguna cosa nova sobre el tema indicat, quan existeixen llibres recents amb investigacions de rigor i d'altres que han aguantat bé el pas del temps. La metodologia d'aquest treball està centrada en l'anàlisi política, tot tenint en compte els lideratges, els partits, els grups de pressió, l'activitat parlamentària, les eleccions, el màrqueting, la violència, la mobilització al carrer, les pugnes ideològiques, el diàleg entre les forces polítiques, els conflictes i els pactes tàctics o estratègics. És des d'aquest punt de vista que aquesta tesi doctoral pretén investigar un mateix objecte d'estudi des d'una mirada diferent i aportar diferents novetats a la història dels grups feixistes durant la Segona República.

Els moviments, que sovint han estat interpretats com a ideològics, en moltes ocasions responen a motius tàctics relacionats amb la circumstància concreta del moment. Les argumentacions a vegades foren escollides per diferenciar-se d'altres grups polítics, per exemple, o bé per construir-hi ponts en moments que això podia beneficiar-los. Les temàtiques eren escollides segons els auditoris on es movia el públic objectiu del feixisme. El desplegament de símbols, uniformes i consignes estava estretament relacionat amb el màrqueting polític i l'intent per aconseguir el favor i el suport de les masses. La violència va ser

Universidades, 1981, pp. 209-227; CATALÁN DIEZ, José Ramón, *Nacional sindicalismo. Fascismo Español. Primo de Rivera y Ledesma Ramos*. Bilbao: Universitat del País Basc, 1998 [Tesi doctoral]; i MARTÍN GIJÓN, Mario, *Los (anti)intelectuales de la derecha en España. De Giménez Caballero a Jiménez Losantos*. Barcelona: RBA, 2011.

⁴⁵ MAINER, José-Carlos, *La Edad de plata: (1902-1931): ensayo de interpretación de un proceso cultural*. Madrid: Cátedra, 1981; UCELAY DA CAL, Enric, *El Imperialismo catalán: Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*. Barcelona: Edhasa, 2003; CARBAJOSA, Mónica i CARBAJOSA, Pablo, *La corte literaria de José Antonio: la primera generación cultural de la Falange*. Barcelona: Crítica, 2003; VICENTE MAUREL, Marcos, *Del arte a la política: la evolución ideológica de Ernesto Giménez Caballero y Ramiro Ledesma Ramos a través de su crítica cultural y literaria (1923-1931)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2004 [Tesi doctoral].

real, però a la vegada també va ser una de les formes més eficients de propaganda política. Aquesta perspectiva permet matisar i acabar de comprendre la trajectòria dels grups feixistes de les Juntas Castellanas de Actuación Hispánica, de La Conquista del Estado, de JONS i de la Falange.

El feixisme com a partit polític organitzat a Espanya va començar l'any 1931. La Conquista del Estado de Ramiro Ledesma Ramos i les Juntas Castellanas de Actuación Hispánica d'Onésimo Redondo van ser les primeres organitzacions a adquirir les formes i continguts dels feixismes europeus quan es van fusionar per crear les Juntas Ofensivas Nacional Sindicalistas. El règim de Mussolini havia estat el mirall polític més notable on s'havien identificat.⁴⁶ El primer partit de masses, però, va ser FE de las JONS i ho va aconseguir a l'alçada de 1936, quan finalment va arribar-los l'èxit en el moment que Espanya es dividia en dues parcialitats enfrontades a mort just abans de la Guerra Civil. En aquest context, FE de las JONS va ser identificada com una de les millors maneres d'enfrontar-se contra la República del Front Popular.

Els partits polítics són organitzacions que desitgen obtenir el poder per defensar uns interessos col·lectius i aplicar uns principis i valors.⁴⁷ Les estratègies de comunicació adquireixen un paper rellevant quan el context requereix convèncer les masses per activar-les.⁴⁸ A Espanya, entre els anys 1931 i 1936, les esquerres i les dretes van pretendre comptar amb el màxim suport ciutadà, algunes, per guanyar les eleccions i, d'altres, per imposar-se al contrari per mitjà de la força de la revolució o del cop de força. Per fer-ho, es van construir missatges a les masses i consignes per manejar els militants.⁴⁹

L'esquema utilitzat pels feixismes durant la Segona República va ser unidireccional: emissor (el partit polític) – canal (sovint revistes o mítings) – receptor (les masses).⁵⁰ La construcció del missatge polític va tenir en compte

⁴⁶ PEÑA SÁNCHEZ, Victoriano, *Intelectuales y fascismo...* op. cit.

⁴⁷ SANCHÍS, José Luis, MAGAÑA, Marcos i SANMARTÍN, Aleix, *Ganar el poder. Apuntes de 86 campañas electorales*. Madrid: Síntesis, 2009.

⁴⁸ FRANCO, Teresa, *Màrqueting polític*. Barcelona: UOC, 2009.

⁴⁹ La societat fou definida políticament com a ens independent del poder segons pensadors com Locke, Smith i Hume. Cal veure SARTORI, Giovanni, *Cómo hacer ciencia política*. Madrid: Taurus, 2011.

⁵⁰ Sobre comunicació i poder, cal veure: SCHILLER, Herbert I., *Communication and Cultural Domination*. Nova York: International Arts and Sciences Press, 1976; VVAA, *Democratizing communication?: Comparative perspectives on information and power*. Cresskill: Hampton,

no només l'audiència a qui anava dirigit, sinó també les circumstàncies de l'emissor i del canal utilitzat.⁵¹ El màrqueting polític encara estava en una fase inicial i la comunicació acostumava a tenir una única direcció i no rebia contestació dels receptors. La premsa va jugar un paper fonamental com a canal per aconseguir augmentar el poder de persuasió.⁵² El primer feixisme a Espanya va publicar diversos diaris: *Libertad, La Conquista del Estado, JONS, FE, Arriba, La Patria Libre, No importa, Patria, Haz o Nuestra Revolución*. La premsa falangista va ser l'instrument més utilitzat per difondre el missatge polític del grup per tal d'ampliar militància, intervenir en els afers del moment, dialogar amb altres partits i expandir una imatge per mitjà de consignes i símbols.

El màrqueting polític ja era conegut des de feia anys. Per exemple, Abraham Lincoln havia realitzat una campanya electoral viatjant amb tren de ciutat en ciutat a mitjan del segle XIX, tal com es pot veure a la pel·lícula de John Ford, *Young Mr. Lincoln* de 1932. Aquell mateix any, Hans Baur va portar a Adolf Hitler de Munic a Dresde el dia 3 de març per competir a les eleccions a la República de Weimar.⁵³ La primera emissora de ràdio va aparèixer l'any 1920 i, quatre anys més tard, John David i Calvin Coolidge van fer-hi publicitat.⁵⁴ El partit Republicà va realitzar espots el 1928 i, aquell any, el president Roosevelt va encarregar les primeres enquestes d'opinió.⁵⁵ A Espanya, la comunicació política no estava tan avançada, però és cert que es varen donar passos endavant importants entre 1931 i 1936 i hi van participar la majoria d'actors polítics.

FE de las JONS va realitzar actes polítics a les ciutats grans i mitjanes, va desplaçar els líders amb tren o amb cotxe, va dissenyar cartells electorals, va publicar fulletons i va dedicar una part substancial del seu pressupost a accions

1997; IOSIFIDIS, Petros, *Global media and communication policy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011; i FREEMAN, Des, *The Politics of media policy*. Cambridge: Polity, 2006.

⁵¹ MONZÓN, Cándido, *Opinión pública, comunicación y política*. Madrid: Tecnos, 2006; CARLOS LOZANO, José, *Teoría e investigación de la comunicación de masas*. México: Pearson, 2007; i CANEL, María José, *Comunicación política. Una guía para su estudio y práctica*. Madrid: Tecnos, 2006.

⁵² MUÑOZ-ALONSO, Alejandro i ROSPIR, Juan Ignacio, *La comunicación política*. Madrid: Universitas, 1995.

⁵³ MAZZOLENI, Gianpietro, *La comunicación política*. Madrid: Alianza, 2010.

⁵⁴ ALCÁNTARA SÁEZ, Manuel, *El oficio de político*. Madrid: Tecnos, 2012.

⁵⁵ MAAREK, Philippe, J., *Communication & marketing de l'homme politique*. París: Lexis Nexis, 2007.

de comunicació. José Antonio Primo de Rivera o Ramiro Ledesma Ramos van tenir en compte qüestions de màrqueting polític relacionades amb la imatge com a qüestió important a la política. Els feixismes van ser pioners en la utilització de diferents disciplines per tal de convèncer i activar els afiliats i els partits a Espanya no en van ser aliens.⁵⁶

FE de las JONS va utilitzar un llenguatge revolucionari –com a instrument de canvi polític i social–, totalitari –per tal d'exercir el control sobre les masses– i de crisi –com a construcció lingüística en contra del sistema oficial.⁵⁷ Utilitzà un seguit de rituals polítics de naturalesa simbòlica per concentrar l'atenció en objectius cognitius i afectius, com per exemple mostrar solidaritat de grup o el poder dels jerarques, atacar l'enemic o atorgar sentit als esdeveniments de la vida política i social.⁵⁸ Va construir una estratègia per expandir un missatge central –la projecció imperial d'Espanya a partir de la unitat interior–, que a partir de la repetició va convertir en alguna cosa important, i que va servir per diferenciar-se de les altres ofertes polítiques i, d'aquesta manera, crear un perfil polític propi.⁵⁹

L'afiliació a un partit és la resposta d'una conducta individual que obeeix a diferents factors col·lectius: la pertinença a una família o comunitat d'amics i veïns; la influència dels mitjans de comunicació i la labor de proximitat d'agents que actuen com a líders d'opinió; o les característiques socioculturals i les percepcions polítiques individuals, que es construeixen de manera indirecta a partir de mirades subjectives ben diverses. FE de las JONS va actuar com a

⁵⁶ Veure VVAA, *Art i poder. Catàleg de l'exposició*. Barcelona: CCCB, 1996; FELICE, Renzo de, *Le interpretazioni del fascismo*. Roma-Bari: Laterza, 1997; GENTILE, Emilio, *Fascismo. Historia e interpretación*. Madrid: Alianza, 2004; GRIFFIN, Roger (ed.), *Fascism*. Oxford-Nueva York: Oxford University Press, 1995; LINZ, Juan, «Some Notes Toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective» dins LAQUEUR, Walter (ed.): *Fascism. A Reader's Guide*. Berkeley - Los Angeles: University of California Press, 1976, pp. 3-121; MOSSE, George, *La nacionalización de las masas. Simbolismo político y movimientos de masas en Alemania desde las guerras Napoleónicas al Tercer Reich*. Madrid: Marcial Pons, 2005; o STERNHELL, Zeev, «Fascist ideology» dins LAQUEUR, Walter (ed.), *Fascism...* op. cit., pp. 315-376.

⁵⁷ CEDRONI, Lorella i DELL'ERA, Tomasso, *Il linguaggio politico*. Roma: Carocci, 2002.

⁵⁸ LUKES, Steven, *El Poder. Un enfoque radical*. Madrid: Siglo XXI, 2007.

⁵⁹ Sobre formes de discurs polític, cal veure: MONTEFORTE TOLEDO, Mario (ed.), *Discurso político*. México: Nueva imagen, 1980; MANGONE, Carlos i WARLEY, Jorge, *El discurso político: del foro a la televisión*. Buenos Aires, Biblos, 1994; RODRÍGUEZ KAUTH, Ángel, *El discurso político: la caída del pensamiento*. Buenos Aires: Espacio, 2000; o VASILACHIS, Irene, *Discurso político y prensa escrita: un análisis sociológico, jurídico y lingüístico. La construcción de representaciones sociales*. Barcelona: Gedisa, 1997; i WOLF, Mauro, *La investigación de la comunicación de masas. Crítica y perspectivas*. Barcelona: Paidós, 2005.

agent constructor de significats i va oferir de manera sistemàtica aquestes construccions al públic en forma de relat, que les incorporà a estructures de significat modelades per identificacions col·lectives anteriors.

Les masses, els partits i la política

Els partits feixistes a Espanya no buscaven només electors, sinó que també van aprofitar el context democràtic republicà per tal de trobar afiliats. El suport de les masses era l'element clau per plantejar-se aconseguir el poder, ja fos de manera democràtica o violenta. Aquesta circumstància era fonamental a l'hora de reclamar el lideratge polític. En aquest context, doncs, van desenvolupar una intensa propaganda de màrqueting polític per convèncer persones de començar a militar en el feixisme. Es va analitzar la situació política, es va escriure una estratègia, es va escollir un missatge central, es van portar a terme diferents accions de propaganda i es va desenvolupar una intensa activitat als mitjans de comunicació. Dit d'una altra manera, es va llançar una campanya permanent per captar nous militants.

Una definició mínima de partit és qualsevol grup polític identificat per una etiqueta oficial que es presenta a unes eleccions o competeix per obtenir el poder, un indispensable instrument de mediació entre demandes socials i institucions, associacions voluntàries que proposen un programa d'intervencions globals i competeixen per a l'exercici del poder institucional. En el cas dels partits feixistes durant la Segona República, són partits creats des de l'oposició política i social. Es constitueixen per part de sectors socials exclosos de l'escenari polític, que reclamen una participació en el procés de decisió i tenen una organització permanent, afiliació numerosa i un programa explícit de propostes. Tenien un caràcter massiu en tant que buscaven la quantitat d'afiliats i no la qualitat. El partit era també un instrument d'educació popular en tant que difonia un ideari i proposava un programa d'acció i de govern. Al mateix temps necessitava col·laboració voluntària i mitjans econòmics.⁶⁰

⁶⁰ VALLÈS, Josep M., *Ciencia política. Una introducción*. Barcelona: Planeta, 2006.

Els partits polítics es van formar a partir de les estructures estables a l'entorn dels grups parlamentaris. Aquests individus, aviat, van comprendre que compartien l'objectiu d'aconseguir guanyar electoralment i mantenir el poder, fet que va contribuir a la creació d'estructures organitzatives estables, tal com demostrà l'estudi d'Ostrogorski al Regne Unit.⁶¹ Els partits polítics amb voluntat d'esdevenir de masses van adquirir una organització en forma de piràmide, amb una base d'afiliació tan gran com fora possible, un estrat menor de dirigents intermedis i una petita elit dominant que controla els nivells inferiors. Els partits feixistes estudiats ja no eren ni partits de quadres, tal com els havia definit Weber, ni tampoc d'elits, tal com va caracteritzar-los Duverger.⁶²

Tot i que els partits que dirigien la seva acció als electors van arribar després de la Segona Guerra Mundial, els partits feixistes durant la Segona República també van utilitzar estratègies de màrqueting polític, on es tenia en compte quina imatge tenia el líder, la personalització de l'acció política, la relació amb els mitjans de comunicació i un perfil d'afiliats prou heterogeni. Segons la definició de Sartori d'influència política, on es té en compte la possibilitat de formar govern, la capacitat de vetar accions o decisions i de coalició, els partits feixistes van tenir-ne ben poca durant el règim republicà.⁶³ És un sistema de multipartit polaritzat, fet que tingué una tendència creixent a la radicalització, on hi ha partits antisistema, entre els quals els analitzats, i una creixent distància ideològica entre els partits situats en els extrems del sistema. Es van crear oposicions irresolubles que van dificultar la formació de governs i va haver una política de superofertes o de promeses excessives.

L'opinió pública és una qüestió important a l'Espanya de la dècada de 1930. L'aparició de les masses a l'escena política a Occident havia estat motiu de reflexió durant la segona meitat del segle XIX i, sobretot, a les primeres dècades del segle XX. Per exemple, Alexis de Tocqueville va utilitzar el concepte «societat de masses» per fer referència a una multitud d'individus

⁶¹ OSTROGORSKI, Mosei, *Democracy and the Organization of Political Parties*. Londres: MacMillan, 1902.

⁶² WEBER, Max, *Economía y sociedad. Esbozo de sociología comprensiva*. Méixc. FCE, 1964; i DUVERGER, Maurice, «Influencia de los sistemas electorales en la vida política» dins VVAA, *Diez textos básicos de Ciencia Política*. Barcelona: Ariel, 1982.

⁶³ SARTORI, Giovanni, *Homo videns. La Sociedad teledirigida*. Madrid: Taurus, 1977; i *Partidos y sistemas de partidos*. Madrid: Alianza, 1980.

indiferenciats.⁶⁴ A l'any 1888 a Madrid, es podia llegir el llibre de Holtzendorff, *Principios de política*, on es defensava que les masses no compartien les ideologies de les elits dominants i que, per tant, la societat tenia un problema.⁶⁵ Émile Durkheim va escriure sobre un Estat burocràtic prou poderós per convertir les multituds en artefactes homogenis.⁶⁶ José Ortega y Gasset va explicitar que els individus calia que treballessin d'acord a unes elits meritocràtiques per tenir valor productiu.⁶⁷ Walter Lippmann, a partir de la dècada de 1930, va escriure que el poble no tenia prou coneixement per prendre decisions polítiques.⁶⁸ Herbert Blumer va dir que les multituds no tenien tradicions, ni regles de comportament ni estructures organitzatives.⁶⁹ Segons Wright Mills i Freidson, l'aïllament solitari de l'individu a dins les masses facilitava que hi haguessin individus que fossin apartats de les seves pròpies esferes culturals i vitals, i que, en conseqüència, fossin fàcilment convençuts pels suggeriments dels moderns mitjans de masses.⁷⁰ Lazarsfeld i Merton imputaven directament la funció narcotitzant dels mitjans de masses a les

⁶⁴ Sobre Alexis de Tocqueville, d'entre les últimes obres biogràfiques, cal veure: BROGAN, Hugh, *Alexis de Tocqueville: a biography*. Londres: Profile, 2006; SIEDENTOP, Larry, *Tocqueville*. Nova York: Oxford, 1994; JAUME, Lucien, *Tocqueville*. París: Fayard, 2008; o COENEN-HUTHER, Jacques, *Tocqueville*. París: Presses Universitaires de France, 1997.

⁶⁵ HOLTZENDORFF, Franz Von, *Esencia y valor de la opinión pública: introducción al estudio de la ciencia política contemporánea*. Madrid: librería de Fernando Fé, 1888.

⁶⁶ Sobre Émile Durkheim, d'entre les últimes obres biogràfiques, cal veure: LEHMANN, Jennifer M., *Deconstructing Durkheim: a post-post structuralist critique*. Londres: Routledge, 1993; PRADES, José A., *Durkheim*. París: Presses Universitaires de France, 1990; o ROBLES MORCHÓN, Gregorio, *Crimen y castigo (ensayo sobre Durkheim)*. Madrid: Civitas, 2001.

⁶⁷ Sobre José Ortega y Gasset, d'entre les últimes obres biogràfiques, cal veure: LASAGA, José, *José Ortega y Gasset (1883-1955). Vida y filosofía*. Madrid: Biblioteca Nueva-Fundación José Ortega y Gasset, 2003; ZAMORA, Javier, *Ortega y Gasset*. Barcelona: Plaza & Janés, 2002; ABELLÁN, José Luís, *Ortega y Gasset y los orígenes de la transición democrática*. Madrid: Espasa-Calpe, 2000; AGUILAR, Enrique, *Nación y estado en el pensamiento de Ortega y Gasset*. Buenos Aires: Ciudad Argentina, 1998; BLANCO ALFONSO, Ignacio, *El periodismo de Ortega y Gasset*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2005; CACHO VIU, Vicente, *Los intelectuales y la política. Perfil público de Ortega y Gasset*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000; VARELA, Javier, *La novela de España. Los intelectuales y el problema español*. Madrid: Taurus, 1999; o SAN MARTÍN, Javier, *Ensayos sobre Ortega y Gasset*. Madrid: UNED, 1994; o ELORZA, Antonio, *La razón y la sombra: una lectura política de Ortega y Gasset*. Barcelona: Anagrama, 1984.

⁶⁸ Sobre Walter Lippmann, d'entre les últimes obres, cal veure: MCALLISTER, Ted V., *Revolt against modernity: Leo Strauss, Eric Voegelin & the search for postliberal order*. Kansas: Universiti Press of Kansas, 1966; FERRI, Mascia, *Come si forma l'Opinione pubblica. Il contributo sociologico di Walter Lippmann*. Milan: Franco Angeli, 2006; o bé LOZITO, Virginia, *By Walter Lippmann. Opinione pubblica, politica estera e democrazia*. Rome: Aracne, 2008.

⁶⁹ BLUMER, Herbert, *El interaccionismo simbólico*. Barcelona: Hora, 1982.

⁷⁰ FREIDSON, E., «Communications Research and the Concept of the Mass» dins *American Sociological Review*, vol. 18, núm. 3 [Washington], (1953), pp. 313-317; i WRIGHT MILLS, C., *Saggi di sociologia della conoscenza*. Milà: Bompiani, 1971.

limitacions mentals de la ciutadania.⁷¹ Schramm i Robert creien que els individus eren vulnerables si els missatges de comunicació eren ben escollits i suscitaven interès.⁷²

Els mitjans de persuasió de masses constituïen un fenomen completament nou, desconegut, durant els anys trenta. El context social on van aparèixer va ser el dels règims totalitaris o bé en el de societats que estaven reorganitzant-se entorn a la superació de formes comunitàries i no industrials. Una part de les elits polítiques i culturals creien que una persona era susceptible de ser controlada, manipulada i induïda a actuar per mitjà de la propaganda.

Els estudis i investigacions sobre l'opinió pública i la societat de masses van anar avançant durant els anys posteriors. Bauer, Fleur, Ball-Rocheach, McQuail, Hyman, Sheatsley, Klapper, Sears, Freedman, Hovland o Lund van posar en evidència que la recepció del missatge depenia de característiques variables com l'interès per la informació, l'empatia, les condicions socials i econòmiques, l'ordre de l'argumentació, l'estètica del contingut, la credibilitat del comunicador, etc.⁷³ Leonardis, Giddens, Parsons, Wright, Berelson, Katz, Gurevitch o Haas han assenyalat que la comunicació té en compte la vigilància de l'ambient, la interpretació dels esdeveniments, la transmissió cultural o l'entreteniment; i que els mitjans tenen com a funció aportar informació, proporcionar interpretacions i expressar valors culturals i simbòlics propis.⁷⁴ La

⁷¹ LAZARSELD, Paul F. I MERTON, Robert K., «Mass communication. Popular taste and organized social action» dins MARRIS, Paul i THORNHAM, Sue, *Media studies. A reader*. Nova York: University press New York, 2002.

⁷² SCHRAMM, W., i ROBERTS, D., *The process and Effects of Mass Communication*. Chicago: University of Illinois Press, 1972.

⁷³ BAUER, R., «The Communicator and the Audience» dins DEXTER, L.A., i WHITE, D.M. (eds.), *People, Society and Mass Communications*. Nova York: Free Press, 1964; FLEUR, M. De, i BALL-ROCHEACH, S., *Teorías de la comunicación de masas*. Barcelona: Paidós, 1992; MCQUAIL, D., «The influence and Effects of Mass Media» dins CURRAN, J., GUREVITCH M. I WOOLLACOOT, J. (eds.), *Mass Communication and Society*. Londres: Arnold, 1975, pp. 70-94; HYMAN, H i SHEATSLEY, P., «Some Reasons Why Information Campaigns Fail» dins SCHRAMM, W., i ROBERTS, D., *The process and Effects...* op. cit., pp. 448-466; KLAPPER, J.T., *The Science of Human Communication*. Nova York. Basic Books, 1963; SEARS, D i FREEDMAN, J., «Selective Exposure to Information: a Critical Review» dins *Public Opinion Quarterly*, vol. 31, [Oxford], (1967), pp. 194-213; HOVLAND, C., «Reconciling Conflicting Results Derived from Experimental and Survey Studies of Attitude Change» dins SCHRAMM, W., i ROBERTS, D., *The process and Effects...* op. cit., pp. 495-515; O LUND, F.H., *Psychology. An Empirical Study of Behavior*. Nova York: Ronald Press, 1933.

⁷⁴ LEONARDIS, C. DE, *Economia e Stato Sociale. Per la critica della teoria strutturale-funzionalista*. Florencia: La Nuova Italia, 1976; GIDDENS, A., «La società europea negli anni ottanta: divisioni di classe, conflitto di classe e diritti di cittadinanza» dins PASQUINO, G. (dir.), *Le società complesse*. Bolònia: Mulino, 1983, pp. 153-99.

teoria crítica de l'escola de Frankfurt, d'Adorno, de Horkheimer i de Marcuse, assenyalà la construcció de significats per part del poder, teoria que després Foucault i Derrida van desenvolupar des de posicions postestructuralistes.⁷⁵ Els postmodernistes, entre d'altres Lyotard, Rorty o Vattimo, amb el gir lingüístic, van escriure que la pretesa realitat s'havia creat per mitjà del fet comunicatiu.⁷⁶ Hans Robert Jauss ha posat, en els últims anys, l'interès en la recepció més que en l'emissió per comprendre la informació.⁷⁷

La comunicació aplicada en el cas concret d'un petit grup polític que vol aconseguir el suport de les masses per fer-se amb el poder durant la dècada de 1930, permet entendre que els falangistes van construir un missatge que tenia un públic objectiu concret, al qual percebien com a susceptible de ser captat per mitjà de recórrer a l'ultranacionalisme, a l'empatia amb les classes treballadores, a la complicitat i confiança amb les oligarquies o a la camaraderia per compartir els valors espanyols de la ruralia. La militància en el feixisme durant la Segona República va ser pensada com a obediència a les elits polítiques.

Les afiliacions a FE de las JONS van ser un fenomen complex, on el carisma del candidat, la força del missatge polític, l'estètica dels afiliats, la propaganda de la violència, l'impacte dels actes i mítings, la religió, les condicions econòmiques i socials, el territori, els mitjans, les confrontacions locals o la por hi van desenvolupar un paper important.

⁷⁵ Sobre aquesta qüestió, cal veure: ADORNO, T. W., *Televisión y cultura de masas*. Córdoba: Eudecor, 1966, o *La ideología como lenguaje*. Madrid: Taurus, 1971; HORKHEIMER, M., *La función de las ideologías*. Madrid: Taurus, 1966, o *Teoría crítica*. Barcelona: Barral, 1973; MARCUSE, H., *La agresividad en la sociedad avanzada y otros ensayos*. Madrid: Alianza, 1971, *Ensayos sobre política y cultura*. Madrid: Ariel, 1981, o *El final de la utopía*. Barcelona: Ariel, 1986; DERRIDA, J., *La desconstrucción en las fronteras de la filosofía: la retirada de la metáfora*. Barcelona: Paidós, 2001 i *L'écriture et la différance*. París: Seuil, 1967; FOUCAULT, M., *Los anormales: curso del collège de France, 1974-1975*. México: Fondo de cultura económica, 2000, o *La arqueología del saber*. Madrid: Siglo XXI, 1990.

⁷⁶ Sobre aquest tema, cal veure: LYOTARD, J.F., *La condició postmoderna*. Barcelona: Altaya, 1999; RORTY, R., *El giro lingüístico: dificultades metafísicas de la filosofía lingüística*. Barcelona: Paidós, 1990; i VATTIMO, Gianni, *Adiós a la verdad*. Barcelona: Gedisa, 2010.

⁷⁷ JAUSS, H.R., *Pour une esthétique de la réception*. París: Gallimard, 1996; PARSONS, T., *Sociological Theory and Modern Societies*. Nova York: Free Press, 1967; WRIGHT, C.R., *Mass Communications: a Sociological Approach*. Nova York: Random House, 1975; BERELSON, B., *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe: Free Press, 1952; i KATZ, E., GUREVITCH, M. i HAAS, H., «On the Use of Mass Media for Important Things» dins *American Sociological Review*, núm. 38 [Washington], (1973), pp. 164-181.

La teoria de les elits

L'estudi de les elits polítiques dels grups feixistes durant la Segona República serà una de les constants en aquest estudi, ja que les perspectives polítiques de persones com Primo de Rivera, Ledesma Ramos, Redondo, Giménez Caballero o Sánchez Mazas, entre d'altres, van definir tàctiques i estratègies que van ser seguides pels conjunt de la militància d'aquestes formacions polítiques. En aquest sentit, la distinció entre dirigents i dirigits ha estat un argument recurrent per descriure la política en diferents tipus de societat.⁷⁸

Per a diferents pensadors que han escrit sobre la política, el paper dels dirigents ha tingut importància per entendre l'evolució de les circumstàncies, per exemple, tant Plató com Aristòtil van afirmar que el bon govern depenia dels polítics i del seu caràcter. Maquiavel va escriure la seva obra més coneguda, *El Príncep*, per tal d'orientar la conducta del màxim dirigent.⁷⁹ O Montesquieu va considerar sovint l'acció individual com a motor de les decisions polítiques.⁸⁰

Els primers intents per establir una anàlisi científica sobre aquesta qüestió, en sentit contemporani, van buscar explicar l'existència d'una classe política com a fenomen de totes les societats complexes. Vilfredo Pareto, en el llibre *Trattato di sociologia generale*, va definir l'elit de la següent manera: «Let us assumí that in every branch of human activity each individual is given an index which stands as a sign of his capacity, very much the way grades are given in the various subjects in examinations in school. The highest type of lawyer, for instance, will be given 10. The man who does not get a client will be given 1 – reserving zero for the man who is an out-and-out idiot. To the man who has made his millions –honestly or dishonestly as the case may be– we will give 10. To the man who has earned his thousands we will give 6; to such as just manage to keep out of the poor-house 1, keeping zero for those who get in... And so on for all the branches of human activity... So let us make a class of the

⁷⁸ RODRÍGUEZ TERUEL, Juan, *Los ministros de la España democrática. Perfil, trayectorias y carrera ministerial de los miembros de gobierno de Suárez a Zapatero (1976-2005)*. Barcelona: Universitat de Barcelona [Tesi doctoral].

⁷⁹ MACHIAVELLI, Niccolò, *El Príncipe. El arte de la guerra*. Barcelona: Círculo de amigos de la historia, 1974.

⁸⁰ SPECTOR, Celine, *Montesquieu: pouvoirs, richesses et sociétés*. París: Presses Universitaires de France, 2004.

people who have the highest indices in their branch of activity, and to that class give the name of élite».⁸¹

Gaetano Mosca va ser el primer a sistematitzar una definició d'elit i de masses. «Among the constant facts and tendències that are to be found in all political organisms, one is so obvious that it is aparent to the most casual eww. In all societies –from societies that are very meagrely developed and have barely attained the dawnings of civilization, down to the most Advanced and powerful societies –two classes of people appear– a class that rules and a class that is ruled. The first class, always the less numerous, performs all political funcions, monopolizes power and enjoy the advantages that power brings, whereas the second, the more numerous class, is directed and controlled by the first, in a manner that is now more or less legal, now more or less arbitrary and violent».⁸²

Aquests dos autors van representar els primers intents d'explicació dels motius d'existència d'una classe governant minoritària i com havia evolucionat al llarg de la història. James H. Meisel va escriure que existia una classe governant que tenia consciència de grup i, per tant, mantenia una coherència d'objectius i una voluntat de mantenir-se al poder.⁸³ Robert Michels va demostrar que els nous partits democràtics generaven cercles dirigents reduïts, fet que va denominar amb la *Llei de ferro de l'oligarquia*, segons la qual tota organització tendeix a crear una classe dirigent que vol perpetuar-se en aquesta posició dominant.⁸⁴ Va apuntar que les tendència cap a la formació de les oligarquies eren també presents en els partits socialistes, fet que comportava que les utopies defensades quedessin bloquejades pel funcionament orgànic.⁸⁵ Max Weber va adonar-se que l'augment de la complexitat de funcionament dels moderns Estats havia fet sorgir una nova classe dirigent: la política.⁸⁶ La

⁸¹ PARETO, Vilfredo, *Trattado di sociología generale*. Milà: Edizioni di Comunità, 1964. Citat a BOTTOMORE, Tom, *Élites and society*. Londres: Routledge, 1964.

⁸² MOSCA, Gaetano, *La clase política*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1984. Citat a BOTTOMORE, Tom, *Élites and society*... op. cit.

⁸³ MEISEL, James H., *El mito de la clase gobernante: Gaetano Mosca y la «élite»*. Buenos Aires: Amorrortu, 1974.

⁸⁴ MICHELS, Robert, *Les Partis politiques: essai sur les tendances oligarches des démocraties*. París: Flammarion, 1919. Citat a RODRÍGUEZ TERUEL, Juan, *Los ministros de la España democrática*... op. cit.

⁸⁵ URIARTE, Edurne, «El análisis de las élites políticas en las democracias» dins *Revista de Estudios Políticos* [Madrid], (juliol-setembre de 1997).

⁸⁶ WEBER, Max, *La ciencia como profesión; La política como profesión*. Madrid: Espasa-Calpe, 1992. Citat a RODRÍGUEZ TERUEL, Juan, *Los ministros de la España democrática*... op. cit.

definició de Schumpeter, que definia el lideratge polític com una competició entre individus, admetia la teoria de les elits.⁸⁷

Tom Bottomore va definir l'elit com a grups funcionals que, per la raó que sigui, ocupen a la societat una posició social elevada.⁸⁸ Thomas Dye identificà els membres de les elits com els que posseeixen «the formal authority to direct, manage, and guide programs, policies, and activities of the major corporate, governmental, legal, educational, civic and cultural institutions in the nation».⁸⁹ Wright Mills inclou en les posicions més elevades les elits política, econòmica i militar.⁹⁰ Autors com Aberbach, Putnam i Rockman, o bé Verba o Fleming, han inclòs les elits burocràtiques i intel·lectuals.⁹¹ Raymond Aron va investigar la relació de les elits intel·lectuals i el món polític.⁹² Altres investigadors, com Norris i Lovenduski, han assenyalat les famílies de les quals procedeixen les elits d'un país.⁹³

Eva Etzioni-halevy han cridat l'atenció sobre l'autonomia i la independència en el comportament de les elits.⁹⁴ L'elit política va ser definida com a homogènia per Wright Mills, mentre que Robert A. Dahl, Bottomore o Aron van defensar una concepció pluralista del poder, que observava una interacció de múltiples elits o líders que competien o cooperaven.⁹⁵ Existeix, segons autors com Ysmal, Gaxie o Lasswell, una desproporció creixent en els cercles més alts de

⁸⁷ SCHUMPETER, Joseph A., *Capitalism, socialism and democracy*. Nova York: Harper & Row, 1978. Citat a RODRÍGUEZ TERUEL, Juan, *Los ministros de la España democrática...* op. cit.

⁸⁸ BOTTOMORE, Tom, *Élites and society...* op. cit.

⁸⁹ DYE, Thomas, *Who's running America?* Nova Jersey: Prentice Hall, 1976.

⁹⁰ WRIGHT MILLS, C., *La élite del poder*. Mèxic: FCE, 1978; i SCOTT, John, *Who rules Britain?*. Londres: Polity Press, 1992, qui creu que és la classe capitalista la que decideix les regles a Anglaterra.

⁹¹ ABERBACH, Joel D., PUTNAM, Robert D., i ROCHMAN, Bert A, *Bureaucrats and Politicians in western Democracies*. Cambridge: Harvard University, 1981; VERBA, Sidney (ed.), *Elites and the Idea of Equality*. Cambridge: Harvard University Press, 1987; o FLEMING, James, *Circles of Power*. Toronto: Boubleday, 1991.

⁹² ARON, Raymond, *Estudios políticos*. Mèxic: FCE, 1997.

⁹³ NORRIS, Pipa i LOVENDUSKI, Joni, *Political Recruitment. Gender, Race and Class in the British Parliament*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

⁹⁴ ETZIONI-HALEVY, Eva, *The Elite connection: problems and potential of western democracy*. Cambridge: Polity Press, 1993.

⁹⁵ RODRÍGUEZ TERUEL, Juan, *Los ministros de la España democrática...* op. cit. DAHL, Robert A., *Análisis sociológico de la política*. Barcelona: Fontanella, 1971.

poder, una selecció social d'individus cada vegada més dura a mesura que augmenta el grau de poder.⁹⁶

En el cas que ens ocupa, els màxims protagonistes d'aquest text, no són elits en una definició meticulosa, en tant que la influència que tenen en les decisions polítiques estatals és mínima i indirecta. En tot cas, és cert que la institucionalització del procés de tria d'elits s'enfonsa en un moment de crisi. La classe dirigent que emergirà durant el Franquisme, en bona mesura, estarà influïda pel pensament dels grups feixistes durant la Segona República. Tal com explica Mattei Dogan, al final d'un cicle polític, immediatament després d'una guerra, d'una confrontació civil, d'una revolució o de qualsevol altre canvi dràstic, emergeix un nou equip de dirigent que ocupa el poder.⁹⁷

Estructura i idees centrals. Metodologia i objectius

El text està dividit en tres parts. La primera és la creació del primer feixisme organitzat a Espanya per mitjà de les JONS. En aquest apartat, hi ha una reflexió sobre els següents fets: les aportacions de les JCAH de Redondo al primer feixisme organitzat a Espanya, que fins aquest moment han estat poc tingudes en compte; els canvis que realitzà Ledesma Ramos quan s'uneix al grup de Redondo, que suposaren una transformació substancial del jonsista, que passà d'ésser inconformista a feixista; el procés de feixistització per part del grup de les JCAH de Valladolid quan s'integra a les JONS; el nou partit com a primer grup feixista organitzat a Espanya, en tant que representava el fet revolucionari i violent propi de Ledesma Ramos, així com l'ultranacionalisme de Redondo; el racisme com a element clau del pacte; la construcció del missatge polític imperial –que després heretà Primo de Rivera– basat en la unitat per la consecució d'un objectiu compartit; i l'articulació des d'un primer moment d'arguments reaccionaris i revolucionaris en el cas particular del feixisme a Espanya.

⁹⁶ YSMAL, Colette, *The Organization of political parties in southern Europe*. Westpor: Praeger, 1998; GAXIE, Daniel, *Les Professionnels de la politique*. París: Presses universitaires de France, 1973; i LASSWELL, Harold D., *La política como reparto de influencia*. Madrid: Aguilar, 1974.

⁹⁷ DOGAN, Mattei, *Elite configurations at the apex of power*. Boston: Brill, 2003.

A la segona part el tema central és la creació d'un nou grup feixista: FE de las JONS. A partir d'una anàlisi política, que té en compte la immediatesa del moment, el fet tàctic i l'objectiu estratègic, a més de la recerca d'influències i l'enquadrament en l'espai i el temps, es desenvolupen els següents temes: el partit com a creació de la dreta autoritària per tal de tenir un feixisme atractiu i carismàtic a Espanya; la joventut com a protagonista indiscutible de l'arribada d'aquest nou actor polític; els vincles i les ruptures del feixisme espanyol amb les generacions del 98 i del 14 i l'avantguardisme; el concepte imperial com a proposta que s'acabà de perfilar amb antics materials de d'Ors i d'Ortega y Gasset; i el fet que Ledesma Ramos entrà a FE de las JONS, perquè no li quedava una altra alternativa, si no volia que les JONS desapareguessin.

A l'última part, es relata que l'acceptació del conflicte per part de José Antonio Primo de Rivera va ser la conseqüència del fracàs del primer missatge central creat per FE de las JONS, basat en la idea de construir un veritable partit transversal que pogués aconseguir el poder, tot utilitzant la propaganda enlloc de la repressió. He anomenat «Missatge de la seducció» a l'esforç de FE de las JONS per tenir un partit interclassista i, en especial, per captar militants socialistes i catalans. Les esquerdes d'aquesta estratègia arribaren de la mà de la violència al carrer i de la necessitat de diferenciar-se de les dretes autoritàries feixistitzades. El procés de radicalització política acabà creant ponts de contacte amb les dretes autoritàries, que possibilitaren posteriors pactes a la Guerra Civil i al Franquisme; i que FE de las JONS acabés admetent formar part d'una de les dues parcialitats d'Espanya, la dreta. Això va comportar abandonar definitivament l'aposta per la propaganda, quan arribà el conflicte obert després de la victòria del Front Popular, i en especial, a l'inici de la Guerra Civil, per tal d'abraçar la lògica de la confrontació.

Aquest treball d'investigació finalitza amb l'inici del conflicte, quan els tres principals protagonistes d'aquest text són assassinats: Ledesma Ramos, Redondo i Primo de Rivera. Aleshores, el general Franco va utilitzar un grup que reclamava la violència, el sacrifici en nom de la pàtria, la jerarquia i es reivindicava com a feixista.

La metodologia utilitzada ha estat quantitativa, en tant que s'han realitzat comparacions entre textos, per tal de demostrar –per exemple– la importància

de la idea central d'un moment concret. S'han portat a terme investigacions quantitatives com la comptabilització de paraules claus en els articles, comparatives entre les ciutats on es portaven a terme els mítings, descripcions dels significats de determinats conceptes que es repeteixen al llarg del temps o recerca de relats associats a símbols i lideratges. L'anàlisi del relat polític, entès com a manera de transmetre una determinada cosmovisió i captar suports, ha estat el mètode utilitzat basat en un anàlisi de tipus més qualitatiu que quantitatiu. En tot cas, les revistes *Libertad*, *La Conquista del Estado*, *JONS*, *FE*, *Igualdad*, *Arriba*, *No Importa*, *La Patria Libre*, *Azor*, *Patria* i *Haz* han estat analitzades des del primer número fins a l'últim. L'anàlisi de la premsa durant la Segona República i la contextualització històrica han complementat la investigació.

Això va permetre efectuar algunes reflexions a l'entorn de com era i com es va efectuar la comunicació política dirigida a les masses durant els anys trenta a l'Estat. La investigació ha requerit consultar publicacions feixistes a diferents ciutats, entre les quals Saragossa, Valladolid, Barcelona i, sobretot, Madrid. És una tesi, per tant, a mig camí entre la història i la comunicació política. L'estudi de la història contextualitza la comunicació política basada en el dia a dia i en el tacticisme més que no en l'estratègia. I, al seu torn, la investigació de la comunicació política permet introduir alguns matisos basats en creació d'imatge, construcció de perfil, diferenciació d'altres forces polítiques, recerques de pactes, entre d'altres.

La comunicació aplicada en el cas concret d'un petit grup polític, que vol aconseguir el suport de les masses per fer-se amb el poder durant la dècada de 1930, permet entendre que els falangistes van construir un missatge que tenia un públic objectiu concret, al qual percebien com a susceptible de ser captat per mitjà de recórrer a l'ultranacionalisme, a l'empatia amb les classes treballadores, a la complicitat i confiança amb les oligarquies o a la camaraderia per compartir els valors espanyols de la ruralia. La militància en el feixisme durant la Segona República va ser pensada com a obediència a les elits polítiques.

Les afiliacions a FE de las JONS van ser un fenomen complex, on el carisma del candidat, la força del missatge polític, l'estètica dels afiliats, la propaganda

de la violència, l'impacte dels actes i mítings, la religió, les condicions econòmiques i socials, el territori, els mitjans, les confrontacions locals o la por hi van desenvolupar un paper important. Aquests han estat els objectius de ser analitzats per la tesi, en definitiva, ha estat l'anàlisi discursiu del relat polític, ja fos en forma d'escrit, de discurs, de ritual, de míting, de símbol, de cançó o de consigna, entre d'altres.

El primer grup feixista organitzat a Espanya

1 Ramiro Ledesma Ramos i Onésimo Redondo

1.1 Entre la primavera de 1931 i l'estiu de 1932

El primer grup feixista que es va organitzar a Espanya es va articular entre la primavera de 1931 i l'estiu de 1932, a partir del procés de creació de les Juntas Ofensivas Nacional Sindicalistas. Els grups de La Conquista del Estado, de Ramiro Ledesma Ramos a Madrid, i de les Juntas Castellanas de Actuación Hispánica, d'Onésimo Redondo a Valladolid, en van ser els promotors. L'acord es va portar a terme a canvi de renúncies mútues i d'adaptacions dels discursos. Fins aleshores, aquests grups havien opinat de manera prou diferent de la concepció que tenien sobre l'Estat, la religió o el nacionalisme, entre d'altres. Aquests acords ni les diferències entre els grups mai no han estat investigades històricament en profunditat fins ara.

Per una banda, el primer número de la publicació de Ledesma Ramos, *La Conquista del Estado*, va sortir publicat el dia 14 de març de l'any 1931, un mes abans de la proclamació de la Segona República. La revolta contra l'ordre establert o l'admiració pels sistemes dictatorials van ser alguns dels eixos ideològics de la revista. Es volia aprofitar el clima conflictiu del moment per potenciar un règim totalitari. El 14 de juliol va néixer *Libertad*, d'Onésimo

Redondo, com a reacció irada a favor de la monarquia i de la religió catòlica i en contra del nou règim republicà.

Per altra banda, el 10 d'agost de 1932 fracassà el cop d'estat del general Sanjurjo. Va ser un moment de paràlisi: Ledesma Ramos, que no havia estat en la temptativa colpista, fou empresonat durant tres setmanes, i Onésimo Redondo, que havia hi participat activament, tot ordenant als seus homes concentrar-se a prop del riu Pisuerga, va haver d'exiliar-se a Portugal. La revista *Libertad* fou prohibida per ordre governamental, mentre que *La Conquista del Estado* havia deixat de publicar-se feia uns mesos a causa de problemes econòmics i de la censura governativa.

Entre la primavera de 1931 i l'estiu de 1932, es van crear les Juntas Ofensivas Nacional Sindicalistas. Entre aquestes dues dates es va anar configurant bona part de la ideologia, els continguts i l'estratègia del feixisme espanyol durant la Segona República.

1.2 Dues maneres diferents d'entendre el feixisme

S'han escrit alguns textos biogràfics d'Onésimo Redondo des de la proximitat a la seva figura.⁹⁸ Durant el procés d'unió amb el grup La Conquista del Estado, efectuà una transició on bescanvià les formes reaccionàries per les feixistes, però a la vegada va mantenir bona part dels antics continguts. Aquesta és una de les novetats que aquest text analitza: tant el manteniment de continguts reaccionaris, com l'adopció de noves formes de comunicació política feixistes

⁹⁸ Cal veure sobre Onésimo Redondo: BERTRÁN GÜELL, Felipe, «Onésimo Redondo» dins *Caudillos, profetas y soldados*. Madrid-Barcelona: Juventud, 1939, pp. 139-152; GARCÍA SÁNCHEZ, Narciso, *Onésimo Redondo*. Madrid: Publicaciones Españolas, 1956; JEREZ RIESCO, José Luis, *Onésimo Redondo Ortega, adelantado nacionalsindicalista de Castilla*. Milà: Carpe Diem et Rape Oscula-Asociazione Culturale "Il Cervo Bianco", 2000; MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio, «La muerte de Onésimo Redondo» dins MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio, *La Guerra Civil en Valladolid (1936-1939). Amaneceres ensangrentados*. Valladolid: Ámbito, 2000, pp. 367-382 i «Los últimos días de Onésimo Redondo» dins *Historia 16*, núm. 326 [Madrid], (junio de 2003), pp. 86-100; MEDRANO, Antonio, «Onésimo Redondo, Caudillo de Castilla» dins *Totalité*, núm. 14 [París], (primavera de 1982), pp. 65-84; MÉLIDA MONTEAGUDO, Mónico (pseudónimo de RAMOS, Demetrio), «Los resortes de Onésimo Redondo y los días "grises" de sus Juntas Castellanas de Actuación Hispánica» dins *Aportes*, núm. 32 [Madrid], (març de 1996), pp. 3-37; MINGUEZ GOYANES, José Luís, *Onésimo Redondo: entre el conservadurismo y la revolución*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1982 [Memòria de llicenciatura], *Onésimo Redondo*. Valladolid: Obra Cultural de la Caja de Ahorros Popular, 1984 i *Onésimo Redondo. 1905-1936. Precursor sindicalista*. Madrid: Ed. San Martín, 1990; i VILLEGAS, Luis Miguel, *Onésimo Redondo. Los albores...* op. cit.

per part del grup de Redondo. Fins a l'inici de la Segona República, Redondo s'havia definit només per ser de dretes, autoritari, monàrquic i catòlic. Les Juntas Castellanas de Actuación Hispánica, tal com s'anomenava el grup que escrivia *Libertad*, renunciaren a poques d'aquestes idees quan es van crear les JONS.

La màxima diferència de contingut per al grup de *Libertad* va ser que el nacionalisme radical passà a ser el nucli articulador de tota la seva estructuració ideològica. Durant el procés de creixent feixistització, la imatge que projectaven d'Espanya va canviar i, a la vegada, en van fer el primer motor d'acció política. Mai no van deixar de ser defensors de la monarquia, del catolicisme i d'una moral pròxima a la que defensava la cultura política de la dreta reaccionària. Es van produir canvis, però també continuïtats. El feixisme a Espanya tingué des d'un primer moment un component favorable a la tradició, a l'ordre jeràrquic antic i a la ruralia.

Ramiro Ledesma Ramos ha estat un dels líders feixistes a Espanya que ha continuat tenint seguidors fins a l'actualitat.⁹⁹ A l'alçada de la primavera de

⁹⁹ Cal veure sobre Ledesma Ramos: AGUADO, Emiliano, *La personalidad de Ramiro Ledesma*. 1941, *Ramiro Ledesma Ramos en la crisis de España*. Madrid: Ed. Nacional, 1942 i *Ramiro Ledesma, fundador de las JONS*. Madrid: Eds. De la Vicesecretaría de Educación Popular, 1941; APARICIO LÓPEZ, Juan, «Ramiro Ledesma Ramos... op. cit., pp. 69-74, i «Ramiro Ledesma o el numen de Viriato... op. cit.»; BENEYTO PÉREZ, Juan, «La hora nacionalista en España» dins *Nação Portuguesa. Revista Cultura Nacionalista* [Lisboa], (1932), pp. 50-59; BOLAÑOS, Álvaro, «Ramiro Ledesma: ayer, hoy y siempre... op. cit., pp. 34-39; BORRÁS, Tomás, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit.; CABALLERO JURADO, Carlos, «Ramiro Ledesma: su interpretación del fascismo» dins *Revisión* [Alacant], (març de 1986), pp. 192-221; CUADRADO COSTA, José, «Ramiro Ledesma y la Falange Española... op. cit., pp. 222-241, «Ramiro Ledesma Ramos et la question juive...», op. cit., pp. 9-20 i *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit.; i *Ramiro Ledesma Ramos, un romanticismo de acero...* op. cit.; DÍAZ DE OTAZU, Francisco, *Hacia la filosofía de Ramiro Ledesma...* op. cit.; GARCÍA MORCILLO, Juan Carlos, «Ramiro Ledesma Ramos» dins *Diorama Letterario* [Florença], (abril de 1989), pp. 12-15; GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Ledesma Ramos... op. cit., pp. 301-315; GRAVELLI, Asvero, «In Portogallo e Spagna» dins *Verso L'Internazionale Fascista* [Roma], (1932); IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, «Detalles sobre la muerte de Ramiro Ledesma Ramos: La utilidad de un mito» dins *Aportes*, núm. 32 [Madrid], (1996), pp. 103-114; JÉREZ RIESCO, José Luis, *Ramiro Ledesma Ramos. Revolucionario místico...* op. cit.; MEDRANO, Antonio, «Ramiro Ledesma Ramos: le créateur du national-syndicalisme» dins *Totalité*, núm. 13-14 [París], (1981), pp. 30-48; MONTERO DÍAZ, Santiago, *La evolución intelectual de Ramiro Ledesma*. Madrid: Minuesa de los Ríos, 1941 i *Ramiro Ledesma Ramos*. Madrid: Círculo Cultural Ramiro Ledesma Ramos, 1962; i MORENO HERNÁNDEZ, Miguel, *El nacionalsindicalismo de Ramiro Ledesma Ramos*. Madrid: Delegación Nacional de Organizaciones del Movimiento, 1963. També existeixen estudis històrics de rigor sobre Ledesma Ramos com, per exemple, cal veure: PAYNE, Stanley G., «Ledesma Ramos and the origins of spanish fascism... op. cit., pp. 226-241; VALLA, Jean Claude, *Ledesma Ramos et la Phalange Espagnole...* op. cit.; ÁLVAREZ de PAZ, Francisco Javier, «El pensamiento de Ledesma Ramos» dins *Historia y vida*, núm. 137 [Barcelona], (agost de 1979), pp. 86-87; i GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, «Ledesma Ramos... op. cit., pp. 261-298.

1931, estava convençut que a Espanya hi podia triomfar un règim totalitari, com el feixisme italià o el comunisme soviètic. Pedro Carlos González Cuevas, en el pròleg del llibre de Ledesma Ramos, *Discurso de las Juventudes de España*, ha afirmat que aquest jove fou «el máximo teórico del fascismo español».¹⁰⁰ És conegut que les consignes que va crear, com per exemple «ni izquierdas, ni derechas», o bé la simbologia que va utilitzar, com els colors negre i vermell que va copiar a la CNT, foren després utilitzades per Falange Española.

Ledesma Ramos acumulà frustracions cada vegada que, a partir de l'estatalisme, va intentar integrar homes provinents de les files anarquistes. Havia centrat esforços en el sector de la Confederació Nacional del Treball liderat per Ángel Pestaña. Tanmateix, no va obtenir gaire més bons resultats que l'afiliació de Santiago Montero Díaz i de Nicasio Álvarez de Sotomayor. De fet, Ledesma Ramos no va abandonar mai la intenció de construir un règim totalitari que comptés amb homes plens d'energia revolucionària, que actuessin al carrer, vinguts de diferents classes socials.

A l'Europa d'Entreguerres avançava l'autoritarisme i el totalitarisme.¹⁰¹ Ledesma Ramos opinava que una temptativa revolucionària, que tingués com a mirall el feixisme italià i el nazisme alemany, o fins i tot la Unió Soviètica en un primer moment, podia semblar possible en un context d'augment del descontent contra el règim republicà i d'increment de la desconfiança popular amb el parlamentarisme i la democràcia.

Després de no haver aconseguit integrar perfils procedents de l'obrerisme, Ledesma Ramos va efectuar un gir a la dreta per obtenir suport reaccionari.¹⁰² Ferran Gallego ha escrit que, qui ha estat vist com el més revolucionari d'entre els primers feixistes espanyols, també fou el màxim defensor d'un pacte amb la dreta conservadora i autoritària per pragmatisme polític. Precisament, uns anys després, la sortida de Ledesma Ramos de Falange Española es va produir perquè no compartia el progressiu allunyament, entre 1934 i 1935, del partit respecte de la dreta monàrquica i autoritària.

¹⁰⁰ GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, «Ledesma Ramos o el imposible fascismo español... op. cit. p. 32.

¹⁰¹ Sobre l'avenç del totalitarisme a Itàlia, cal veure: DOGLIANI, Patrizia, *L'Italia fascista, 1922-1940*. Milà: Sansoni, 1999.

¹⁰² GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit.

Tal com ha escrit Luciano Casali a *Società di massa, Giovanni, rivoluzione*, Ledesma Ramos no només estava impressionat per conceptes com voluntat, violència, vitalitat o revolució, sinó que, a més, posseïa la consciència de pertànyer a un sector privilegiat de la població i no s'identificava en absolut amb el poble.¹⁰³ Si volia un partit de masses, era perquè necessitava un instrument prou potent com per guanyar el poder de l'Estat per mitjà d'una revolució violenta. Ara bé, aquestes masses haurien d'estar dirigides per una elit.

Aquesta idea, més enllà dels moviments feixistes, era compartida pels moviments revolucionaris. Per exemple a França, els sindicalistes antidemocràtics d'extrema esquerra s'havien considerat, també, com una nova aristocràcia que guiaria la guerra social del proletariat. Aquest concepte d'elit, però també de dinamisme i d'activisme, d'heroisme i de violència, si bé els havia allunyat del marxisme, els apropà, en canvi, a la ideologia d'*Action Française*.¹⁰⁴ A inici de segle, aquest partit francès era un moviment diferent del que esdevindria els anys vint i trenta: aleshores, era un moviment combatiu de reclutament popular¹⁰⁵.

Ledesma Ramos es va equivocar quan, en un primer moment, va interpretar que podria obtenir suports entre les files anarquistes revolucionàries. Un cop es va adonar que el seu missatge no aconseguia convèncer-los, no només va pactar amb un grup conservador i reaccionari com *Libertad*, sinó que a més va intentar que el feixisme comptés amb el beneplàcit de la dreta autoritària i alfonsina espanyola.

Igualment, a Europa, els grups feixistes que van arribar al poder van haver de pactar amb conservadors. De fet, segons ha evidenciat Robert O. Paxton a *Anatomía del fascismo*, els feixismes no només foren en ocasions generosament subvencionats per conservadors i autoritaris de dretes sinó que, a més, aquestes forces polítiques van facilitar la seva arribada al poder a Itàlia o Alemanya: «No fue la fuerza del fascismo la que decidió el asunto, sino el que los conservadores no estuviesen dispuestos a arriesgar su fuerza en un

¹⁰³ CASALI, Luciano, *Società di massa, Giovanni, rivoluzione. Il fascismo di Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit.

¹⁰⁴ STERNHELL, Zeev, *La droite révolutionnaire. Les origines françaises du fascisme 1885-1914*. París: Éditions du Seuil, 1978, p. 347.

¹⁰⁵ *Ibidem.*, p. 348.

enfrentamiento con la de él». I abans: «Colaboraban —els conservadors— con los fascistas en caso de que pareciese probable, si no lo hacían, que ganase la izquierda. Hicieron causa común con los fascistas»¹⁰⁶.

1.3 Reaccionaris i feixistes, durant la Segona República i el Franquisme

Molts arguments que aparegueren a *Libertad* o a *La Conquista del Estado* formarien part de l'argumentari posterior de Falange. El primer feixisme organitzat a Espanya va néixer d'un pacte entre revolucionaris i reaccionaris. És a dir, des d'un bon inici, les propostes de les JONS tingueren nombrosos punts de contacte amb d'altres discursos pronunciats des de la dreta no liberal i reaccionària.

Durant el franquisme, en canvi, el falangisme tendí a diferenciar-se de les idees conservadores i reaccionàries presents al règim. Ismael Saz Campos, a *España contra España. Los nacionalismos franquistas*, rastrejà el projecte nacional dels feixistes durant la Dictadura del general Franco.¹⁰⁷ Joan Maria Thomàs, a *La Falange de Franco*, va descriure amb precisió la relació, a voltes tensa, entre la Falange i els altres corrents reaccionaris i conservadors del franquisme.¹⁰⁸ El règim, en efecte, s'articulà a partir de diferents faccions i el dictador va jugar el paper d'àrbitre. De fet, Saz Campos i Thomàs expliquen com el franquisme acabà arraconant el projecte feixista després de la derrota del nazisme a la Segona Guerra Mundial. Han defensat que hi havia un pensament falangista diferenciat al si del règim franquista, que no va aconseguir mai l'hegemonia i que finalment va anar perdent influència en el règim.

Les baralles a l'entorn del poder podrien haver estat la causa de Falange per voler perfilar i allunyar-se dels altres discursos autoritaris articulats dins del Franquisme. Ara bé, la divisió entre les diferències ideològiques es va produir durant el Primer Franquisme. Anteriorment, autoritaris i totalitaris havien

¹⁰⁶ PAXTON, Robert O., *Anatomía del fascismo*. Barcelona: Península, 2005, p. 124.

¹⁰⁷ SAZ CAMPOS, Ismael, *España contra España. Los nacionalismos franquistas...* op. cit.

¹⁰⁸ THOMÀS, Joan Maria, *La Falange de Franco. El proyecto fascista del Régimen*, Barcelona, Plaza & Janés, 2001.

competit per ostentar el lideratge en aquest camp polític, a la vegada que havien col·laborat per derrocar el règim republicà. Aquest treball posa l'accent a subratllar que va haver diferències i acords entre el feixistes i les dretes autoritàries durant la Segona República.

El 1931, s'havia consolidat un pacte que desdibuixà fronteres entre els que volien imitar el feixisme italià en el grup de La Conquista del Estado i els que havien reivindicat la dreta tradicional monàrquica, reaccionària i antiliberal a les JCAH. Els feixistes i la dreta autoritària no formaven part dels mateixos partits. Això no obstant, ideològicament es va tendir a subratllar uns mateixos arguments entre aquestes ideologies durant període concrets, 1931-1936, quan el fet de compartir un enemic comú es va convertir en el factor predominant. El feixisme volia captar vots de la dreta autoritària, sobretot entre la joventut. La dreta autoritària volia semblar moderna en una Europa que estava canviant a una velocitat notable a favor del totalitarisme.

1.4 Entre l'imperialisme i el centralisme

Allà on els dos grups estigueren completament d'acord fou a convertir Espanya en el nucli ideològic en què gravités tot el pensament polític de JONS.¹⁰⁹ Aquest fet va comportar que dediquessin una certa atenció i uns quants articles contra els projectes nacionalistes alternatius a Espanya. Els preocupà molt el nacionalisme a Catalunya, mentre que els separatismes al País Basc o a Galícia, si més no en el primers mesos de la Segona República, van creure que eren força més inofensius.

A les JONS defensaren el concepte imperial d'Espanya com la màxima utopia. En certs moments, es va tenir en compte que la nació espanyola podia ser un territori amb diferències culturals interiors, algunes de les quals podien ser respectades i tolerades. Alejandro Raimúndez, integrant de La Conquista del Estado, declarà acceptar sense matisos que Catalunya era una nació. Sigui com sigui, en aquest terreny, el grup JONS no manifestà un pensament únic, sinó que tingué diferents veus pronunciant-se de manera diversa i simultànea.

¹⁰⁹ JIMÉNEZ CORTACANS, Alfons, *Espanya, entre el passat i el futur. La Conquista del Estado i Libertad en la formació de JONS*. Girona: Universitat de Girona, 2005 [Treball de doctorat].

De fet, Enric Ucelay da Cal, en *El imperialismo catalán*, afirma que la Lliga Regionalista fou un referent del pensament de la FE de las JONS.¹¹⁰ El conglomerat ideològic nacionalista de la Lliga, segons Ucelay da Cal, girava a l'entorn de dos eixos: la unitat cultural, que era imaginada com a activa i homogènia; i la construcció d'Espanya i de Catalunya com a imperis, tal com pensaven que havien estat antuvi. La Lliga, en conseqüència, hauria volgut que Catalunya —a partir de la creació des de dalt d'una societat activa políticament, articulada al voltant del concepte Catalunya, treballés per la fortalesa d'un projecte compartit portes enfora— fos el motor de la regeneració de l'Estat.

Així, alguns elements de la teoria desenvolupada pel nacionalisme català de la Lliga haurien pogut ser útils per als homes de les JONS. S'havia defensat l'existència d'una pàtria amb cultura homogènia, Catalunya. I, a la vegada, s'aspirava a la grandesa i a l'expansió d'Espanya. En aquest marc imperial, hi havia espai per la petjada històrica de la hispanitat, mentre que Catalunya podia defensar el llegat de l'expansió pel Mediterrani com a territori natural de creixement cultural. Per als ultranacionalistes espanyols, que tenien la Itàlia de Mussolini com a mirall, podia interessar-los una lectura d'Espanya com a imperi. En aquest sentit, el pensament d'Eugeni d'Ors havia estat important, quan definí els paràmetres d'una nova etapa de classicisme.¹¹¹

A les JONS, també varen definir Espanya a la manera que ho havia fet Ortega y Gasset, atorgant enorme importància a Castella com a mare creadora de la pàtria i com a zona encarregada de vertebrar el conjunt de regions peninsulars.¹¹² Des de les JCAH tenien al·lèrgia al fet diferencial. No podien admetre que existís un lloc a Espanya sense ésser definit per mitjà de la petjada castellana. Espanya existiria pel dret de conquesta de la regió central. Castella hauria tingut una voluntat d'unir durant segles, que hauria transmès

¹¹⁰ UCELAY-DA CAL, ENRIC, *El Imperialismo catalán: Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España...* op. cit.

¹¹¹ Sobre d'Ors, cal veure: JARDÍ, Enric, *Eugeni d'Ors. Obra i vida*. Barcelona: Quaderns crema, 1990; BILBENY, Norbert, *Eugeni d'Ors i la ideologia del Noucentisme*. Barcelona: La Magrana, 1988; PLA, Xavier, «El destiempo de Eugeni d'Ors (Algunas consideraciones sobre su recepción literaria en Cataluña)» dins PLA, Xavier (ed.), *Oceanografía de Xènius. Estudios críticos en torno a Eugeni d'Ors*. Kassel: Reichenberger, 2005, pp. 23-42; FUENTES, Maximiliano, *El campo de fuerzas europeo en Cataluña. Eugeni d'Ors en los primeros años de la Gran Guerra (1914-1915)*. Lleida: Pagès editors, 2009.

¹¹² SANJUÁN, Anselmo, *Ortega y Gasset, Francesc Cambó y la cuestión catalana*. Saragossa: Yalde, 2005.

espanyolitat associada a castellanitat per tot el món. Ledesma Ramos, quan va decidir pactar amb els homes que publicaven *Libertad*, va haver d'admetre, si més no en un principi, la imatge d'una Espanya homogènia i altament definida segons els trets característics de Castella.

1.5 La comunicació per esdevenir un partit de masses

Les JONS van ser la unió de dos grups diferents. Entre la primavera i estiu de 1931 i fins al cop d'estat d'agost de 1932, l'estructuració com a partit polític de les dues formacions com una sola va ser incipient. És cert que Onésimo Redondo i el grup de les JCAH van esdevenir feixistes i el grau d'intensitat de la influència de Ledesma Ramos va ser més alta que a la inversa. Però no ho és menys que el de Zamora també va canviar el discurs després de la unió i que el va adaptar a un partit on hi havia reaccionaris i castellanistes. Aquesta evolució no ha estat explicada ni ha obtingut l'atenció historiogràfica que hauria hagut de tenir, per tal de comprendre l'evolució i el procés del feixisme a Espanya durant aquests anys.

Ben probablement, Falange Española hauria tingut uns altres trets definitoris si no hagués existit l'experiència prèvia de les JONS. L'estructura del partit, els símbols, els colors, les banderes, les consignes i els continguts que va utilitzar Jose Antonio Primo de Rivera a partir del 29 d'octubre de 1933 són en bona mesura els que van crear Ledesma Ramos i Onésimo Redondo durant aquests mesos.

En aquest procés es va construir el missatge entre l'emissor i el receptor, que serà analitzat a les pàgines següents des d'una metodologia qualitativa a partir d'aprofundir en l'àmbit connotatiu, els anàlisis semiòtics i crítics del discurs. L'objecte d'estudi seran, sobretot, els butlletins editats pels diferents partits polítics com a eines principals de comunicació política, tot i que també hi tindran importància les notes editades, els manifestos, els mítings i altres rituals com a mitjans de difondre un missatge polític.¹¹³

¹¹³ LOZANO, José Carlos, *Teoría e investigación de la comunicación...* op. cit.; CANEL, María José, *Comunicación política. Una guía...* op. cit.; i DADER, José Luis, *Tratado de comunicación política*. Madrid: Cersa, 1998.

Ledesma Ramos estava convençut que podria connectar amb els nous temps si construïa una alternativa política totalitària. Per aquesta raó, la política internacional i la novetat jugaren un paper rellevant en el seu discurs. Onésimo Redondo, en canvi, tot i que estava atent a la política internacional, reivindicava la terra castellana més propera i era un nostàlgic del passat. El nou discurs polític tindria aquests paràmetres, que si no eren contradictoris, eren prou diferenciats, per tal de construir arguments creïbles i missatges polítics eficients per a totes les parts.

El grup de Madrid, que va publicar la revista *La Conquista del Estado*, quan va pactar amb el grup reaccionari de Valladolid, va haver de calcular que o convenia les JCAH d'esdevenir feixistes i de portar a terme un nou discurs polític o hauria de renunciar a intentar captar treballadors i classes populars. El pacte per Onésimo Redondo era més senzill. Va interpretar que formar part de les JONS era la nova forma per defensar el mateix discurs de sempre. Això no obstant, ben aviat se li va fer evident que les formes procedimentals dels feixismes li significarien també canvis en els continguts ideològics.

Atès que no era possible manifestar-se o concentrar-se o fer mítings amb un grup polític petit i poc articulat, el primer pas va ser créixer a partir de la propaganda i els pactes amb forces polítiques properes. Per portar-ho a terme es van assegurar el finançament, que va arribar de potentats alfonsins. La propaganda, doncs, sobretot va comptar amb alguna acció violenta aïllada al carrer i, sobretot, amb les revistes *La Conquista del Estado* i *Libertad*.

2 Els líders dels primers grups feixistes organitzats a Espanya

2.1 Onésimo Redondo, un feixista conservador i catòlic

I. Biografia i nacionalisme, conservadorisme i catolicisme

El 16 de febrer de 1905, Onésimo Redondo va néixer a Quintanilla de Abajo, avui Quintanilla de Onésimo. Aleshores era un poble rural de petites dimensions i pocs habitants: una acumulació reduïda de cases velles aglutinades al voltant d'un campanar enmig de Castella i Lleó. La Ribera del

Duero fecunda el territori i a pocs quilòmetres hi ha Vega de Sicília, terra de vins de qualitat. Està a prop de Peñafiel, on Sancho García fundà un castell amb una torre de més de trenta metres d'alçada.¹¹⁴

Onésimo Redondo era fill de Juana Ortega Pico i de Buenaventura Redondo Iglesias. Quan era un adolescent, va guanyar unes oposicions per poder treballar a l'administració estatal. Fou destinat a Salamanca i allà va començar a estudiar Dret. A setembre de 1924, Miguel Primo de Rivera creà la Unión Patriòtica com a partit únic a Espanya a través de la Unión Patròtica Castellana i d'altres entitats impulsades per l'Asociación Católica Nacional de Propagandistas. Aquest era el partit del règim i Onésimo Redondo n'era un simpatitzant. «El pueblo español está en mejor disposición de ánimo hacia el directorio militar que a raíz de subir éste al poder. La tranquilidad pública que se disfruta, la seguridad de los ciudadanos (...) que mientras ellos laboran afanosos en sus quehaceres particulares, el patrimonio nacional está austeramente administrado, los altos intereses de la nación son atendidos con amor. El pueblo español dócil por naturaleza y por naturaleza también enemigo en su masa de intervenciones directas en el régimen de la nación».¹¹⁵

Redondo era un autoritari, no pas un totalitari. Va estar més a prop de Menéndez y Pelayo o Ramiro de Maeztu que de Miguel d'Unamuno o de José Ortega y Gasset.¹¹⁶ Defensava la despolitització de les masses, enlloc de la seva implicació. Redondo tenia el prejudici que el poble estava incapacitat per a la política i manifestava confiança en el govern del règim dictatorial de Miguel Primo de Rivera, perquè imposava seguretat i administrava l'economia amb austeritat.¹¹⁷

¹¹⁴ SÁNCHEZ, Narciso, «Biografía» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía y escritos*. Oviedo: Tarfe, 1994.

¹¹⁵ MÍNGUEZ GOYANES, José Luis, *Onésimo Redondo ...* op. cit. pp. 108 i 109. El text no té títol i porta data de l'onze de juny de 1924. Mínguez Goyanes també insisteix en el suport del jove Onésimo a la Dictadura a les pp. 15 i 16, segons informació de l'arxiu particular de Natalia i Eugenia Redondo.

¹¹⁶ PÉREZ-AGOTE, Alfonso, «Sociología histórica del nacional-catolicismo español» dins *Historia contemporánea*, núm. 26 [Madrid], (2003), pp. 207-237; i LINZ, Juan J., «El uso religioso de la política y/o de la religión: la ideología-sucedáneo versus la religión-sucedáneo» dins *Revista Española de Investigaciones sociológicas* [Internet], (2006), <http://redalyc.uaemex.mx/src/inicio/ArtPdfRed.jsp?iCve=99716081001>. ISSN 0210-, [consultat: novembre de 2012].

¹¹⁷ Sobre l'economia dels governs de Miguel Primo de Rivera cal veure: PALAFOX, Jordi, *Atraso económico y democracia. La Segunda República y la economía española, 1892-1936*. Crítica:

Durant la segona meitat de la dècada de 1920, Redondo ja s'havia llicenciat en Dret i se n'havia anat a viure a Valladolid en un pis que compartia amb el seu germà Andrés al carrer Santiago. Allà, va presentar-se a unes oposicions per exercir com advocat de l'Estat, tot i que no va superar-les.¹¹⁸ Poc després, va obtenir una beca per estudiar a l'Escola Superior de Comerç de la Universitat de Mannheim, a Alemanya.¹¹⁹

A l'agost de 1928, quan va tornar del país germànic, va escriure sobre el viatge. Va interessar-li especialment l'esperit de treball del poble alemany com a col·lectiu unit i el funcionament dels sindicats verticals. En canvi, no va escriure específicament sobre els nazis. Adolf Hitler havia sortit de la presó després dels cinc anys a l'ombra a causa del cop d'estat de la cerveseria de Munic. A les eleccions del 20 de maig de 1928, els nazis només van obtenir dotze escons, un 2,6 per cent dels vots totals emesos. Gregor Strasser, cap de propaganda del partit, havia intentat acostar el partit a espais urbans, però aviat van canviar de tàctica i es van concentrar a la ruralia.¹²⁰ Quan va tornar a Espanya, Onésimo Redondo va trobar un clima polític crispat. A Miguel Primo de Rivera se li acumulaven els problemes: protestes a les universitats, oposició intel·lectual i soledat del dictador. El 1928, Redondo es va unir al sindicat catòlic de la remolatxa a Valladolid.

El triomf dels republicans i socialistes i la imposició d'un sistema democràtic i liberal expliquen la seva decisió d'entrar en política. L'any 1931 es va afiliar a Acción Nacional, formació provinent de l'Asociación Católica Nacional de Propagandistas.¹²¹ Eren monàrquics de dretes que creien útil actuar en política

Barcelona, 1992; PUJOL, Josep [et al], *El pozo de todos los males: sobre el atraso de la agricultura española contemporánea*. Barcelona: Crítica, 2001; ARANGO, Joaquín [et al], *La economía española en el siglo XX: una perspectiva histórica*. Barcelona: Ariel, 1987; GARCÍA DELGADO, José Luís i JIMÉNEZ, Juan Carlos, *Un siglo de España: la economía*. Barcelona i Madrid: Marical Pons, 1999; TAMAMES, Ramón, *Los problemas económicos de la Segunda República* dins LACOMBA, JA, *Historia social de España siglo XX*. Madrid: Gadiana, 1976; HERNÁNDEZ, J., *España y la crisis económica de 1929*. Madrid: Espasa-Calpe, 1986.

¹¹⁸ VVAA, *Onésimo Redondo. Vida obra y pensamiento*. Valladolid: Ediciones gráficas Afrodisio Aguado, 1941, p. xvi.

¹¹⁹ Vegeu la pàgina, en què apareixen textos de JEREZ RIESCO, José Luis: CARPE DIEM, *Carpe Diem*. Milà: Carpe Diem. <<http://www.carpe-diem.it/spagna/htm/one001es.htm>> [Consultat el 4 de març de 2005].

¹²⁰ KERSHAW, Ian, *Hitler 1889-1936*. Barcelona: Península, 1999, pp. 297-342.

¹²¹ L'Asociación Católica Nacional de Propagandistas havia nascut el 1909. Va ser creada pel jesuïta Ángel Ayala per estimular la formació d'una elit intel·lectual i política que expandís la creença en l'ordre, la jerarquia i la religió. Ángel Herrera Oria, que fou el director del diari *El Debate* durant anys, el 1931 era el president de l'ACNP. L'endemà de l'inici de la Segona

de manera accidental en un règim democràtic, a diferència de la dreta radical alfonsina que s'agrupà al voltant de Renovación Española.¹²² Davant de la caiguda del Directori i de la Monarquia, les dretes a Espanya estaven en una posició difícil. Onésimo Redondo va crear, el 13 de juliol de 1931, el butlletí *Libertad* va fundar les JCAH.

El grup es va presentar com a soldats defensors de les essències pàtries en contra de la via democràtica, republicana i socialista.¹²³ No foren un partit potent ni ben articulats, sinó que més aviat eren uns quants homes que compartien uns ideals polítics de dretes, no democràtics, monàrquics i catòlics. El nucli ideològic era l'oposició visceral en contra de la Segona República, interpretada com l'última etapa d'un llarg procés de decadència.

El 12 de febrer de l'any 1931, Redondo es casà amb Mercedes Sanz Bachiller. Després de la Guerra Civil, i havent mort assassinat Onésimo Redondo, la vídua Sanz Bachiller va exercir el càrrec de delegada nacional d'Auxili Social de FET de las JONS entre 1937 i 1940 i es va casar de nou. Aquest cop amb Javier Martínez de Bedoya, que havia estat militant de les JCAH, de JONS i de FE, secretari nacional entre 1937 i 1939 i cap del Servei Nacional de Beneficència i d'Obres Socials entre 1938 i 1939.¹²⁴

Tres mesos abans de la proclamació de la Segona República, a Madrid, i enmig d'una profunda agitació social i política, Ledesma Ramos intentà canalitzar aquesta energia cap a l'ultranacionalisme revolucionari des de les pàgines de *La Conquista del Estado*. Tampoc no tingué cap èxit. A l'escena política d'aquella mateixa Espanya, no tardaria a aparèixer el fill del dictador caigut, José Antonio Primo de Rivera, les primeres actuacions del qual

República Espanyola, tot i que amb uns principis polítics la major part dels quals radicalment diferenciats d'allò que significaria la República a Espanya, el grup polític que s'aglutinava al voltant d'*El Debate* va apostar per l'accidentalisme i actuar políticament en el marc democràtic de la Segona República espanyola.

¹²² RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *La extrema derecha española en el siglo XX*. Madrid: Alianza, 1997, pp. 110 i 116; en referència a la CEDA, hi ha els llibres de MONTERO, José R., *La CEDA. El catolicismo social y político en la II República*. Madrid: Revista de Trabajo, 1977, 2 Vols.; o TUSELL, Javier, *Historia de la democracia cristiana en España I. Los antecedentes. La CEDA y la II República*, Madrid: Cuadernos para el diálogo, 1974.

¹²³ REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Caudillo de Castilla*. Valladolid: Hijos de Onésimo Redondo, 1937, p. 19.

¹²⁴ CENARRO, Ángela, *La sonrisa de Falange. Auxilio Social en la Guerra Civil y en la posguerra*. Barcelona: Crítica, 2006, pp. 2-71. Martínez de Bedoya escriu unes memòries: BEDOYA, Javier M. De, *Memorias desde mi aldea*. Valladolid: Ámbito, 1996.

estigueren dirigides a la defensa del pare.¹²⁵ A l'entorn de 1931, mentre Ledesma Ramos intentava aprofitar l'agitació social per crear un règim totalitari, Redondo i Primo de Rivera reaccionaven contra l'evolució política republicana del moment.

II. El fet catòlic com a element polític

La posició sobre la religió catòlica era un debat polític obert amb molta virulència a l'Espanya de la Segona República. La religió catòlica havia de tenir poder a l'Estat? S'havia de reconèixer que el catolicisme havia estat associat als governs espanyols des de feia segles o bé calia que hi hagués una equivalència simètrica entre la religió catòlica i qualsevol altra? La República volia apartar l'Església del poder civil o volia anar més enllà i atacar-ne la seva autonomia com a institució? Un partit polític feixista espanyol havia de ser catòlic? Si s'associava el fet catòlic com a element clau de la ideologia pròpia, això aconseguiria captar nous militants o bé els allunyaria?

Aquestes preguntes van acabar tenint importància a les JCAH, a La Conquista del Estado, a JONS i a Falange Española. Amb tot, a l'alçada de 1931, Onésimo Redondo no estava disposat a debatre sobre aquestes qüestions. Espanya era catòlica de manera rotunda i innegociable. El fet catòlic, i l'expansió d'aquesta religió a tots els racons del planeta, va ser un element clau per tal que Redondo escollís militar en política, primer, i formar un partit després.

Durant els gairebé cinquanta anys de règim de la Restauració, l'Església va tenir una posició forta a l'Estat, legitimada a la Constitució de 1876. El govern va desenvolupar polítiques favorables als catòlics com tancar capelles protestants.¹²⁶ Atès que el règim havia estat altament identificada amb el catolicisme, l'oposició també tingué tints marcats de laïcisme i, fins i tot,

¹²⁵ Sobre la violència en l'acció de José Antonio, per exemple, hi ha el llibre de GIBSON, Ian, *En busca de José Antonio...* op. cit., p. 189.

¹²⁶ DARDÉ MORENO, Carlos, *La aceptación del adversario. Política y políticos de la Restauración, 1875-1900*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003; MÚÑOZ LÓPEZ, Pilar, *Sangre, amor e interés. La familia en la España de la Restauración*: Madrid: Marcial Pons, 2001; DUARTE, Àngel, *Història del republicanisme a Catalunya*. Vic: Eumo editorial, 2004, p. 124 i ss.

d'anticlericalisme.¹²⁷ Algunes revistes de l'època van publicar imatges indignes de capellans i de monges.

La definició d'Espanya com a país catòlic era quelcom que s'havia escrit i afirmat en repetides ocasions des de diverses mirades nacionalistes, tant liberals com conservadores, durant la contemporaneïtat. El catolicisme, així com la llengua, la tradició i, fins i tot, els paisatges, on havien abocat sentiments i emocions novel·listes i intel·lectuals, eren el conglomerat complex que havia definit Espanya. Tot i que no era una certesa acceptada pel conjunt de la ciutadania, per a amplis sectors la nació espanyola era contemplada com quelcom gairebé viu, amb una història i una tradició, i amb una vocació religiosa catòlica.¹²⁸ No obstant això, hi havia altres sectors laics i aconfessionals que pensaven que la religió catòlica hauria impedit la modernització, regeneració i europeïtzació d'Espanya.¹²⁹

El règim de Miguel Primo de Rivera, encara que havia sofert alguna topada amb aquesta institució, en general havia vinculat el catolicisme amb el seu projecte polític. L'inici de la Segona República va significar un canvi sobtat que alguns catòlics no van acceptar. Els republicans contraris al Directori eren laics i volien una separació entre l'Església i el poder secular. Manuel Azaña, Fernando de los Ríos i altres dirigents de la República havien estat influïts pel krausisme i havien estat alumnes de la Institución Libre de Enseñanza, socis de l'Ateneu madrileny i deixebles de Gumersindo de Azcárate, Fernando de Castro, Sanz del Río, Giner de los Ríos, José Castillejo, Clarín o Cossío, noms i institucions associats al laïcisme.¹³⁰

La religiositat o aconfessionalitat de l'Estat havia provocat diferents enfrontaments entre els segles XIX i XX. Va haver-hi 7.000 assistents catòlics

¹²⁷ MARTÍNEZ ESTEBAN, Andrés, *Aceptar el poder constituido. Los católicos españoles y la Santa Sede en la Restauración (1890-1914)*. Madrid: Universidad de Teología San Dámaso, 2006; AVILÉS FARRE, J. [et al.], *Historia política, 1875-1939*. Madrid: Istmo, 2002; VARELA, José, *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)*. Madrid: Marcial Pons, 2001; o DUARTE, Àngel, *La España de la Restauración (1875-1923)*. Barcelona: Hipótesis, 1993.

¹²⁸ GALLEGO, Andrés [et al.], *Histoire religieuse d'Espagne*. París: Cerf, 1998; AUBERT, P. (ed.): *Religión y sociedad en España (siglos XIX y XX)*, Casa de Velázquez (Actas Seminario 1994-1995), 2002; i CALLAHAM, William J., *La Iglesia católica en España*. Barcelona: Crítica, 2007.

¹²⁹ DÍAZ-SALAZAR, Rafael, *La España laica*. Madrid: Espasa, 2008.

¹³⁰ Sobre Manuel Azaña, l'obra de JULIÀ, Santos, *Manuel Azaña. Una biografía política*. Madrid: Alianza, 1990.

al jubileu de març de 1879. Per contra, durant la Setmana Tràgica a Barcelona s'havien cremat esglésies.¹³¹ Per tant, hi havia hagut mostres de clericalisme i d'anticlericalisme populars. Com hem dit, hi havia hagut un debat de profunditat sobre el paper de la religió al llarg de la història d'Espanya. Però fou Nicolás Salmerón, president de la Primera República espanyola, qui va encendre una important polèmica sobre la qüestió. La causa fou el pròleg que, el 1876, va escriure pel llibre *Historia de los conflictos entre la religión y la ciencia*, de Juan Guillermo Draper. Salmerón defensava una visió racional davant de la vida, per la qual cosa atorgava gran importància al paper de la ciència.

Menéndez Pelayo va ser l'encarregat de contestar com a representant confessional. També afirmà que Espanya estava en crisi. Però la responsabilitat requeia, precisament, en les vies de modernització i europeïtzació que el país hauria intentat emprendre durant tot el segle XIX i que haurien comportat l'allunyament de les seves essències.¹³² Molts catòlics van convenir que els mals d'Espanya haurien acabat quan s'hagués expulsat el liberalisme i la democràcia, el socialisme i el parlamentarisme. Des de la Institución Libre de Enseñanza i des del krausisme, en canvi, s'apuntava en la direcció contrària. La decadència era responsabilitat de no haver emprès el camí europeu i de no assemblar-se més a França. Pensaven que Espanya s'havia de modernitzar i operar segons la raó i que calia abandonar el catolicisme paternalista que ofegava tot intent de regeneració.¹³³

¹³¹ ROMERO MAURA, Joaquín, «La Rosa de fuego»: *el obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*. Madrid: Alianza, 1989; DALMAU, Antoni, *Set dies de fúria. Barcelona i la Setmana tràgica (juliol de 2009)*. Barcelona: Columna, 2009; i GABRIEL, Pere, «La Setmana tràgica: una revolta política?» dins *L'Avenç* [Barcelona], (juliol – agost 2009).

¹³² VARELA, Javier, *La novela de España...* op. cit.

¹³³ Sobre la cultura republicana espanyola i catalana: DUARTE, Àngel, *El Republicanisme català a la fi del segle XIX*. Vic: Eumo, 1987, *Pere Corominas: del republicanisme als cercles llibertaris: 1888-1896*. [Barcelona]: Abadia de Montserrat, 1988, *Possibilistes i federals. Política i cultura republicanes a Reus (1874/1889)*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1992; *La República del emigrante: la cultura política de los españoles en Argentina (1875-1910)*. Lleida: Milenio, 1998; DUARTE, Àngel i PÉREZ BASTARDAS, Alfred, *Republicanisme i socialisme: V jornades història del socialisme*. Barcelona: Fundació Rafael Campalans, 1992; GABRIEL, Pere i DUARTE, Àngel (eds), *El republicanismo español*. Madrid: Marcial Pons, 2000; i DUARTE, Àngel i CULLA, Joan B., *La prensa republicana*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1990; PEYROU, Florencia, *La Comunidad de ciudadanos: el discurso democrático-republicano en España, 1840-1868*. Pisa: Plus-Pisa, 2006; ALTED, Alicia [et al.], *El republicanismo en España (1830-1977)*. Madrid: Alianza, 1994; o FRÍAS, Sonia M., *Cultura política en España: conocimiento, actitudes y práctica*. Madrid: CIS, 2001.

Adolfo Bonilla i Julio Cejador, mestres de Pedro Sáinz Rodríguez, foren deixebles de Menéndez Pelayo. L'integrisme catòlic, en el periòdic *El Debate* o a Acción Catòlica, també féu ús dels escrits de Menéndez Pelayo per defensar que la religió catòlica i Espanya resultaven inseparables. És a dir, que Espanya per definició era catòlica. Aquest corrent conservador i catòlic, estigué representat per intel·lectuals com Ramiro de Maeztu, que publicà *Defensa de la hispanidad*.¹³⁴ El primer port on va aturar-se el jove Redondo fou aquest corrent de pensament que no distingia entre el projecte polític i la nació, entre la religió i la nació. I és que el debat sobre la religió i el poder polític a Europa s'havia produït amb especial notorietat a principi de segle XX. Les aportacions de Maurice Barrès i Charles Maurras a França havien tingut influència a Espanya.

L'atenció entorn el catolicisme tenia una importància diària a la premsa i en els debats polítics al Congrés o a les ràdios i tertúlies. El catolicisme intransigent reaccionà amb contundència contra el republicanisme i el socialisme. En efecte, aleshores, va poder-los semblar que la seva cosmovisió s'estava enfonsant i van combatre aferrissadament els perills que els amenaçaven: un anticlericalisme que a voltes defensava també actituds certament dogmàtiques i intransigents. Ambtot, el govern republicà de 1931 no era cap mostra d'anticlericalisme radical. En formaven part Niceto Alcalá Zamora o Miguel Maura, que no van dimitir fins a l'octubre d'aquell any per la disconformitat amb l'article 26 de la Constitució, que defensava la laïcitat de l'Estat espanyol.¹³⁵

Per Onésimo Redondo, la religió no era només una qüestió de com es definia un país, sinó que definia mode d'entendre la vida. Li preocupava que la Segona República fos un règim laic i que l'article tercer de la Constitució de 1931 digués que l'Estat espanyol no tenia religió oficial. Atès que Manuel Azaña era un representant del pensament laic, va suposar el creixement de vells temors en els sectors catòlics més influents en política. Tampoc no tingueren massa paciència alguns integristes catòlics. El cardenal Segura va escriure una carta pastoral incendiària que exhortava a tot fill de Déu a revoltar-se contra el nou

¹³⁴ Sobre Maeztu, cal veure l'obra de GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, *Maeztu. Biografía de un nacionalista español*. Madrid: Marcial Pons, 2003; o bé SUÁREZ, Federico, «Introducción: Maeztu y el 98» dins MAEZTU, Ramiro, *Defensa de la Hispanidad*. Madrid: Rialp, 2000; o VARELA, Javier, «Introducción» dins MAEZTU, Ramiro, *Hacia otra España*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1997.

¹³⁵ Sobre Niceto Alcalá-Zamora, cal veure GIL PECHARROMÁN, Julio, *Niceto Alcalá-Zamora. Un liberal en la encrucijada*. Madrid: Síntesis, 2005.

règim republicà. El 10 de maig de 1931, tres dies més tard de la carta pastoral del cardenal Segura, va començar la crema de convents per l'anticlericalisme popular.

III. Mort i enterrament d'Onésimo Redondo

Onésimo Redondo va estar encantat que un grup de militars portessin a terme un cop d'estat en nom de la pàtria per acabar, segons es va afirmar, amb el desordre, l'anarquia, el socialisme i la desintegració territorial a l'any 1936. Es va posar a les ordres dels militars rebels de manera immediata i va començar a actuar com un líder de FE de las JONS amb l'objectiu d'acabar amb tots els enemics polítics liberals i d'esquerres.

Redondo restava confinat a la presó d'Àvila des dels últims dies de la República, quan FE de las JONS va passar a la clandestinitat durant els últims mesos del Front Popular. Fou alliberat per un grup de rebels pocs dies més tard de l'alçament militar. Però va perdre la vida uns dies després, quan es dirigia a l'Alto de los Leones. Aquest indret pròxim a Madrid representava un lloc de memòria pel cabdill falangista, al capdavant, persona de conviccions conservadores. Fou on, l'any 1931, un grup de monàrquics, entre els quals hi havia José Antonio Primo de Rivera, havia donat l'últim adéu a Victòria Eugènia de Battenberg, la muller d'Alfons XIII, la Reina destronada.

L'esdeveniment va tenir lloc a Labajos, a prop de Segòvia, quan el seu vehicle va creuar-se amb un camió. Pensant que eren falangistes, el grup de rebels va aturar-se sense excessives precaucions. Tanmateix, es tractava de milicians antifeixistes que operaven dins de les línies enemigues. Sembla que podia tractar-se d'una de les columnes del coronel Julio Mangada Rosenom. En tot cas, eren soldats del bàndol contrari, que havien aconseguit penetrar fins a Labajos per carreteres secundàries pendents de controlar per l'exèrcit dels generals rebels.¹³⁶

La mort del líder feixista va ser un fet simbòlic. Per als falangistes, de la valentia d'un jove en nom d'unes idees polítiques. Per alguns, també de l'autenticitat del grup abans del Franquisme. Per als franquistes, dels màrtirs

¹³⁶ MÍNGUEZ GOYANES, José Luis, *Onésimo Redondo (1905-1936)*... op. cit., pp. 99 i ss.

caiguts en nom de la victòria de Franco. Durant la Segona República, els morts de Falange Española s'havien convertit en noms sagrats i recordats en els actes-litúrgia del partit. A la Guerra Civil, no es podien escriure articles i realitzar enterraments de tots els caiguts, però la mort va continuar tenint un fort contingut com a missatge polític. En aquest treball es prestarà especial atenció als rituals associats a la mort com a actes de propaganda política.

L'enterrament de Redondo, tal com havia succeït amb els nombrosos assassinats del bàndol falangista, va convertir-se en un acte de record a la lluita efectuada en vida en nom de l'Espanya que somiaven.¹³⁷ Va rebre l'últim adéu a la capella ardent instal·lada a l'Ajuntament de Valladolid. En el cementiri provincial va celebrar-se el funeral per l'ànima del falangista més catòlic, en paraules de Dionisio Ridruejo.¹³⁸ S'incidí en el crim dels enemics, la valentia dels caiguts, l'exigència als militants i el coratge del grup.

Francisco Javier Martín Abril va escriure un poema de l'esdeveniment en què relatava com els «muchachos de la Falange» portaven el taüt a les espatlles.¹³⁹ La multitud clamava venjança en contra dels assassins. La guerra va devorar tot espai intermedi. Només quedava el roig o el blau, a favor o en contra. Aquesta sempre havia estat la visió d'Onésimo Redondo.

2.2 Ramiro Ledesma Ramos

I. La cultura, les elits i les masses

El 1905, Rússia fou derrotada per un nou Estat, el Japó. A Sant Petersburg, en un diumenge sagnant d'aquest mateix any, els oficials del Tsar decidiren disparar a matar. També fou l'any que el Marroc, França i Alemanya toparen a causa de la carrera imperial. A Espanya, Miguel de Unamuno publicava *La vida de Don Quijote y Sancho*. I Azorín, *La ruta de Don Quijote*. La literatura transmetia els sentiments de frustració per l'imperi perdut l'any 1898, quan

¹³⁷ Sobre aquesta qüestió, cal veure la biografia apassionada de SÁNCHEZ, Narciso a REDONDO, Onésimo, *Redondo. Biografía y escritos (I)*. Oviedo: Ediciones Tarfe, 1994 i *Onésimo Redondo...* op. cit.

¹³⁸ RIDRUEJO, Dionisio, *Casi unas memorias*. Barcelona: Planeta, 1976, p. 345.

¹³⁹ Es fa referència a aquest poema a Falange Española de las JONS, *Onésimo Redondo. Biografía*. Madrid. <<http://www.arrakis.es/~falange/onesimoredondo/vida.htm>> [Consultat 15 novembre 2004]. Hi apareix una biografia i apologia a Onésimo REDONDO.

s'havien independitzat Cuba i les Filipines. El 23 de maig d'aquest mateix any nasqué Ramiro Ledesma Ramos a Alfaraz de Sayago, província de Zamora.

Manuel Ramos i Marcelina Marco de Bogajos foren els avis materns. José Ledesma Pollo i María Herrero, els paterns. Isabel i Manuel eren els progenitors. Alfaraz de Sayago, on viurà Ledesma els primers anys de la vida, és una terra predominantment plana en què destaquen, les elevacions del Blanqueal i del Torso Bajo. Un petit poble castellà a l'altiplà del Duero.¹⁴⁰

Ledesma Ramos va escriure: «Nací en un pueblecito castellano, rodeado de umbrías y de misticismo evocador, una de tantas aldeas esparcidas por las sierras céntricas que viven del recuerdo y de las migajas del sol que a veces acaricia sus cabezas o circunda los alrededores nervosos de un reparador brillo; fulgor de oro, vellocino de esperanza».¹⁴¹

L'avi patern, també mestre, havia estat un dels impulsors de l'escola del poble, dedicada a Viriato. Era un guerrer lusità que, segle i mig abans de Crist, va lluitar contra la força dels imperis cartaginesos i romans, que aleshores s'enfrontaven pel domini de la Mediterrània. Amb el temps i l'amor a la Monarquia o a la pàtria, va ser reconvertit en heroi d'Espanya per part de la memòria nacionalista. Ledesma Ramos, doncs, formava part d'una classe mitja educada amb un tarannà nacionalista. Anys més tard, recordava que «Viriato forma su guerrilla con oscuros campesinos sayagueses y pastores de la Lusitania».¹⁴² Va tenir accés a llibres i no va haver de treballar físicament quan

¹⁴⁰ Aquesta breu biografia està confeccionada amb materials diversos. Cal destacar: AGUADO, Emiliano, *Ramiro Ledesma, fundador de las JONS*. Madrid: Ediciones de la Vicesecretaría de Educación Popular, 1941, i *Ramiro Ledesma en la crisis de España...* op. cit.; SÁNCHEZ DIANA, José María, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit.; BORRÁS, Tomás, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit.; MONTERO DÍAZ, Santiago, «Estudio preliminar» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos. La Conquista del Estado*. Madrid: Edita Trinidad Ledesma Ramos, 1986; i GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, «Introducción» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Discurso a las juventudes de España...* op. cit.

¹⁴¹ Citat per SÁNCHEZ DIANA, José María, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 25.

¹⁴² La cita és del pròleg d'APARICIO, Juan, *La Conquista del Estado. Antología*. Barcelona: Ediciones FE, 1939, p. XI. I el llibre al qual fa referència és *Filosofía imperial*, que és l'obra després editada com a LEDESMA RAMOS, Ramiro, *La filosofía, disciplina imperial*. Madrid: Tecnos, 1983. APARICIO firmà molts articles sobre el feixisme i les JONS. Aquesta és una mostra prou significativa: «La bandera roja y negra» dins *Levante* [Valencia], (29 de octubre de 1939); «Ramiro y D. Ramiro» dins *Informaciones* [Madrid], (13 de marzo de 1941); «Hace diez años que nacieron las J.O.N.S» dins *El Alcázar* [Madrid], (29 de octubre de 1941); «Las siete palabras» dins *Levante* [Valencia], (29 de octubre de 1943); «Que vaya a Salamanca» dins *El Español*, [Madrid], (28 de octubre de 1944); «El Numen de Viriato» dins *ABC* [Madrid], (29 de octubre de 1944); «No han pasado diez años» dins *El Español* [Madrid], (26 de mayo de 1945); «Ramiro Ledesma y España» dins *El Español* [Madrid], (27 de octubre de 1945); «Ni lunes... ni

era un nen.¹⁴³ La cultura era part de l'ambient familiar i una característica que Ledesma Ramos considerava com a definitiva de la seva pròpia condició. Creia que existien uns homes superiors a uns altres i això succeïa a propòsit de la cultura.

Quan encara no havia complert cinc anys, tota la família es va traslladar a Torrefrades, on el pare, també mestre, va trobar feina.¹⁴⁴ Ledesma Ramos va construir una consciència de no pertànyer a les masses: «Se iba formando en mi espíritu una tendencia al trabajo, una aspiración a salir de lo ordinario, de lo vulgar»¹⁴⁵, escrigué amb dinou anys. Pensava que hi havia diferències substancials entre els homes que justificaven les jerarquies. Va creure que la societat dels homes es dividia entre les masses i l'elit. Els grups dirigits pensava que havien de superar la decadència d'aleshores per mitjà de la voluntat, tal com havia après de la lectura de textos de Nietzsche.¹⁴⁶

Va cursar el batxillerat a Salamanca. Després anà a Madrid, on va aprovar les oposicions per ser funcionari de Correus de l'Estat. Quan aconseguí aquesta feina, fou destinat a València. Allà va col·laborar a la revista *Arte y destreza*.¹⁴⁷ Fou en aquest moment quan Alfredo Manrique el va descriure: «Ramiro tenía los ojos verdes, de un verde acerado; la nariz, aquilina, y el mentón saliente. Era el prototipo de una voluntad indomable al servicio de una inteligencia poderosa. Le veo a Ramiro con aquella cabeza cesárea, de la que le caía sobre la frente amplia una crencha de pelo, negra como el ala del milano».¹⁴⁸

domingo» dins *El Español* [Madrid], (8 de marzo de 1947); «La madre de Ramiro» dins *Pueblo* [Madrid], (6 de diciembre de 1947); «Vidas no paralelas. Los dos Ramiros» dins *Arriba* [Madrid], (18 de junio de 1960); «Ramiro Ledesma Ramos o el numen de Viriato... op. cit.»; «Ramiro Ledesma Ramos» dins *Arriba* [Madrid], (29 de octubre de 1966); «El porqué de la camisa roja» dins *La Vanguardia Española* [Barcelona], (15 de noviembre de 1968); i «El archipatriota de la unidad» dins *El Alcázar* [Madrid], (10 de noviembre de 1976). Per altra banda, Juan Aparicio va néixer a Guàdix, Granada, el 29 de juliol de 1906. Va anar a l'escola a Granada i després, l'any 1928, va marxar a Madrid. Tres anys més tard, constava com a secretari en el manifest de *La Conquista del Estado*. Durant la Guerra Civil, juntament amb Ernesto Giménez Caballero, va ser un dels principals agents de propaganda del General Franco. Arriba serà, a partir d'ara, Arb.

¹⁴³ Està d'acord amb aquesta apreciació CASALI, Luciano, *Società di massa, Giovani, rivoluzione. Il fascismo di Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 36.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 35.

¹⁴⁵ SÁNCHEZ DIANA, José María, *Ramiro Ledesma Ramos...* op.cit., p. 29.

¹⁴⁶ SAFRANSKI, Rüdiger, *Nietzsche. Biografía de su pensamiento*. Barcelona: Tusquets, 2001.

¹⁴⁷ SÁNCHEZ DIANA, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 32 i ss.

¹⁴⁸ BORRÁS, Tomás, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 33. Alfredo Manrique fou un franquista. Va escriure que escriure sobre Adolf Hitler coses com aquesta: «Los planes de Adolf Hitler y del nacional-socialismo, tras haber desarrollado y ampliado sus iniciativas en el

Fins llavors, havia escrit una novel·la, alguns relats curts i un assaig. A la segona meitat de la dècada de 1920, va col·laborar a *La Gaceta Literaria* de Giménez Caballero i a *Revista de Occidente* de José Ortega y Gasset.

Durant la dècada de 1930, va ser descrit per José María de Areilza: «Era un hombre en la treintena, no muy alto, de aspecto fornido, recio, de cara pálida, nariz prominente, barbilla afirmativa, frente despejada, pelo abundante castaño oscuro y una mirada gris acerada, profunda e inquisitiva».¹⁴⁹ Va fundar *La Conquista del Estado*. Stanley G. Payne explicà així el naixement del setmanari: «Ledesma no tenía muchos amigos que pudieran reunirse en torno suyo. Su aspecto desaliñado, su carácter obstinado e insociable no atraían a los intelectuales. Pero está obsesionado por la idea de crear un partido fascista y al final encontró diez discípulos o colaboradores, aproximadamente de su misma edad (veinticinco años). Con su problemática ayuda empezó a publicar un semanario político, *La Conquista del Estado*».¹⁵⁰

Temps després, Espanya va submergir-se en un mar de sang l'any 1936. Tampoc Ledesma Ramos no va sobreviure a la cruenta Guerra Civil espanyola. Va caure a Madrid. Fou detingut i empresonat. Va coincidir amb Ramiro de Maeztu en els últims dies de vida. Tots dos foren assassinats.

II. La fi de l'avantguarda i la creació com a programa polític

Tal com demostra l'enquesta qualitativa *¿Qué es la vanguardia?*, que començà el dia 1 de juny de 1930 a *La Gaceta Literaria*, quan el Directori acumulava revoltes d'intel·lectuals i d'estudiants, la gent de la cultura es va anar separant del corrent de l'art per l'art per tal d'adquirir un compromís polític. Aleshores, Samuel Ros afirmà que mai no havia estat avantguardista. El cert és que l'any

interior, proyectan hacia fuera sus aspiraciones de justicia y de equidad. Y en esta labor de salvar la subsistencia nacional amenazada al otro lado de la frontera los acompañan y secundan eficazmente Italia y los restantes países del Eje. La nueva organización de Europa es una concepción tan poderosa y tan bella que sólo puede ser realizada por un hombre genial y por un pueblo heroico, educado y disciplinado en las más altas virtudes del servicio y del sacrificio». La declaració pot trobar-se a VVAA. *Proyecto Filosofía en español* [En línia]. Oviedo: Fundación Gustavo Bueno, 1995. <<http://www.filosofia.org/hem/194/1942aje2.htm>> [Consultat: 22 d'octubre de 2004].

¹⁴⁹ AREILZA, José María de, *Así los he visto*. Barcelona: Planeta, 1974, p. 89.

¹⁵⁰ PAYNE, Stanley G., *Falange. Historia del fascismo español*. Madrid: Ruedo Ibérico, 1985, p. 37.

1923 va escriure un llibre, *Las Sendas*, on el protagonista optava per acabar sumant-se a una empresa política.¹⁵¹ A finals dels anys vint, literats i novel·listes, així com joves procedents de famílies benestants, havien oscil·lat cap a posicions de vinculació i compromís social i polític. Mentre que molts avantguardistes acabaren a les files comunistes, com és el cas d'Antonio Espina, altres ho feren al cantó de l'ultradreta, per exemple Ledesma Ramos. Sota la influència de Giménez Caballero, Ledesma Ramos evolucionà cap a opcions totalitàries i imperials.

En aquests mesos, revistes com *Nueva España*, *Nosotros* o *Política* consideraven que Giménez Caballero amagava un pensament totalitari sota la defensa de l'avantguarda. Aleshores, el líder de *La Gaceta* ja s'havia posicionat amb la «*Carta a un estudiante de la Joven España*», on defensava que l'avantguarda havia de començar un moviment de construcció totalitària després del de destrucció. Ledesma Ramos responia a l'enquesta de *La Gaceta Literaria*, amb la pregunta sobre l'avantguarda, defensant un canvi de model i argüint que aquest moviment estètic i cultural no havia acabat essent un element de subversió contra l'ordre establert i, per tant, el menystenia.

La culminació d'aquesta radicalització, simbòlicament, va succeir durant el sopar a Pombo en honor de Giménez Caballero. Allà s'hi reuní una tertúlia de l'avantguarda presidida per Ramón Gómez de la Serna. Aquests són, precisament, els dos personatges que van tenir una notòria trifulga a Pombo. Tomás Borràs ho explicà segons la seva particular visió: «Pombo ofrecía a Giménez Caballero, el de *La Gaceta Literaria*, un banquete sabático. Ramiro concurre a la Sagrada Cripta. La tertulia que preside Ramón Gómez de la Serna es plaza mayor de literatura en algarabía, sopa de letras al fuego».¹⁵² L'art es rehumanitzava i tornava a l'arena política enfangada de realitat.

El cas és que Antonio Espina, amb una pistola de broma a la mà, s'havia manifestat en contra del feixisme. No era estrany, ja que en el sopar hi assistia Anton Giulio Bragaglia, dramaturg afiliat al feixisme. La intervenció d'Espina fou per protestar a partir d'un acudit sobre el suïcidi de Larra. I fou llavors quan

¹⁵¹ Citat a ALBERT, Mechthild, *Vanguardistas de camisa azul...* op. cit., p. 120.

¹⁵² BORRÁS, Tomás, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., pp. 119 i ss.

Ledesma Ramos es va aixecar per respondre-li.¹⁵³ Va proclamar: «¡Arriba los valores hispánicos!» i va treure una pistola¹⁵⁴.

El diari *ABC* recollia la notícia: «El Sr. Gómez de la Serna ofreció el banquete en palabras breves, a las que el festejado [Giménez Caballero] contestó emocionado, haciendo un llamamiento a la unión. A continuación se desarrolló una pequeña discusión política, en que intervinieron Ledesma Ramos, Antonio Espina y Giménez Caballero».¹⁵⁵ Ledesma Ramos contestà irat a *Heraldo de Madrid*: «Es bien triste que en estos momentos en que llueven por las planas de los periódicos opiniones juveniles y se espera como nunca que la generación recién llegada aclare la bruma política nacional sean desvirtuados y falsificados unos propósitos rotundamente nuevos lanzados por un grupo de jóvenes (...). No somos fascistas. Esta fácil etiqueta con que se nos quiere presentar en la vía pública es totalmente arbitraria».¹⁵⁶

Anys més tard, ho narrà Giménez Caballero, el 15 d'agost de l'any 1981, en una entrevista publicada a *El País*: «La politización de la literatura comenzó en el año 1930 y un caso célebre en este sentido fue el banquete con más de cien comensales que Ramón Gómez de la Serna me dio en Pombo, donde se armó una trifulca espantosa. Mientras Alberti repartía entre las mesas un panfleto contra la *Revista de Occidente*, el escritor Antonio Espina se levantó para protestar por la presencia del comediógrafo fascista Bragaglia y aprovechó la ocasión para atacar la Dictadura de Primo de Rivera. En seguida se alzó Ramiro Ledesma, no para defender al dictador, sino para pedir un clima de heroísmo de las juventudes. Antonio Espina había sacado una pistola simbólica, la de Larra, pero Ledesma empuñó una de verdad, con lo cual se armó un jaleo terrible en el café y Ramón tuvo que utilizar su voz estentórea para sofocar aquel fuego».¹⁵⁷

Ledesma Ramos va abandonar l'equidistància i l'escriptura crítica per començar a llançar proclames simples i contundents polítiques. La sonora

¹⁵³ HERNANDO, Miguel Ángel, *La Gaceta Literaria (1927-1932). Biografía y valoración*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1974.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 124.

¹⁵⁵ «Banquete en honor de Giménez Caballero» dins *ABC* [Madrid], (9 de gener de 1930).

¹⁵⁶ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Política y literatura» dins *Heraldo de Madrid* [Madrid], (16 de gener de 1930).

¹⁵⁷ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange Española de las JONS*. Madrid: Alianza, 2000, p. 58.

prèdica totalitària marcava l'inici d'una nova vida. És en aquest moment quan Ledesma es desprengué de l'antic equipatge per començar de nou. A partir d'aquell moment, tot girà al voltant de la política. Es deixà un petit bigoti i coimenchà a conduir una motocicleta. Arribava una nova època.

El llegat de l'avantguarda literària havia estat la creació de mons literaris paral·lels, en part, com a refugis de la realitat. L'artista era contemplat com un creador. Ledesma Ramos, el revolucionari feixista de la dècada de 1930, va creure que la revolució podia parir un nou món. Tal vegada va sentir que, esdevenir un polític li permetria ser precisament això: un creador de noves realitats. La creació d'un nou món era el seu programa polític. A *La Gaceta Literària* s'havia assajat les noves formes de comunicació del segle XX, tant cartells i la ràdio, com el cine i els relats literaris.

III. Esperança per la revolució dictatorial i totalitària

Les generacions de 1898 i de 1914, en especial Miguel de Unamuno i José Ortega y Gasset, foren les principals influències de Ramiro Ledesma Ramos a l'àmbit espanyol.¹⁵⁸

Miguel de Unamuno evolucionà des de posicions socialitzants i europeistes cap a punts de vista en els quals l'emoció, el sentiment i el nacionalisme tenien un paper destacat. Ben aviat, Ledesma Ramos se sentí atret pel pessimisme sobre el present de Miguel de Unamuno, les crítiques cap al positivisme i la vindicació que feia de categories com emoció o, fins i tot, d'un tipus de religiositat o sacralitat. Li interessava l'espiritualitat i la connexió entre home i terra, dels textos de l'escriptor basc.

D'altra banda, el profund elitisme d'Ortega y Gasset pensava que era la clau d'una bona política. A *Espanya invertebrada*, el filòsof havia escrit que la massa havia de respectar la jerarquia dels millors. Ledesma Ramos havia pensat que Ortega y Gasset representava la modernitat. Això no obstant, després del sopar

¹⁵⁸ La millor biografia sobre Ramiro Ledesma Ramos és la de Ferran Gallego, el qual ha destacat la importància de les dues generacions, la de 1898 i la de 1914, com a influència per a la formació intel·lectual de Ledesma Ramos: GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 15 i ss.

a Pombo, es va convèncer que la nova generació no era la d'Ortega, sinó la pròpia.

L'ascens del feixisme a Itàlia va comportar que aquesta ideologia tingués nous adeptes a Espanya.¹⁵⁹ El Directori copià algunes disposicions i idees polítiques del feixisme. Ledesma Ramos va admirar que Miguel Primo de Rivera intentés solucionar els mals d'Espanya de forma dictatorial: mantenia esperances que un poder fort fos capaç de canviar els vicis de funcionament del sistema. Per això admirava la determinació del protagonista de *Los trabajos del infatigable creador Pío Cid* d'Ángel Ganivet, perquè actuava per canviar un món ple de corrupteles.¹⁶⁰ L'any 1935, Ledesma Ramos escrivia que l'arribada del militar a cap de l'Estat no li havia semblat malament: «En 1923, (...) España tenía ante sí dos fracasos: el del Estado y el del régimen, que seguía sin haber ampliado lo más mínimo sus bases de sustentación y el de los núcleos enemigos y contrarios al Estado. (...) Como desde fuera no llegó ese remedio, el Rey lo extrajo del seno mismo del Estado: apeló al Ejército».¹⁶¹

Miguel de Unamuno i José Ortega y Gasset van acabar manifestant oposició absoluta al Directori. El primer va haver d'exiliar-se i quan tornà el 1930 proposà la substitució del lema «Déu, pàtria i Rei» per «Déu, pàtria i llei». Canviava una lletra i, d'aquesta manera, apostava per la fi de segles de Monarquia. D'Ortega y Gasset n'és conegut un article dels dies finals de la Monarquia, en el qual afirmava que Espanya s'havia de construir de nou i que els dies del monarca havien acabat: *delenda est Monarchia*, afirmava. Finalment, Ledesma Ramos va participar del clima agitat del moment.

¹⁵⁹ En aquests moments van aparèixer grups pròxims al feixisme a Espanya. *La Camisa Negra* era un seminari gràfic popular, del qual es parla a JIMÉNEZ CAMPO, Javier, *El fascismo en la crisis de la Segunda República española...* op. cit. i del qual, sembla, va fer aparició pública només un número. Concretament, aquest número va aparèixer el 16 de desembre de 1922.

¹⁶⁰ JIMÉNEZ CAMPO, Javier, *El fascismo en la crisis de la Segunda República española...* op. cit., p. 90 i ss. I també GANIVET, Ángel, *Los trabajos del infatigable creador Pío Cid*. Madrid: Cátedra, 1983.

¹⁶¹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Discurso a las juventudes de España...* op. cit., p. 49. A final del segle XIX, Joaquín Costa, Rafael Altamira o Eduardo de Hinojosa varen apuntar que els mals estructurals d'Espanya podrien guarir-se amb la força d'un cirurgià de ferro. Vegeu: FOX, Inman, *La invención de España*. Madrid: Cátedra, 1998, p. 60; o bé POZO ANDRÉS, María del Mar del, *Currículum e identidad nacional. Regeneracionismos, nacionalismos y escuela pública (1890-1939)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000, p. 324 i 325; també sobre la Generació del 98 VVAA, *Imágenes y ensayos del 98*. Valencia: Fundación Cañada Blanch, 1998; BERNAL MUÑOZ, José Luis, *La generación española de 1898. ¿Invento o realidad?* Valencia: Pre-textos, 1996.

La radicalització política estudiantil, que havia estat capitalitzada per la Federación Universitaria Española, va atreure l'atenció de *La Gaceta Literaria*. La FUE i el seu líder Josep Maria Esbert havien esgrimit arguments polítics contra la Monarquia i la Dictadura.

Durant els mesos de desordre polític que van seguir a l'exili de Miguel Primo de Rivera, Ledesma Ramos va començar a militar en política. Els governs del general Berenguer i el president Aznar eren dèbils per frenar una crisi política, social i econòmica galopant i Ledesma Ramos no n'esperava gaire res. Espanya vivia una intensa etapa de politització de les masses que continuaria una vegada proclamada la Segona República.¹⁶²

Ledesma Ramos era pessimista sobre els governs liberals i democràtics. Defensava que Espanya necessitava un règim diferent i totalitari. Per fer-ho possible, havia d'explotar una nova era emergent de violència i d'heroisme. Utilitzava el pessimisme d'Unamuno per subratllar la urgència d'un gir sobtat. O bé Ortega per dir que una veritable revolució només podrien executar-la els millors. De Nietzsche, reclamava la voluntat com a superació del context decrepit. De Georges Sorel, havia après la força del mite per mobilitzar les masses.

El 1930, Ledesma Ramos pensava que a partir d'una revolució totalitària, jeràrquica i unitària, de tot el poble alçat en armes, podria superar-se la crisi occidental que, creia, afectava de manera especial a Espanya. Estava fascinat per conceptes com joventut, violència, passió o rebel·lia. Espanya havia d'aixecar-se enmig de la tempesta per tornar a ser gran. Per fer-ho, afirmava, la via era el totalitarisme, la dictadura i el poder absolut de l'Estat.

IV. La il·lusió pels totalitarismes

En l'àmbit europeu, la influència més notable per a Ledesma Ramos va ser el feixisme italià, el nazisme alemany i el comunisme soviètic. Admirava els nous sistemes totalitaris que, en certa mesura, havien nascut a conseqüència de la Gran Guerra. Segons Traverso, la Primera Guerra Mundial havia estat una

¹⁶² TOWNSON, Nigel, *La República que no pudo ser*. Madrid: Taurus, 2002; FONTANA, Josep, «La Segunda República: un proyecto reformista para España» dins *Sistema*, núm. 154 [Madrid], (gener del 2000), pp. 21-32.

“experiència fundadora”, a partir de la qual la política es va embarbarir. Les revolucions i contrarevolucions que la seguiren desembocaren en el naixement de la URSS i dels règims feixistes. Règims que requeriren d’un nou concepte per ser definits: totalitarisme.¹⁶³

Durant la dècada de 1920, Ledesma Ramos citava a intel·lectuals i a científics diversos. De Bertrand Russell en destacava el rigor i l’exactitud matemàtica; d’Émile Meyerson, la seva oposició contra la raó positivista; d’Edmund Husserl, la novetat de la fenomenologia; de Max Scheler, l’estudi dels processos emocionals; de Nicolai Hartmann, la classificació del món segons categories hegelianes; de Martin Heidegger, els estudis sobre l’ésser; i d’Einstein, els avenços en el món de la física.¹⁶⁴

La crítica que Ledesma Ramos publicà sobre ciència i filosofia a *Revista de Occidente* o a *La Gaceta Literaria*, construïda amb l’anàlisi subjectiu dels autors esmentats, conduïa a tot un seguit de conclusions, a final de la dècada, que el portaven al totalitarisme. Estava convençut que finalitzava un temps basat en la raó pura, la matèria i el pragmatisme. I creia que s’estava gestant una nova realitat basada en la raó emotiva, el totalitarisme tancat i l’esperit del poble, que caracteritzava els totalitarismes.¹⁶⁵

Tenia la impressió que el Tractat de Versalles, que el dia 28 de juny de 1919 havia firmat el ministre d’Afers estrangers alemany Hermann Müller, era l’intent del vell món europeu per impedir la victòria de sistemes superiors totalitaris. Opinava que el debat intel·lectual i la realitat política del moment comportaven el naixement d’una nova era amb unes característiques totalitàries predominants, que diferien a les dels règims liberals que havien funcionat fins aleshores. Els totalitarismes eren l’antítesi a l’estat de dret.¹⁶⁶

Concebia Espanya com un futur imperi estructurat a partir d’un Estat totalitari. El comunisme havia guanyat a la Unió Soviètica. El feixisme s’havia imposat a Itàlia. I estava convençut que el partit nazi acabaria aconseguint el poder a Alemanya. A principis de la dècada de 1930, els nazis van adquirir cada

¹⁶³ TRAVERSO, Enzo, *El totalitarisme. Història d’un debat*, Aldaia, Universitat de València: 2002, p. 29 i ss.

¹⁶⁴ JIMÉNEZ CORTACANS, Alfons, *Espanya, entre el passat i el futur...* op. cit.

¹⁶⁵ TRAVERSO, Enzo, *El totalitarisme...* op.cit., pp. 39 i 40.

¹⁶⁶ *Ibidem.*, p. 31.

vegada més importància a Alemanya. El fet que estiguessin lluitant per obtenir el poder, els conferia una aura romàntica de lluitadors al marge del marc oficial, que captivà Ledesma Ramos. El nazisme alemany li proporcionà algunes de les receptes a les quals va recórrer sovint: propaganda directa, acció al carrer, emoció per la història i el passat, utilització d'imatges mítiques que transmetessin força i regeneració per construir un Estat totalitari, entre d'altres.¹⁶⁷

Els feixistes tenien representants i partits polítics a la majoria de països europeus: Léon Degrelle a Bèlgica, la Guàrdia de Ferro a Romania, Oswald Mosley a Anglaterra, l'Organització Revolucionària Croata o Gyulia Gömbös a Hongria.¹⁶⁸ A França, a més, hi havia brillants intel·lectuals, com Robert Brasillach, Pierre Drieu la Rochelle o George Valois, que van defensar que calia una via feixista francesa. Hi havia un gran debat polític a l'àmbit europeu que va comptar amb veus notòries en contra de la democràcia i del liberalisme i a favor del totalitarisme i, concretament, dels feixismes.¹⁶⁹

L'any 1931, quan Ramiro Ledesma Ramos creà el grup *La Conquista del Estado*, amb publicació homònima, Europa no aconseguia recuperar-se de la Gran Guerra i de la crisi de 1929. Mentrestant, altres zones del món progressaven i amenaçaven l'afeblida preponderància del continent: els Estats Units, la Unió Soviètica o el Japó. Alguns intel·lectuals i filòsofs havien parlat del conformisme i de la hipocresia liberal europea i, aleshores, semblava que la decadència atrapava el vell continent.

Oswald Spengler, que va escriure que Nietzsche fou un dels autors que més va influenciar-lo, publicà *La decadència de Occidente* en dos volums, el primer aparegut l'any 1918 i, el segon, l'any 1923. Va considerar que les civilitzacions complien cicles. Va escriure que la cultura occidental era decadent. Amb tot, pensava que tindria l'oportunitat de recuperar-se si iniciava una veritable revolució de l'esperit que insuflés nova saba a l'arbre maltret de la cultura occidental.

¹⁶⁷ GRAZIA, Victoria de i LUZZATTO, Sergio, *Dizionario del fascismo*. Torino: Giulio Einaudi, 2002.

¹⁶⁸ PAXTON, Robert O., *Anatomía del fascismo...* op. cit., pp. 36 i 37.

¹⁶⁹ NOLTE, Ernst, *La Guerra Civil europea, 1917-1945*. Madrid: Fondo de Cultura Económica, 1994.

En aquest sentit, Traverso explica com els feixistes no s'acontentaren amb el pessimisme dels reaccionaris, «amb el seu culte a la tradició i el seu refús de la societat industrial, per tal de fer seves la tecnologia i la modernitat. Volien regenerar la nació, refundar la comunitat sobre noves bases, transformar l'Estat en una màquina de guerra i de conquesta. Del pensament conservador, n'havien heretat la crítica a la Il·lustració, els principis d'ordre, jerarquia i autoritat, però els reinserien en una nova visió del món en què, filtrats pel darwinisme social, l'imperialisme i el racisme, desembocaven en un projecte polític dinàmic, "creatiu" que si calia no dubtava a emprar una retòrica "revolucionària"». ¹⁷⁰ La ideologia de Ledesma Ramos formava part d'una reacció activa contra la crisi cultural, econòmica i social d'Occident.

V. Patriotisme, violència i masses

La mentalitat dels europeus havia canviat amb el sorgiment d'un conjunt de valors nous després de la Primera Guerra Mundial. Per exemple, la força del nacionalisme. La Gran Guerra havia estat un element poderós per a la nacionalització de masses. ¹⁷¹ La guerra i l'enemic comú eren interpretats com a elements claus per a la creació de la unitat d'una nació. Ledesma Ramos va pronunciar sonores queixes contra la decisió dels governs de la Restauració de no entrar en guerra. Segons el seu punt de vista, aquest fet havia estat una de les causes del naixement i l'existència del separatisme a Espanya; és a dir, de la no nacionalització de les masses sota l'ègida d'un Estat espanyol fort. Creia que si Espanya hagués intervingut a la Primera Guerra Mundial, els valors de jerarquia, sacrifici i obediència haurien estat més ben assentats a la mentalitat col·lectiva del país.

De la guerra, s'havia conservat, entre les masses, una certa propensió a crear un món fictici, a deixar-se seduir fàcilment per polítics de fraseologia populista, a acceptar sense gaire resistència la brutalització de la vida política i social, així com també a desenvolupar una retòrica de l'odi cada vegada més contundent

¹⁷⁰ TRAVERSO, Enzo, *El totalitarisme...* op.cit., p. 40.

¹⁷¹ MOSSE, GEORGE L., *La nacionalización de las masas...* op. cit.

contra l'enemic.¹⁷² En certa manera, enfront de la crisi europea (no només econòmica, sinó també social i cultural), els feixismes presentaren solucions pròpies.

La substitució dels vells imperis, on vivien diferents ètnies, per moderns Estats-nació, on hi havia una homogeneïtzació cultural interna, podia ésser una de les causes de l'auge dels arguments que giraven al voltant de l'ascens del nacionalisme. Certament, l'Estat-nació va crear homogeneïtat ètnica en els seus territoris, fet que va provocar importants problemes amb les minories. Mustafà Kemal a Turquia, per exemple, va portar a terme el primer dels genocidis del segle XX. Va matar prop d'un milió tres-cents mil armenis. Kemal va ser lloat en diferents ocasions a les pàgines de *La Conquista del Estado* i de *JONS*.

La Primera Guerra Mundial havia propiciat l'augment del poder dels Estats contra les llibertats individuals i els drets de la ciutadania. Ledesma Ramos estava cada vegada més convençut que l'individu, pensat de manera aïllada a la societat, no tenia cap sentit. Pensava que el món era com un tauler d'escacs en què es produïa una guerra entre Estats. Aquests eren els éssers que ho havien de poder tot. Ell apostava per Espanya.

Un cop el crac de 1929 va enfonsar la borsa de Wall Street, la crisi econòmica devastadora que va sacsejar els Estats Units i després Europa no va fer més que incidir en l'augment del nacionalisme. Diferents governs europeus i dels Estats Units van optar per polítiques de protecció econòmica, és a dir, per un clar tarannà econòmic nacionalista. A Alemanya, quan estava essent sacsejada per una inflació galopant, l'economista Gottfried Feder escrivia que calia aplicar polítiques nacionalistes en el terreny econòmic i l'Estat havia d'intervenir en el mercat. Aquesta no fou una veu aïllada en el període d'Entreguerres. L'estatalisme era la sortida europea del moment, segons Ledesma Ramos.

En efecte, els feixismes, enfront d'allò que anomenen capitalisme sense ànima, proposaven la intervenció activa de l'Estat en economia, sempre basant-se en

¹⁷² GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, «Brutalización de la política y canalización de la violencia en la España de entreguerras» dins *Crisis, dictaduras, democracias. I Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo* [Logroño], (2007), [<http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2676320>], [consultat: agost de 2012].

critèris nacionalistes. En el país germànic, Feder es va convertir en l'economista predilecte de Hitler.¹⁷³ Cal diferenciar, però, entre propaganda i acció política: si bé a l'àmbit del discurs foren nombroses les ocasions que el feixisme va atacar el capitalisme, en arribar al poder, ni les estructures econòmiques ni la propietat mai no foren transformades. Hitler s'acomodà ràpidament al funcionament del capitalisme. Tal com diu Paxton: «Hitler dejó claro en su famoso discurso del Club de Industriales de Düsseldorf el 26 de enero de 1932, así como en conversaciones privadas, que él era un darwinista social también en la esfera económica».¹⁷⁴

La violència també va ser una de les conseqüències de la Primera Guerra Mundial. S'havia convertit en quelcom normal o quotidià. Ledesma Ramos pensava que la violència era la via per a la creació de nous mons utòpics.¹⁷⁵ Sabia que els soldats havien acceptat haver de morir i matar per la nació durant la guerra. Havien entès que un projecte en comú feia necessària la camaraderia ordenada jeràrquicament. En certa mesura s'havia enlluernat per la guerra, una experiència basada en el simbolisme i la joventut. El de Zamora va contagiar-se del gust de les banderes i dels valors de la guerra; i de la divisió de bàndols entre bons i dolents, identificats per mitjà d'uniformes.

André Gide escrivia: «En Rusia, en las cercanías de Novaia Laloga, (...) una aldea de viudas donde no quedaba ni un solo hombre de los sesenta y tantos con los que antaño contaba. Una investigación estableció que todos los maridos habían sido asesinados por sus mujeres. El número de víctimas ascendería a cincuenta y ocho. La instigadora de la hecatombe era una campesina que respondía al nombre de Sofía Sacarina, quien había matado a sus tres maridos. La exhumación del cuerpo de éstos evidenció rastros de envenenamiento. El veneno, en efecto, había sido el medio empleado por las aldeanas para deshacerse de sus maridos demasiado confiados a los que previamente habían ayudado a embriagarse. Las fechorías de esas arpías se iniciaron recién acabada la guerra. Se dice que los hábitos de brutalidad que se

¹⁷³ Utilitzem el terme «vell antisemitisme» basant-nos en el llibre GOLDHAGEN, Daniel J., *Los verdugos voluntarios de Hitler: los alemanes corrientes y el holocausto*. Madrid: Taurus, 1998.

¹⁷⁴ PAXTON, Robert O., *Anatomía del fascismo...* op. cit., pp. 109 i 32.

¹⁷⁵ Sobre la Primera Guerra Mundial, cal veure: STRACHAN, Hew, *La Primera Guerra Mundial*. Barcelona: Crítica, 2004; GILBERT, Martin, *La Primera Guerra Mundial*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2004; o ELIOT HOWARD, Michael, *La Primera Guerra Mundial*. Barcelona: Crítica, 2003.

trajeron los hombres del frente, al producirse después de un largo periodo durante el cual las mujeres se habían comportado a su antojo, fueron la causa de estas ejecuciones en serie».¹⁷⁶ La violència s'havia convertit en quelcom recurrent als carrers, als bar, als parlaments europeus o a les famílies.¹⁷⁷

Ledesma Ramos volia crear un grup que representés el que era Espanya i la fes renéixer. A partir d'un petit nucli d'homes i de la força d'un nou discurs basat en el mite, pensava que les masses reaccionarien i esdevindrien poble a partir de la nacionalització. Aleshores, seria el moment de plantejar-se l'infinit, la totalitat, el «sistema» perfecte i l'imperi. La nacionalització de masses, pensava, era el primer pas per tal que Espanya obtingués preeminència a nivell internacional.

L'aparició de les masses havia canviat el món a final del segle XIX. Els règims totalitaris, després, enquadren les multituds i les activaren al seu favor. Al carrer havien estat, a final segle XIX i a principi del segle XX, una font de por per a les elits tradicionals. Émile Durkheim, sociòleg francès, a final del segle XIX, per exemple, explicava el socialisme com una gran crisi de la societat occidental, mentre que insistia que la moral i la religió eren el fonament profund de cohesió per mantenir l'ordre. Ferdinand Tönnies va distingir entre *Gesellschaft* i *Gemeinschaft* (societat i comunitat, respectivament). La societat era artificial i racional i abocava l'individu cap a la injustícia i la crisi. En canvi, creia que la comunitat era una realitat originària, espontània i natural, com un organisme que expressava l'afirmació mútua de la col·lectivitat i de la unitat. Altra volta, davant de la societat moderna i de les masses que ocupaven el carrer convertit en escenari polític, ambdós sociòlegs, proposaren valors tradicionals com a eines de cohesió i ordre. Ortega y Gasset va expressar diferents vegades por i adversitat contra unes masses que, afirmava, havien deixat de respectar l'elit dels millors.

Aquests són alguns exemples que demostren el profund sacseig que va provocar l'aparició de les masses a l'escena política. Ledesma Ramos no se n'espantava, però volia canalitzar-ne l'energia. Els feixismes van utilitzar els

¹⁷⁶ GIDE, André, «Una aldea de viudas en la URSS» dins *No juzguéis*. Barcelona: Tusquets, 1996, p. 148.

¹⁷⁷ MOSSE, George, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Nova Cork-Oxford: Oxford University Press, 1990.

moderns mitjans de masses com la ràdio, els cartells, les imatges, els altaveus, els mítings i l'art per aconseguir-ne el control.¹⁷⁸ Aquest fou un objectiu que no només van perseguir amb la repressió, sinó també per mitjà de la propaganda. La utopia que proclamaren servia per mantenir activa la població en la direcció que la nova elit feixista designava. La propaganda política que utilitzà Ledesma Ramos, en aquest sentit, seguí les línies mestres dels feixismes europeus.¹⁷⁹

3 El missatge central de *Libertad*: una resposta agressiva contra un atac secular

3.1 Enemic mortal a batre: la Segona República Espanyola

La República havia estat proclamada a l'abril de 1931 en un clima d'agitació política sense gairebé violència.¹⁸⁰ Santiago Alba va escriure: «El elector, multiplicando el vuelo mágico de millares de blancas papeletas, hasta sobre las más apartadas aldeas, ha evitado, para hoy para luego, los daños ciertos de un pronunciamiento a la derecha de 1923. No han brillado en el aire los sables, ni repercutido estridentes las cornetas, como en Alcolea, como en Sagunto, como en Barcelona».¹⁸¹ Des de les pàgines de *Crisol*, Luis Bello va deixar escrit: «No desfilaba la muchedumbre con grandes gestos heroicos, como en Roma, ni en masas imponentes, como en Moscú. Manifestación cívica en patrullas alegres, en grupos de doscientas o trescientas personas. Individualidades. Este aspecto me parece esencial. Muchos jóvenes, estudiantes y obreros».¹⁸²

A Valladolid, poc temps després, Onésimo Redondo va publicar *Libertad*, revista de reacció contra la Segona República. Víctor Frago del Toro va descriure el primer dia temps després: «En la tarde del 13 de junio de 1931, la gente, que como de costumbre paseaba por la calle Santiago de Valladolid, se vio sorprendida por el grito de los vendedores de periódicos: "Libertad". Ha

¹⁷⁸ BOBBIO, Norberto, *Ensayos sobre el fascismo*. Buenos Aires: Universidad Nacional de Quilmes, 2006.

¹⁷⁹ WOODLEY, Daniel, *Fascism and political theory: critical perspectives on fascist ideology*. Nueva York i Londres: Routledge, 2010.

¹⁸⁰ JULIÀ, Santos, *Madrid 1931-1934. De la fiesta popular a la lucha de clases*. Madrid: Ediciones XXI, 1984.

¹⁸¹ ALBA, Santiago, «Por España, con la República» dins *El Imparcial* [Madrid], (19 de maig de 1931).

¹⁸² BELLO, Luis, «La República» dins *Crisol* [Barcelona], (14 d'abril de 1932).

salido “Libertad”. Lean “Libertad”». ¹⁸³ Aquest setmanari era editat als tallers d’Afrodisio Aguado a Valladolid. La mare de dos amics d’Onésimo Redondo, els germans Martín Alonso, va donar 2.500 pessetes per a la seva publicació. ¹⁸⁴ L’editor sovint no podia cobrar quan pertocava per problemes econòmics del grup. ¹⁸⁵ Entre les pàgines del diari s’exhortava a esforços econòmics dels simpatitzants. El setmanari tenia alguns anuncis de comerços vallisoletans. Sigui com sigui, el diari tenia una tirada reduïda.

Onésimo Redondo era el director del setmanari. Hi firmava o escrivia de manera anònima gran part dels escrits. A més, hi van col·laborar Emílio Gutiérrez Palma, Francisco Ercilla, Antonio M. Valentín, Víctor Gomez Aylón, Carlos Sanz Alfonso, José Villanueva de la Rosa i Javier Martínez de Bedoya, a més d’altres col·laboradors d’articles esporàdics.

Quan va néixer el setmanari, les lleis de laïcització de la Segona República encara no havien estat dictades. A més, només hi havia dos socialistes al govern. Hi havia representants del liberalisme catòlic a l’executiu: Miguel Maura i Niceto Alcalá Zamora. Azaña ocupava el Ministeri de Treball i de Previsió Social. Alejandro Lerroux estava a la cartera d’Estat. Tot i així, des d’un primer moment, el setmanari va ser un constant lament abrupte en contra de la República, dels governs republicans i dels socialistes. ¹⁸⁶

De fet, existia una llarga tradició antirepublicana a Espanya que havia nascut durant l’època de la Il·lustració francesa com a reacció a aquest moviment de modernitat. ¹⁸⁷ Per exemple hi ha, a final de segle, traduccions de l’obra de Nonnotte, on s’atacava els filòsofs il·lustrats crítics amb els sobirans. ¹⁸⁸ Així, Zeballos, deixeble seu, titllà la Il·lustració de falsa filosofia per predicar que la

¹⁸³ FRAGOSO DEL TORO, Víctor, *La España de ayer...* op. cit., p. 233. Citat a MARTÍN DE LA GUARDIA, Ricardo, *Información y propaganda...* op. cit. p. 25.

¹⁸⁴ MÍNGUEZ GOYANES, José Luís, *Onésimo Redondo...* op. cit., p. 18.

¹⁸⁵ MARTÍN DE LA GUARDIA, Ricardo, *Información y propaganda...* op. cit., p. 30.

¹⁸⁶ Entre d’altres: A-LEM-RAC, «España en ridículo» dins *Libertad* [Valladolid], (7 de març de 1932); «Ideas y hechos. Sr. Gobernador» dins *Libertad* [Valladolid] (30 de maig de 1932), on es diu que amb la República arribà la pornografia; BEDOYA, Javier M. de, «La guerra a España» dins *Libertad* [Valladolid] (20 de juny de 1932); «Peor que el Estatuto» dins *Libertad* [Valladolid] (4 de juliol de 1932); «El dolor de España», «La Revolución hispánica» i «El pacto de San Sebastián» dins REDONDO, Onésimo, *Obras completas...* op. cit., p. 103 i ss, p. 107 i ss., i p. 255 i ss. *Libertad* serà *Lib* a partir d’aquest moment.

¹⁸⁷ HERRERO, Javier, *Los orígenes del pensamiento reaccionario español*, Madrid: Alianza Universidad, Alianza Universal, 1988, pp. 401 i 402.

¹⁸⁸ *Ibidem.*, pp. 43 i 44.

sobirania residia al poble, tal com ho feren els protestants.¹⁸⁹ La ideologia reaccionària que podia haver semblat residual, s'endurí i triomfà amb la victòria de la Revolució francesa i a partir la guerra que, entre 1793 i 1795, enfrontà Espanya amb el govern revolucionari francès.¹⁹⁰

Malgrat que l'Antic Règim semblava haver-se de responsabilitzar de la mala gestió que havia sotmès Espanya a la decadència del segle XIX, només una petita part de la població era crítica contra la tradició, mentre que la gran majoria era generalment religiosa i monàrquica.¹⁹¹ Així doncs, mentre que la premsa conservadora fou el mitjà de difusió per arribar a la massa culte, la predicació eclesiàstica impregnà les masses populars sobre el mite de l'Espanya catòlica.¹⁹² La nació fou presentada com a salvadora d'una Europa envaïda pels francesos. Així, allò liberal i reformador esdevingué l'Antiespanya¹⁹³. D'aquesta manera, el que primerament era concebut com una croada religiosa, passà a ser una guerra fratricida entre bons espanyols i antiespanyols¹⁹⁴.

En aquest moment, també els intel·lectuals van ser definits com a enemics d'Espanya.¹⁹⁵ La premsa fou acusada, ara i adés, de propagar ideals falsos i antiespanyols.¹⁹⁶ Redondo, a juliol de 1931, acusà Miguel de Unamuno d'estar al costat dels vencedors per ser dolent i vanitós. Això li impedia entendre que Espanya, deia Redondo, estava en una situació mesquina i pobre.¹⁹⁷ En efecte, intel·lectuals com Unamuno o José Ortega y Gasset havien tingut un paper important en el període de final de Monarquia i inici de la Segona República

¹⁸⁹ Ibídem., p. 91 i ss.

¹⁹⁰ Ibídem., p. 117.

¹⁹¹ Ibídem., p. 219.

¹⁹² Ibídem., pp. 378 i 379.

¹⁹³ Ibídem., pp. 250 i 251.

¹⁹⁴ Ibídem., p. 373.

¹⁹⁵ «Por la Libertad» dins *Lib* [Valladolid], (24 d'agost de 1931).

¹⁹⁶ RUIZ, D., «Reportarismo» dins *Lib* [Valladolid], (3 d'agost de 1931); «La oligarquía de los degenerados» dins *Lib* [Valladolid], (27 de juny de 1931); i «Los enemigos de España... op. cit. L'enemic més odiat a la premsa va ser Nicolás María de Urgoiti, fundador dels diaris *El Sol* i *La Voz*. Com a exemples d'aquesta sentència: REDONDO, Onésimo, «Un "gran periodista" intenta suicidarse» i «En las aulas de la venganza» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición cronológica*. Madrid: Dirección general de información y publicaciones españolas, 1955, pp. 145 i ss i pp. 171 i ss.

¹⁹⁷ REDONDO, Onésimo, *Obras completas...* op. cit., p. 75 i ss. També vegeu: «Al margen de las Cortes» dins *Lib* [Valladolid], (13 de juliol de 1931).

espanyola.¹⁹⁸ Azorín havia escrit, al juny de 1931, que la «República es de los intelectuales».¹⁹⁹

Onésimo Redondo, a setembre de 1931, publicà l'article «La reconstrucción de España» a la primera pàgina de *Libertad*.²⁰⁰ S'hi insultava, fins a quaranta-set vegades, opcions polítiques republicanes. A la primera pàgina de la publicació, una i altra vegada, es repetia la brutalitat dialèctica: trenta-sis agressions a l'article «Una carta perdida»; quaranta-quatre batzegades verbals a «El desastre parlamentario»;²⁰¹ trenta-dos atacs insults en el text «Para después del fracasso»²⁰²; quaranta-tres impropis a «La razón del poder marxista».²⁰³ La crònica de la desqualificació a *Libertad* podria ser infinita. Aquesta era una de les principals característiques de l'estètica de la comunicació política de *Libertad*: estava basada en l'odi.

El sistema polític era considerat culpable d'heretgia i de decadència moral:²⁰⁴ «¡A dónde vamos! Toda España arde en llamas de indisciplina y de rebeldía (...) ¡La patria está en peligro! Que este grito resuene en todas las conciencias y despertando en alguien el remordimiento, les haga pensar».²⁰⁵ De causar violència injustificada i desordres: «Se dice que la única industria que hoy va en auge es la de los bares. Nosotros añadimos otra: la de fabricación de pistolas».²⁰⁶ De mala fe contra la pàtria: «Nosotros denunciarnos ante España que hay un empeño oculto en precipitarla en el pozo negro».²⁰⁷ De traïdoria: «España se ahoga en una atmósfera enrarecida de pequeñez y miseria ideológica. Falta el oxígeno de las cumbres llenas de sol y en las que, el viento rebelde, prende jirones de epopeya. Es necesario que con toda urgencia, como cuestión, que es de vida o muerte se busque un remedio a esta atonía espiritual que acabará por convertirnos en una nación de durmientes. España

¹⁹⁸ MÁRQUEZ PADORNO, Margarita, *La agrupación al servicio de la República. La acción de los intelectuales en la génesis de un nuevo Estado*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003.

¹⁹⁹ AZORÍN, «La República es de los intelectuales» dins *Crisol* [Barcelona], (4 de juny de 1931).

²⁰⁰ REDONDO, Onésimo, «La reconstrucción de España» dins *Lib* [Valladolid], (21 de setembre de 1931).

²⁰¹ «Una carta perdida» dins REDONDO, Onésimo, «El desastre parlamentario» dins *Lib* [Valladolid], (14 de setembre de 1931).

²⁰² «Para después del fracaso» dins *Lib* [Valladolid], (21 de setembre de 1931).

²⁰³ «La razón del poder marxista» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'octubre de 1931).

²⁰⁴ J., «Síntoma de los tiempos» dins *Lib* [Valladolid], (14 de juny de 1932).

²⁰⁵ «Ideas y hechos» dins *Lib* [Valladolid], (13 de juliol de 1931); i Freror, «Falsa beneficencia» dins *Lib* [Valladolid], (20 de juliol de 1931).

²⁰⁶ «Fogonazos» dins *Lib* [Valladolid], (10 d'agost de 1931).

²⁰⁷ «Los misterios de la complicidad» dins *Lib* [Valladolid], (7 de setembre de 1931).

entera llora en silencio el fracaso de muchas ilusiones y tiene clavado en el alma el cuchillo traidor del desengaño. Tiende la vista cansada con absoluta indiferencia para todo. Hay que impedir que como enfermo desahuciado se vuelva contra la pared en un gesto de renunciación y de indiferencia».²⁰⁸ «Don yo» relatava que el govern tractava com a herois als escorxadors d'agents de la Guàrdia Civil.²⁰⁹ Criminalitat i República foren conceptes que assimilaren.²¹⁰

El parlamentarisme era un sistema que no funcionava.²¹¹ Redondo digué que era tan mediocre com la Restauració. Els polítics eren descrits com a panxuts i aprofitats.²¹² El sistema, com a desastrós, ineficaç, estèril i un plagi del de l'Estat francès.²¹³ La política era caracteritzada com a negativa, fet que necessàriament repercutia com a atac contra la democràcia: «Sigue imperando la barbarie en el Congreso de los Diputados. Gritos, interrupciones extemporáneas, insultos, ataques personales; de todo se ha visto en las pocas sesiones que lleva celebradas (...) ¡Su señoría es un chulo! ¡Su Señoría no tiene vergüenza! Dios mío qué diputados. ¿Se habrán educado en la escuela única?».²¹⁴

Tot això s'havia de combatre de forma violenta.²¹⁵ Espanya no podia ser «un pueblo de eunucos».²¹⁶ Escrivia Redondo: «Es la hora de reconquistar por la fuerza, si la fuerza criminal del marxismo invasor se opone, la digna libertad de la España fiel y cristiana. No temáis a un enemigo que es tan cobarde como criminal y cuya fanfarronería es aún mayor que sus malos instintos».²¹⁷ Així, «caiga quien caiga, y caigamos los que caigamos, así ha de ser. Por la independencia de España, por la salud del pueblo».²¹⁸ O bé: «Estamos precisamente impacientes por dar a la bestia marxista alguna muestra

²⁰⁸ «Sed de ideales» dins *Lib* [Valladolid], (14 de setembre de 1931).

²⁰⁹ Yo, Don «Carta de Escaramán a la Méndez» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931).

²¹⁰ «La República está en peligro» dins *Lib* [Valladolid], (31 d'agost de 1931).

²¹¹ L'antiparlamentarisme era important a l'època. Un exemple per il·lustrar-ho és el d'un liberal com Gregorio Marañón que va escriure contra el sistema parlamentari a «El problema religioso. La sugestión del mito» dins *El Sol*, [Madrid], (13 d'octubre de 1931).

²¹² «Del pancismo contemporáneo» dins *Lib* [Valladolid], (14 de desembre de 1931).

²¹³ REDONDO, Onésimo, «El desastre parlamentario... op. cit.

²¹⁴ «Ideas y hechos» dins *Lib* [Valladolid], (3 d'agost de 1931).

²¹⁵ REDONDO, Onésimo, *Obras completas...* op. cit., p. 163 i ss. També vegeu: «Reflexiones» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931).

²¹⁶ «Ideas y hechos. ¿Pero qué es esto?» dins *Lib* [Valladolid], (22 de febrer de 1932).

²¹⁷ REDONDO, Onésimo, «A la grosera provocación de los marxistas, la nación debe responder con una acción armada. ¡Viva España libre! ¡Muera el marxismo!» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición...* op. cit., p. 227 i i ss.

²¹⁸ «Un llamamiento... op. cit.

incomprensible para la cobardía de los buscadores de enchufes y explotadores fraudulentos de la ignorancia obrera de que es mucho mayor nuestro asco a la inmundicia de su domino que al efecto de todas sus amenazas (...). Para una defensa legítima y obligada, los agredidos también sabrán pisarlos a su tiempo».²¹⁹

Onésimo Redondo va crear *Libertad* contra la República, contra el socialisme, contra les masses, contra el laïcisme, contra la democràcia, contra els nacionalismes perifèrics i contra el parlamentarisme. Era un crit de guerra, perquè els enemics d'Espanya havien usurpat el poder. Aquest va ser el motiu d'existència de *Libertad*: la reacció contra el naixement de la Segona República. En fi, un dels components fonamentals de l'ultranacionalisme reaccionari de *Libertad* —i també dels feixismes europeus—era l'oposició visceral en contra de tota manifestació diferent a la pròpia. Era, sobretot, una investida indiscriminada envers el socialisme i, en segon lloc, contra la democràcia, la República, el parlamentarisme i el liberalisme; la premsa i la Institución Libre de Enseñanza, la nova universitat i els sindicats estudiantils.²²⁰ *Libertad* va complir amb nota aquesta funció.

3.2 Els pitjors enemics d'Espanya: els socialistes

A *Libertad*, la República va ser interpretada com l'èxit del domini de la meitat d'esquerres contra les dretes.²²¹ Havien acusat directament els obrers de la consolidació del nou règim.²²² Van advertir a la burgesia que havia de reaccionar si no volia tenir un final tan tràgic com a l'antiga Rússia.²²³ A l'inici del mandat de Manuel Azaña van creure confirmats els seus pitjors temors.²²⁴

²¹⁹ «Ante unas amenazas» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición...* op. cit., p. 227 i ss.

²²⁰ REDONDO, Onésimo, «Las publicaciones inhumanas» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía...* op. cit., p. LXXXVII i ss.; REDONDO, Onésimo, «La prensa comunista» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía...* op. cit., p. LXXIX i ss.; REDONDO, Onésimo, «La muerte de la Universidad» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Textos...* op. cit., p. 187 i ss.

²²¹ «Un llamamiento... op.cit.; o bé BEDOYA, Javier M. de, «Camino a la liberación» dins *Lib* [Valladolid], (23 de novembre de 1931).

²²² «Obreros parados» dins *Lib* [Valladolid], (5 d'octubre de 1931).

²²³ «Falsa beneficencia... op. cit.

²²⁴ REDONDO, Onésimo, «Fuerzas secretas» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...* op. cit., p. CL i ss.

A causa de l'aprovació de l'article vint-i-sis de la Constitució, Maura i Alcalá Zamora dimitiren el 14 d'octubre de l'any 1931 i Azaña es convertí, aleshores, en el nou president del Consell de Ministres amb el suport del PSOE. Així començà l'anomenat Bienni Reformador (1931-1933).²²⁵ Aleshores, a *Libertad* van escriure que «la historia se vuelve al revés».²²⁶ I el context va ser descrit com les «cruelles experiencias en estos tiempos».²²⁷

Ens perdríem en un mar de violència verbal, si no hi hagués la possibilitat de resumir, sintetitzar i escriure només alguns exemples, no tots, dels insults que Onésimo Redondo va dirigir en contra dels socialistes: fauna de miserables mentiders, estafadors, mereixedors de l'extermini directe i l'eliminació forçosa, traficants immorals, residu, hipòcrites, ineptes, merda, irritants, infidels, repulsius, tirans, panxuts, cacics, malalts, cucs del pressupost, incompetents, estúpids, delators, analfabets, vells, degenerats, feres, grollers, rancorosos, egoistes, demagogs, covards, arrogants, mafiosos, immorals, forasters, rufians, ronya, difamadors, escòria, opulents, bruts, grassos, energúmens, entre tants d'altres.²²⁸

Acusaven diferents socialistes d'haver provocat mals profunds contra la pàtria i els recriminaven que tinguessin bons sous.²²⁹ Esmentaven sovint, per exemple, a Luís Jiménez de Asúa, a Indalecio Prieto, a Francisco Largo Caballero o a Rodolfo Llopis. A tots els tractaven com a traïdors, maçons, agents de Moscou, fanàtics brutals, criminals de multituds, comunistes de vuit mil duros de sou i febrils tirans anticristians.²³⁰ Criticaren la violència de l'esquerra –tot i que ells

²²⁵ Les reformes van despertar malestar entre els contraris i esperances, que a vegades van acabar amb una certa desil·lusió entre els favorables. Veure: DUCH, Montserrat, *República, reforma i crisi: el Camp de Tarragona, 1931-1936*. Tarragona: El Mèdol, 1994; o bé Reus i el Baix Camp durant la Segona República. Reus: Centre de Lectura, 1989.

²²⁶ «Ideas y hechos. Furias en Valladolid» dins *Lib* [Valladolid], (19 d'octubre de 1931).

²²⁷ «De organización campesina» dins *Lib* [Valladolid], (2 de novembre de 1931).

²²⁸ REDONDO, Onésimo, *Obras completas...* op. cit., p. 111, 112, 113, 134, 135, 139, 141, 142, 143, 150, 168, 171, 172, 174, 197, 198, 199, 207, 228, 229, 231, 233, 238, 467, 483, 501, 503, 505, 506, 535, 553 i 577.

²²⁹ REDONDO, Onésimo, «La vorágine socializadora» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...* op. cit., p. CXLV i ss.

²³⁰ REDONDO, Onésimo, «Comunismo aristocrático» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., p. 31 i ss. Les acusacions són de febrer de 1932. Insisteix la dreta en aquestes conspiracions de secretisme que expliquen, diuen, la història política de les nacions. En aquest mateix sentit de *Libertad* segueixen insistint avui altres persones com VIDAL, César, *Los masones: la historia de la sociedad secreta más poderosa*. Barcelona: Planeta, 2004. Sobre la maçoneria i el primer feixisme durant la Segona República, cal veure: MARTÍN DE LA GUARDIA, Ricardo Manuel, «Falange y Masonería durante la II República: hacia la configuración del modelo de contubernio» dins FERRER BENIMELLI, José Antonio, *Masonería,*

n'eren fermes defensors– perquè deien que no tenia fonaments ni justificacions ni uns objectius clars.²³¹

Els socialistes a *Libertad* tenien el do de la ubiqüitat, ja que eren definits com a comunistes, però també com a agents burgesos.²³² Interpretaven que el règim nascut el 14 d'abril era una manipulació d'un grup reduït que s'aprofitava de la gana del poble per aconseguir manipular-lo. La lluita de classes era vista com la utilització de la misèria de les persones per beneficiar-se'n de manera personal.²³³ Com que els enemics polítics que atacaven, explicaven, eren conscients que el poder que els enriqueixia els venia gràcies a la misèria del poble, mai no farien res per solucionar-la.²³⁴

A juny de 1932, amb el propòsit de preparar la conspiració del general Sanjurjo, Redondo s'havia trobat, a Las Hurdes (Càceres), amb el fundador del Partido Nacionalista Espanyol i enemic acèrrim de la República, José María Albiñana. Quan va tornar a Valladolid, Redondo descrigué la situació d'aquelles terres: «Madrigal de las Altas Torres, la cuna de la reina imperial, villa suprema en los anales de la raza, humillada y como renegada de su historia, pasa fugazmente ante nuestra vista (...) hay ruinas de muralla y de monasterio. Y sobre ellas, después de ellas, que pregonan el abandono y el derrotismo de una raza avergonzada de sus grandezas habrá... ¡eso sí!, Casa del pueblo».²³⁵ La muralla i el monestir, el factor guerrer i la religió catòlica, es trobaven en ruïnes; mentre que el casal socialista, la Casa del Poble, la llar dels traïdors de la pàtria, estava en peu.²³⁶ No hi trobà res més que «extraordinaria miseria, el fabuloso atraso que esperamos». Tanmateix, també contemplà l'escola nova, que li causà una grata impressió, ja que era «hecha en tiempo de Primo de

revolución y reacción, IV Symposium Internacional de Historia de la Masonerías Española. Alicante: Diputación de Alicante, Caja de Ahorros Provincial, Generalitat Valenciana, 1990.

²³¹ REDONDO, Onésimo, «El control "obrero" en la industria» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...* op. cit., p. CXXXVIII i ss.

²³² «Ideas y hechos. La amenaza de "El Socialista"» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931).

²³³ REDONDO, Onésimo, «Nuestro saludo» dins REDONDO, Onésimo, *Textos políticos*. Madrid: Doncel, 1975, p. 277 i ss.

²³⁴ «Crónica escandalosa» dins *Lib* [Valladolid], (24 d'agost de 1931); «Otro atraquillo legal» dins *Lib* [Valladolid], (5 d'octubre de 1931).

²³⁵ REDONDO, Onésimo, «Un viaje a las Hurdes. Crónica de esta región admirable y triste. Una visita al confinado» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición...* op. cit., p. 173 i 174.

²³⁶ «Los enemigos de España» dins *Lib* [Valladolid], (27 de juny de 1931).

Rivera». A *Libertad* es lamentaven: «El gobernante generoso, muerto. Los sucesores “exigiendo responsabilidades”». ²³⁷

L'èxit del socialisme equivalia a la derrota d'Espanya. ²³⁸ L'esquerra republicana de Manuel Azaña no escapà de la crema i fou interpretada de mode idèntic al socialisme. ²³⁹ La pàtria era quelcom que anava més enllà dels espanyols, era un ésser amb característiques pròpies: catòlica, monàrquica, imperial, guerrera, dictatorial i jeràrquica. Tots els que no ho defensaven foren titllats de traïdors i bergants. ²⁴⁰ Per tant, si tot això era esborrat i canviat per les esquerres, Espanya moria de manera irremeiable. Antonio M. Valentín reclamava més patriotisme com a solució de tots els mals. ²⁴¹ A *Libertad* creien que «nada teme tanto la bestia roja como el nacionalismo.» ²⁴²

Dretes o esquerres es traduïen com a espanyols o traïdors, respectivament. Advertien que «la paciencia de los patriotas se va agotando» i que els «hijos fieles de España» estaven obligats a situar-se al marge de la llei que «prepara minuciosamente el suelo hispano al dominio de la barbarie soviética». ²⁴³ Per tant, «no salvaremos la nación de la barbarie soviética sin organizar una falange extensa de españoles de todas las clases dispuestos a defender con sus personas la vida civilizada de España». ²⁴⁴ Les esquerres obeïen ordres exteriors: «Amar a España no es obedecer inconscientes a la II Internacional,

²³⁷ REDONDO, Onésimo, «Un viaje a Las Hurdes... op. cit.

²³⁸ REDONDO, Onésimo, «¡Trabajadores, contra el marxismo!» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía...* op. cit., p. CVIII i ss.; REDONDO, Onésimo, «Las verdaderas responsabilidades» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía...* op. cit., p. CLXXIX; REDONDO, Onésimo, «Los caciques y la chusma» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía...* op. cit., p. CLXXXVIII; i [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (9 de novembre de 1931). La consigna és un text breu sense títol, imprès amb lletres més grans que la resta d'articles, que apareixen a la mateix pàgina. Vegeu: VVAA, *El Gran Diccionario de la Lengua Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia catalana, 1999 a <http://www.grec.net/cgi-bin/lexicx.pgm>, [consultat l'1 de febrer de 2005], on apareix com a definició de consigna: «Lema d'una empresa, d'una campanya, etc, especialment política». Així seran anomenats a partir d'aquest moment els textos breus sense títol i amb lletres més grans que es troben a les diferents publicacions, revistes i butlletins consultats.

²³⁹ «Una carta perdida... op. cit.

²⁴⁰ «Violencia ejemplar» dins *Lib* [Valladolid], (4 de juliol de 1931).

²⁴¹ VALENTÍN, Antonio M., «El mal de España» dins *Lib* [Valladolid], (25 d'abril de 1932).

²⁴² «Nueva política. La utilidad del nacionalismo» dins REDONDO, Onésimo, *Textos...* op. cit., p. 19 i ss.

²⁴³ «Por decencia hispana» dins *Lib* [Valladolid], (14 de desembre de 1931), on s'escriu: «es imposible aguantar por más tiempo que cuatro señoritos o tipejos más o menos andrajosos, alimentados por las cañerías soviéticas a falta de otra profesión honrada, nos marean a diario burlándose de toda ley, con sus groseras mentiras, aptas por desgracia para prender en las mentes o estómagos de algunos infelices que deben su hambre y su desvarío antiespañol al régimen pancesco de nuestra gloriosa “democracia”».

²⁴⁴ «Pronóstico político para 1932... op. cit.

cual los socialistas; ni a la tercera como los sindicalistas o las uniones soviéticas como los comunistas; ni a la masonería extranjera como los masones españoles».²⁴⁵

La batalla entre esquerres i dretes era interpretada en clau d'imposició del bé o del mal. I com qualsevol altra gran confrontació entre valors universals, el terreny de joc era planetari. Europa era vista com la zona del món més civilitzada. Per a *Libertad*, un grup reduït de poderosos enemics d'Occident, enviava soldats per combatre les nacions del món civilitzat i ja haurien aconseguit escampar la decadència arreu.²⁴⁶ També Espanya hi estava abocada. En aquest cas de la mà de la Segona República, que fou vista com el règim encarregat d'obrir les portes a Moscou. Es tractava d'un combat per la civilització. Volien unir «espanyols» «para defender los principios que han de salvar nuestra civilización de la barbarie comunista y anarcosindicalista».²⁴⁷ Espanya tenia una missió al món, «debe afirmar su espiritualidad racial y salvar al mundo, en vez de sucumbir [sic] en unos años al empuje clandestino de un pueblo inferior».²⁴⁸

El missatge polític de *Libertad* reaccionava en contra d'uns actors polítics que eren vistos com a usurpadors del poder. La radicalitat del to provocava l'odi de l'enemic polític i el distanciament de la majoria de gent. Això no obstant, alimentava adhesions incondicionals de fonamentalistes convençuts.

²⁴⁵ DURO RODRÍGUEZ, José María, «¿Insinceridad o ambición?» dins *Lib* [Valladolid], (4 de gener de 1932).

²⁴⁶ NOLTE, Ernst, *La crisis del sistema liberal y los movimientos fascistas*. Barcelona: Península, 1971, *La Guerra Civil europea 1917-1945...* op.cit, i *Después del comunismo: aportaciones a la interpretación de la historia del siglo XX*. Barcelona: Ariel, 1995. Ernst Nolte ha escrit que Europa va viure una Guerra Civil entre 1917 i 1945. Va convertir un dels grans temors utilitzats pel nazisme en hipòtesi històrica: la por al comunisme. Hauria penetrat en diferents corrents de pensament conservador, que van interpretar que Europa hauria de fer front a una nova amenaça imperialista de l'est. Segons Nolte, Europa va viure un autèntic clima de Guerra Civil. Les ideologies de centre van perdre suports i les masses es van radicalitzar. L'amenaça imperialista i comunista provocà, segons Nolte, la radicalització ultranacionalista a Alemanya. Aquest context s'hauria produït a Europa, però hauria tingut una especial virulència a Alemanya per la proximitat a la Unió Soviètica i pel clima revolucionari viscut a 1918 de la mà de Rosa Luxemburg i Karl Liebknecht.

²⁴⁷ REDONDO, Onésimo, «Los propagandistas jóvenes y sus enemigos» dins *Lib* [Valladolid], (13 de juny de 1931).

²⁴⁸ REDONDO, Onésimo, «Contra la hipocresía comunista» dins REDONDO, Onésimo, *Textos...* op. cit., p. 55 i ss.

3.3 Les masses irresponsables. Castilblanco i Arnedo

El poble era vist com a menor d'edat, definit com a ingenu per bonhomia, analfabetisme o mancat de sentit comú. L'obrer els semblava que era «lerdo, desganado (porque su vida sólo es física) de discernir sobre razones espirituales y sobre todo, resentido, anheloso de venganza contra todo y contra todos».²⁴⁹ Eugenio Vegas Latapie abominava de la tirania de la majoria.²⁵⁰ No tenien cap interès en captar el suport de les majories, allò que perseguien era silenciar-les.²⁵¹ L'objectiu a *Libertad* no era captar les masses, sinó enderrocar el règim.²⁵² I és que pensaven que les masses havien estat enganyades i enverinades ideològicament: «El pueblo está en peligro de descarriarse para siempre, porque los fariseos quieren como sus padres, los judíos de hace 1900 años, retirar de él la Luz, borrándola sobre todo de las conciencias de los pequeños. Cristo está preso y entregado en manos de los enemigos por las nuevas leyes farisaicas. Para España y las nuevas generaciones hay que rescatarle con el pecho de los discípulos».²⁵³

Segons Redondo la nova política era demagògia plena de «salvajismo primitivo».²⁵⁴ Les circumstàncies del moment s'explicaven per un gran engany orquestrat contra les masses, faltades d'enteniment.²⁵⁵ Comprades amb

²⁴⁹ REDONDO, Onésimo, «La razón del poder marxista... op. cit.; Vegeu també Redondo, Onésimo, «Huelga revolucionaria» dins REDONDO, Onésimo, *Textos...* op. cit., p. 209 i ss, on pot llegir-se: «tienen huelgas revolucionarias (...) una finalidad anarquista que es precisamente la antítesis de nuestro credo político, en el que defendemos un régimen popular, sí, pero de enérgica disciplina (...). La revolución es la obsesión de los lucradores de la política, que tienen martirizado el cuerpo de España». A l'anarquisme també se l'acusa de necessitar l'odi per poder-se lucrar i beneficiar-se'n.

²⁵⁰ VEGAS LATAPIE, Eugenio, «La democracia es el mal» dins *Lib* [Valladolid], (11 de gener de 1932).

²⁵¹ «Ideas y hechos» dins *Lib* [Valladolid], (4 de juliol de 1931); i «Al margen de las cortes... op. cit.

²⁵² [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (20 de juliol de 1931), on pot llegir-se: «¡Obreros! Asociaos, pero rechazad a los inmorales internacionalistas».

²⁵³ REDONDO, Onésimo, «Horas renovadas» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición...* op. cit., p. 61. Aquest temor no és només present a la tradició feixista, sinó que existeix en el pensament comunista, socialista, conservador i liberal.

²⁵⁴ REDONDO, Onésimo, «La razón del poder marxista... op. cit

²⁵⁵ «Los enemigos de España», «La desaparición de las confederaciones hidrográficas» i HULL, «El crédito agrícola» dins *Lib* [Valladolid], (27 de juny de 1931); i LAUTAURO, «La depresión económica» dins *Lib* [Valladolid], (10 d'agost de 1931). La culpa és dels masons, de la llibertat o d'Indalecio Prieto, però la conseqüència sempre és la mateixa: la ruïna de l'Estat espanyol. També cal veure J.F., «El estampillado y el atesoramiento de billetes» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931), on s'insisteix en la culpa de Prieto en la crisi econòmica. I «De donde sale el dinero» i «Viejo régimen» dins *Lib* [Valladolid], (23 de maig de 1932), on es diu que «España está vendida».

promeses falses.²⁵⁶ Enganyades per falsos líders: «No consintáis que sirvan de trampolín para elevar a nuevos explotadores».²⁵⁷ La irresponsabilitat que van atribuir a les masses explica el tractament periodístic que varen donar als fets de Castilblanco i Arnedo.

L'últim dia de 1931, en un poble de Badajoz anomenat Castilblanco, camperols revolucionaris i anarquistes ocuparen els carrers del poble de manera violenta. Les forces de l'ordre de l'Estat republicà toparen repetidament amb els manifestants. Tot acabà dramàticament amb la mort d'alguns homes de les forces de l'Estat. Josep Pla va enviar el text següent a *La Veu de Catalunya*, publicat el 6 de gener de 1932: «No és només a Catalunya on s'ha produït un relaxament absolut dels vincles de la convivència —a causa de la incompetència absoluta que sobre els problemes de l'autoritat existeix (...)—. És a tot Espanya, i els últims esdeveniments —sobretot l'assassinat horrorós de dos parelles de la Guàrdia Civil en un poble d'Extremadura— han causat un enorme estupor».²⁵⁸

A *Libertad*, van escriure sobre els assassins: «Son víctimas los desdichados de todas las deformaciones sociales de ayer y de hoy; la miseria irredenta de muchos de los campesinos andaluces y extremeños y del proletariado humilde de toda España, consecuencia en su máxima parte del egoísmo antisocial de la imbécil cerrazón característica de nuestra divertida burguesía, bien ajena todavía a la conciencia de sus crímenes y a la responsabilidad que en la progresiva corrupción (...) obrera le incumbe».²⁵⁹ La Segona República era acusada directament en tant que havia portat a una absurda situació en què «se tiene por asesinos a los guardias y por redentores sacrificados a los anarquistas y asesinos».²⁶⁰

Sabien que els autors materials dels fets havien estat anarquistes camperols, però no els acusaren de manera directa. Els «asesinos» foren interpretats com

²⁵⁶ REDONDO, Onésimo, *Obras completas...* op. cit., p. 375 i ss.; «¿Cortes facciosas?» dins *Lib* [Valladolid], (7 de desembre de 1931); REDONDO, Onésimo, «El imperio de la calumnia» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...* op. cit., p. LIII i ss; o bé REDONDO, Onésimo, «Dictadura vengativa» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., p. 23 i ss., entre d'altres exemples.

²⁵⁷ [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (27 de juliol de 1931).

²⁵⁸ PLA, Josep, «L'ordre públic» dins *La Veu de Catalunya* [Barcelona], (6 de gener de 1932).

²⁵⁹ «No hay gobierno» dins *Lib* [Valladolid], (4 de gener de 1932).

²⁶⁰ «Respondiendo a un alarde de frescura» dins *Lib* [Valladolid], (4 de gener de 1932).

un altre exemple de la degeneració que estava afectant gran part de les masses. Fins i tot, quan les víctimes foren homes de la Guàrdia Civil, que per a la gent que escrivia a *Libertad* eren dignes de tots els elogis, no van recrear-se contra els assassins.²⁶¹

La situació econòmica era responsabilitat de la burgesia, per egoisme i inconsciència, i del socialisme, perquè en vivia electoralment. Davant de tot això, les masses eren elements passius i sense capacitat per pensar, que haurien perdut la condició humana després d'haver estat abocats a la marginalitat econòmica i social.²⁶² 1931 acabà amb un esdeveniment sagnant, Castilblanco i la mort dels quatre homes de la Guàrdia Civil del municipi.

L'any 1932 començà amb un altre fet tràgic a Arnedo. El quatre de gener, en aquesta ciutat de La Rioja, es va produir una pugna entre obrers a l'atur i les forces policials republicanes. Havien iniciat una protesta contra la fàbrica de calçats de la família Muro, que els havia acomiadat perquè els obrers no havien permès la intromissió del poder empresarial en l'elecció dels seus representants sindicals. El 5 de gener de l'any 1932, el contenciós acabà quan una altra empresa s'oferí a donar-los feina. En aquell moment, es produí un esclat de joia i de reconeixement, que culminà amb una manifestació que anà a desembocar a la plaça del poble, on hi havia la Guàrdia Civil. De sobte, els agents de policia, pocs dies després de Castilblanco, decidiren disparar. Més de trenta persones foren ferides i onze civils, assassinats.²⁶³ Entre els morts hi havia dones i nens petits. Els successos d'Arnedo comportaren una immediata vaga general a la ciutat i a altres nuclis de La Rioja, debats al Parlament i una autèntica commoció ciutadana arreu del país.

Des de *Libertad*, l'11 de gener de 1932, insistiren en la mateixa teoria que havien manifestat davant dels successos de Castilblanco: la culpa era de les autoritats i de la política oficial.²⁶⁴ Escrivien que els que ho havien planejat tot continuaven estant amagats. Eren les autoritats republicanes i els

²⁶¹ «Plausible iniciativa» dins *Lib* [Valladolid], (4 de gener de 1932).

²⁶² Entre els feixistes, aquest corrent on s'associa brutícia moral amb l'esquerra va continuar llargament, per exemple, té una petjada manifesta a l'obra d'Agustín de Foxá *Madrid, de Corte a Checa* publicada l'any 1938: FOXÁ, Agustín de, *Madrid, de Corte a Checa*. Madrid: Ciudadela Libros, 2006.

²⁶³ GIL ANDRÉS, Carlos, *La República en la plaza: los sucesos de Arnedo de 1932*. Logroño: Govern de la Rioja i Instituto de Estudios Riojanos, 2002.

²⁶⁴ «Trucos corrientes» dins *Lib* [Valladolid], (11 de gener de 1932).

representants de partits obrers: «La muerte de esos españoles debe vengarse en la cabeza de los inductores que organizan a los criminales».²⁶⁵ O bé: «No culpamos principalmente de la sangre ni a los desgraciados bárbaros que así deshonraron a España en Castilblanco, ni a los guardias que dispararon a la multitud en el otro punto. (...) Las mujeres y los niños iban delante del tumulto, llevados por sus directores deliberadamente al sacrificio. Ellos no estaban presentes —no lo están nunca— en la calle. Querían sangre de niños y mujeres para mantener levantada su interesada bandera contra la Guardia civil. No les convenía que quedase mucho tiempo flotando en el ambiente la impresionante ejecutoria de los mártires de Castilblanco (...) para ello nada más eficaz que preparar ante la opinión la apariencia de una venganza de los guardias: obligar a éstos a defender sus armas y su vida, haciendo que a la vez mujeres y niños fueran las víctimas de la amañada “represalia” (...). La culpa es de las autoridades que preparan la conquista de Moscú».²⁶⁶

A *Libertad* havien intentat oposar-se al fet que les masses ocupessin els espais públics de representació política, però ben aviat es va fer evident la seva incapacitat d'aconseguir-ho. Les masses havien arribat a la política per quedar-s'hi: «Hoy el problema es la incorporación del proletariado al mando del Estado: la demanda irrenunciable de poder que los obreros de todos los países tienen presentada y mantenida en la calle. La nación que acierte a dar satisfacción a esta demanda, conservando no obstante las funciones de las otras clases sociales, se habrá salvado del comunismo».²⁶⁷ Onésimo Redondo, per tant, s'havia adonat que aquesta era una de les qüestions clau de la política del moment, però no va saber que la solució per enquadrar les masses podia ser el feixisme fins que no va conèixer Ramiro Ledesma Ramos.

3.4 Un combat en nom d'Espanya

Onésimo Redondo va constituir un grup polític anomenat Juntas Castellanas de Actuación Hispànica, a l'agost de 1931, en contra del règim oficial i va fundar l'Academia Castellana de Estudios Regionales per fer-hi algunes xerrades de

²⁶⁵ [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (11 de gener de 1932).

²⁶⁶ «Nuestra visión de Arnedo» dins *Lib* [Valladolid], (11 de gener de 1932).

²⁶⁷ «El peligro comunista... op. cit.

temàtica regionalista.²⁶⁸ Es reunien en un local de la Plaça de Santa Ana a Valladolid. Consideraven la pàtria un ésser real amb unes característiques concretes. A *Libertad*, Espanya era definida per lítote. Recurs retòric en què s'expressa allò que es vol ser per la negació del seu contrari: era tot el contrari d'allò que amb fúria denunciaven.

Segons argumentaven, Espanya tenia un esperit catòlic. En canvi, la Segona República tenia una tendència al laïcisme. Les següents mesures en són un exemple: decret de dissolució de la companyia de Jesús i d'expropiació dels béns, de 23 de gener de 1932; la llei de cementiris, de 28 de juny de 1932; la llei de confessions i de congregacions religioses, de 17 de març de 1933, entre d'altres.²⁶⁹ La manca d'espiritualisme catòlic, van denunciar a *Libertad*, conduiria a la decadència moral.²⁷⁰ S'hi oposaren també com a atemptat contra la pàtria.²⁷¹ I també com a atac en contra de Déu.²⁷² El fet religiós a *Libertad* no tenia una lectura utilitarista, sinó que el catolicisme era definit com l'element clau que explicava la cultura espanyola.²⁷³

La pàtria era definida segons el passat. «Civilización española» fou un concepte que a *Libertad* van utilitzar per subratllar els vincles que creien trobar amb un passat imaginat, que assenyalava el camí que havia de prendre el futur de manera unidireccional, i que es trobava representat en institucions seculares com per exemple l'exèrcit.²⁷⁴ No van estalviar crítiques en contra del ministre Azaña, quan ho era de la cartera de Guerra, perquè deien que atacava amb mala voluntat l'exèrcit.²⁷⁵

²⁶⁸ REDONDO, Onésimo «Fragmento de las ordenanzas de las Juntas Castellanas de Actuación Hispánica» dins REDONDO, Onésimo, *Obras completas...* op. cit., p. 247 i ss.

²⁶⁹ RAGUER, Hilari, «La "cuestión religiosa"», dins JULIÀ, Santos, (ed.), *Política en la Segunda República*. Madrid: Marcial Pons, 1995 (Ayer; 20), p. 228.

²⁷⁰ «Pronóstico político para 1932» dins *Lib* [Valladolid], (4 de gener de 1931).

²⁷¹ «Signo de los tiempos» dins *Lib* [Valladolid], (14 de març de 1931).

²⁷² REDONDO, Onésimo, «El peligro comunista» dins *Lib* [Valladolid], (10 d'agost de 1931).

²⁷³ «Los enemigos de España... op. cit.; i [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (5 d'octubre de 1931).

²⁷⁴ VALENTÍN, Antonio M., «¡Triste y vergonzosa historia!» dins *Lib* [Valladolid], (18 d'abril de 1932); i VÁZQUEZ DE MELLA, Juan, «La rehabilitación de nuestra historia» dins *Lib* [Valladolid], (8 d'agost de 1932). El text és una reedició. L'autor va morir l'any 1928.

²⁷⁵ «Ideas y hechos» dins *Lib* [Valladolid], (27 de juliol de 1931). Sobre aquesta qüestió: PAYNE, Stanley G., *Ejército y sociedad en la España liberal, 1808-1036*. Madrid: Akal, 1977; ALPERT, Michael, *El ejército republicano en la Guerra Civil*. París: Ruedo Ibérico, 1977; SERRANO, Carlos, *Militarismo y civilismo en la España contemporánea*. Madrid: Instituto de Estudios Económicos, 1984; CARDONA, Gabriel, *El problema militar en España*. Madrid: Historia 16, 1990. Existeix també, dels últims temps, un llibre molt crític amb Manuel AZAÑA i les seves reformes militars: RUIZ VIDONDO, Jesús María, *Las principales reformas militares: la reforma*

La unitat territorial de la península Ibèrica no era susceptible de ser debatuda. El 10 d'agost de 1931, la possibilitat d'Estatut català els féu pensar que «Espanya se derrumba».²⁷⁶ Enfront de l'escissió només hi havia l'opció de la resposta conqueridora: «España espera vigilante: cuando el fracaso se haya consumado, intervendrá con mano viril, puesto el pensamiento en la historia y el porvenir patrios para anular la mentirosa y pasajera ilusión libertaria de Cataluña y purificar la nación».²⁷⁷ S'explicaven el nou règim perquè alguns polítics, per tal d'implementar un règim republicà, haurien sucumbit a les peticions nacionalistes de Catalunya en el pacte de Sant Sebastià.

La ruralia identificava Espanya, en contraposició a la indústria associada a la ciutat, a Catalunya i a la modernitat. El pensament reaccionari espanyol té una llarga tradició de vinculació de la pàtria a la ruralia.²⁷⁸ Es va defensar un projecte regionalista a favor de Castella. Explicaven que les regions industrials eren pròsperes gràcies a robar a les zones agrícoles com Castella.²⁷⁹ Criticaven la reforma agrària empresa per les autoritats republicanes com a atac frontal en contra del camp.²⁸⁰ La feina del camperol, pensava Redondo, caracteritzava i definia Castella i, per extensió, Espanya.²⁸¹ La sinècdoke els va permetre identificar Espanya amb Castella i l'agricultura.

En aquest sentit, no feien altra cosa que continuar una antiga tradició intel·lectual: ja a mitjan segle XIX, moderats i progressistes compartien la visió d'una Espanya castellana edificada des del centre.²⁸²

militar de Azaña a través de los cursos de Coroneles para el ascenso (1931-1935). [Basauri]: Grafite ediciones, 2004. Manuel Azaña havia iniciat reformes diverses, entre les quals va portar a terme la militar. L'exèrcit comptava amb un excés d'oficials d'escassa fidelitat republicana i amb una història colpista d'intervenció militar en política.

²⁷⁶ «Ideas y hechos. El Estatuto catalán» dins *Lib* [Valladolid], (10 d'agost de 1931).

²⁷⁷ REDONDO, Onésimo, «El pacto de San Sebastián... op. cit.

²⁷⁸ ÁLVAREZ JUNCO, José, *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus, 2001.

²⁷⁹ REDONDO, Onésimo, «Agresión socialista a la agricultura» dins *Lib* [Valladolid], (13 de juliol de 1931).

²⁸⁰ MALEFAKIS, Edward, *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo xx*. Madrid: Espasa-Calpe, 2001; MAURICE, Jacques, *La reforma agraria en España en el siglo xx (1900-1936)*. Madrid: Siglo XXI, 1975; i DILLGE-MISCHUNG, «La política agraria de los gobiernos del primer bienio» dins *Historia Contemporánea*, núm. 3 [Madrid], (1990).

²⁸¹ «Los enemigos de España... op. cit.»; «La desaparición de las confederaciones hidrográficas» dins *Lib* [Valladolid], (27 de juny de 1931); «Página castellana» dins *Lib* [Valladolid], (25 de juliol de 1932). La «Página Castellana» és un apartat fix del butlletí, on cada setmana apareixen algunes notes de defensa de l'agricultura i de la regió castellana.

²⁸² GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, *El pensamiento político de la derecha española en el siglo xx. De la crisis de la Restauración al Estado de partidos (1898-2000)*. Madrid: Tecnos, 2005,

L'Estat, segons *Libertad*, havia d'aplicar una política econòmica corporativa d'inversió en obres públiques per incentivar la creació d'ocupació.²⁸³ L'economia dirigida hauria d'allunyar el perill socialista: «No hay más solución para la falta de trabajo que instaurar en el Estado un régimen de disciplina colectiva por la que se eleve al *máximo* bajo la alta dirección del poder público la potencia de todas las fuerzas productivas, comenzando por hacer innecesario el socialismo, y por ajustar exactamente el funcionamiento coordinado de todas las clases sociales, seccionando los intentos de predominio de cualquiera de ellas».²⁸⁴ El règim de Mussolini i el de Primo de Rivera, associats al corporativisme, eren els models econòmics a imitar.

3.5 L'odi contra els jueus en un país sense jueus

El factor principal que explicava la decadència d'aleshores era atorgat a una mà invisible, una organització secreta, comandada per jueus.²⁸⁵ L'odi en contra de la visió jueva sobre la vida era l'eix central del missatge de *Libertad*.²⁸⁶ «Son fuerzas de diferente signo, al menos aparente, y de múltiple nacionalidad. Pero todas obras maestramente coaligadas, como movidas por superior designio oculto, con el titánico propósito de exterminar la cultura cristiana en los pueblos elevados por esa cultura a la dignidad de civilizados y pacíficos».²⁸⁷

Adriano Zamperini va escriure sobre Hitler i el seu profund i atroç odi contra els jueus: «Il fine ultimo di questa cospirazione sarebbe stato quello di traghettare la Germania inizialmente in un sistema democratico, per poi consignarla a un

Historia de las derechas españolas. De la Ilustración a nuestros días. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000, i *Acción Española. Teología política y nacionalismo autoritario en España (1913-1936)*. Madrid: Tecnos, 1998.

²⁸³ REDONDO, Onésimo, «¡Obreros!» dins *Lib* [Valladolid], (27 de juliol de 1931).

²⁸⁴ «Los parados» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931); «En torno al paro» dins *Lib* [Valladolid], (24 d'agost de 1931); i «Ideas y hechos. Los sin trabajo» dins *Lib* [Valladolid], (14 de setembre de 1931).

²⁸⁵ «Mañana hace un año que *Lib* empezó a publicarse» dins *Lib*, [Valladolid], (juny de 1932); REDONDO, Onésimo, «La deserción de los periodistas» i «Hacia el sovetismo» dins REDONDO, Onésimo *Redondo. Biografía...* op. cit., p. LXIX Y CLXXXIV; o LAUTAURO, «La decadencia de occidente. La desrusificación de Rusia» dins *Lib*, [Valladolid], (juliol de 1931); «El desastre parlamentario» dins *Lib*, [Valladolid], (setembre de 1931); REDONDO, Onésimo, «Crisis mundial» dins *Lib*, [Valladolid], (novembre de 1931); o REDONDO, Onésimo, «La crisis mundial del 1931» dins *Lib*, [Valladolid], (gener de 1932).

²⁸⁶ RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, Julio, *Literatura fascista española*. Madrid: Akal, 1986, vol. I, p. 41 i

ss.

²⁸⁷ «Días simbólicos» dins *Lib* [Valladolid], (desembre de 1931).

regime comunista. Naturalmente gli ebrei avrebbero goduto dell'aiuto alleati francesi, polacchi e russi. In tal modo Hitler, in un colpo solo riunisce tutti gli oppositori del nazismo in un unico gruppo definito da uno scopo comune: la distruzione della Germania».²⁸⁸

Alguns elements del llibre de Hitler eren llocs comuns que també eren utilitzats a la publicació de Redondo: per exemple el fet que tot plegat responia a una conspiració internacional en contra del país;²⁸⁹ que la burgesia era culpable de la misèria obrera;²⁹⁰ que el socialisme utilitzava la pobresa per obtenir poder;²⁹¹ que la democràcia i el parlamentarisme eren sistemes corruptes,²⁹² o que la premsa obeïa designis jueus.²⁹³ Tot i les coincidències, el racisme de *Libertad* mai no va ser socialdarwinista com el de Hitler ni anà dirigit contra un seguit de persones en raó de la seva raça.²⁹⁴ En tot cas, en aquells moments, també van argumentar que Hitler era un bon cristià, perquè estava contenint els bàrbars comunistes fora d'Europa.²⁹⁵

L'antisemitisme fou, també, un element fonamental no només de l'extrema dreta nacionalista francesa, sinó també de l'ideologia *jaune*, dels sindicalisme revolucionari de Sorel o Berth i de gran part de l'extrema esquerra.²⁹⁶ De fet, fou l'ala esquerra del partit boulangista qui utilitzà aquest component com a base d'un moviment ideològic de masses.²⁹⁷ L'antisemitisme els permetia fer una crida a la petita burgesia, si recordaven el paper dels jueus com a senyors de les finances, usurers, responsables de la inseguretats econòmica i, en

²⁸⁸ ZAMPERINI, ADRIANO, «L'autoritarismo: dalla sessualità all'influenza sociale» dins REICH, WILHELM, *Psicología di massa del fascismo*. Torino: Book, 2002, p. x.

²⁸⁹ HITLER, Adolf, *Mi lucha*. México: Editora México, 1971, p. 76, 119, 136, 156, i 379. La teoria de la conspiració comença després d'haver llegit *Els protocols dels savis de Sió*.

²⁹⁰ *Ibidem*, p. 60 i 61.

²⁹¹ *Ibidem*, p. 62 i 63.

²⁹² *Ibidem*, p. 66.

²⁹³ *Ibidem*, p. 72 i ss.

²⁹⁴ «El porqué de la soberanía» dins *Lib* [Valladolid], (15 de febrer de 1931); «Por razones de orden público» dins *Lib* [Valladolid], (22 de febrer de 1932); VALENTÍN, Antonio M., «El gobierno y el principio de autoridad» dins *Lib* [Valladolid], (6 de juny de 1932); «El concepto de orden público» dins *Lib* [Valladolid], (16 de maig de 1932); REDONDO, Onésimo, «Como se realiza hoy la guerra», «Más crímenes. Los especuladores de la calumnia», «El concepto del orden público», i «Esta situación es un régimen sin ley» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición...* op. cit., pp. 93 i ss; pp. 109 i ss; pp. 131 i ss; i pp. 205 i ss, etc.

²⁹⁵ REDONDO, Onésimo, «Alemania, entregada a las derechas» i «Cristianismos frente a marxismo» dins *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., pp. 47 i ss i pp. 253 i ss. Sobre aquesta qüestió, cal veure ÁLVAREZ PUGA, Eduardo, *Historia de...* op. cit., on s'explica que Redondo va creure que el nazisme era el pilar que protegia el cristianisme.

²⁹⁶ STERNHELL, Zeev. *La droite révolutionnaire...* op. cit., p. 214.

²⁹⁷ *Ibidem.*, p. 207.

definitiva, dels seus problemes.²⁹⁸ Els corrents nacionalistes d'inici de segle es determinaven en front al jueu, que era l'antinació, allò negatiu i cosmopolita.²⁹⁹

A Espanya, tot i que havien estat expulsats de la península l'any 1492, també s'havien escoltat veus contra els jueus. Disraelí, que va descriure un món controlat per un govern secret de jueus a novel·les com *Alroy* (1833) o *Coningsby* (1844), o Edouard Drumont, amb l'obra *La França jueva* (1886), o de Déroulède, Charles Maurras i Maurice Barrès, van tenir una influència notable entre diferents intel·lectuals i escriptors espanyols. Jacint Verdaguer i Torres i Bages van escriure sobre jueus poderosos que maldaven contra el catolicisme. Fèlix Sardà i Salvany o Àngel Tineo Heredia acusaven el liberalisme d'actuar en benefici de maçons i jueus. El marquès de Montoliu, Casabó, Mariano Tirado Rojas, Lluís Maria de Llauder, propietari de la llibreria «La Hormiga de Oro» a Barcelona, foren ferm defensors del contuberni jueu contra Europa i Espanya.

Entre 1904 i 1905, Florencio Alonso va defensar l'expulsió dels jueus d'Espanya l'any 1492. Durant la primavera de 1912, l'integrista sevillà José Ignacio de Urbina va fundar la Liga Nacional Antimasónica y Antisemita, influenciada per l'*Action Française* de Charles Maurras. El bisbe de Sevilla, Marcelo Spínola, va escriure que la maçoneria era dirigida per jueus. Ramón Nocedal, líder integrista, i Juan Vázquez de Mella, gran ideòleg carlista, foren dos antisemites convençuts. També ho va ser Enrique Gil Robles, també carlista, pare del futur dirigent de la CEDA.³⁰⁰ Joaquín Girón y Arcas, de

²⁹⁸ Ibídem., pp. 210 i 211.

²⁹⁹ Ibídem., p. 214.

³⁰⁰ Sobre el Carlisme, cal veure CANAL, Jordi, *El Carlisme català dins l'Espanya de la Restauració: un assaig de modernització política (1888-1900)*. Vic: Eumo, 1998, *El Carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*. Madrid: Alianza, 2000, *Banderas blancas, boinas rojas*. Madrid: Marcial Pons, 2006, «La masonería en el discurso integrista español a fines del siglo XIX: Ramón Nocedal y Romea» dins FERRER BENIMELLI, José Antonio, *Masonería, revolución y reacción...* op.cit., «Republicanos y carlistas contra el Estado. Violencia política en la España finisecular» dins AROSTEGUI, Julio (ed.), *Violencia y política en España, Ayer*, núm. 13, 1994, pp. 57-84, «El Carlismo en la Segunda República: imaginarios del pasado, sueños del porvenir» dins ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i REY, Fernando del (ed.), *El laberinto republicano...* op. cit., pp. 249-280, i CANAL, Jordi i DUARTE, Àngel, *La Restaurazione in Spagna (1875-1923): stato, partiti e vita politica* dins *Ricerche di storia politica*, núm. IX [Bolonya], (1994).

l'Asociación Católica Nacional de Propagandistas (ACNP), havia defensat que els jueus tenien el domini de la premsa, l'economia i la cultura al món.³⁰¹

També s'havien escrit arguments racistes en el trànsit entre els segles XIX i XX. La novel·lista Emilia Pardo Bazán va defensar arguments racistes. També ho va fer Manuel Murguía i la seva esposa Rosalia de Castro, la qual havia menystingut l'home castellà amb reiteració, per ser castellà. Vicente Risco, nacionalista gallec, que després seria franquista, escrivia des d'un punt de vista racista. És conegut l'odi visceral *antimaketo* de Sabino Arana, fundador del Partit Nacionalista Basc. Pompeu Gener va ser positivista i racista. Pere Màrtir Rosell i Vilar, partidari convençut de Macià, va escriure *La Raça* a 1930, llibre en el qual utilitzava els seus coneixements de zootècnia per donar una base biològica a la reivindicació nacional catalana.³⁰² José Ortega i Gasset construï la història d'Espanya a partir d'una teoria en què l'element ari o germànic tenia una importància fonamental a *España invertebrada*.

Amb la consolidació del triomf del comunisme a la Unió Soviètica, va arribar la segona onada d'antisemitisme. El diari *ABC*, per exemple, contribuï a difondre la llegenda de «la punyalada per l'esquena» a Alemanya. Javier Bueno, enviat a Alemanya pel diari conservador, explicà la República de Weimar com el producte de la traïció nacional dels comunistes jueus. Alhora, Vázquez de Mella creia que el jueu havia incrementat l'ofensiva contra occident i contra la religió catòlica per mitjà del comunisme. La conjura, va escriure a *ABC* Vázquez de Mella, era protagonitzada per jueus, musulmans i africans que amenaçaven la cultura Occidental. Álvaro Alcalá Galiano, Ricardo Baeza, José María Salaverría, José Pemartín o Rafael Sánchez Mazas, futur ideòleg falangista, entre d'altres, apuntaren la connexió judeo-comunista per explicar els fets de 1917. Eren les mateixes teories que es trobaven en el llibre de Henry Ford, *El judío internacional*, que fou citat constantment per l'antisemitisme espanyol durant la dècada de 1920.

³⁰¹ MONTERO, José Ramón, «Las derechas en el sistema de partidos del segundo bienio republicano: algunos datos introductorios» dins GARCÍA DELGADO, José Luis, *La II República española. Bienio rectificador y frente popular, 1934-1936*. Madrid: Siglo XXI, 1988, p. 3 i ss.

³⁰² UCCELAY DA CAL, Enric, «Vanguardia, fascismo y la interacción entre nacionalismo español y catalán: el proyecto catalán de Ernesto Giménez Caballero y algunas ideas corrientes en círculos intelectuales de Barcelona, 1927-1933» dins BERAMENDI, Justo G. i MAÍZ, Ramón, *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid: Siglo XXI, 1999, pp. 64 i ss.

L'antisemitisme va emprendre renovades energies durant la Segona República. Els *Protocolos dels Savis de Sió* foren editats per Pablo Montesinos Espartero, en l'editorial Fax, pròxima als jesuïtes. Joan Tusquets, un dels homes que més va insistir en el contuberni judeo-maçònic-comunista, va publicar una traducció d'Alfonso Jaraix dels *Protocolos*.³⁰³ *Libertad* va editar-ne una versió abreujada, va publicar escrits racistes del *Mein Kampf*, i va repetir el seguit de tòpics que havien estat explicitats a Espanya durant les dècades precedents.³⁰⁴ A juliol de 1932, a *Libertad* demandaven que «los lectores (...) deben coleccionar *Los protocolos judíos* que en números sucesivos publicaremos en la misma forma que hoy. Es un libro sensacional desconocido en España y sin el cual no es posible comprender la trágica historia mundial de los últimos lustros».³⁰⁵ L'editorial Aguilar i la impremta Mayli també feren traduccions dels *Protocolos*.

El contuberni judeo-maçònic-comunista era una forma d'explicar l'adveniment de la Segona República a *Informaciones*, dirigit per Joan Pujol, antisemita convençut, catòlic i membre d'Acción Nacional. A la premsa de Delgado Barreto, director de *La Nación* i *Gracia y Justicia*, setmanari satíric visceralment antirepublicà, es dibuixava Fernando de los Ríos caracteritzat com a jueu. César González Ruano, periodista de l'*ABC*, va escriure *Seis meses con los nazis*, on feia apologia de la història del nazisme i l'odi contra els jueus fins al

³⁰³ CANAL, Jordi, «Las campañas antisectarias de Juan Tusquets (1929-1939): una aproximación a los orígenes del contubernio judeo-masónico-comunista en España» dins FERRER BENIMELI, José Antonio, *La Masonería en la España del siglo XX*. VII Symposium Internacional de Historia de la Masonería Española. Toledo: Universidad Castilla-La Mancha, Cortes de Castilla-La Mancha, 1996, p. 1193-1214.

³⁰⁴ Els *Protocolos dels savis de Sió* és una obra falsa, perquè en realitat no estigué escrita per jueus. Aquest fou un dels principals documents utilitzats en contra dels hebreus a tot Europa. Era un text que va ser escrit per agents de l'Ojrana Rusa a finals de segle XIX. A la Rússia dels Tsars de final de segle, l'odi en contra de la comunitat jueva ja era present. L'Ojrana Rusa va escriure aquest document com si ho fessin savis de la comunitat jueva, reunits en el Congrés Sionista de Basilea, el 1897, els que haguessin redactat uns plans obscurs i secrets per conquerir el món. Després, el document falsificat es va difondre com si fos el pla descobert d'un grup ètnic per obtenir el domini mundial. Més tard, però, el primer ministre Pyotr Stolypin, a final segle XIX, va ordenar una investigació del document i va descobrir-se el frau, per la qual cosa *Els protocols dels savis de Sió* no tingueren difusió a Rússia en aquells moments. Durant la Revolució comunista de 1917, es van tornar a publicar i difondre. Aleshores, fou el moment en què van traspasar fronteres per impactar ideològicament a l'Europa d'entreguerres. En el text, que des de *Lib* van contribuir a fer conèixer a Espanya, presentava tots els tòpics que s'havien sentit contra els jueus: conspiració a partir del liberalisme, domini de la plutocràcia en la maçoneria, infiltració a la premsa i a la cultura, atemptats en contra de la moral amb la pornografia, la prostitució i el joc, entre d'altres tòpics. El 1917, tot i que la revolució comunista tenia quelcom de revolta en contra de tota l'herència liberal i capitalista, els antisemites també van atorgar la culpa als jueus d'aquest fet.

³⁰⁵ [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (14 de març de 1932).

1933. Vicente Gay fou sempre un primoriverista antisemita i filofeixista. A més alguns dels intel·lectuals d'Acción Española, Ramiro de Maeztu, o també el doctor Albiñana i el Partido Nacionalista Español, foren d'altres polítics o intel·lectuals que atacaren els enemics polítics amb arguments racistes.³⁰⁶

A *Libertad*, van repetir tot una sèrie de vells arguments: un nucli reduït de jueus s'havia organitzat per atacar en secret les nacions catòliques, entre les quals, Espanya ocuparia un lloc destacadíssim.³⁰⁷ El comunisme era un atac jueu contra la civilització europea i cristiana: «Se averigua con facilidad el sello repugnante de la incitación hebrea. Los judíos, empeñados universalmente en una terrible conspiración contra el orden no judío han concebido el comunismo para abolir todas las propiedades menos la del dinero que va concentrándose en sus poderosos receptáculos internacionales, y para esclavizar a los pueblos con el pretexto de una dictadura obrera».³⁰⁸ O bé: «Su raza que conserva oculto el fatídico “resentimiento judío” contra las otras, no reconoce límites en la ilicitud de los medios, porque para el buen israelita los tormentos de “los infieles” no son sólo un medio con que escalar el dominio que la raza pretende, sino el placer exquisito de una venganza histórica».³⁰⁹

El racisme, més enllà de l'antisemitisme, també va ser un dels components ideològics de *Libertad*. Els socialistes i comunistes van ser caracteritzats com a bàrbars, africans o musulmans. El combat ideològic va ser definit com un combat entre races.³¹⁰ «La Historia se vuelve al revés. (...) Creíamos haber expulsado (...) a los fanáticos musulmanes hace cuatro y medio siglos librando a la Península de la africana morisma, y he aquí que se nos presenta a diario con sus gritos de iluminada intransigencia, su bestial embriaguez de rebaño creyente en un paraíso materialista, sin más que salir a la calle».³¹¹

En contra d'això, demandaven: «¡Guerra santa contra el infiel!, gritan los adoradores del Mahoma resucitado —de Carlos Marx o Lenin si ustedes

³⁰⁶ ÁLVAREZ CHILLIDA, Gonzalo, *El Antisemitismo en España. La imagen del judío (1812-2002)*. Madrid: Marcial Pons, 2002; o GONZÁLEZ, Isidro, *Los judíos y la Segunda República, 1931-1939*. Madrid: Alianza, 2004.

³⁰⁷ REDONDO, Onésimo, «¿Rusia contra el Japón?» i «La crisis mundial. El ocaso del progreso» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edició ... op. cit.*, p. 115 i ss i p. 215 i ss.

³⁰⁸ «Los crímenes comunistas» dins *Lib* [Valladolid], (7 d'agost de 1931).

³⁰⁹ «Los crímenes comunistas» dins *Lib* [Valladolid], (7 d'agost de 1931).

³¹⁰ «Nuestra Lib comienza a preocupar. La barbarie musulmana en Burgos. Se alborota el gallinero masónico» dins *Lib* [Valladolid], (26 d'octubre de 1931).

³¹¹ *Ibidem*

quieren— siguiendo con sanguinario fanatismo las voces clandestinas de sus epicúreos santones (...) La República parlamentaria a una con el socialismo nos va civilizando. Sustituye, al menos, la “cavernaria” religión de Jesucristo por las “civiles” creencias de las hordas semitas. ¡Si andará por medio el resentimiento judío!».³¹² O bé: «Estamos habitualmente combatiendo la obra antinacional del marxismo (...). Mucho tenemos que hacer los patriotas para barrer a la gentuza que deshonra nuestras ciudades, y a las fuerzas secretas, empeñadas en retornar la figura histórica de España a la de una mancha geográfica de tribus africanas». ³¹³ O bé: «Las peripecias de este curioso período histórico de dominación socialista, tan pintorescamente parecido al de dominación musulmana, que cabalmente duró tantos siglos como meses llevamos metidos en éste, presenta cada día nuevas notas inesperadas y peregrinas». ³¹⁴

Les opinions de *Libertad* no eren un cas aïllat. Eugeni d’Ors, l’any 1931, va escriure: «La carga de tantos siglos de barbarie, de tantas fatalidades naturales e históricas como han condenado a un país a la noche, al desorden, a la anarquía, a la disolución y hacen para él tan penoso, lento, difícil, tan lleno de retrocesos, detenciones, caídas, el avance hacia la Cultura y hacia la luz (...). La violencia del clima, engendradora de la violencia de la sangre (...) y ese nuestro arrinconamiento en un cabo de Europa, con la terrible vecindad de África. Y la turbia raza oscura en el origen, batida en mil mezclas; la dispersión interior de las gentes, su vocación de nihilismo y de pereza; su impenetrabilidad recíproca, su cabilismo, que las hace casi inadaptables a tarea coordinada y social. Y el iberismo esquivo de los siglos remotos, y, lloviendo sobre el mojado, aquellos ocho siglos de semitización musulmana; las guerras continuas, la discordia intestina, el incurable nomadismo; todos los fanatismos, todas las anarquías, todas las crueldades, el torvo culto por la sangre, la voluptuosidad y la muerte». ³¹⁵

³¹² «Ideas y hechos. Furias en Valladolid» dins *Lib* [Valladolid], (19 d’octubre de 1931).

³¹³ REDONDO, Onésimo, «La gentuza se moviliza» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...* op. cit., p. CXLVII i s.

³¹⁴ DURO RODRÍGUEZ, José María, «¿Insinceridad o ambición?» dins *Lib* [Valladolid], (4 de gener de 1932).

³¹⁵ D’ORS, Eugenio, «Glosas. Los remeros del Volga» dins ABC [Madrid], (23 abril de 1931).

3.6 Teoria de la conspiració: els agents de l'enemic estranger

El missatge central de la publicació consistia en una confrontació a vida o mort entre els que eren caracteritzats com a espanyols contra els enemics estrangers.³¹⁶ Existia, a l'àmbit internacional, una conspiració contra les grans nacions europees cristianes, on Espanya hi jugaria un paper clau, i hi havia enemics infiltrats a tots els Estats. El nucli central de l'enemic difús, tal com s'havia explicat anteriorment i a *Libertad* s'havia recollit, era un grup secret dominat per jueus. «Ya ha padecido la Patria siglo y medio de liberalismo inculto y farsante. Ya es hora de que sepultemos en el fondo de la Historia irrenovable los mitos hipócritas de la mentalidad judía».³¹⁷ Aquesta organització hauria efectuat un atac secular contra les nacions europees.³¹⁸

Javier M. De Bedoya, al desembre de 1931, va escriure: «Es tal el poder absoluto de la raza judía en todo el mundo que es necesario un movimiento de divulgación que haga llegar al pueblo el conocimiento de la soberanía omnímota de esa raza y le haga comprender que son los judíos la causa de muchos de los males que afligen a los pueblos».³¹⁹ Va ser un dels antisemites més furibunds de *Libertad*. Afirmava: «Han lanzado pueblos contra pueblos, han derrocado Gobiernos, han creado rencillas y producido reacciones suicidas y no han vacilado en llevarse a jirones la felicidad de un pueblo y en inclinarse sobre sus víctimas sangrantes para exprimirles los últimos céntimos después de haber pervertido a las gentes reflexivamente con ideas destructoras y todo para explotar despiadadamente a ricos y a pobres y alcanzar el dominio del mundo».³²⁰ Per tant, aconsellava al grup que «sigamos el ejemplo del amplio partido de Hitler, en Alemania, en el que unidos íntimamente obreros, capitalistas e intelectuales, con una rígida disciplina y sentidos ideales patrióticos y nacionalistas luchan con éxito contra la avalancha marxista

³¹⁶ CARSTEN, Francis L., *La ascensión del fascismo...* op. cit.

³¹⁷ «Lección definitiva» dins *Lib* [Valladolid], (4 de juliol de 1932).

³¹⁸ REDONDO, Onésimo, «El autor y el precursor de los "protocolos"» dins Onésimo REDONDO, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., p. 201 i ss; REDONDO, Onésimo, «El precursor de los "protocolos"» dins Onésimo REDONDO, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., p. 223 i ss. També tradueixen parts del llibre de Henry Ford, *El judío internacional*. Barcelona, Mateu, 1961 (és aquesta una edició posterior) en «El peligro judío» dins *Lib* [Valladolid], (27 juny 1931). Hi ha mostres evidents d'antisemitisme a «Los derechos judíos exigidos» dins *Lib* [Valladolid], (26 d'octubre de 1931); «Fogonazos» *Lib* [Valladolid], (2 novembre 1931); o «Escándalos» i «Fogonazos» dins *Lib* [Valladolid], (23 de novembre de 1931).

³¹⁹ BEDOYA, Javier M., «Las garras del judaísmo» dins *Lib* [Valladolid], (21 desembre 1931).

³²⁰ *Ibidem*.

apoyada en el oro y en la astucia (de) los judíos, verdaderos engendros del odio y la ambición».³²¹

Entenien que la Revolució Liberal d'Anglaterra i la Revolució Francesa havien estat el primer cop contra les veritats del catolicisme per instal·lar falsos valors. A partir d'aquests episodis històrics havien evolucionat un conjunt d'iniciatives agressives per acabar amb les nacions que, anteriorment, havien portat la civilització al planeta. Els primers Estats que van caure a mans dels jueus, i que s'haurien trobat còmodes en aquesta conxorxa, foren Anglaterra i França, enemics històrics de l'imperi espanyol. *Libertad* fou una reacció contra tot allò que prové de la contemporaneïtat: llibertat (liberalisme i democràcia), igualtat (socialisme) i fraternitat (republicanisme).

La contemporaneïtat hauria estat l'escenari de l'atac semític contra les nacions europees. El liberalisme instal·là el fals principi dels drets de les persones, quan en realitat la pàtria obligava el poble al deure. El capitalisme hauria derruït una imaginada harmonia social econòmica i hauria conduït milers de persones a la misèria. La democràcia hauria corromput el sistema per mitjà de polítics inútils, la divisió del poble i la dictadura de les majories enganyades.³²² França i Anglaterra haurien vist, en la conjuntura històrica, l'oportunitat per atacar i acabar finalment amb Espanya.

Un cop el liberalisme hauria convertit l'antic poble lleial en un possible traïdor gràcies a la misèria econòmica imposada pel capitalisme, hauria estat el moment ideal per iniciar una nova fase de l'ofensiva: la invenció del comunisme.³²³ El liberalisme hauria tingut la missió històrica d'obrir el camí al comunisme.³²⁴ Així mateix, des de la ideologia *jaune* francesa s'havia considerat que el marxisme havia esdevingut el gos guardià del capitalisme perquè, a l'espera d'una revolució que els dugués a l'utopia, els obrers renunciaven a modificar les relacions entre els homes i les estructures de la societat. Així, titllaven el marxisme socialista de ser una conspiració estrangera

³²¹ *Ibíd.*

³²² «Los privilegiados» dins *Lib* [Valladolid], (29 de febrer de 1932).

³²³ REDONDO, Onésimo, «¿Dónde está la salida?» dins REDONO, Onésimo, *Onésimo Redono. Edición...* op. cit., p. 231 i ss.

³²⁴ LAUTAURO, «La decadencia de Occidente. La desrusificación de Rusia» dins *Lib* [Valladolid], (27 juliol 1931); «El desastre parlamentario» dins *Lib* [Valladolid], (14 de setembre de 1931); REDONDO, Onésimo, «Crisis mundial» dins *Lib* [Valladolid], [30 de novembre de 1931]; i REDONDO, Onésimo, «La crisis mundial el 1931» dins *Lib* [Valladolid], (4 de gener de 1932).

i antiproletària al servei dels jueus, de l'alta banca i del gran finançament cosmopolita.³²⁵

També a Espanya, aquestes ideologies eren caracteritzades com l'instrument per acabar definitivament amb la grandesa de les antigues nacions cristianes.³²⁶ Tal com havia estat en el passat, l'amor a la nació era l'únic camí de salvació.³²⁷ És des d'aquest punt de vista que els articulistes de *Libertad* consideraven que en el passat el poble espanyol era representat pel Quixot, els grans líders, i el bon Sancho, que representava el poble convençut a les ordres dels grans reis. Però el poble, Sancho, s'hauria corromput.

A Espanya, el general Miguel Primo de Rivera havia caigut sota l'ímpetu dels enemics invisibles els quals comptaven amb col·laboradors –anomenats republicans– a l'interior de l'Estat.³²⁸ Els autors de la publicació eren nostàlgics primoriveristes.³²⁹ Així, el govern de Manuel Azaña va ser definit com un agent a favor de l'enemic estranger i, per aquesta raó, havia començat una operació encoberta de sortida de capitals.³³⁰ Ho explicaven així: «El Gobierno hace a sabiendas el juego a los enemigos de España, porque odia cordialmente la civilización española, y es su misión más querida destruirla. De ahí que cuide tanto de perseguir todo brote de espiritualidad, usando medios dictatoriales en el grado que sus fuerzas se lo permiten (...). Dígase si no es llegado el momento de la guerra cierta, en la que se mata y se muere por el ideal. Si no con las armas, hágase la guerra, sin tregua y sin parlamentos hasta la total victoria, en el campo de batalla de la acción política: la propaganda. Y para esta, como para todas las guerras, no hay más que dos instrumentos: hombres y dinero».³³¹ Les autoritats republicanes eren definides com a servidores de la

³²⁵ STERNHELL, Zeev. *La droite révolutionnaire...* op. cit., p. 287.

³²⁶ «La decadencia de Europa. Los pecados del capital» dins *Lib* [Valladolid], (20 de juliol de 1931).

³²⁷ «Un aspecto de los complots» dins *Lib* [Valladolid], (16 de novembre de 1931).

³²⁸ «Affaire Segura» dins *Lib* [Valladolid], (24 d'agost de 1931); REDONDO, Onésimo, «¡Viva nuestra Constitución! ¡Viva la independencia del obrero!» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...* op. cit., p. CXXXVI.

³²⁹ «¿De quién es libertad?» dins *Lib* [Valladolid], (4 de febrer de 1935).

³³⁰ REDONDO, Onésimo, «La exportación de capitales» dins *Lib* [Valladolid], (13 de juny de 1931); REDONDO, Onésimo, «El Imperio de la calumnia... op. cit; REDONDO, Onésimo, «Contra un método» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición...* op. cit., pp. 15 i ss.; i REDONDO, Onésimo, «Tiranía demagógica» dins *Lib* [Valladolid], (4 de juliol de 1931).

³³¹ REDONDO, Onésimo, «A los pies de Rusia. La hora de batallar» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición...* op. cit., p. 77 i ss.

Unió Soviètica, que «introduce propaganda con su complot judío-internacionalista».³³² L'Estat financiava el comunisme, l'anarquisme i el separatisme.³³³ La situació era definida com a terminal: fins i tot en els pobles de Castella, guardiana d'Espanya, on les ombres de l'odi comunista ja s'haurien començat a escampar.³³⁴ La Segona República estava essent dirigida per una mà invisible comandada per jueus per acabar amb la nació més catòlica del planeta.³³⁵ Per tant, a *Libertad* hi va haver una suma del vell antisemitisme vinculat al comunisme i del nou relacionat amb l'odi contra les esquerres.

4 La Conquista del Estado. L'odi en contra del present

4.1 La distància amb els vells mestres i el pragmatisme polític

Quan Ledesma Ramos va decidir entrar en política, ho va fer de manera violenta: va treure una pistola a Pombo. D'aquesta manera va deixar enrere els dies que vestia amb barret de copa, ulleres de cul de got i quan publicava textos a *Revista de Occidente* i a *La Gaceta Literaria*. La política l'havia allunyat dels admirats mestres intel·lectuals: Miguel de Unamuno i José Ortega y Gasset.³³⁶

A principi de la dècada de 1930, quan va aparèixer el manifest en pro de la Segona República firmat per Ortega y Gasset, Marañón i Pérez de Ayala, no hi havia estalviat crítiques.³³⁷ Va pesar-li que Ortega y Gasset donés la benvinguda a la República a l'article: «Saludo a la sencillez de la República», el

³³² «La invasión rusa» dins *Lib* [Valladolid], (28 de setembre de 1931).

³³³ REDONDO, Onésimo, «¿De donde sale el dinero?» dins REDONDO, Onésimo, *Textos...* op. cit., p. 99 i ss.

³³⁴ «Sigue la escandalera en Peñafiel» dins *Lib* [Valladolid], (9 de mayo de 1932).

³³⁵ YO, Don, «Texto íntegro del anteproyecto de Constitución flexible» dins *Lib* [Valladolid], (10 d'agost de 1931); i VALENTÍN, Antonio M., «La constitución de papel» dins *Lib* [Valladolid], (30 de novembre de 1931).

³³⁶ Es va tractar sempre d'una relació entre l'amor i l'odi, entre la proximitat i el distanciament: LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 155.

³³⁷ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Interesante documento de los señores Ortega y Gasset, Marañón y Pérez de Ayala» dins *La Conquista del Estado* [Madrid], (16 de maig de 1931); o bé, una altra mostra de crítica contra ORTEGA Y GASSET a «A los intelectuales» dins *La Conquista del Estado* [Madrid], (14 de març de 1931). A partir d'ara *La Conquista del Estado* serà *LCE*.

23 d'abril, a *Crisol*.³³⁸ Uns mesos més tard, el filòsof va escriure contra la revolució: «Siete meses de agitación, aspereza, vocerío, acrimonia. (...) ¿Es mucho pedir solicitar de todos unas semanas de quietud para dejar que todos – el pueblo y nosotros– nos orientemos en el nuevo panorama y vayamos conociendo los perfiles de personas y problemas? (...) La revolución es el tópico del tiempo, y, como todo tópico, ya extemporáneo. El tópico es la idea que ha llegado a su climaterio. Da pena ver a gentes de dotes espléndidas succionar vanamente la mama sin líquido de la revolución».³³⁹ Contraposava dos mots: república i revolució. Ledesma Ramos feia el mateix, però a la inversa: interpretava que la Segona República havia maldat contra la fertilitat creadora de la revolució.

El grup de La Conquista del Estado va enviar a Miguel de Unamuno el seu manifest juntament amb una carta escrita per Ledesma Ramos: «Señor Don Miguel de Unamuno. Maestro del 98: Le adjuntamos el manifiesto político (sic) con que hacemos entrada en la vida civil de España. No dudamos aceptará colaboración en nuestro periodico (sic) que saldrá enseguida, y verá con calida (sic) simpatia (sic) nuestra empresa. Respetuoso saludo, “La Conquista del Estado”».³⁴⁰

La resposta fou agre i va criticar-los amb duresa.³⁴¹ Va dir-los que el manifest tenia una absència clara de punts concrets, actuals i vius. Va dir que els tenia simpatia personal i els negà la política. Reiterà que creia en principis liberals que va afirmar que havia defensat des que era un nen, quan sentí els trets dels carlistes molt a prop de casa. Ledesma Ramos admirava els mestres, però pensà que havien envellit de sobte.³⁴²

³³⁸ ORTEGA Y GASSET, José, «Saludo a la sencillez de la República» dins *Crisol* [Madrid], (23 d'abril de 1931).

³³⁹ ORTEGA Y GASSET, José, «Hay que cambiar de signo la República» dins *Crisol* [Madrid], (23 de juliol de 1932).

³⁴⁰ LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Carta privada* en Arxiu de la Universitat de Salamanca, *Correspondència, Ramiro Ledesma Ramos*, any 1931, Salamanca.

³⁴¹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit. La carta de Miguel de Unamuno, de resposta a la carta anterior, i escrita a mà per Unamuno es troba: [Arxiu General de la Guerra Civil espanyola, correspondència de Miguel de Unamuno].

³⁴² APARICIO, «Frau graube. 1915» dins APARICIO, Juan, *La Conquista...* op. cit., p. 37 i ss; LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Don Juan de la Cierva, hombre inactual» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 92; «Guía de descarriados. Don Felipe Sánchez Román» dins *LCE* [Madrid], (28 de març de 1931); «La presidencia de la República» dins *LCE* [Madrid],

Curzio Malaparte va publicar l'any 1924 la revista romana *La Conquista dello Stato* i, uns anys més tard, Ledesma Ramos en va copiar el nom. Va establir la redacció de la nova publicació en el número set de l'avinguda Eduardo Dato a Madrid. Aquest era un setmanari de combat, ultranacionalista, revolucionari, violent i totalitari. El primer número exhortava a la creació d'un grup polític.

L'empresa va comptar durant un breu període de temps amb Ricardo de Jaspe Santomà, adinerat monàrquic andalús que fou un alt funcionari amb Azaña com a president i també durant el Franquisme; amb Francisco Mateos, dibuixant, que va derivar cap a posicions republicanes poc temps més tard; amb Ernesto Giménez Caballero, que va deixar de participar aviat en el setmanari; amb Antonio Riaño, que procedia de la FUE i va ser un dels firmants del manifest del *Frente Español*; amb Antonio Bermúdez Cañete, especialista en temes econòmics i agrícoles que era redactor i corresponsal a Alemanya del diari *El Debate* durant els anys de la Segona República,³⁴³ amb Manuel Souto Vilas, amic de Ledesma Ramos, que durant el Franquisme fou catedràtic de filosofia a Galícia; amb Juan Aparicio, escriptor de difícil lectura i secretari del setmanari; amb Alejandro Raimúndez, administrador del periòdic; amb Roberto Escribano Ortega, el més reaccionari del grup, que havia estat presentat a Ledesma Ramos per Rafael Sánchez Mazas; i amb Teofilo Velasco, capellà de Valdecañas del Serrato i defensor del món camperol. Altres que col·laboraran més tard foren: Santiago Montero Díaz, Santiago Arnaiz, Lorenzo Puértolas, Enrique Compte Aciaga, Jaime Font, José Luis Serrano i Emiliano Aguado.

José Félix Lequerica i José Antonio Sangroniz van finançar l'empresa. Eren conservadors i autoritaris que col·laboraren econòmicament per intentar crear un grup feixista. Van decidir pagar una formació de retòrica incendiària, perquè els oferia la possibilitat de tenir un grup al carrer que actués amb violència contra els partits obreristes. A la dreta reaccionaria, la radicalitat dels continguts li preocupava poc, perquè el grup de *La Conquista del Estado* mai no va ser una alternativa de poder. Eren uns pocs joves que volien canviar el món, però que mai no ho van poder fer, perquè van patir una debilitat greu i permanent,

(20 de juny de 1931); i «Las reservas de Osorio y Gallardo» dins *LCE* [Madrid], (4 de juliol de 1931).

³⁴³ L'any 1935, va estar denunciant la persecució de catòlics per part dels nazis com a corresponsal, fet que va provocar-li crítiques des de sectors falangistes i l'expulsió del país germànic. Va ser assassinat en el Madrid republicà de la Guerra Civil.

tant econòmica com en nombre d'efectius. De fet, també hi havia conservadors que escrivien a *La Conquista del Estado*, com per exemple Emiliano Aguado.³⁴⁴

A Europa, els feixismes no només foren en ocasions generosament subvencionats per adinerats de dretes, sinó que a més hi col·laboraren un cop van arribar al poder.³⁴⁵ El fet que la reacció subvencionés de manera directa el setmanari, no feia que Ledesma Ramos tingués cap límit a l'hora d'escriure els articles, no debades va publicar a primera pàgina visques a la Unió Soviètica d'Stalin.³⁴⁶ El seu pragmatisme va portar-lo des d'un primer moment a establir un pont amb la dreta reaccionària. Contrastava el to abstracte i teòric de la publicació amb les maniobres tàctiques i pragmàtiques de l'acció política per aconseguir finançament.

Fou precisament l'emergència de les masses al carrer, la causa que va possibilitar i, fins i tot, va fer necessari el sorgiment d'un nou tipus de discurs des de les dretes que els pogués oferir quelcom nou i atractiu.

4.2 La revolució totalitària al món com a element de contemporaneïtat

La contemporaneïtat va definir la línia editorial de la publicació. Creien ser actuals: allò que calia ser segons les circumstàncies del moment històric. L'antítesi entre vell i jove va caracteritzar la propaganda política de *La Conquista del Estado*.³⁴⁷ El concepte joventut va ser associat a regeneració, a novetat, a ruptura o a trencament.³⁴⁸ El grup no admetia militants majors de 45 anys: «Distingue a cada época una peculiar concepción del mundo, que es la clave de todas valoraciones que en ella se hagan. El hombre exalta hoy lo que

³⁴⁴ «La España que deshace. El ABC» dins *LCE* [Madrid], (4 d'abril de 1931).

³⁴⁵ PAXTON, Robert O., *Anatomía del fascismo...* op. cit., p. 109 i 32.

³⁴⁶ El setmanari fou finançat per monàrquics alfonssins i importants financers de Bilbao. Cal veure: ELLWOOD, Sheelagh, *Prietas las filas. Historia de...* op. cit., p. 28.

³⁴⁷ MONTERO DÍAZ, Santiago, *Fascismo*. València: 1932. Es pot llegir a Internet a la pàgina web: <http://www.filosofia.org/his/h1932a1.htm#08d> [consultat a agost de 2011].

³⁴⁸ PAYNE, Stanley, *Historia del fascismo*. Barcelona: Planeta, 1995, p. 23.

ayer despreciaron sus abuelos, y viceversa».³⁴⁹ Es dipositaven esperances en allò que anomenaren l'home nou.³⁵⁰

El feixisme o el nazisme i el comunisme soviètic s'entien com els règims triomfants d'una nova era que, aleshores, s'estava imposant sobre les democràcies liberals i parlamentàries. Aquesta mirada era compartida tant per alguns feixistes com per alguns comunistes. Això ajuda a comprendre com va ser possible el pacte entre Ribbentrop i Molotov de l'any 1939. Aquests règims compartien el fet d'integrar les masses per mitjà de la propaganda i de la repressió per tal d'utilitzar-les de manera totalitària i, sobretot, l'odi contra les democràcies liberals i parlamentàries.³⁵¹ Ramiro Ledesma Ramos admirava els totalitarismes.

A *La Conquista del Estado* es va relatar com els nazis i els comunistes van realitzar un míting en un mateix espai durant els últims dies de la República de Weimar. Advertien que allò més transcendent de l'època era precisament l'epifania d'una nova era. En això estaven junts el nazisme i el comunisme. Es posava èmfasi en l'enemic comú: l'Estat liberal.³⁵² Escrivien: «Pese a la diferencia aparente de principios debida a las circunstancias y al clima, un espíritu común y una comprensión instintiva impulsa a los países jóvenes hacia la inquisición de un nuevo orden».³⁵³ Comunismes i feixismes significarien la resurrecció de les nacions on s'havien imposat, mentre que liberalisme i democràcia conduirien Occident a la crisi, a la decadència i a la decrepitud.³⁵⁴ Destacaven les característiques similars dels nous règims: revolucionaris, violents i regeneradors. Hi havia una admiració per l'estetització d'aquests sistemes polítics. Walter Benjamin va escriure sobre el poder de seducció de convertir la política en una representació estètica realitzada als carrers.³⁵⁵

³⁴⁹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «El individuo ha muerto», dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 186 i ss.

³⁵⁰ GENTILE, Emilio, *Fascismo...* op. cit., p. 98.

³⁵¹ SOLZENICYN, Aleksandr, *Archipiélago gulag (1918-1956)*. Esplugues de Llobregat: Plaza & Janés, 1975; RAYFELD, Donald, *Stalin y los verdugos*. Madrid: Santillana, 2003; o bé AMIS, Martín, *Koba el terrible*. Barcelona: Anagrama, 2004.

³⁵² «La propaganda política en Alemania» dins *LCE* [Madrid], (18 d'abril de 1931).

³⁵³ «Italia» dins *LCE* [Madrid], (23 de maig de 1931).

³⁵⁴ «El asalto al poder de los fascistas austríacos» dins *LCE* [Madrid], (24 d'octubre de 1931).

³⁵⁵ Sobre aquest tema veure: RAMONEDA, Josep, «Estetització de la política i politització de l'art» dins *VVAA, Art i poder...* op. cit.

La visió del temps de *La Conquista del Estado* estava influïda per Spengler i Hegel. L'Europa d'Entreguerres va ser un moment de crisi econòmica, social, política i cultural. L'estat d'ànim era decadent. *La decadencia de Occidente* d'Oswald Spengler, explicava que Europa estava en crisi i que calia un moviment de regeneració i de resurrecció. A *La Conquista del Estado* van defensar una concepció del temps circular, pròxima a la que havia definit Spengler: quan una civilització arribava a la cúspide encetava un procés de descomposició, fins que una nova generació començava una nova regeneració. Ledesma Ramos contemplava la història en clau de topades conflictives, segons influència hegeliana, entre concepcions diferents de comprendre el món protagonitzades per Estats.

Enfront de l'interès materialista, de l'individualisme limitador, de la mediocritat, de la vellesa i de la decadència d'Occident, Ledesma Ramos proposava tenir esperances en la creació d'un nou Estat amb una nova ideologia totalitària, que convertiria les masses en poble disciplinat. D'aquesta manera, el totalitarisme superaria el llarg segle XIX, vell i tuberculós.³⁵⁶ Per tant, «todo aquel que, de espaldas a la nueva época, se emociona ante la libertad política, (...) es un individualista, un retrasado, un reaccionario, un cretino histórico. ¡Viva la disciplina colectiva!».³⁵⁷ El canvi era un moment de violència: «Es tiempo de revolución, las filas victoriosas lo serán de revolucionarios, de conciencia combativa, espíritu guerrero». ³⁵⁸ S'imposaria, així doncs, un nou món d'Estats totalitaris: «Les une la creencia en el mito de la revolución y la afirmación del postulado colectivista superador del Estado demoliberal, que se presenta, a todos ellos, con signos de caducidad y gestos de moribundo». ³⁵⁹

En aquest sentit, la revista francesa *Plans* va ser la més destacada influència a *La Conquista del Estado*.³⁶⁰ Aquesta publicació francesa participà de manera modesta del moviment dels *non-conformistes* a França, publicava autors

³⁵⁶ LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., pp. 75, 87, 90, 173 i 175.

³⁵⁷ [consigna] dins *LCE*, [Madrid], (9 de maig de 1931).

³⁵⁸ «Grito a la juventud» dins *LCE* [Madrid], (14 de març de 1931).

³⁵⁹ PASTOR, José Francisco, «Crónica de Alemania. Nacionalsocialismo y comunismo» dins *LCE* [Madrid], (14 de març de 1931).

³⁶⁰ NORLING, Eric, *Las JONS revolucionarias. Compañeros de Ramiro Ledesma: los otros consistas. Textos y semblanzas*. Molins de Rei: Nueva República, 2002.

d'*Esprit* i estava formada per gent que participava a l'*Ordre nouveau*.³⁶¹ Alexandre Marc va ser autor del manifest de l'*Ordre nouveau*, articulista a *Plans* i sovint fou traduït a la revista *La Conquista del Estado*.³⁶² A *Plans* va exaltar-se la novetat en tots els camps culturals.³⁶³ Va ser finançada per Jean i Jeanne Walter. De *Plans*, els va interessar l'oposició en contra del capitalisme, del parlamentarisme i del liberalisme; l'entusiasme per una nova societat que superaria el vell món; la denúncia de desajustaments socials causats per l'economia capitalista, i el furor per l'arribada d'un moment de revolució.

Philippe Lamour va ser l'autor més traduït de *Plans*. El novel·lista francès explicava que s'estava vivint una fi de cicle i que hi hauria un temps de palingenèsia protagonitzat per l'idealisme de les noves generacions. Argumentava que Stalin havia unit milions d'éssers humans per fer gran un país; que Hitler superaria els desajustos socials amb una economia nacional cohesionada, i que Mussolini havia despertat una nació.³⁶⁴ Aquests eren els tres herois contemporanis de Lamour i, també, els de *La Conquista del Estado*.

Traduïren un article de Will Grohman a *Plans*, on es descrivia els joves germànics com a idealistes disposats a la violència i al dolor per destruir tot allò corrupte.³⁶⁵ A la publicació francesa, Pierre Latercier recordava que admirava els nous sistemes totalitaris, europeus o russos, soviètics o feixistes: «Agrupados por una mística común, unidos por intereses cotidianos y la fraternidad de un mismo esfuerzo».³⁶⁶ Ledesma Ramos va escriure a la portada de *La Conquista del Estado*: «¡Viva el mundo nuevo! ¡Viva la Italia fascista!

³⁶¹ En el club del *Moulin Vert*, des de final d'octubre de l'any 1930, es reunien en conversa literària i política uns homes que van escriure un manifest, que precisament anomenaren *l'Ordre Nouveau*, publicat l'any 1931.

³⁶² Alexandre Marc, periodista a París, va escriure a la revista *Esprit* i n'era un dels fundadors amb Emmanuel Mounier i Georges Izard. Són un conjunt d'autors diversos que col·laboren en diferents revistes. Per exemple, Marc escriu a *Esprit* i *Plans*. A *Esprit*, va ser fundada per Emmanuel Mounier i hi va col·laborar Charles-Edouard Jeanneret, Le Corbusier.

³⁶³ Fins i tot, el sentiment de nova realitat fou present, després, en la realitat difícil del règim de Vichy i la França ocupada per Alemanya. Sobre aquest sentiment de nova realitat projectada sobre una Europa unida, cal veure: BRUNETEAU, Bernard, *L'Europe nouvelle de Hitler. Une illusion des intellectuels de la France de Vichy*. Mònaco: Editions du Rocher, 2003.

³⁶⁴ LAMOUR, Philippe, «La juventud del mundo. Fascismo, sovietismo, racismo» dins *LCE* [Madrid], (9 de maig de 1931). Article originàriament publicat a la revista *Plans*.

³⁶⁵ GROHMANN, Hill, «El espíritu de la joven generación alemana» dins *LCE* [Madrid], (2 de maig de 1931).

³⁶⁶ LATERCIER, Pierre, «Los hombres y la guerra» dins *LCE* [Madrid], (4 de juliol de 1931).

¡Viva la Rusia soviética! ¡Viva la Alemania de Hitler! ¡Viva la España que haremos! ¡Abajo las democracias burguesas y parlamentarias!».³⁶⁷

L'historiador italià Emilio Gentile ha escrit, sobre el totalitarisme, que és «un experimento de dominio político, puesto en marcha por un movimiento revolucionario, organizado en un partido militarmente disciplinado con una concepción integrista de la política, que aspira al monopolio del poder y que, después de haberlo conquistado, por vías legales o extralegales, destruye o transforma el régimen preexistente y construye un Estado nuevo, fundado en el régimen de partido único, con el objetivo principal de realizar la conquista de la sociedad, es decir, la subordinación, la integración y la homogeneización de los gobernados, sobre la base del carácter integralmente político de la existencia, tanto individual como colectiva, interpretada según las categorías, los mitos y los valores de una ideología palingenésica, sacralizada en forma de una religión política, con el propósito de conformar al individuo y a las masas a través de una revolución antropológica, para regenerar al ser humano y crear un hombre nuevo, entregado en cuerpo y alma a la realización de los proyectos revolucionarios e imperialistas del partido totalitario, con el objetivo de crear una nueva civilización». ³⁶⁸ Aquesta va ser la proposta política endegada per Ledesma Ramos entre març i juliol de l'any 1931: pujar al tren mundial de les revolucions totalitàries.³⁶⁹

4.3 La revolució totalitària a Europa

La definició que Roger Griffin va donar sobre el feixisme era la següent: «Es un tipo de ideología política cuyo núcleo mítico en sus diversas permutaciones es una forma palingenésica de ultranacionalismo populista». ³⁷⁰ Durant els primers mesos de la publicació de Ledesma Ramos, però, el fet nacionalista hi fou gairebé inexistent.

³⁶⁷ [consigna] dins *LCE* [Madrid], (6 de juny de 1931); o bé LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La programación política en Alemania» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 140, i «Los comunistas y la violencia» dins *LCE* [Madrid], (9 de maig de 1931).

³⁶⁸ GENTILE, Emilio, *Fascismo...*, op. cit., p. 84.

³⁶⁹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La Revolución en marcha, "¡Comunismo, no!"» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 173 i s.

³⁷⁰ GRIFFIN, Roger, *The nature of fascism...* op. cit., p. 26.

Existia una mentalitat a Europa d'estar vivint dies de transició. En aquest clima s'havia desenvolupat l'avantguarda estètica de les primeres dècades del segle XX.³⁷¹ Algunes veus havien començat a defensar que del final d'una època se'n podia sortir per palingènesis, com el fènix que renaixia de les cendres.³⁷² Els feixismes eren un moviment sorgit de la desfeta de la Gran Guerra i els seus líders eren molt més joves que els polítics liberals o socialdemòcrates.³⁷³ Els feixismes –i, en especial, en el cas italià i en el feixisme intel·lectual francès de Robert Brasillach, Pierre Drieu la Rochelle o Louis-Ferdinand Céline– eren susceptibles de ser interpretats com la crisi de l'historicisme: quan la confiança en el progrés va desaparèixer, aleshores, noves esperances es buscaren en la voluntat nietzscheana del nou home.³⁷⁴

Ledesma Ramos s'emmirallava en els feixismes europeus. A *La Conquista del Estado* admiraven la contemporaneïtat revolucionària i totalitària del nazisme alemany.³⁷⁵ I, sobretot, el furor revolucionari i el fet d'estar en un moment de lluita per la conquesta del poder.³⁷⁶ Sobre el feixisme italià en destacaven l'aportació del futurisme de Marinetti; la transformació del vell Estat liberal per un altre de rígid i de jerarquitzat, que hauria fet ressorgir l'antic Imperi Romà; i també l'economia corporativa com a mètode econòmic per superar la lluita de classes.³⁷⁷

El mètode del canvi havia de ser la violència creadora descrita per George Sorel: una minoria capacitada pel sacrifici i el lideratge hauria de convèncer les

³⁷¹ GRIFFIN, Roger, *Modernismo y fascismo. La sensación de comienzo bajo Mussolini y Hitler*. Madrid: Akal, 2010. Sobre la relació entre passat i futur en el feixisme HERF, Jeffrey, *El modernismo reaccionario: tecnología, cultura y política en Weimar y el Tercer Reich*. México: Fondo de Cultura Económica, 1990; o bé GENTILE, Emilio, *Le origini dell'ideologia fascista: 1918-1925*. Bari: Laterza, 1975.

³⁷² GRIFFIN, Roger, *The nature of fascism...* op. cit., i *Fascism...* op. cit.

³⁷³ LINZ, Juan, *Fascism, breakdown of democracy, authoritarian and totalitarian regimes: coincidences and distinctions*. Madrid: Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales I Institut Juan March, 2002.

³⁷⁴ GENTILE, Emilio, *Fascismo...*, op. cit., p. 102.

³⁷⁵ BADER, Rudolf, «El triunfo nacionalsocialista en Hamburgo» dins *LCE* [Madrid], (10 d'octubre de 1931); i APARICIO, Juan, «Nación — Revolución — Nada» dins APARICIO, Juan, *LCE...* op. cit.

³⁷⁶ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La supuesta derrota del nacionalsocialismo» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 133 i ss.

³⁷⁷ Existeixen una sèrie d'articles en els quals podem trobar paraules afalagadores per al règim de Mussolini, però són destacables per la seva singularitat al tenir també un component, no especialment exagerat, de certa objectivitat crítica. Aquests són d'ARNAIZ, Santiago, «La Italia fascista», «El conflicto entre el Vaticano y los fascistas» i «La escuela única fascista» dins *LCE* [Madrid], (16 de maig de 1931), (25 de juliol de 1931) i (10 d'octubre de 1931). L'historiador Emilio Gentile nega que el corporativisme alterés la jerarquia capitalista. GENTILE, Emilio, *Fascismo...* op. cit., p. 40.

masses per enderrocar violentament el sistema vigent i construir-ne un altre.³⁷⁸ Allò important ja no era l'objectiu, sinó la revolta, la destrucció i la violència regeneradora en contra d'un món corrupte. A més, Sorel estava profundament influït per Hartmann i considerava, com també ho va creure Ledesma Ramos, que el pessimisme era la punta de llança o la manera de despertar la gent, per tal que després fos possible el gran combat que hauria d'acabar amb la decadència.³⁷⁹ L'amour ho explicava amb una metàfora: la nova època hauria de néixer de la mà que tallés violentament el cordó umbilical de l'antic món.³⁸⁰ Aquest tipus de violència era el que havia identificat a arreu d'Europa a nous grups polítics que s'autoanomenaven feixistes.

Eric J. Hobsbawm descriu la Gran Guerra com una terrible experiència generacional de «guerra total».³⁸¹ D'aquest fet en van derivar noves formes de comprendre la política com a conflicte i una fe en la comunitat unida i jerarquitzada definida de manera mítica. La violència entrà a formar part de la quotidianitat.³⁸² Matar i morir van perdre connotacions tràgiques i adquiriren perversa normalitat.³⁸³

Juan Aparicio va escriure que la República era en mans dels covards que van optar per la pau l'any 1915, quan la Primera Guerra Mundial decidia les noves rutes que emprendria el món.³⁸⁴ Interpretaven que la participació en la conflagració mundial hauria estat positiva, perquè hagués significat la

³⁷⁸ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La vida política» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 272 i ss.

³⁷⁹ STERNHELL, Zeev, SZNAJDER, Mario i ASHERI, Maia, *El nacimiento de la ideología fascista*. Madrid: Siglo XXI, 1994, p. 103.

³⁸⁰ SOREL, George, *Reflexiones sobre la violencia*. Madrid: Biblioteca Moderna, 1934.

³⁸¹ HOBBSAWM, Eric J., *Historia del siglo XX*. Barcelona: Crítica, 1994, p. 29 i ss.

³⁸² GALLEGO, Ferran, *De Múnich a Auschwitz*. Barcelona: DeBolsillo, 2006.

³⁸³ MOSSE, George L., *La Révolution fascista. Vers une théorie générale du fascisme*. Paris : éditions du seuil, 2003, *Fallen Soldiers...* op.cit., i *La nacionalización de las masas...* op. cit.. En tot cas, a Espanya, que no va participar en la Primera Guerra Mundial, la brutalitat de l'exèrcit, que no d'aquests sectors aquí analitzats, podria provenir de la guerra al Marroc com defensa BALFOUR, Sebastian, *Abrazo mortal. De la guerra colonial a la Guerra Civil en España y Marruecos (1909-1939)*. Barcelona: península, 2002. O bé com ha posat en evidència Jordi Canal d'autèntics conflictes que van donar-se entre carlistes i la CNT a partir de l'any 1919 a CANAL, Jordi, «La violencia carlista tras el tiempo de las carlistadas: nuevas formas para un viejo movimiento» dins JULIÀ, Santos, *La violencia política...* op. cit., o *Banderas blancas, boines rojas...* op. cit.

³⁸⁴ Aparicio, Juan, «Los que tenían treinta años» dins *LCE* [Madrid], (10 d'octubre de 1931).

mobilització del poble en armes en contra d'un enemic exterior i s'haurien mobilitzat i jerarquitzat les masses per lluitar per un mateix objectiu.³⁸⁵

També sobre la violència feixista de Ledesma Ramos, Ferran Gallego ha escrit: «El fascismo hace de la violencia un elemento que supera su carácter instrumental (...), una manifestación de la voluntad de poder nacional, de gesto con el que se expresan las tareas imperiales propias de una época de transformación social e imposición de un Orden Nuevo. (...) Más como afirmación orgullosa (...); más como la representación simbólica, permanente, de la disciplina y la unanimidad».³⁸⁶

A *La Conquista del Estado*, per influència de la política europea, van substituir la creativitat de l'avantguarda de la dècada anterior per la violència com a mètode per construir noves realitats.³⁸⁷ La violència era un component de propaganda política. Les accions al carrer havien de procurar-los prestigi, nous afiliats i recursos de la dreta reaccionària. L'absència de violència del grup s'ha de comprendre, doncs, com a fet que evidencia la seva debilitat. A *La Conquista del Estado* s'admetien militants o bé simpatitzants i s'organitzaven com la primera o la segona línia. A la posició més elevada a la jerarquia del grup corresponia un nivell de sacrifici i de violència més gran.

El nou règim havia de crear una col·lectivitat política en què cada persona estaria sotmesa als supremes interessos de l'Estat.³⁸⁸ Els drets que comptaven eren els de l'Estat per obtenir grandesa i glòria imperialista.³⁸⁹ Ortega y Gasset havia dit que la vida era «yo y mi circunstancia», mentre que Ledesma Ramos apuntà que allò important era que tothom estigués enquadrat en el seu Estat. En aquest sentit, afirmava: «El problema que debe ocupar los primeros planos no es el de plantearse: ¿qué puedo hacer? Sino el de ¿qué puedo hacer con los demás?».³⁹⁰ L'individu havia mort.³⁹¹ La circumstància del moment era

³⁸⁵ *Ibídem.*

³⁸⁶ GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 78 y s.

³⁸⁷ CAUDET, Francisco, *Las cenizas del Fénix. La cultura española en los años 30.* Madrid: Ediciones La Torre, 1993, p. 471.

³⁸⁸ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Pedimos y queremos» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 122 i s.

³⁸⁹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Los intelectuales y la política» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 125.

³⁹⁰ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «El individuo ha muerto... op. cit.

³⁹¹ *Ibídem.*

l'Estat totalitari.³⁹² Escrivia: «Venimos poblados de afirmaciones terminantes (...). Y surgimos nosotros con un haz de afirmaciones claras y eficaces. Frente a todo y frente a todos, con independencia y coraje, obsesionados por algo radicalísimo y tremendo (...). Pedimos y queremos un Estado hispánico, robusto y poderoso, que unifique y haga posibles los esfuerzos eminentes (...), con un destino colectivo, grande o pequeño y un futuro».³⁹³

La Conquista del Estado va intentar convèncer nous militants definint el seu programa polític. Un Estat fort i totalitari establiria uns objectius, que haurien de ser obeïts i seguits pel conjunt del poble espanyol. «Sólo hay dos verdades en la política de este siglo: no hay fines de individuo, sino fines de Estado», afirmava Ledesma Ramos.³⁹⁴ L'Estat hauria de tenir tot el poder. El model seria la construcció política totalitària de Benito Mussolini a Itàlia: «Gracias al Estado, hoy se comprende que los pueblos consigan una acción colectiva de volumen histórico (...). El Estado es ya eso que hace posible el que un pueblo entre en la Historia y lleve a efecto grandes cosas. Pueblo y Estado son algo indisoluble, fundido, cuyo nombre es todo un designio gigantesco».³⁹⁵ El ser heideggerià per a Ledesma Ramos no era tant la nació, sinó l'Estat.³⁹⁶

Pensava que podia existir un moviment que creés una unió que sempre pogués ser fidelment representada segons la interpretació d'un Estat totalitari? O bé, eren conscients que aquesta unitat era un artefacte que només podria funcionar a partir de molta propaganda i repressió? Potser una cosa i l'altra. Aquest nou Estat ja no respondria a les velles polítiques dels règims de partits; per això, Ledesma Ramos repetia la consigna: «Ni izquierdas, ni derechas».³⁹⁷ No podia haver-hi opcions per a les divisions.³⁹⁸ Aquesta consigna traslladava la rotunda novetat que volia tenir la seva proposta política. Tindria un sistema

³⁹² «La obra gigantesca de la Revolución Turca» dins *LCE* [Madrid], (28 de març de 1931). Aquesta revolta va interessar-los, perquè van considerar que Kemal havia creat un nou i modern Estat totalitari.

³⁹³ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «¡¡Confucionistas, NO!! Nuestras afirmaciones» dins *LCE* [Madrid], (4 d'abril de 1931).

³⁹⁴ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «En esta hora decimos» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 143 i ss.

³⁹⁵ *Ibidem*, p. 144 i ss.

³⁹⁶ GALLEGO, Ferran, «La realidad y el deseo... op. cit., p. 305.

³⁹⁷ *Ibidem* p. 175.

³⁹⁸ «Alemania» dins *LCE* [Madrid], (30 de maig de 1931); i LEDESMA RAMOS, Ramiro, «El nacionalsocialismo alemán. El partido de Hitler» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 77 i ss.

basat en una jerarquia rígida i una disciplina col·lectiva unida.³⁹⁹ L'obediència i el sacrifici de les masses, però també la seva participació en política, eren elements claus.⁴⁰⁰

El missatge era el d'una nova generació –Ledesma Ramos tenia vint-i-cinc anys quan escrivia a *La Conquista del Estado*– enquadrada per un Estat totalitari. Tots els que tenien la capacitat de contemplar com havia de ser el futur, escrivien, havien d'inscriure's en el grup feixista:⁴⁰¹ «Los que logren intuir los verdaderos peligros, los que posean la clave de los destinos actuales, los que se interesen por la fiel continuidad de la vida del pueblo, éstos deben salir a campo abierto y presentar batalla».⁴⁰²

El totalitarisme es basa, a diferència de l'autoritarisme, en mantenir una gran part de la població activa políticament. Consideraven que les masses eren susceptibles de ser manejades per una elit o minoria feixista disposada al sacrifici i a l'esforç. Lorenzo Puértolas va escriure en el setmanari madrileny: «Hay, pues, que desasosegar a los prójimos, los espíritus, hurgándoles en el meollo, y cumplir la obra de misericordia de despertar al dormido cuando se acerca un peligro o se presenta a la contemplación alguna hermosura. Hay que inquietar los espíritus y enfusar en ellos fuertes anhelos».⁴⁰³ Els exemples eren europeus: feixistes.⁴⁰⁴ Ho havien vist a Piazza de Venezia a Roma o a l'Sportpalast a Berlín, escenaris polítics on les masses mostraven el poder i l'entusiasme dels nous moviments ideològics.⁴⁰⁵

A partir dels primers números de *La Conquista del Estado* es va anar matisant que s'estaven produint dos tipus diferents de revolucions: l'Oriental basada en

³⁹⁹ GALLEGO, Ferran, «La realidad y el deseo... op. cit., p. 271 i ss.

⁴⁰⁰ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La revolución y la violencia» dins *LCE* [Madrid], (23 de maig de 1931); i SIETE, «Las dos eficacias» dins *LCE* [Madrid], (20 de juny de 1931).

⁴⁰¹ APARICIO, Juan, «Generaciones y semblanzas. El sindicalista» dins *LCE* [Madrid], (30 de maig de 1931); LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Declaración ante la Patria en ruinas» dins *LCE* [Madrid], (3 d'octubre de 1931), «La tiranía liberal burguesa» dins *LCE* [Madrid], (11 de juliol de 1931); i SERRANO, José Luís, «El Parlamento como autoridad irresponsable y despótica» dins *LCE* [Madrid], (17 d'octubre de 1931).

⁴⁰² LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La batalla social y política de occidente» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 117 i ss.

⁴⁰³ PUÉRTOLAS, Lorenzo, «Vida de Don Quijote y Sancho» dins *LCE* [Madrid], (16 de maig de 1931).

⁴⁰⁴ SUZZI VALLI, Roberta, «The Myth of squadristismo in the fascist regime» dins *Journal of Contemporary History* [Califòrnia], (abril del 2000), pp. 131-150.

⁴⁰⁵ HOBBSBAWM, Eric, J., «Pròleg» dins *VVAA, Art i poder...* op. cit.

la lluita de classes i l'Occidental, en el nacionalisme.⁴⁰⁶ I, ben aviat, van començar a criticar el comunisme.⁴⁰⁷

La revolució europea era la que havia fascinat al cabdill de *La Conquista del Estado*. A *La decadencia de Occidente* o bé a *Años decisivos*, Spengler havia pronosticat la fi d'Europa i del món liberal si no s'adoptaven noves formes de fer política.⁴⁰⁸ Ledesma Ramos, en primer lloc, va definir els feixismes com a ideologies actuals: «Son, pues, algo vivo, que se enraíza en lo más hondo de nuestro tiempo, que interpreta los afanes de nuestro tiempo»;⁴⁰⁹ i com una resposta contemporània al vell món liberal, «se tambalea la democracia burguesa y parlamentaria en Alemania ¡Hurra por Hitler!».⁴¹⁰

Segons Ledesma Ramos, la sort d'Europa es jugava en un combat entre el liberalisme i els totalitarismes nacionalistes, els feixismes i el nazisme. Admetia que el liberalisme havia jugat un paper productiu durant el segle XIX. A Espanya, no, afegia. Concloïa, però, que li havia arribat la irremeiable decadència i que, per tant, havia de ser superat.⁴¹¹ En tots els conflictes de l'Europa d'Entreguerres, a *La Conquista del Estado* es van posicionar a favor dels nous Estats feixistes.⁴¹² Interpretaven que França i Anglaterra representaven el vell món liberal i que els moviments feixistes i nazis

⁴⁰⁶ «La dictadura soviética de Stalin» dins *LCE* [Madrid], (11 d'abril de 1931); «Notas de la Rusia actual» dins *LCE* [Madrid], (18 d'abril de 1931); «Panorama político internacional. La especialización y los soviets» dins *LCE* [Madrid], (2 de maig de 1931); «Notas actuales de la Rusia soviética» dins *LCE* [Madrid], (16 de maig de 1931); i BEY, Essad, «Cómo logró Stalin el poder» dins *LCE* [Madrid], (27 de juny de 1931).

⁴⁰⁷ «El plan quinquenal ruso» dins *LCE* [Madrid], (25 d'abril de 1931); «Panorama internacional. El nuevo plan quinquenal» dins *LCE* [Madrid], (27 de juny de 1931); «Opiniones de un nihilista sobre la política rusa» dins *LCE* [Madrid], (20 de juny de 1931); LEDESMA RAMOS, Ramiro, «El reconocimiento de los soviets» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p.138 i s; i [consigna] dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p.176.

⁴⁰⁸ SPENGLER, Oswald, *La decadencia de occidente. Bosquejo de una morfología de la historia universal*. Madrid: Espasa-Calpe, 1966, i *Años decisivos. Alemania y la evolución histórica universal*. Madrid: Espasa-Calpe, 1962.

⁴⁰⁹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La violencia y la política actual» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 52.

⁴¹⁰ HITLER, Adolf, «La mecánica de los viejos partidos parlamentarios» dins *LCE* [Madrid], (30 de maig de 1931); HITLER, Adolf, «Propaganda y organización política» dins *LCE* [Madrid], (18 d'abril de 1931); i [consigna] dins *LCE* [Madrid], (20 de juny de 1931).

⁴¹¹ «La presidencia de la República francesa» dins *La Conquista del del Estado* [Madrid], (16 de maig de 1931).

⁴¹² DE JASPE, Ricardo, «Política internacional» dins *LCE* [Madrid], (14 de març de 1931); DE JASPE, Ricardo, «El fracaso de la III conferencia internacional para una acción económica conjunta» dins *LCE* [Madrid], (4 d'abril de 1931).

d'Alemanya i d'Itàlia eren les noves i poderoses ideologies totalitàries europees.⁴¹³

Tota forma de ser europea era considerada superior a qualsevol altra. A *La Conquista del Estado* eren nacionalistes europeus i pensaven que Europa seria feixista: «Pese a la diferencia aparente de principios debida a las circunstancias y al clima, un espíritu común y una comprensión instintiva impulsa a los países jóvenes hacia la inquisición de un nuevo orden».⁴¹⁴ La influència de Giménez Caballero en aquesta qüestió va ser important, en tant que l'escriptor considerava que Europa era el producte creat per l'Imperi Romà.⁴¹⁵ A Europa hi havia altres veus que van defensar el feixisme continental.⁴¹⁶ Quan França va ser ocupada per Alemanya, per exemple, molts intel·lectuals francesos, com Drieu la Rochelle, teoritzaren sobre la possibilitat d'una Europa unida i feixista.⁴¹⁷

Ledesma Ramos considerava que Europa era el melic del món. Per això, l'auge dels Estats Units va produir-li malestar.⁴¹⁸ També va defensar Anglaterra en el conflicte a l'Índia contra Mahatma Gandhi. Ho va fer en nom de la civilització europea.⁴¹⁹ Creia que el nans bàrbars s'estaven aprofitant de la patxoca burgesa europea.⁴²⁰ Va escriure: «Somos enemigos natos del pueblo inglés». Però, «Gandhi es, frente a la luz y los valores de Occidente, un bárbaro. Gandhi representa las negaciones fundamentales de nuestra cultura. Es, pues, el enemigo. ¡Abajo Gandhi, el bárbaro! Su crimen es alzarse contra los valores europeos, que son de rango superior a todos los demás que hoy existen».⁴²¹

⁴¹³ «Crítica a Maurice Laporte, *Sous le casque d'acier*» dins *LCE* [Madrid], (14 de març de 1931).

⁴¹⁴ «Italia» dins *LCE* [Madrid], (23 de maig de 1931).

⁴¹⁵ SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero...* op. cit. Sobre Giménez Caballero és també molt interessant el treball de VICENTE MAUREL, Marcos, *Del arte a la política...* op. cit.; o bé FOARD, Douglas W., *Ernesto Giménez Caballero, o la Revolución del poeta...* op. cit.

⁴¹⁶ COLLOTTI, Enzo, *L'Europa nazista. Il progetto di un nuovo ordine europeo (1939-1945)*. Florència: Giunti, 2002.

⁴¹⁷ BRUNETEAU, Bernard, *L'Europe nouvelle de Hitler...* op. cit.

⁴¹⁸ LAMOUR, Philippe, «Crisis en los Estados Unidos» dins *LCE* [Madrid], (18 d'abril de 1931); «Estados Unidos» dins *LCE* [Madrid], (23 de maig de 1931); «¿Hacia un *dumping* americano?» dins *LCE* [Madrid], (6 de juny de 1931); i «Sandino y Norteamérica» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 113 i ss.

⁴¹⁹ FISCHER, Louis, *The Life of Mahatma Gandhi*. London: Harper Collins, 1997; o RAU, Heimo, *Mahatma Gandhi*. Barcelona: Edicions 62, 1991.

⁴²⁰ [consigna] dins *LCE* [Madrid], (9 de maig de 1931).

⁴²¹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Gandhi e Inglaterra» dins *LCE* [Madrid], (28 de març de 1931).

Pensaven que Europa tenia arrels profundes, enterrades en el temps, en un passat que vanagloriaven mentre menysteniën el d'Orient. Creien en la supremacia d'Occident front d'Orient i, en conseqüència, tractaven la Unió Soviètica i qualsevol país forà com a bàrbars inferiors, com a alteritat.⁴²² Invocaven de manera inequívoca la defensa d'Occident.⁴²³ Si en algun moment havien reivindicat la força de la Unió Soviètica de Stalin, havia estat per connotar l'emergència que Europa esdevingués feixista per tal de poder-la combatre amb garanties.

4.4 L'Estat (l'imperi) i les nacions

La propaganda política de *La Conquista del Estado* s'havia centrat, a l'àmbit internacional i europeu, entorn de la creença o l'apriorisme que ser actual volia dir ser totalitari i feixista. Les referències a la nació, la història, el passat, les essències, els territoris, els paisatges, els símbols nacionals o els himnes espanyols van ser escassíssims a la publicació durant els primers mesos. *La Conquista del Estado* no va ser una empresa nacionalista, fins que no es va signar el pacte d'unió amb *Libertad* i es van crear les Juntas Ofensivas Nacional Sindicalistas. Abans, només hi havia referències a l'Estat. La utilització d'alguns dels caràcters que definien la nació va ser un tema secundari a la revista i no se'n va encarregar directament Ledesma Ramos. La publicació va tenir un caràcter abstracte i poc contextualitzat territorialment. Per tant, Ledesma Ramos, en un primer moment, ni va donar massa importància a la nació, ni va catalogar com a problema el nacionalisme.

Entre els pocs textos sobre la qüestió nacional, també hi havia algunes opinions que s'havien llegit a la revista *Plans*. Philippe Lamour escrivia que el federalisme, el regionalisme o el nacionalisme local havien de servir per enfortir l'amor a la nació, utilitzant una explicació molt semblant a la relatada per

⁴²² «Cómo se desarrolla el plan quinquenal» dins *LCE* [Madrid], (28 de març de 1931).

⁴²³ SERRANO, José Luís, «Ante el peligro inminente de la Internacional de la barbarie» dins *LCE* [Madrid], (24 d'octubre de 1931).

Maurice Barrès a *Els desarrelats* i en d'altres escrits sobre la terra i els morts: l'amor a la identitat més pròxima crearia la lleialtat a la nació.⁴²⁴

Des d'un bon inici, van defensar que Espanya podia tenir regions amb fets diferencials i que això no li era un perjudici, ans tot al contrari. Alejandro M. Raimúndez, col·laborador habitual del periòdic de Madrid, va escriure que era del tot comprensible que regions amb una història diferent tinguessin més autonomia. No tenia cap problema per admetre que Catalunya tenia tradicions i costums propis, un idioma vernacle, institucions i, fins i tot, uns valors característics.⁴²⁵ Va escriure: «Existe el caso diferencial; pero no sólo en Cataluña, sino que también en las Vascongadas, en Galicia y en alguna otra región española. Casi todas las citadas, más que regiones, son países propiamente dichos con caracteres distintivos».⁴²⁶ En el setmanari del primer feixisme espanyol, es va publicar que Catalunya era un país amb una identitat particular, tal com també ho eren el País Basc i Galícia.

Raimúndez va ser administrador de *La Conquista del Estado* i es va interessar per les diferències culturals a la península. Va escriure que els Reis Catòlics permeteren aquestes particularitats, mentre que els monarques espanyols que van succeir-los van pretendre imposar la homogeneïtat, fet que hauria estat perjudicial per a la nació espanyola i l'hauria debilitada.⁴²⁷ Afirmava que un imperi no podia ser homogeni. A partir del procés estatutari de Catalunya a l'inici de la Segona República, tant Galícia com al País Basc, van començar els tràmits per tenir un Estatut propi. Raimúndez ho recollí com a fets positius per a Espanya i afirmava que a Galícia s'estava vivint aquesta nova etapa d'obertura amb un gran entusiasme.⁴²⁸

⁴²⁴ BARRÈS, Maurice, *Los desarraigados*. Madrid: Cátedra, 1996, p. 128. La pàgina, és clar, només és un exemple de tota la filosofia, i dels múltiples exemples, que respira o es poden trobar en l'obra; i LAMOUR, Philippe, «La juventud del mundo. Fascismo, soviétismo, racismo» dins *LCE* [Madrid], (9 de maig de 1931).

⁴²⁵ RAIMÚNDEZ, Alejandro M., «La hora crítica de España. Galicia y sus aspiraciones» dins *LCE* [Madrid], (25 d'abril de 1931).

⁴²⁶ RAIMÚNDEZ, Alejandro M., «La situación del nuevo Estado» dins *LCE* [Madrid], (16 de maig de 1931).

⁴²⁷ *Ibidem*. També en aquesta direcció l'article d' ALMAGRO BASCH, M., «La monarquía en la España de los siglos modernos» dins *LCE* [Madrid], (25 d'abril de 1931).

⁴²⁸ RAIMÚNDEZ, Alejandro M., «Galicia y su Estatuto. Un momento interesante» dins *LCE* [Madrid], (6 de juny de 1931). En aquest moment, hi estava participant Santiago Montero Díaz, que després s'uní a JONS.

A la primera pàgina del número vuit del setmanari van escriure que no veien malament que Espanya tingués una estructura federal.⁴²⁹ A més, van publicar que la força del poble espanyol havia sorgit dels municipis.⁴³⁰ L'amor a la terra més pròxima havia de servir per espanyolitzar la població.⁴³¹ Ledesma Ramos va escriure que «bien está que Cataluña afirme su derecho a poseer una cultura. A conseguir la eficacia de sus valores».⁴³² Això no obstant, només admetia la diferència si era per caminar cap a un objectiu comú. Per sobre de qualsevol peculiaritat i particularitat, per sobre de llengües vernacles, tradicions i costums, considerava que hi havia el vincle comú creat per l'espanyolitat.⁴³³ Havia demanat ajut econòmic per al setmanari a Francesc Cambó. Aleshores va escriure en tercera persona sobre si mateix: «Nosotros reconocemos la peculiaridad de Cataluña. Y debe destacarse como ejemplo valioso de una comarca española que prospera, que trabaja y honra a nuestro pueblo. No somos sospechosos de frialdad hacia Cataluña. Nuestro director formó parte del viaje de intelectuales castellanos, y el mismo fervor de entonces por el admirable “hecho diferencial” lo mantiene hoy exactamente con idéntico tono».⁴³⁴ Cambó, però, li va denegar els recursos.

Ledesma Ramos havia viatjat a Catalunya amb diferents intel·lectuals de Madrid per donar suport a la cultura catalana quan el Directori havia aplicat, a finals de la dècada de 1920, una política altament centralista i anticatalanista. Aleshores, va escriure: «El problema de Cataluña no es más que uno de tantos ejemplos concretos que denuncian entre nosotros otro problema de más hondas raíces: el fracaso de la estructuración vigente en nuestro Estado. Cataluña, con una magnífica cultura, tiene derecho a la máxima atención

⁴²⁹ «La estructura federal» dins *LCE* [Madrid], (2 de maig de 1931).

⁴³⁰ PIORNO CRISTÓBAL, Feliciano, «Vibración hispana en las aldeas» dins *LCE* [Madrid], (20 de juny de 1931), «¡Adelante los municipios! Su personalidad robusta» dins *LCE* [Madrid], (30 de maig de 1931); i també HERNÁNDEZ DE LEZA, A., «Comarcas y regiones» dins *LCE* [Madrid], (6 de juny de 1931).

⁴³¹ CAÑETE, Bermúdez, «La economía y la nobleza andaluzas» dins *LCE* [Madrid], (9 de maig de 1931).

⁴³² LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 67 i ss.

⁴³³ *Ibidem*.

⁴³⁴ *Ibidem*.

nacional (...). Démosles cara todos, catalanes y castellanos y abramos paso al nuevo Estado».⁴³⁵

L'encontre havia estat organitzat per Giménez Caballero. L'escriptor madrileny va escriure que se sentia sorprès i emocionat en veure les masses entusiasmades quan en el mateix viatge havia vist les multituds cridant «avi» una i altra vegada a Francesc Macià.⁴³⁶ El país seria poderós si enlloc de cridar «avi» aclamés «Duce», va escriure.⁴³⁷ Abans, el 1929, Giménez Caballero havia publicat *Circuito imperial*, on comparava Espanya amb Itàlia i afirmava que Milà era la Barcelona italiana: totes dues eren industrials, avantguardistes i modernes.⁴³⁸ A Milà havia començat el moviment feixista. Ledesma Ramos havia afirmat a la revista de Giménez Caballero, *La Gaceta Literaria*, a setembre de 1928, que Catalunya «es la región de España de más elegancia intelectual, donde las empresas del espíritu tienen un acusado matiz de renacimiento».⁴³⁹

No obstant això, quan, a la dècada de 1930 Giménez Caballero col·laborà a *La Conquista del Estado* amb diferents articles, alguns dels quals sobre la qüestió nacional, va contraposar el feixisme amb els nacionalismes sense Estat. Afirmava que, mentre que els últims pretenien la divisió, el feixisme buscava la unió. Era una voluntat expansiva d'imperi i, per tant, de creació comuna, de recerca d'objectius compartits pels homes d'una nació; mentre que els nacionalismes perifèrics li semblava que tenien el propòsit exclouent d'un poble per tancar-se en sí mateix.⁴⁴⁰

⁴³⁵ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Opiniones de los que fueron a Barcelona» dins *La Gaceta Literaria* [Madrid], (15 d'abril de 1930).

⁴³⁶ SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero...* op. cit., p. 177; o també sobre la contribució d'Ernesto Giménez Caballero al feixisme l'article «Gecé y la "vía estética... op. cit., pp. 69 i ss. Giménez Caballero va néixer a Madrid el 1899 i, juntament amb Guillermo de Torre, va ser l'ànima de *La Gaceta Literaria*. En aquesta revista va col·laborar Ledesma Ramos al llarg de la dècada de 1920. Giménez Caballero estigué molt influït per Ortega y Gasset. Va expressar en repetides ocasions la seva fe en una societat jeràrquica. Precisament, va ser Ortega y Gasset qui va traduir Spengler a Espasa-Calpe. Giménez Caballero va aprendre d'Spengler, que un líder podia ser la peça clau per a la nacionalització de les masses.

⁴³⁷ *Ibidem*.

⁴³⁸ *Ibidem*., p. 105.

⁴³⁹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Joan Estelrich. Un Griego» dins *La Gaceta Literaria* [Madrid], (1 de setembre de 1928).

⁴⁴⁰ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Comprensión italiana de Lenin» dins *LCE* [Madrid], (14 de març de 1931).

Aquest argument va ser utilitzat per Ledesma Ramos i per José Antonio Primo de Rivera. Miguel de Unamuno havia fet, uns anys abans, aquesta mateixa contraposició. Defensà que Espanya havia estat producte de l'esforç d'homes per a la unió a través de la història. Aquest esforç, afirmà, havia estat una mostra de gran generositat de moltes persones, que van unir-se o van abraçar-se en llaç estret fins a construir una nació. En canvi, considerava que els nacionalismes perifèrics eren una força política tancada, excloent i egoista, que buscava la separació i el trencament.⁴⁴¹

Giménez Caballero va escriure, a *La Conquista del Estado*, que Catalunya tenia una ànima romàntica, mentre que la resta d'Espanya era clàssica. Va dir que Eugeni d'Ors era un romàntic: «Eugenio d'Ors (...) todos sabemos que el clasicismo de este catalán se reduce a apretar mucho los dientes al hablar para que no se le escapen de golpe todas las pasiones atroces y violentas que lleva escondidas bajo las hispídas cejas demoníacas de su romanticismo substancial».⁴⁴² Tanmateix, considerà que d'Ors era un home nou, preparat per a la futura etapa totalitària de la història.⁴⁴³ Giménez Caballero va ser una de les influències més importants per al primer feixisme organitzat a Espanya, encara que, poc temps després, va barallar-se amb Ledesma Ramos i, a partir del número set del setmanari, abandonà les col·laboracions a *La Conquista del Estado*.⁴⁴⁴

Ledesma Ramos va puntualitzar que la pluralitat només es podia permetre si era en benefici del futur imperi de l'Estat espanyol: «La Cataluña Imperial no es la de los ministerios del señor Maciá (sic). La verdadera Cataluña Imperial es la española: la que nos trajo por conducto de un Juan Boscán a toda la Península el flujo del Renacimiento italiano y en sus naves todas las mercaderías de oriente. Ocupe, pues, Cataluña un lugar privilegiado y coadyuvador dentro de la

⁴⁴¹ UNAMUNO, Miguel, *En torno al casticismo...* op. cit.

⁴⁴² GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto «Valor superrealista y poético de los guardias de seguridad. Nosotros, los señoritos y los golfos» dins *LCE* [Madrid], (4 d'abril de 1931).

⁴⁴³ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Interpretación de dos profetas: Joaquín Costa y Alfredo Oriani» dins *LCE* [Madrid], (21 de març de 1931).

⁴⁴⁴ SAZ CAMPOS, Ismael, *Fascismo y franquismo...* op. cit., p. 41, on afirmava el següent: «creemos que la influencia más clara y determinante en ese proceso iba a ser, como hemos anunciado reiteradamente, la de Giménez Caballero».

disciplina Imperial hispánica».⁴⁴⁵ En un altre article, que titulà «España, sangre de Imperio», Ledesma Ramos defensava que «desde hace diez años podía advertirse en Cataluña la inquietud de una generación nueva, nacida, sí, en contacto con aspiraciones de tipo regional, pero a la vez formada en una disciplina de responsabilidad y de eficacias más altas».⁴⁴⁶ Tenia l'esperança, doncs, de trobar una nova generació a Catalunya, que fos favorable a la contribució imperial a Espanya.

Durant els dies de la Segona República es va produir un auge de la il·lusió a favor del federalisme i de l'autonomia regional.⁴⁴⁷ Entre els segles XIX i XX, va anar-se teixint un seguit d'elements que van donar força a diferents regionalismes.⁴⁴⁸ A la Catalunya de 1932, els nacionalistes d'ERC eren al capdavant del govern de la Generalitat.

El nacionalisme estava de moda, era una qüestió d'actualitat. Els feixistes s'hi havien interessat.⁴⁴⁹ El tractament de les diferències regionals no va preocupar-los i, en un primer moment, van animar-les com a fet positiu per al futur imperi espanyol. No admetre cap diferència, a més, podria haver-los suposat semblar uns reaccionaris, perquè se'ls podria haver associat al Directori de Primo de Rivera. Reconèixer la diversitat mai no suposà dubtar que allò important era l'Estat espanyol.

Així ho explicava Ledesma Ramos: «Frente al hecho diferencial famoso, hay el indiscutible y grandioso hecho español, que obliga a subordinación a todos los demás hechos que surjan. De otra parte, la afirmación de la peculiaridad catalana obliga a considerar que en nombre de ella misma debe engranarse en

⁴⁴⁵ LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 161. Ferran Gallego fa algunes referències sobre la influència del modern imperialisme català en Ledesma Ramos, GALLEGO, Ferran, «La realidad y el deseo... op. cit., p. 260.

⁴⁴⁶ Ibídem, p. 191 i ss.

⁴⁴⁷ Sobre la diferència a Espanya, és molt interessant el llibre GARCIA ROVIRA, Anna Maria (ed.), *España, ¿nación de naciones?*. Madrid: Marcial Pons, 2002; o també PELAZ LÓPEZ, José-Vidal, *El Estado de las Autonomías. Regionalismos y Nacionalismos en la Historia Contemporánea de España*. Madrid: Actas, 2002; o ANTICH, Xavier, CASTIÑEIRA, Àngel i COLOMINAS, Joaquim (dirs.), *Cataluña-España. Relaciones políticas y culturales*. Barcelona: Icaria, 2003.

⁴⁴⁸ BAHAMONDE, Àngel (coord.), *Historia de España. Siglo xx (1875-1939)*. Madrid: Cátedra, 2000, p. 313 i ss; VVAA, *CENTRO Y PERIFERIA en la modernización de la pintura española 1880-1918*. Madrid i Bilbao: Ministerio de cultura, Àmbit, 1993-1994; PENA, María del Carmen, *Pintura de paisaje e ideología. La generación del 98*. Madrid: Taurus ediciones, 1982; o ROMERO, Marina, *Paisaje y literatura de España. Antología de los escritores del 98*. Madrid: Tecnos, 1957.

⁴⁴⁹ UCELAY DA CAL, Enric, «Vanguardia, fascismo... op. cit.

un orden de totalidad que la comprenda y exalte. Las mejores jornadas para Cataluña serán aquellas que realice y forje dentro de la realidad imperial de España. Ese gran pueblo catalán ha de encontrar sus más briosas posibilidades en un orden hispánico de política cultural y económica».⁴⁵⁰

Es va donar, doncs, un missatge polític clar sobre la qüestió nacional: els fets diferencials eren caracteritzats fins i tot com a positius, sempre i quan s'articulessin per engrandir el futur imperi del nou Estat totalitari. La posició d'aquesta publicació era la confiança en l'aventura feixista relacionada amb l'aniquilació dels drets individuals per construir un Estat totpoderós, un nou règim que portaria a terme conquestes territorials i que sumaria la il·lusió de territoris amb cultures diferents en una mateixa direcció.

4.5 La revolució a Espanya: un moment d'il·lusió i de decepció

La Conquista del Estado va néixer un mes abans de la proclamació de la Segona República. Aleshores, Espanya bullia d'agitació i les masses havien ocupat el carrer convertit en escenari polític. Ledesma Ramos va interpretar que el clima mundial de transició estava tenint conseqüències directes a Espanya i que calia que una minoria que dirigís les masses a un objectiu fèrtil.⁴⁵¹ La revista va ser la conseqüència de la percepció d'aquesta percepció: una energia al carrer interpretada com a conseqüència del moment de transició.⁴⁵² L'estratègia comunicativa, en un primer moment, va ser la d'intentar convèncer les masses polititzades d'esdevenir feixistes.⁴⁵³ Aquest objectiu era difícilíssim: ara i abans, els subjectes polititzats són els que ja han pres la seva decisió i, per tant, el més improbable és que la canviïn.

El manifest del grup afirmava: «Un grupo compacto de españoles jóvenes se dispone hoy a intervenir en la acción política de un modo intenso y eficaz. No invocan para ello otros títulos que el de una noble y tenacísima preocupación

⁴⁵⁰ LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 124. O bé: «La deslealtad de Cataluña» dins *LCE* [Madrid], (2 de maig de 1931).

⁴⁵¹ LEZA, «Crítica al libro: Graco Marsa, *La sublevación de Jaca*» dins *LCE* [Madrid], (25 d'abril de 1931); APARICIO, Juan, «Fermín Galán» dins *LCE* [Madrid], (6 de juny de 1931); «Congreso extraordinario de la CNT» dins *LCE* [Madrid], (13 de juny de 1931).

⁴⁵² APARICIO, Juan, «Generaciones y semblanzas» dins *LCE* [Madrid], (30 de maig de 1931).

⁴⁵³ CASALI, Luciano, «'Arriba España'. Ramiro Ledesma Ramos o la política com a propaganda» dins *Recerques. Història, economia i cultura*, núm. 50 [Barcelona], (2005), pp. 13-33.

por las cuestiones vitales que afectan a su país. Y, desde luego, la garantía de que representan la voz de estos tiempos, y de que es la suya una conducta política nacida de cara a las dificultades actuales. Nadie podrá eludir la afirmación de que España atraviesa hoy una crisis política, social y económica, tan honda, que reclama ser afrontada y resuelta con el máximo coraje. Ni pesimismo ni fugas desertoras deben tolerarse ante ella. Todo español que no consiga situarse con la debida grandeza ante los hechos que se avecinan, está obligado a desalojar las primeras líneas y permitir que las ocupen falanges animosas y firmes».⁴⁵⁴ El clima de revolució era el millor moment per iniciar el camí a la utopia.⁴⁵⁵

El 27 de juny de 1931, es publicava la carta d'un comunista, Montero Díaz, que manifestava punts de coincidència política amb el setmanari madrileny: compartia l'atac en contra del «pacifismo francés» i la crítica radical del parlamentarisme, de la democràcia i del liberalisme.⁴⁵⁶ Ledesma Ramos va contesar-li que el seu relat feia evident que hi havia ponts de connexió entre ambdues ideologies: la violència, el coratge i l'atac furibund contra la injustícia.⁴⁵⁷ El líder feixista, amb aquesta creença, va intentar pactar amb sectors anarquistes, sobretot, els liderats per Ángel Pestaña o pels comunistes Joaquín Maurín o José Bullejos, entre els quals pensava que hi havia un pòsit nacionalista que podia ajudar-lo.⁴⁵⁸ Havia cregut trobar en l'anarquisme una puresa nacional pel fet que l'esquerra llibertària havia estat identificada com a quelcom particularment espanyol. No debades, històricament, havia tingut un paper destacat a Espanya.

⁴⁵⁴ «Nuestro manifiesto político» dins *LCE* [Madrid], (14 de març de 1931).

⁴⁵⁵ MONTERO DÍAZ, Santiago, *Fascismo...* op. cit.

⁴⁵⁶ MONTERO DÍAZ, Santiago, «Una carta a *La Conquista del Estado*» dins *LCE* [Madrid], (27 de juny de 1931).

⁴⁵⁷ GALLEGO, Ferran, «La realidad y el deseo... op. cit. L'autor explica que Ramiro Ledesma Ramos pertany a un grup més ampli de persones que durant el període d'entreguerres creuran trobar en el feixisme i en el sindicalisme nacional jeràrquic una proposta per al futur a Europa.

⁴⁵⁸ CASANOVA, Julián, *De la calle al frente: el anarcosindicalismo en España, 1931-1939*. Barcelona: Crítica, 1997. Ángel Pestaña va ser un líder anarquista que va néixer a Santo Tomás de Ollás, a Lleó. Va marxar de la CNT per disconformitats amb la direcció i va fundar la Federació Sindicalista Llibertària i, després, el Partit Sindicalista. Ángel Pestaña mai no va acceptar, emperò, les invitacions de Ledesma Ramos per fer-se feixista. Ángel Pestaña i Joan Pairó eren dos dels dirigents de la CNT, que van apostar per la vaga general com a forma de triomf de l'anarquisme, mentre que d'altres sectors com els de Durruti, de García Oliver i de la FAI empenien accions violentes directes per desequilibrar la situació política.

El setmanari va publicar, a més, una sèrie de propostes econòmiques per trobar el suport de les classes treballadores: la implicació de l'Estat en l'economia productiva per crear ocupació; la crítica contra les grans empreses estrangeres a Espanya; la nacionalització de la banca, juntament amb l'expropiació d'algunes propietats de terratinents,⁴⁵⁹ i la defensa del treballador rural.⁴⁶⁰ A juny de l'any 1931, a més, varen crear la filial Bloque Social Campesino que va tenir una existència exigua.⁴⁶¹

L'estètica de la propaganda feixista, que utilitzava consignes amb un llenguatge radical i simplista, coincidia amb les arengues de *Solidaridad Obrera*, periòdic de la CNT. Es va traduir sovint a l'economista Gottfried Feder, admirat per Hitler, que atacava el mercat i el capitalisme, que conceptualitzava com a productes jueus, i que creia necessari que l'Estat ordenés amb intervencions contundents la situació econòmica del país.⁴⁶² Fins i tot, es va parlar d'Indalecio Prieto com a possible líder del feixisme espanyol.⁴⁶³ Ledesma Ramos afirmava que, tal com Benito Mussolini havia fet a Itàlia, Prieto havia d'abandonar el socialisme i esdevenir feixista.⁴⁶⁴

L'estratègia per captar sectors de les esquerres, però, no va funcionar. La gent de la CNT i els anarquistes no es feren totalitaris feixistes a excepció d'un reduït número de casos, com per exemple Montero Díaz, Álvarez de Sotomayor, Guillén Salaya, Olalla o Llorente.⁴⁶⁵ Joan Maria Thomàs ha escrit que el feixisme va fracassar a Espanya en el seu intent d'aproximar-se a

⁴⁵⁹ «Pedimos la nulidad de todas las concesiones al capital extranjero» dins *LCE* [Madrid], (4 d'abril de 1931); [consigna] dins *LCE* [Madrid], (11 d'abril de 1931); [consigna] dins *LCE* [Madrid], (18 d'abril de 1931); i COMPTE AZCUAGA, Enrique, «Los agentes comerciales y el Estado» dins *LCE* [Madrid], (18 d'abril de 1931). Sobre aquesta qüestió, cal veure ELLWOOD, Sheelagh, *Historia de Falange Española*. Barcelona: Crítica, 2001, p. 31.

⁴⁶⁰ Per part de l'andalús Bermúdez Cañete, el gallec Souto Vilas i els castellans Teófilo Velasco i Feliciano Pierno.

⁴⁶¹ PALAFOX, Jordi, *Atraso económico y democracia...* op. cit. PALAFOX creu que els pressupostos de la Segona República Espanyola estigueren més afectats per les excessives inversions en obres públiques poc productives de la Dictadura, que no per la crisi econòmica internacional de la dècada de 1930.

⁴⁶² FEDER, Gottfried, «Contra la tiranía del interés» dins *LCE* [Madrid], (24 d'octubre de 1931).

⁴⁶³ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La garantía de Indalecio Prieto» dins *LCE* [Madrid], (18 d'abril de 1931); i LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Indalecio Prieto y Lerroux» dins *LCE* [Madrid], (17 de juliol de 1931).

⁴⁶⁴ BOSWORTH, Richard J.B, *Mussolini*. Barcelona: Península, 2002, p. 121 i ss.

⁴⁶⁵ GUILLÉN SALAYA, Francisco, *Anecdotario de las JONS...* op. cit.

l'esquerra per crear un partit de masses prou poderós com a Itàlia i Alemanya.⁴⁶⁶

Tant en el feixisme italià com en el nazisme alemany, hi va haver representants situats més a l'ala esquerra del partit, tot i que no van tenir un futur brillant. L'assassinat de Gregor Strasser, o bé la dimissió del germà seu germà, Otto, o la pèrdua d'influència d'Otto Wagener, foren exemples del destí difícil de nazis de primera hora que no admeteren que la revolució nacionalsocialista no toqués el camp socioeconòmic. En el feixisme italià va succeir quelcom similiar i Edmondo Rossoni o Alceste de Ambris, que havien cregut en el sindicalisme i la millora de condicions del treballador des del feixisme, finalment, o van perdre influència o van haver d'abandonar el partit. El mateix Curzio Malaparte havia escrit en diversos textos, que foren traduïts a *La Conquista del Estado*, que sentia admiració pels líders del comunisme soviètic.⁴⁶⁷ També a França, el feixisme ha tingut una influència directa de l'esquerra i de la violència conceptualitzada per George Sorel.⁴⁶⁸

La Conquista del Estado va utilitzar un mode de comunicació amb algunes novetats: consignes i símbols, una retòrica estrident i missatges extremadament simples i contundents. El *target* de la publicació eren homes joves –Ramiro Ledesma Ramos o parlava malament de les dones, com va fer durant la seva primera etapa en algunes novel·les o contes curts, o les ignorava, tal com va fer a la seva etapa política. No perseguïen ser milions d'homes, sinó només els milers de convençuts i fanàtics necessaris per

⁴⁶⁶ El feixisme a Espanya va fracassar, afirma Thomàs, en el seu intent de formar un grup prou poderós, sinó no hagués fet falta la Guerra Civil i, a més, també va fracassar en imposar la seva visió totalitària a tothom. També Ismael Saz Campos creu que per aquesta raó, el franquisme no pot considerar-se un règim feixista, ja que hauria de ser totalitari i no ho és. Gallego creu que el feixisme és també un mecanisme a partir del qual s'articula una més àmplia coalició: GALLEGRO, Ferran, «La realidad y el deseo... op. cit., p. 286. Julián Casanova ha escrit, per altra banda, que el règim franquista, tant a Alemanya com a Itàlia, foren règims violents i contrarrevolucionaris. Sobre aquestes qüestions, cal veure: THOMÀS, Joan Maria, *La Falange de Franco. El proyecto fascista del Régimen...* op. cit., i *Franquisme / feixisme...* op. cit.; CASANOVA, Julián, «La sombra del franquismo: ignorar la historia y huir del pasado» dins CASANOVA, Julian [et al.], *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*. Madrid: Siglo XXI, 1992; *Víctimas de la Guerra Civil*. Madrid: Temas hoy, 1999; SAZ CAMPOS, Ismael, «La peculiaritat del feixisme espanyol» dins *Afers*, número 25, Barcelona: 1996, pp. 629 – 631; o bé els textos ja citats de Ferran Gallego.

⁴⁶⁷ MALAPARTE, Curzio «Libertad y revolución», «Como se apoderó Trotsky del poder», «Técnica de un golpe de estado. Como se apoderó Trotsky del poder» i «Técnica de un golpe de Estado. Como se apoderó Trotsky del poder» dins *LCE* [Madrid], (11 d'abril de 1931), (3 d'octubre de 1931), (10 d'octubre de 1931) i (17 d'octubre de 1931).

⁴⁶⁸ STERNHELL, Zeev. *La droite révolutionnaire...* op. cit., p. 244.

conquerir l'Estat. Per això, apel·laven a la voluntat nietzschiana dels joves com a nous superhomes.⁴⁶⁹ Pretenien que hi hagués una «autèntica» revolució liderada per «una minoría heroica, capaz de los sacrificios más altos y a la que se encomiende el deber de despertar en la masa cobarde los instintos de agresión y de defensa».⁴⁷⁰

Les masses al carrer feien que fossin optimistes. Però el desenvolupament dels esdeveniments, no. Tres dies abans de les eleccions del 14 d'abril, quan la Monarquia va acceptar que s'havia quedat sense suports, publicaven com a gran titular a la primera pàgina: «Farsa de señoritos monárquicos y republicanos. Contra cualquiera de los bandos que triunfe, lucharemos. Hoy nos persigue la Monarquía con detenciones y denuncias. Mañana nos perseguirá igual el imbécil Estado republicano que se prepara».⁴⁷¹ Mai no va importar-los si hi havia d'haver Monarquia o República.⁴⁷²

Un cop va ser proclamada la Segona República i la politització de les masses va decréixer, van experimentar una gran frustració.⁴⁷³ Pensaven que s'havia interpretat malament el moment històric: quan el liberalisme, el parlamentarisme, la democràcia i la socialdemocràcia estaven morint arreu, els líders polítics espanyols inauguraven un règim d'aquest tipus.⁴⁷⁴ Tres dies després de la proclamació de la Segona República van publicar: «El pueblo exalta mitos ineficaces, y hemos de impedir que se le hurten las verdaderas conquistas de esta época. Nada de estancarse en la fase mediocre de una socialdemocracia más (...). Ha triunfado en España la fase liberal de la Historia, y bien está ahí, abriendo los caminos nuevos. ¡Que la parada sea de muy

⁴⁶⁹ APARICIO, Juan, «Generaciones y semblanzas» dins *LCE* [Madrid], (30 de maig de 1931).

⁴⁷⁰ «La dramática realidad de las constituyentes» dins *LCE* [Madrid], (3 d'octubre de 1931).

⁴⁷¹ [Titular] dins *LCE* [Madrid], (11 d'abril de 1931); i «La acumulación de cargos en la República» dins *LCE* [Madrid], (24 d'octubre de 1931).

⁴⁷² «Nuevo discurso constituyente» dins *LCE* [Madrid], (11 d'abril de 1931); ESCRIBANO, «Dibujo electoral» dins *LCE* [Madrid], (11 d'abril de 1931); «Águilas y angulas» dins *LCE* [Madrid], (2 de maig de 1931); i «La vida política. Los 29.000 votos de Primo de Rivera» dins *LCE* [Madrid], (10 d'octubre de 1931).

⁴⁷³ DEL CORRAL, Antonio S., «Para la reforma de la enseñanza» dins *LCE* [Madrid], (25 d'abril de 1931); APARICIO, Juan, «No asesinemos al enigma» dins *LCE* [Madrid], (2 de maig de 1931); «Para una reforma universitaria» dins *LCE* [Madrid], (2 de maig de 1931); i APARICIO, Juan, «Al abrirse la Universidad. Gritos y pasquines» dins *LCE* [Madrid], (3 d'octubre de 1931).

⁴⁷⁴ RAIMÚNDEZ, Alejandro M., «Notas de economía» dins *LCE* [Madrid], (11 d'abril de 1931); SIETE, «La subasta constituyente» dins *LCE* [Madrid], (13 de juny de 1931); i BERMÚDEZ CAÑETE, Antonio, «La fuerza de una economía» dins *LCE* [Madrid], (25 de juliol de 1931). Sobre aquesta qüestió, cal veure GALLEGU, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos... op. cit.*, p. 64.

pocos minutos! Otros pueblos vienen ya de regreso, y conseguirán las primicias de nuestra época. Que es, digámoslo claro, antiliberal, antiburguesa».⁴⁷⁵

A Ledesma Ramos, li molestà que es qualifiqués la realitat republicana com a revolucionària, perquè pensava que no ho era.⁴⁷⁶ Tot al contrari: s'hauria obviat el nou món veritablement revolucionari, totalitari i feixista, amb projecció imperialista i horitzons de grandesa nacional.⁴⁷⁷ No es va tenir en compte que la República fou un projecte de renovació política, social i cultural.⁴⁷⁸ José Luis Rodríguez Jiménez escriu que «entre 1931 y 1933 España conoce cambios profundos (...). La obra reformista puesta en marcha por la conjunción republicano-socialista tenía como objetivo modificar la estructura social y económica existente en España. En consecuencia, el período comprendido entre abril de 1931 y finales de 1933 trajo consigo cambios de notable importancia».⁴⁷⁹

La interpretació de Ledesma Ramos va ser que, entre 1930 i 1931, el poble havia expressat una voluntat de canvi que fou erròniament liderada per un grup de polítics vells, però. Li semblava que la República «constituye el último grado de la sandez demoliberal, el pantano a donde desembocan todos los desenfrenos del individuo».⁴⁸⁰ Varen criticar amb duresa la forma de funcionament del sistema parlamentari.⁴⁸¹ I vilipendiaren el nou govern republicà.⁴⁸²

Emiliano Aguado va escriure que res de tot allò no era el canvi que s'havia esperat i va descriure els polítics republicans com a homes grisos que havien ofegat la revolta, l'emoció religiosa i l'abnegació que posseïa l'esperit rebel del

⁴⁷⁵ «Ante la República» dins *LCE* [Madrid], (18 d'abril de 1931).

⁴⁷⁶ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La España que deshace: el Ateneo de Madrid» dins *LCE* [Madrid], (14 de març de 1931); «El ateneo de la divulgación social» dins *LCE* [Madrid], (4 d'abril de 1931); «Los leguleyos» dins *LCE* [Madrid], (16 de maig de 1931); i «Discusión en el Ateneo» dins *LCE* [Madrid], (16 de maig de 1931). També s'assenyalava directament l'Ateneo madrileny com a culpable de la situació pretesament lamentable en què es trobava Espanya.

⁴⁷⁷ Pot considerar-se aquest article una contestació a Ortega y Gasset que un any abans s'havia reafirmat en la importància de l'individu en un dels articles del VIII volum d'*El Espectador*. Sobre aquesta qüestió, cal veure: GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 104.

⁴⁷⁸ JULIÀ, Santos, *Historias de las dos Españas*. Madrid: Taurus: 2004, p. 224 i ss.

⁴⁷⁹ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *La extrema derecha española...* op. cit., p. 107.

⁴⁸⁰ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La vida política» dins *LCE* [Madrid], (17 d'octubre de 1931).

⁴⁸¹ «Águilas y angulas» dins *LCE* [Madrid], (9 de maig de 1931).

⁴⁸² [consigna] dins *LCE* [Madrid], (9 de maig de 1931).

poble espanyol.⁴⁸³ Es va acusar les autoritats d'haver aturat el destí patri per connectar amb les rutes fèrtils europees que haurien servit per regenerar Espanya.⁴⁸⁴ Escrivien: «Las falanges jóvenes de *La Conquista del Estado* combatirán, armas en mano si es preciso, la anacrónica solución que ofrece la ancianidad constituyente. ¡¡Abajo los leguleyos!! ¡¡Viva la España joven, imperial y revolucionaria!!». ⁴⁸⁵ Hi hauria una revolució pendent que no s'hauria realitzat.⁴⁸⁶

El fet revolucionari històricament més associat a les esquerres, la retòrica demagògica adreçada a les classes treballadores, l'apel·lació constant tant a la violència com a la joventut, van ser els trets diferencials dels missatge radical de *La Conquista del Estado*.

4.6 El missatge central de La Conquista del Estado

L'eix discursiu de la publicació va ser una crida a la joventut per encapçalat una revolta a favor d'un sistema totalitari. En un primer moment el totalitarisme va ser definit com a moviment nou representat pels feixismes i el comunisme soviètic.⁴⁸⁷ El primer que varen dir és que aquest tipus de sistemes aconseguirien dominar el món en substitució dels liberalismes europeus.⁴⁸⁸

Poc a poc, van distingir que si hom era europeu, territori que havia civilitzat el món i que havia de continuar liderant-lo, calia optar pels totalitarismes particulars d'aquest racó de món: els feixismes. La diferència entre el comunisme i els feixismes era que el primer estava basat en la lluita de classes i el segon, en el mite imperial i nacionalista. El fet, però, és que fins a la unió amb les Juntas Castellanas de Actuación Hispánica d'Onésimo Redondo, el

⁴⁸³ AGUADO, Emiliano, «El fracaso de la democracia» dins *LCE* [Madrid], (17 d'octubre de 1931).

⁴⁸⁴ [Titular] dins *LCE* [Madrid], (18 d'abril de 1931).

⁴⁸⁵ *Ibidem* p. 83 i ss.

⁴⁸⁶ [consigna] dins *LCE* [Madrid], (20 de juny de 1931); o bé «Panorama político internacional: Los escándalos financieros y la incompatibilidad parlamentaria en Francia» dins *LCE* [Madrid], (25 d'abril de 1931).

⁴⁸⁷ «Rusia» dins *LCE* [Madrid], (23 de maig de 1931).

⁴⁸⁸ Textos en què apareix descrit un món que evoluciona per la lluita entre civilitzacions i nacions: DE JASPE, Ricardo, «Política internacional. Antecedentes del acuerdo naval francoitaliano» dins *LCE* [Madrid], (14 de març de 1931); «La convulsión nacionalista de China» dins *LCE* [Madrid], (9 de maig de 1931); «Las condiciones de trabajo en la URSS» dins *LCE* [Madrid], (13 de juny de 1931); i BENEYTO, Bartolomé, «Frente a los partidos antinacionales» dins *LCE* [Madrid], (17 d'octubre de 1931).

nacionalisme espanyol va estar majoritàriament absent de les pàgines de *La Conquista del Estado*. El missatge central, per tant, era: sigues actual, fes-te revolucionari, sigues feixista. Fins aquí hi havien arribat per mitjà de la teoria de la conflagració mundial: el món avançava en un continu canvi ideològic representat per la victòria i la derrota dels Estats.

Amb el fet d'estar connectats amb la circumstància del moment, hi havia associada la promesa de la glòria imperial. La voracitat territorial no va ser només un discurs, sinó que van assenyalar llocs precisos per començar a conquerir. Opinaven que el territori britànic a la península, Gibraltar, era una vergonya nacional. Anglaterra seria una nació sense pes en l'era dels totalitarismes i, aleshores, arribaria el moment en què Espanya els hauria de fer fora per sempre més de Gibraltar. Sobre Portugal, amb un llenguatge distint, esperaven amb propaganda amable a favor de la unió. Com que Espanya de nou tornaria a ser una gran potència, convidaven els portuguesos a creure en la bandera espanyola per obtenir grans consecucions. Per últim, no deixaven d'apuntar que l'Àfrica havia de ser un territori on el domini hispà havia de ser molt present.⁴⁸⁹

El concepte «revolució» van manllevar-lo a l'esquerra per aprofitar-se'n i per fer evident que no volien presentar una nova proposta conservadora, sinó quelcom ben diferent i nou. D'aquí va néixer la idea de José Antonio Primo de Rivera de «Revolución pendiente». Era una revolució sense fi, primer, per la conquesta de l'Estat i, després, per la consecució de l'imperi. També significava un canvi de valors en tant que s'havien dirigit a un públic ampli i transversal que incloïa les classes treballadores.⁴⁹⁰ No va funcionar-los, però, perquè s'estaven dirigit a gent ja polititzada, que tenien una decisió presa i que no hi renunciarien. Des d'un primer moment haurien d'haver escollit un target més concret. El missatge era en excés generalista i, amb els dies, fins i tot massa complex i contradictori. No hi havia una continuïtat reiterativa. Escrivien a partir d'un diàleg amb les circumstàncies canviants.

⁴⁸⁹ [consigna] dins *LCE* [Madrid], (23 de maig de 1931); «Las reformas del ejército» dins *LCE* [Madrid], (30 de maig de 1931); APARICIO, Juan, «España y África contra Europa» dins *LCE* [Madrid], (20 de juny de 1931); i «La ruta de África» dins *CEM* (11 de juliol de 1931).

⁴⁹⁰ En efecte, la justícia social és una de les característiques importants del projecte de Ledesma Ramos, el qual acceptava que algunes demandes del marxisme eren justes, encara que no creia amb el materialisme del marxisme. Sobre aquesta qüestió BROCA, Salvador de, *Falange y filosofía*. Granollers: Unieurop, 1976, p. 96.

Europa, pensaven, no podria continuar tenint una posició de preeminència en el món, si els feixismes com a sistemes totalitaris propis d'Europa no aconseguien el poder –com a mínim a Itàlia, a Alemanya i a Espanya. Aquest fet evitaria que Occident, Europa, fos vençut per Orient, la Unió Soviètica. La ideologia comunista va ser associada a una tirania de tipus oriental.⁴⁹¹ Històricament, sovint la identitat europea va ser construïda utilitzant l'oposició amb el bàrbar, que sempre ha estat l'«altre», multitud d'«altres».⁴⁹²

Després de l'entusiasme inicial per la novetat totalitària, doncs, la qüestió final va ser contundent: nacionalisme o invasió oriental comunista. Ramiro Ledesma Ramos va escriure: «Nuestro enemigo fundamental, aquel cuyo mero estar ahí significa siluetearse el combate contra nosotros es el comunismo. Frente al comunismo, con su carga de razones y de eficacias, colocamos una idea nacional, que él no acepta, y que representa para nosotros el origen de toda empresa humana de rango airoso. Esa idea nacional entraña una cultura y unos deberes históricos que reconocemos como nuestro patrimonio más alto. (...) El hundir las uñas en el palpitar más hondo. El sentirse llamado a la genial elaboración de elaborar humanidad plena».⁴⁹³

Ledesma Ramos va tenir una ingenuïtat inicial: volia convèncer l'anarquisme espanyol d'esdevenir feixista. Es va teoritzar sobre un canvi internacional i les virtuts dels feixismes a l'àmbit europeu, tot plegat analitzat de forma abstracte a partir de consignes simplistes, que perseguïen l'objectiu pragmàtic d'aconseguir més afiliats. La gent no se sentia reflectida de forma immediata per un canvi que s'estava portant a terme de forma mundial. Les dificultats econòmiques, el caràcter introspectiu i tancat del líder i el fracàs inicial de no aconseguir nous afiliats va causar que la majoria d'integrants del grup se'n desentenguessin. Aleshores, Ledesma Ramos va pactar amb el grup reaccionari d'Onésimo Redondo, tot i que això podia significar-li un descrèdit per tot allò que havia vingut reivindicant fins aleshores.

⁴⁹¹ MALAPARTE, Curzio, «A propósito de la Revolución Rusa. El fango y la multitud» dins *LCE* [Madrid], (25 d'abril de 1931); i LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Guía de descarriados. ¿Qué va a pasar aquí?» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 56 i s.

⁴⁹² FONTANA, Josep, *Europa ante el espejo*. Barcelona: Crítica, 1994.

⁴⁹³ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Nuestra batalla frente al comunismo» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 85 i ss.

5 El naixement de JONS

5.1 Les claus del pacte per a la creació de les JONS

Després de l'estiu de 1931, Ledesma Ramos va haver d'admetre que no aconseguia afiliar les masses d'esquerres i els sectors anarquistes. La Conquesta del Estado continuava essent un grup tan petit que no va integrar les Juntas Castellanas de Actuación Hispánica, sinó que es va haver d'arribar a un acord entre els dos líders, Onésimo Redondo i Ledesma Ramos, per crear un nou partit polític: les Juntas Ofensivas Nacional Sindicalistas. La nova formació va aprovar oficialment els estatuts el dia 30 de novembre de 1931. No hi havia un líder, sinó un triumvirat: Ledesma Ramos, Onésimo Redondo i el jonsista Francisco Jiménez, que poc temps després va ser substituït per Antonio Bermúdez Cañete.⁴⁹⁴ El grup de La Conquesta del Estado com a formació majoritària aportava dos caps al triumvirat i ningú no negava que Ledesma Ramos era el líder espiritual de la formació.⁴⁹⁵

L'acord va significar la feixistització de *Libertad* i la nacionalització de *La Conquista del Estado*. Aquests van ser els dos canvis més notables que fins al moment no han estat prou analitzats per tal de comprendre el procés de l'ascens feixista a Espanya. El número vint-i-u de *La Conquista del Estado*, del 10 d'octubre de 1931, portà en portada que s'havien creat les JONS. Aleshores, Ledesma Ramos escrigué: «Por qué nacen las Juntas: La tremenda angustia de advertir cómo día tras día cae nuestra Patria en un nuevo peligro, aceptando la ruta desleal que le ofrecen partidos políticos antinacionales, nos obliga hoy a hacer un llamamiento a los españoles vigorosos, a todos los que deseen colaborar de un modo eficaz en la tarea concretísima de organizar un frente de guerra contra los traidores (...) ¿Dónde está el enemigo? Si bien la ola marxista es la que amenaza con más agresividad oponerse a la grandeza española, serán también considerados por las Juntas como enemigos todos

⁴⁹⁴ A l'any 1957, durant la commemoració de la unió entre aquests dos grups, entesa com a avantsala de la creació de Falange Española en aquest text, Francisco Jiménez recordava que davant d'un moment d'impotència per la situació d'Espanya s'havia escrit amb Ramiro Ledesma Ramos per trobar un règim que garantís l'ordre i la grandesa d'Espanya. «Acto conmemorativo de la fusión de Falange Española con las JONS» dins *La Vanguardia* [Barcelona], (5 de març de 1957).

⁴⁹⁵ GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, «Política de lo sublime y teología de la violencia en la derecha española... op. cit.

aquellos que obstaculicen en España, por egoísmo de partido o fidelidad a ideales bobos y fracasados del siglos XIX, la propagación del Nuevo Estado, imperial, justo y enérgico, que el nacional-sindicalismo concibe».⁴⁹⁶

L'organització del grup, basada en juntes polítiques i sindicals, havia estat la mateixa que Ledesma Ramos ja estava utilitzant a La Conquista del Estado, encara que no va servir de gaire res, ni abans ni després, ja que ni tenien recursos ni suport massiu per organitzar-se correctament. Tampoc no tenien líder. Ni a *Libertad* ni a *La Conquista del Estado* no es produí una elaboració del culte al líder a partir dels discursos, ni dels símbols ni de les paraules. Tant Ledesma Ramos com Redondo eren els primers entre iguals. Certament, Pedro G. Arias, jonsista, escrigué una de les poquíssimes especulacions sobre Ledesma Ramos com a líder del feixisme espanyol.⁴⁹⁷ Però el triumvir ni havia presentat candidatura per ser-ho ni era vist d'aquesta manera majoritàriament. A les JONS, a més, havien escrit sobre gent que creien que podien ser futurs líders del feixisme espanyol: Indalecio Prieto o, sobretot, Ramón Franco, aviador i germà del general Francisco Franco.⁴⁹⁸ Juan Aparicio va demanar a Franco que es convertís en l'Adolf Hitler o l'Alexandre Magne espanyol i Ledesma Ramos va escriure-li que liderés la revolució totalitària.⁴⁹⁹

Les JONS va articular dos grups diferents. A *Libertad* es defensava que Espanya havia de ser un país imperial per allò que havia estat en el passat,

⁴⁹⁶ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista» dins *LCE* [Madrid], (10 d'octubre de 1931).

⁴⁹⁷ ARIAS, Pedro G., «La mano presidencial» dins *LCE* [Madrid], (14 de març de 1931).

⁴⁹⁸ Ramón Franco era el germà del general Francisco Franco. Ramón Franco, des de mitjan dècada de 1910, havia estat l'exèrcit: a l'infanteria al Marroc. Durant la dècada de 1920, va aconseguir el títol de pilot i va realitzar el viatge, amb el qual va obtenir una fama, de Palos de Moguer, a Huelva, fins a Buenos Aires, a bord de l'hidroplà «Plus Ultra». En aquest viatge hi havia, també, Julio Ruiz de Alda, futur líder de FE de las JONS. Segons Ledesma Ramos, Franco reunia les condicions més idònies de la nova generació d'espanyols, perquè era una persona amb autoritat i ànsies d'aventura i d'epopeia, a més de tenir un temperament sempre disposat a l'acció. El grup de La Conquista del Estado volia una política basada en l'aventura i l'acció. Podia ser un líder, perquè la seva biografia permetia imaginar-lo com un heroi revolucionari i temerari. Tanmateix, quan Franco va decidir participar a la revolta anarquista a Andalusia i, sobretot, quan va ser escollit diputat a corts per Izquierda Republicana, va desil·lusionar-los. Franco s'havia relacionat amb catalanistes partidaris de Macià i era molt amic dels revolucionaris anarquistes que operaven a Barcelona, per exemple de Buenaventura Durruti. Sobre aquesta qüestió, cal veure: RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 81.

⁴⁹⁹ APARICIO, Juan, «Generaciones y semblanzas» dins *La Conquista del Estado* [Madrid], (4 de juliol de 1931). LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Carta al comandante Franco. ¡Hay que hacer la Revolución!* dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 163 i ss; o també LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Un libro del comandante Franco» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 177 i ss.

mentre que, a *La Conquista del Estado* havia de ser un Estat totalitari, perquè eren els que triomfarien en el futur immediat. A *Libertad* subratllaven l'element ètnic i definien la nació segons una història, uns paisatges i uns símbols i, per això, va cridar-los l'atenció el nazisme alemany; a *La Conquista del Estado*, en canvi, reivindicaven l'Estat rígid i totalitari i, per aquesta raó, l'exemple més citat era el del feixisme italià. A *Libertad* les masses havien estat enganyades pels intel·lectuals, per la premsa i, sobretot, pels partits republicans i les esquerres i no havien de participar en política; per contra, a *La Conquista del Estado* les masses caracteritzaven una nova forma de fer política nova i hi eren l'element cabdal de la nova era. A *Libertad* defensaven els valors permanents del camp i, a *La Conquista del Estado*, la modernitat de la ciutat.⁵⁰⁰

Ledesma Ramos, per una banda, amb la unió no engrandia en accés el grup feixista i no el convertia en un partit de masses, però sumava nous actius i li permetia aparèixer com a més fiable davant dels adinerats reaccionaris de dretes, tot i que preu va ser haver de renunciar a l'idealisme per esdevenir un pragmàtic.⁵⁰¹ Redondo, per l'altra, va creure que el feixisme li permetria trobar la manera de defensar els principis polítics de sempre, a partir d'una imatge més moderna i atractiva. Bedoya es va convertir en un ferm seguidor de les teories de Ledesma Ramos. La influència, però, fou mútua.

A les JONS es podia lloar Menéndez Pelayo des de *Libertad* i Joaquín Costa a *La Conquista del Estado*.⁵⁰² Si, d'un costat, es va perdre puresa discursiva, ja fos reaccionària i nacionalista o bé futurista i revolucionària; de l'altre, es van posar les bases del feixisme espanyol, des d'un primer moment basat tant en elements avantguardistes, revolucionaris i clàssicament feixistes, com en d'altres de nacionalistes, de catòlics i de signe reaccionari. Aquestes dues ànimes ja no existiren de mode separat, s'amalgamaren i s'articularen de manera simultània. Per tant, l'oposició entre el nacionalcatolicisme i el feixisme que es va produir durant el Franquisme, relatada en termes històrics per Ismael

⁵⁰⁰ CANO BALLESTA, Juan, *Literatura y tecnología (las letras españolas ante la revolución industrial: 1900-1933)*. Madrid: Editorial orígenes, 1981. En aquest estudi s'assenyala moltes característiques del futurisme en referència a l'elogi a la modernitat que Ledesma Ramos comparteix, així com una referència interessant a a aquest moviment, que influencià al feixisme, que l'autor troba en textos d'Alomar.

⁵⁰¹ GALLEGO, Ferran, *La realidad y el deseo...* op. cit.

⁵⁰² LEZA, «Libros. Dionisio Pérez, *El enigma de Joaquín Costa*» dins *LCE* [Madrid], (28 de març de 1931).

Saz Campos o Joan Maria Thomàs, es va anar perfilant a partir de 1936, ja que anteriorment aquestes dues ideologies s'havien articulades com un tot.

5.2 El racisme ideològic com a element clau del pacte

La propaganda política, tant en el cas de *Libertad* com en el de *La Conquista del Estado*, va ser abans que la formació del grup polític. És a dir, primer va néixer la publicació *La Conquista del Estado*, al març de 1931, i després el grup amb nom homònim. A juny va aparèixer *Libertad* i a agost es van crear les Juntas Castellanas de Actuación Hispánica. El moment d'agitació política va fer que l'artefacte comunicatiu fos abans que l'estructura organitzativa interna. Ledesma Ramos va voler aprofitar la situació favorable a la revolució per impulsar un grup feixista. Redondo va reaccionar contra allò que pensava que havia estat una usurpació il·lícita del poder espanyol: la Segona República.⁵⁰³

Des d'un primer moment els dos grups es coneixien. En el primer número de *Libertad*, el 13 de juny de 1931, publicaren una afectuosa salutació a *La Conquista del Estado*. Això no obstant, van advertir als homes de Ledesma Ramos que un moviment que volgués ser eficaç havia de tenir més altes dosis d'antisemitisme, «no nos cansaremos de repetírselo».⁵⁰⁴ Podrien haver realitzat altres advertències i, en canvi, van fer aquesta: estaven convençuts que en l'origen de tots els mals hi havia la mà jueva. La publicació *Libertad* no va ser antisemita de mode accessori, sinó que ho era de forma estructural.

Unes setmanes més tard, el dia 11 de juliol de 1931, Ledesma Ramos va contestar la salutació d'Onésimo Redondo a *La Conquista del Estado*: «Nuestro grito ha encontrado en Valladolid un eco pulcro (...). En las páginas de *Libertad* advertimos nuestra misma angustia. Estos camaradas se debaten contra los mismos enemigos que nosotros».⁵⁰⁵ El missatge que llançava era que es podia pactar en política si es compartia quelcom tan important com els enemics. Durant la cerimònia de declaracions mútues d'amistat, doncs, hi van haver dos elements: l'antisemitisme i els enemics compartits.

⁵⁰³ «Para después del fracaso... op. cit..

⁵⁰⁴ «Nuestro saludo a la prensa» dins *Lib* [Valladolid], (13 de juny de 1931).

⁵⁰⁵ «Un grupo valioso en Valladolid» dins *LCE* [Madrid], (25 de juliol de 1931).

A *Libertad* havien construït la teoria de la conspiració: una mà invisible semítica havia estat conspirant durant els últims segles per debilitar les nacions cristianes del món. L'últim cop l'efectuaria el comunisme soviètic si ningú no ho impedia.⁵⁰⁶ A *La Conquista del Estado* van construir la teoria de la conflagració mundial: es vivia un moment de transició imparabile i d'imposició dels sistemes totalitaris. Europa cauria sota el règim soviètic si no hi emergien nous sistemes de tipus feixista, l'únic sistema prou adequat als temps per aturar l'amenaça bàrbara de l'est.⁵⁰⁷ En tots dos missatges polítics s'havia subratllat que la política era necessària per combatre els enemics definits com a estrangers, jueus o bàrbars, doncs. Aquesta va ser la coincidència estructural que va fer possible les Juntas Ofensivas Nacional Sindicalistas.

Gabriel Jackson va escriure una obra de referència sobre la Segona República i la Guerra Civil en la qual va apuntar la possibilitat que hi hagués hagut racisme ideològic a les files dels militars rebels.⁵⁰⁸ La formació de JONS va

⁵⁰⁶ REDONDO, Onésimo, «En las aulas de la venganza» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición...* op. cit., p. 171 i ss; L. de la C., «La masonería como hecho actual» dins *Lib* [Valladolid], (24 d'agost de 1931); i L. de la C., «Las sociedades secretas en el templo de Salomón» dins *Lib* [Valladolid], (14 de setembre de 1931). Contra capitalistes i especuladors: «Productos y consumidores españoles» dins *Lib* [Valladolid], (3 d'agost de 1931); [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (3 d'agost de 1931); i «Ideas y hechos. La telefónica» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931).

⁵⁰⁷ BERMÚDEZ CAÑETE, Antonio, «La estabilización y sus enemigos» dins *LCE* [Madrid], (28 de març de 1931); [consigna] dins *LCE* [Madrid], (11 d'abril de 1931); «Entusiasmo burgués y peligroso de Vandervelde» dins *LCE* [Madrid], (2 de maig de 1931); «El honorable Oswaldo Mosley» dins *LCE* [Madrid], (2 de maig de 1931); [consigna] dins *LCE* [Madrid], (9 de maig de 1931); VELASCO, Teófilo, «La táctica del socialismo» dins *LCE* [Madrid], (24 d'octubre de 1931); «Nuestra protesta» dins *LCE* [Madrid], (24 d'octubre de 1931); i AGUADO, Emiliano, «El fracaso del liberalismo» dins *LCE* [Madrid], (10 d'octubre de 1931).

⁵⁰⁸ JACKSON, Gabriel, *La República española...* op. cit., p. 233. És un llibre antic, però encara actual. Sobre aquesta qüestió escrivia: «A los españoles les gusta declarar, y en ciertos aspectos tienen mucha razón, que ellos no sienten los prejuicios raciales tan característicos de los pueblos germánicos y anglosajones; pero el contraste entre la conducta militar en Andalucía y en el norte reflejaba sentimientos raciales muy profundos. (...) En Andalucía los oficiales de carrera a menudo se comportaron como si estuvieran dedicados a una operación de exterminio químico». Sobre aquesta qüestió és interessant el testimoni que recull Judith Keene: el capità Aguilera de l'exèrcit franquista, curiosament divideix els espanyols en dos tipus d'humans. Per una banda, hi havia els Quixot, conquistadors i líders. Per l'altra banda, els Sancho, que eren forts i treballadors, entre els quals mai no va haver cap problema fins que els rojos, diu, els van controlar. Vegeu: KEENE, Judith, *Luchando por Franco. Voluntarios europeos al servicio de la España fascista, 1936-1939*. Barcelona: Salvat, 2002. Més encara crida l'atenció que José Antonio, en un dels seus últims textos, segueix diferenciant els espanyols en una divisió molt semblant, els divideix entre germànics, els líders indiscutibles fins que van perdre la legitimació, i berebers, que van acabar rebel·lant-se contra l'elit. Vegeu: PRIMO DE RIVERA Y URQUIJO, Miguel, *Papeles póstumos de José Antonio*. Barcelona: Plaza & Janés, 1996, p. 171. És molt interessant, cal prendre'n nota, de la distinció entre espanyols que porta a terme Ledesma Ramos durant la seva etapa literària i filosòfica, després, a *La Gaceta Literaria*. Sobre aquesta qüestió, cal veure: PRESTON, Paul, «Los esclavos, las alcantarillas y el capitán Aguilera:

tenir la coincidència ideològica estructural entre els dos missatges polítics d'assimilar les esquerres com a màxims enemics de l'Estat, caracteritzats com a ideologies estrangeres, com a bàrbars en el cas de *La Conquista del Estado* i com a eines d'una obscura organització semítica a *Libertad*. A partir d'aquestes publicacions es poden resseguir llocs trobats a l'imaginari de grups radicals de dretes molt diferents durant els anys trenta a Espanya.

El fet és que tant a *La Conquista del Estado* com a *Libertad* es va compartir una manera de veure el món, com si hi hagués una contraposició entre el bé i el mal, la felicitat o el desordre, l'imperi o la invasió, la fortalesa o la desaparició, Espanya o l'element estranger, ésser homes de veritat o perdre la humanitat i deixar d'ésser espanyols. Enfront aquestes disjuntives, els enemics polítics van ser convertits, no només en pàries, sinó que se'ls va intentar treure la condició humana.⁵⁰⁹

5.3 Feixistització d'Onésimo Redondo

Pedro Carlos González Cuevas ha escrit que «Redondo era un catòlic tradicional fascinado por el nacionalsocialismo alemán, cuyo desarrollo pudo contemplar durante su estancia en Alemania».⁵¹⁰ Això no obstant, parlà d'Alemanya, sobretot, després d'haver pactat amb Ledesma Ramos i d'haver creat ja les JONS. Quan va tornar de l'estada de Redondo a Alemanya a mitjan dècada de 1920, uns quants anys abans, havia descrit l'ambient d'eficiència i de treball que va creure-hi trobar, però no va parlar dels nazis. Fou sobretot a partir de l'estiu de 1931 quan començà a admirar Hitler, com un home convertit en heroi i mite. Va esdevenir un feixista per la influència de Ledesma Ramos i com a conseqüència del pacte entre LCE i les JCAH i la creació de les JONS. El procés del pacte no ha estat analitzat fins ara.

racismo, colonialismo y machismo en la mentalidad en el cuerpo de oficiales nacionales» dins MUÑOZ SORO, Javier (ed.), *Culturas y políticas de la violencia*. Madrid: Siglo XX i Siete Mares Editorial, 2005, i *El holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona: Debate, 2011.

⁵⁰⁹ «Los misterios de la complicidad» dins *Lib* [Valladolid], (7 de setembre de 1931), on pot llegir-se: «Nosotros denunciarnos ante España que hay un empeño en precipitarla al pozo negro del comunismo (...) entregar la próxima etapa de España a una bárbara dictadura de tipo soviético».

⁵¹⁰ GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, «Política de lo sublime y teología de la violencia en la derecha española... op. cit.

S'havia adonat que, en la nova política del segle XX, s'hauria d'incloure la participació activa de les masses. Redondo va efectuar un canvi substancial en aquest sentit. Va continuar opinant que eren susceptibles de ser manipulades, però enlloc de seguir lamentant-se de l'èxit de les esquerres en aquesta qüestió i intentar allunyar-les d'allò polític, va començar a emetre missatges per captar el suport de les multituds. Els feixismes van definir-se com a moviments capacitats per dirigir les masses actives.⁵¹¹ Segons la seva interpretació, acabant amb la tirania de les opcions entre partits polítics, que dividia el país, s'instauraria una veritable «democràcia» en què la multitud, el poble disciplinat, podria parlar amb una única veu, la del líder.⁵¹²

El grup del setmanari *Libertad* va començar a difondre algunes propostes que, fins aleshores, havien estat pròpies de les esquerres. Acceptaren el sindicalisme estatal i el corporativisme, que Ledesma Ramos proposava des de *La Conquista del Estado*.⁵¹³ Van escriure menys a favor de les dretes i menys en contra de les esquerres; mentre que van anar definint un camp de batalla entre espanyols contra traïdors. Els treballadors van passar a ser el públic objectiu a qui adreçar el seu missatge polític.⁵¹⁴ Varen utilitzar amb habilitat l'atur per responsabilitzar-ne els partits d'esquerres.⁵¹⁵

La primera conseqüència de la feixistització de *Libertad* va ser que ja no podien defensar parcialitats: Espanya no era només ni de les dretes, ni dels patrons, ni dels monàrquics. Redondo ho va acceptar. Tots els que estimaven Espanya i la volien convertir en un país totalitari i poderós podien entrar a les JONS, fossin monàrquics o no, fossin burgesos o obrers.

⁵¹¹ SALOTTI, Guglielmo, *Breve storia del fascismo*. Milano: Tascabili Bompiani, 1998, pp. 182 i ss; i NOLTE, Ernst, «Fascism as Characteristic of an Era» dins GREENE, Nathanael (ed), *Fascism. An anthology*. Illinois: Harlan Davidson Inc, 1968, pp. 14 i ss.

⁵¹² MANN, Michael, *Fascistas*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2004; i COLLOTTI, Enzo, *L'Europa nazista. Il progetto di un nuovo ordine europeo (1939-1945)*... op. cit.

⁵¹³ REDONDO, Onésimo, «¡Obreros!» dins *Lib* [Valladolid], (27 de juliol de 1931).

⁵¹⁴ «Los enemigos de España», «La desaparición de las confederaciones hidrográficas» i HULL, «El crédito agrícola» dins *Lib* [Valladolid], (27 de juny de 1931); «Ideas y hechos. La situación económica», «Ideas y hechos. La masonería maniobra» i LAUTAURO, «La depresión económica» dins *Lib* [Valladolid], (10 d'agost de 1931); i J.F., «El estampillado y el atesoramiento de billetes» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931). El següent article insisteix en la culpa de Prieto a la crisi econòmica: «De donde sale el dinero» i «Viejo régimen» dins *Lib* [Valladolid], (23 de maig de 1932). En tots dos articles de portada l'última frase és la mateixa «España está vendida».

⁵¹⁵ «Los parados» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931). També es culpa el govern de l'atur a «En torno al paro» dins *Lib* [Valladolid], (24 d'agost de 1931); i a «Ideas y hechos. Los sin trabajo» dins *Lib* [Valladolid], (14 de setembre de 1931).

A *Libertad* també van assumir el concepte de «revolució». L'any 1932, les autoritats republicanes varen censurar i prohibir *Libertad*. Aleshores, Redondo va començar a publicar una nova revista: *Igualdad*. Afirmava que si li tancaven de nou, aleshores publicaria *Fraternidad*. Havia entès el feixisme com una manera de robar conceptes a les esquerres. La «revolució» havia de ser un mot identificat amb el feixisme.⁵¹⁶ Es van començar a presentar com a revolucionaris al marge de la legalitat republicana.⁵¹⁷

Aleshores, dedicà alguns articles a reflexionar sobre el catolicisme. Essent un purista de la tradició catòlica, el gir feixista de 1931, li provocà la necessitat d'aclarir posicions. Redondo va escriure sobre religió: «¿Es que a la España nacional, la verdadera, la de la historia gloriosa, se la puede separar de la religión católica?».⁵¹⁸ Admetia el nacionalisme radical com a única via àmplia per tal d'incrementar el grup, però li dolia terriblement, per això no admetia que Espanya pogués ser altra cosa que no fos catòlica. En un primer moment va afirmar que no calia ser catòlic per ser jonsista.⁵¹⁹ Després va advertir que el catolicisme era una causa justa per lluitar.⁵²⁰ Va afegir que el primer que faria si arribava al poder seria combatre els anticlericals. I acabà afirmant la condició catòlica inalienable de la pàtria.⁵²¹ Aquesta va ser l'aposta feixista de «només nacionalisme» matisada de Redondo.

Onésimo Redondo i Javier Martínez de Bedoya varen començar a participar de la visió de Ledesma Ramos: estava naixent una nova manera totalitària de fer

⁵¹⁶ «Al margen de las cortes» dins *Lib* [Valladolid], (13 de juliol de 1931); «Días simbólicos» dins *Lib* [Valladolid], (21 de desembre de 1931); i «La Revolución social» dins REDONDO, Onésimo, *Obras completas...* op. cit., p. 25 i ss.

⁵¹⁷ «La denuncia de Libertad» dins *Lib* [Valladolid], (31 d'agost de 1931); «La segunda denuncia de Libertad» dins *Lib* [Valladolid], (7 de setembre de 1931); «Tercera denuncia de Libertad» dins *Lib* [Valladolid], (21 de setembre de 1931); «Agravios gubernativos recibidos hasta ahora por Libertad» dins *Lib* [Valladolid], (23 de novembre de 1931); «Denuncias y recogidas a granel» dins *Lib* [Valladolid], (25 d'abril de 1932); «Nuestro director ha sido condenado» dins *Lib* [Valladolid], (23 de maig de 1932); «Vista de la causa seguida contra el director del semanario Libertad» dins *Lib* [Valladolid], (6 de juny de 1932); i «Sigue la persecución» dins *Lib* [Valladolid], (11 de juliol de 1932).

⁵¹⁸ REDONDO, Onésimo, «Hacia una nueva política. El nacionalismo no debe ser confesional» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., p. 35 i ss.

⁵¹⁹ *Ibidem*.

⁵²⁰ REDONDO, Onésimo, «Hacia una nueva política. Sigamos hablando» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., p. 51 i ss.

⁵²¹ REDONDO, Onésimo, «Hacia una nueva política. Por qué es confesional el nacionalismo» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., p. 43 i ss.

política i Espanya s'hi havia de sumar.⁵²² Es van felicitar per l'aparició del feixisme a Anglaterra d'Oswald Mosley.⁵²³ Van escriure que Mussolini havia aconseguit que Itàlia s'hagués regenerat.⁵²⁴ Es van mostrar esperançats que Adolf Hitler aconegués el poder a Alemanya.⁵²⁵ Del Führer en van dir que era un home ben plantat i atractiu, treballador i modest, un líder i gran estratega.⁵²⁶

El feixisme va servir-los com a eina per continuar reivindicant el mateix pensament reaccionari.⁵²⁷ Van continuar associant Espanya al castellanisme i a la religió catòlica.⁵²⁸ Van rebutjar qualsevol ideologia liberal, parlamentària, socialista, comunista o democràtica com a antiEspanya.⁵²⁹ Van reconèixer només la història espanyola explicada per Marcelino Menéndez Pelayo, mentre silenciaven el llegat liberal, republicà o socialista.⁵³⁰ Per tant, era possible ser

⁵²² SEBASTIÁN, M., «Socialismo contra nación» dins *Lib* [Valladolid], (7 de setembre de 1931); BEDOYA, Javier M., «Camino a la liberación» dins *Lib* [Valladolid], (23 de novembre de 1931); REDONDO, Onésimo «Mirando a Europa. La agonía del socialismo» dins REDONDO, Onésimo, *Textos...* op. cit., p. 309 i ss.; i VALENTÍN, Antonio M., «La unidad nacional en el extranjero» dins *Lib* [Valladolid], (8 d'agost de 1932).

⁵²³ «La lección inglesa» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...* op. cit., pp. CXXIX i s.; «¡Trabajadores contra el marxismo!» dins *Lib* [Valladolid], (31 d'agost de 1931); «El desastre socialista inglés» dins *Lib* [Valladolid], (2 de novembre de 1931); i VEGAS LATAPIE, Eugenio, «La democracia es el mal» dins *Lib* [Valladolid], (11 de gener de 1932).

⁵²⁴ REDONDO, Onésimo, «Otra jornada de liberación» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...*, op. cit., p. CIV; i «La organización sindical fascista» dins *Lib* [Valladolid], (2 de novembre de 1931).

⁵²⁵ «La conquista de la calle» dins *Lib* [Valladolid], (21 de setembre de 1931); «Episodios del nacionalsocialismo alemán. La liberación antimarxista I» dins *Lib* [Valladolid], (5 d'octubre de 1931); «Episodios del nacionalsocialismo alemán. La liberación antimarxista II» dins *Lib* [Valladolid], (19 d'octubre de 1931); REDONDO, Onésimo, «No hay solución en Alemania ¿Es inevitable la dictadura? En presencia de un grave momento histórico» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., pp. 241 i ss.; M. S., «Ante el nuevo gobierno alemán» dins *Lib* [Valladolid], (6 de juny de 1932); «Noticias telefónicas de última hora. Resonante triunfo de Hitler en Prusia» i «Nueva victoria racista en Alemania» dins *Lib* [Valladolid], (20 de juny de 1932); i REDONDO, Onésimo, «La actualidad alemana» i «Triunfo racista. La derrota marxista en Alemania» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., p. 103 i ss i p. 105 i ss.

⁵²⁶ «Adolf Hitler y el nacionalsocialismo» dins *Lib* [Valladolid], (21 de març de 1932).

⁵²⁷ «¡A los sin trabajo!» dins *Lib* [Valladolid], (27 de juny de 1931); «Una claudicación» dins *Libe* [Valladolid], (11 de gener de 1932); «Cabos sueltos del día 11» dins *Lib* [Valladolid], (13 de juny de 1932); i REDONDO, Onésimo, «¡A los jóvenes» dins *Onésimo Redondo. Biografía...* op. cit., p. 23 i ss.

⁵²⁸ LÓPEZ, François, «El pensamiento tradicionalista» dins MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *Historia de España. La época de la Ilustración. El Estado y la cultura (1759-1808)*. Madrid: Espasa-Calpe, 1989, p. 795 i ss.

⁵²⁹ REDONDO, Onésimo, «Las publicaciones infrahumanas» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía...* op. cit., p. LXXXVII y s.

⁵³⁰ «En la Institución Libre» dins *Lib* [Valladolid], (29 de febrer de 1932); [consigna] i MANUEL, Juan de Dios, «La sentencia del Ateneo» dins *Lib* [Valladolid], (6 de juny de 1932); i REDONDO, Onésimo, «Del pasado claustro» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición...* op. cit., p. 193. Cal veure: VARELA, Javier, *La novela de España...* op. cit.

un reaccionari, o ser un defensor del nacionalisme i del catolicisme –en conseqüència, ser un nacionalcatòlic– i, a la vegada, ser un feixista.⁵³¹

Redondo es va convertir en un feixista, perquè va pensar que aquesta nova ideologia li podia comportar adhesions i formar part d'un partit més ampli. Continuava acceptant una victòria de la dreta en contra de les esquerres. I ho esperava: «Vamos a ver si, por fin, aparece un general con agallas que nos haga gratuitamente la revolución, que de aquí un golpe de valor para “echar” sin gestos a “esta gente” y devolver a los ricos la tranquilidad que no se resignan a perder».⁵³²

5.4 La nacionalització de La Conquista del Estado

La formació de JONS va suposar canvis discursius a *Libertad*. La feixistització va ser el més visible. Ara bé, el pacte entre els grups de LCE i de les JCAH no només va canviar la gent de *Libertad*, sinó que també Ramiro Ledesma Ramos i el grup de La Conquista del Estado van modificar posicions ideològiques. I ho van fer tant o més que la formació de Valladolid. El primer canvi del grup de Ledesma Ramos va ser acceptar que havia de créixer entre les dretes autoritàries i, per tant, adaptar les ofertes ideològiques a aquest públic objectiu. Això comportava que la retòrica radical va recular.

Onésimo Redondo, tot i que acceptà que era essencial la incorporació de les masses, va continuar insistint que s'havia de pactar amb la gent d'ordre i que s'havia de col·laborar amb les altres forces autoritàries. Per exemple, va defensar un corporativisme més pròxim a l'opció que havia plantejat Eduardo Aunós durant la Dictadura de Miguel Primo de Rivera, en tant que el missatge estava carregat del pòsit paternalista, catòlic i profundament reaccionari, que quelcom que pogués tenir un to discursiu més innovador i associat al feixisme.⁵³³ També, quan a finals de 1931, les dretes convocaren una

⁵³¹ «Crónica escandalosa» dins *Lib* [Valladolid], (7 de setembre de 1931); «Ideas y hechos. Banderines de enganche» dins *Lib* [Valladolid], (21 de desembre de 1931). Concretament és contra Ángel Samblancat, polític republicà federal, contra qui s'insulta de «mulo», ja que diu preferir prostitutes com a filles, abans que monges.

⁵³² REDONDO, Onésimo, «Más sobre los avaros» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición...* op. cit., p. 155 i ss.

⁵³³ REDONDO, Onésimo, «Elemento sindicalista del nacionalismo» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., p. 55 i ss.

manifestació en contra de la Constitució Republicana que encara no havia estat aprovada, on parlaren Antonio Royo Villanova i el Comte de Rodezno, a *Libertad* es van mostrar entusiasmats.⁵³⁴ Van denunciar la persecució de conservadors.⁵³⁵ Es declararen admiradors de Ramiro de Maeztu, *Acción Española* i *El Debate*.⁵³⁶ Lloaren la mentalitat jesuítica.⁵³⁷ Feren campanya a favor dels patrons en conflictes socials.⁵³⁸ Van escriure que vibraven en els mítings de dretes.⁵³⁹ Publicaren articles de premsa conservadora a *Libertad*.⁵⁴⁰ Tot això ho van fer quan ja pertanyien a les JONS. En una conferència a març de 1932, Redondo definia les JONS com a moviment nacionalista i d'ultradreta, que convertiria el sindicalisme en l'aplicació física dels principis cristians de solidaritat.⁵⁴¹

Així mateix, Ledesma Ramos apostava per la unió amb les dretes autoritàries, perquè va adonar-se que era l'alternativa més òptima d'aliances que calia realitzar per créixer com a partit. Havia tingut la imatge de ser el falangista més revolucionari i proper a les demandes de l'esquerra. Però va ser el més pragmàtic i això el féu decantar, el 1931, a pactar amb els reaccionaris de *Libertad*, fet que li va suposar haver d'assumir la renúncia a la dialèctica radical i als continguts més subversius de la proposta presentada a març d'aquell any.⁵⁴² La primera conseqüència del pacte a *La Conquista del Estado* va ser l'abandó dels conceptes radicals per no molestar els socis reaccionaris.

El nacionalisme va tenir un protagonisme creixent a *La Conquista del Estado* després de la creació de JONS. Bedoya, que va acabar essent un dels més convençuts jonsistes, propugnava que la unió entre els dos grups es realitzés sota la bandera del nacionalisme. Així ho explicava: «Nación llena de ideales que sienta el amor de la Patria en la exaltación de un nacionalismo fuerte, viril y eficaz. Es la única salvación frente al porvenir extremista revolucionario. Al extremismo nacionalista que en los fervores de un acendrado amor a la Patria

⁵³⁴ «Mitin monstruoso en Palencia» dins *Lib* [Valladolid], (9 de novembre de 1931).

⁵³⁵ «Reflexiones sobre una "buena política"» dins *Lib* [Valladolid], (22 de febrer de 1932).

⁵³⁶ «Ideas y hechos. Los nuevos hombres» dins *Lib* [Valladolid], (14 de març de 1932).

⁵³⁷ «Ideas y hechos. El Debate» dins *Lib* [Valladolid], (28 de març de 1932).

⁵³⁸ «¿Hacia una Confederación Económica Nacional?» dins *Lib* [Valladolid], (2 de maig de 1932).

⁵³⁹ «La juventud en el momento presente» dins *Lib* [Valladolid], (16 de maig de 1932).

⁵⁴⁰ «Cómo está la política» dins *Lib* [Valladolid], (23 de maig de 1932).

⁵⁴¹ «Junta Castellana de Actuación Hispánica» dins *Lib* [Valladolid], (14 de març de 1932).

⁵⁴² GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 109 i p. 254.

a todos nos puede unir y que en la grandeza de ese amor a todos, sin distinción, llegar porque es para todos los hijos de la misma madre: España».⁵⁴³ El nacionalisme, sota l'impuls de *Libertad*, es va convertir en el vèrtex màxim de la nova proposta feixista.

A maig de l'any 1932, Ledesma Ramos va escriure a *Libertad*. El missatge polític que va escollir va ser el de l'exaltació nacionalista: «La idea nacional, el culto de la Patria, el afán fervoroso de engrandecer a la Patria, es decir, un nacionalismo ciego y hondo es lo que permitirá que los españoles hagamos en esta hora de hecatombes algo eficaz y firme. (...) Donde las críticas no deben tolerarse, donde es obligada la coacción implacable, es en el terreno que afecta a la permanencia, dignidad y grandeza de la Patria».⁵⁴⁴ La revolució, la novetat i el fet actual havien estat substituïts pel nacionalisme. Ledesma Ramos parlà directament al subjecte: allò que t'ha d'identificar, li deia, és ser espanyol. El culte a la pàtria va adquirir connotacions religioses: amor a Espanya amb afany de fe, de creença absoluta i de dogma. Quan tot semblà que estava en perill, calia que, mitjançant la idea d'Espanya, es construís quelcom ferm i sòlid. Els conceptes silenciats van ser la revolució, el sindicalisme i l'antic crit de «viva la Rusia de Stalin».

Així, Redondo va aportar el component nacionalista a JONS.⁵⁴⁵ El nacionalisme era allò que li permetia connectar amb les masses: «Ese pueblo —la aplastante mayoría de la población hispana— conserva amor a España bastante para ser el germen de una auténtica resurrección nacional».⁵⁴⁶ A *La Conquista del Estado*, el projecte de construir un Estat jeràrquic va adquirir nous matisos: la nacionalització de masses es va convertir en el fet clau per a la incorporació del subjecte al projecte polític tancat i totalitari que defensaven.⁵⁴⁷ Si anteriorment

⁵⁴³ BEDOYA, Javier M., «El nacionalismo en acción» dins *Lib* [Valladolid], (18 d'abril de 1932).

⁵⁴⁴ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La incorporación proletaria» dins *Lib* [Valladolid], (23 de maig de 1932).

⁵⁴⁵ [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (20 de juliol de 1931); REDONDO, Onésimo, «La falta de hombres» i «Hacer patria» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía...* op. cit., p. XCIII i CLI.

⁵⁴⁶ REDONDO, Onésimo, «Nueva política. La utilidad del nacionalismo» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., p. 19 i ss.

⁵⁴⁷ SOUTHWORTH, Herbert Rutledge, *Antifalange. Estudio crítico...* op. cit., p. 18. En tot cas, aquest és un estudi de Falange. Tanmateix, encara que José Antonio Primo de Rivera, després, estructura millor el missatge polític, el fet és que ja en aquests moments existia un discurs on la conducta del partit milícia, la conquesta de l'Estat i la consecució de l'imperi s'havien d'aconseguir amb una mateixa mentalitat.

s'havia lloat el tarannà violent de l'anarquisme, aleshores s'exaltava l'amor nacionalista dels carlistes.⁵⁴⁸ Si abans les referències havien estat a Unamuno i a Ortega y Gasset, aleshores es van editar textos nacionalistes de José María Salaverría.⁵⁴⁹

Ledesma Ramos va escriure que el nacionalisme havia de servir per tenir un partit de masses: «No hay ligamiento más eficaz para lograr la incorporación de los obreros que cultivar lo que en ellos hay de sentido nacional, de fidelidad honda a los supremos y comunes designios de la patria».⁵⁵⁰ O bé: «Ha llegado la hora en que es al hecho de ser español a lo que se precisa invocar».⁵⁵¹

Es va assumir que Espanya havia estat construïda des de Castella. D'una banda, tal com havien defensat diferents escriptors de la Generació del 98, es va reivindicar que a les zones rurals castellanes s'havia conservat el caràcter espanyol, perquè en aquells pobles, camps i paisatges el temps transcorria amb una lentitud extrema.⁵⁵² De l'altra, es va escriure, tal com ho havia fet Ortega y Gasset, que s'havia convertit en la referència intel·lectual espanyola més important a partir de 1914, que Castella havia construït Espanya.⁵⁵³ De fet, a mitjan segle XIX, moderats i progressistes compartien la visió d'una Espanya castellana edificada des del centre.⁵⁵⁴

⁵⁴⁸ N. de la D., «Presentación del texto: Sobre el manifiesto político de *La Conquista del Estado*» dins *LCE* [Madrid], (25 d'abril de 1931); i LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 281.

⁵⁴⁹ SALAVERRÍA, José María, «Imprecación en la hora decisiva» dins *LCE* [Madrid], (2 de maig de 1931).

⁵⁵⁰ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La incorporación proletaria» dins *Lib* [Valladolid], (23 de maig de 1932).

⁵⁵¹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La eficacia revolucionaria» dins *Lib* [Valladolid], (30 de maig de 1932).

⁵⁵² UNAMUNO, Miguel de, «La vida es sueño. Reflexiones sobre la regeneración de España» dins UNAMUNO, Miguel de, *Obras completas. Volumen I*. Barcelona: Círculo de Lectores, 1970, p. 40; i AZORÍN, «La pitonisa de Coca» dins AZORÍN, *Pensando en España*. Madrid, Biblioteca Nueva, 1940.

⁵⁵³ ORTEGA Y GASSET, José, *España invertebrada: bosquejo de algunos pensamientos históricos*. Madrid: Alianza, 2001. Veure: VILLACAÑAS BERLANGA, José Luis, «Estudio introductorio» dins ORTEGA Y GASSET, José, *Meditaciones del Quijote*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2004.

⁵⁵⁴ GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, *El pensamiento político de la derecha española...* op. cit., *Historia de las derechas españolas. De la Ilustración a nuestros días*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000, i *Acción Española. Teología política y nacionalismo autoritario en España (1913-1936)*. Madrid: Tecnos, 1998.

A *Libertad*, anteriorment havien reivindicat el camp i Castella amb un discurs regionalista.⁵⁵⁵ Manuel Souto Vilas havia escrit quelcom similar a *La Conquista del Estado*.⁵⁵⁶ A partir de la tardor de 1931, el territori central va convertir-se en el lloc on hauria de començar la futura revolució per convertir Espanya en imperi.⁵⁵⁷ Consideraven que Castella tenia el dret natural a tornar ser el pinyol que unís Espanya.⁵⁵⁸ Els castellans haurien de recuperar la unitat.⁵⁵⁹ L'admissió de la diversitat cultural va desaparèixer i es va declarar la guerra contra les formes de nacionalisme o de regionalisme perifèric.⁵⁶⁰

A Valladolid, a maig de 1932, els jonsistes es van manifestar contra l'Estatut de Catalunya.⁵⁶¹ El procés estatutari, aprovat a Núria el dia vint de juny de 1931 i al Parlament espanyol el nou de setembre de 1932, va ser contestat amb ira a JONS.⁵⁶² A *Libertad* es van preguntar: «¿Habrà de tomar Castilla otra vez sus armas?». ⁵⁶³ O bé: «Nuestra pecadora generación burguesa y materialista necesita un revulsivo guerrero para salvarse. Bendigamos al maldito Estatuto si él nos da ocasión para forjar un renovado patriotismo que lance al campo, con

⁵⁵⁵ SUSPERREGUI, M., «El problema agrario» dins *Lib* [Valladolid], (3 d'agost de 1931); SUSPERREGUI, M., «El problema agrario II» dins *Lib* [Valladolid], (10 d'agost de 1931); REDONDO, Onésimo, «El precio del trigo», «Al lado de un diputado salmantino», «La cuestión de la tasa», «La estadística del trigo», «Repoblación forestal», «El trigo manitota», «Ideas de reforma agraria», «Las iniquidades y el hambre» i «Ideas sobre un nuevo cultivo» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...* op. cit., p. LV i ss, LXXXV i s., XCIV i s., XCV, CXI, CXI i s., CXXIV, CXXVII i s., CLVII i ss; [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (27 de juny de 1931); [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (24 d'agost de 1931); i REDONDO, Onésimo, «La revolución social» dins *Lib* [Valladolid], (20 de juny de 1931).

⁵⁵⁶ SOUTO VILAS, Manuel, «El campesino y la política» dins *LCE* [Madrid], (13 de juny de 1931).

⁵⁵⁷ DE BEDOYA, Javier M., «Sectarismo y tradición» dins *Lib* [Valladolid], (28 de març de 1932); i «Un llamamiento», op. cit.

⁵⁵⁸ CALZADA, Luciano, «La Junta Castellana de Actuación Hispánica (JONS). Conferencias nacionalistas» dins *Lib* [Valladolid], (7 de març de 1932).

⁵⁵⁹ REDONDO, Onésimo, «Los propagandistas jóvenes y sus enemigos» i «El tópico castellano» dins REDONDO, Onésimo, *Obras completas...* op. cit., p. 11 i ss i p. 71 i ss.

⁵⁶⁰ REDONDO, Onésimo, «¡Castilla salva España!» dins *Lib* [Valladolid], (10 d'agost de 1931).

⁵⁶¹ REDONDO, Onésimo, «Castilla ante el Estatuto» i «Valladolid debe mostrar su admiración al héroe parlamentario de la unidad nacional. Homenaje de adhesión a Royo Villanova» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Edición ...* op. cit., p. 119 i ss i p. 219 i ss; I REDONDO, Onésimo, «La misión de Castilla» dins REDONDO, Onésimo, *Obras completas...* op. cit., p. 127 i ss.

⁵⁶² Des de principis de 1932, s'havia anat expandint entre bona part de la dreta antirepublicana que el règim només es mantenia pel suport del govern català. El nacionalisme català era sociològicament diferent dels anys anteriors i els conservadors de la Lliga havien perdut protagonisme. La menestralia i petits propietaris havien estat claus per atorgar la victòria a Macià. ERC volia un Estat propi i Macià va proclamar-lo a 1931, tot i que, finalment, se li va bescanviar per un govern autonòmic i un avantprojecte estatutari. L'Estatut va ser proclamat a Núria el vint de juny de 1931. El congrés de diputats hi va introduir canvis importants i el Parlament espanyol va aprovar-lo el nou de setembre de 1932.

⁵⁶³ REDONDO, Onésimo, «La misión de Castilla» dins *Lib* [Valladolid], (3 d'agost de 1931).

el fusil al brazo a una juventud de reconquista.»⁵⁶⁴ Van creure que l'Estatut era una humiliació per a una Espanya resignada.⁵⁶⁵ El nacionalisme català va ser catalogat com a perillós.⁵⁶⁶ Els polítics catalans de la Lliga i d'ERC foren titllats de traïdors.⁵⁶⁷ Es va acusar Catalunya de robar Espanya.⁵⁶⁸ Es va carregar contra la llengua catalana.⁵⁶⁹

Ledesma Ramos hi estava d'acord i, fins i tot, va apel·lar al coratge jacobí a les pàgines de la revista de Valladolid.⁵⁷⁰ A la publicació es va imposar una nova visió homogènia d'Espanya.⁵⁷¹ Es va pretendre superar la diversitat amb el feixisme.⁵⁷² Alguns intel·lectuals de l'època, com Unamuno, Baroja, Maeztu i Menéndez Pidal, van acceptar respondre un qüestionari de *La Conquista del Estado* sobre el projecte de l'Estatut català, on es va atacar amb duresa les ambicions polítiques de la Generalitat.⁵⁷³ Ledesma Ramos va intentar col·locar un petard contra la comitiva catalana presidida per Francesc Macià quan visitava Madrid.⁵⁷⁴ Va ser enxampat per la policia i va haver de passar uns quants dies a la Model.

⁵⁶⁴ «Los planes de Cataluña» dins *Lib* [Valladolid], (18 de juliol de 1932).

⁵⁶⁵ GARCIA-NIETO, María Carmen y DONEZAR, Javier M., *Bases documentales de la España contemporánea. La Segunda República, II. Política burguesa y movimiento obrero (1931-1936)*. Barcelona y Madrid: Guadiana, 1974, p. 408.

⁵⁶⁶ «Ideas y hechos» dins *Lib* [Valladolid], (21 de setembre de 1931); i CORTÉS, Fernando, «Igualdad ante la ley» dins *Lib* [Valladolid], (28 de setembre de 1931).

⁵⁶⁷ «Ideas y hechos. Barcelona» dins *Lib* [Valladolid], (31 d'agost de 1931); CORTÉS, Fernando, «Igualdad ante la ley... op. cit.»; i ACHÚCARRO, Blas, «Apreciaciones del pensamiento» dins *Lib* [Valladolid], (30 de maig de 1932).

⁵⁶⁸ «Habrà Estatuto» dins *Lib* [Valladolid], (30 de maig de 1932).

⁵⁶⁹ J. de D. M., «La cuestión del bilingüismo» dins *Lib* [Valladolid], (23 de maig de 1932). En aquest article es va escriure el següent: «¿Por qué esa supremacía de la lengua vernácula, seca, áspera, dura y disonante, sobre la lengua *mater*, sobre el castellano limpio, sonoro, pletórico de giros y dicciones, armonioso y comprensivo? No suponemos por la universalidad del idioma catalán, no pensamos siquiera que sea por buscar una mayor expansión comercial ni por amor acendrado a Cataluña, sino solamente por ganas de tocar la sardana y sacar las cuestiones de juicio».

⁵⁷⁰ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Es imposible la concordia» dins *Lib* [Valladolid], (16 de maig de 1932).

⁵⁷¹ Sobre el centralisme castellanista a *La Conquista del Estado*: CAÑETE, Bermúdez, «La economía y el autonomismo» dins *LCE* [Madrid], (3 d'octubre de 1931), i «El federalismo y la hacienda nacional» dins *LCE* [Madrid], (10 d'octubre de 1931); i [consigna] dins *CEM*, (24 d'octubre de 1931).

⁵⁷² ADRAMELEC, «Nuestra revolución» dins *LCE* [Madrid], (17 d'octubre de 1931); i DE BEDOYA, Javier M., «Signos de decadencia» dins *Lib* [Valladolid], (18 de juliol de 1932).

⁵⁷³ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 79.

⁵⁷⁴ Sobre Francesc Macià cal veure: JARDÍ, Enric, *Francesc Macià, president de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981; ALAVEDRA, Joan, *Francesc Macià: el camí cap a la presidència de la Generalitat, (1859-1926)*. Barcelona: Curial, 1993; o bé ROIG I ROSICH, Josep M., *Francesc Macià: de militar español a independentista català*. Barcelona:

5.5 El nou discurs de les JONS

El *target* del grup havia canviat: ara ja no es volia fer créixer el partit a partir de les masses polititzades, que havien ocupat el carrer a la primavera de 1931, sinó que es pretenia créixer per la dreta i col·laborar amb els reaccionaris autoritaris en contra de les forces polítiques que defensaven o participaven a la República. Totes aquestes circumstàncies van tenir com a conseqüència el naixement d'un nou relat polític, el de les JONS, que va emetre nous punts de vista sobre les masses, la violència, la religió, les esquerres, el totalitarisme, la revolució, la nació, entre d'altres.

A octubre de 1931, es publicà l'últim número de *La Conquista del Estado*. Fins a maig de 1933, quan apareix el setmanari *JONS*, l'únic butlletí del grup va ser *Libertad*. Ledesma Ramos continuarà escrivint en el setmanari de Valladolid, on anaren prenent forma els continguts que, després, es redactaren a la revista *JONS*.

En primer lloc, a *La Conquista del Estado* el missatge a les masses va perdre intensitat revolucionària i en va guanyar de nacionalista i a Valladolid es va emetre un missatge menys exclouent i parcial. Varen començar a mostrar comprensió amb algunes de les reclamacions de les classes treballadores.⁵⁷⁵ Bedoya va escriure que la propietat privada no podia ser contrària a l'interès nacional.⁵⁷⁶ Amb tot, integrar els obrers continuava provocant-los temors. Les masses i les classes treballadores havien estat descrites com a quelcom funest, per la qual cosa sovint es recordava que quan el nou sistema integraria les multituds ho faria en una jerarquia sòlida i sota una direcció rotundament totalitària.⁵⁷⁷

En segon lloc, la violència mantenia el component sorelià de *La Conquista del Estado* i sumava la potència pragmàtica de l'odi en contra dels enemics polítics

L'Esfera dels Llibres, 2006. I també cal veure l'article de BARNOSELL, Genís, «Cap a una biografia de Francesc Macià» dins *L'Avenç* [Barcelona], (gener, 2010), pp. 50-52.

⁵⁷⁵ «La razón del poder marxista... op. cit.

⁵⁷⁶ DE BEDOYA, Javier M., «Nuevos movimientos y sistemas políticos (El nacionalismo)» dins *Lib* [Madrid], (1 d'agost de 1932); i DE BEDOYA, Javier M., «Nuevos movimientos y sistemas políticos (el nacionalismo)» dins *Lib* [Valladolid], (8 d'agost de 1932).

⁵⁷⁷ «Responsabilidades» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931); o bé VIDAL GUTIÉRREZ, Francisco, «Caballería española» dins *Lib* [Valladolid], (1 d'agost de 1932).

de *Libertad*.⁵⁷⁸ Així començava l'himne de les falanges de combat agrupades sota el símbol de l'imperi solar i de la garra de imperial de les JONS: «Juventudes de vida española y de muerte española también».⁵⁷⁹ A *Libertad* es va continuar l'odi pur en contra dels enemics polítics i es va reclamar l'inici d'una Guerra Civil contra l'antiEspanya.⁵⁸⁰

A *La Conquista del Estado* es va escriure que s'havia de disparar al llop comunista;⁵⁸¹ es va començar a elogiar figures com el general Millán Astray per la seva violència dialèctica;⁵⁸² es va escriure consignes com «¡No asustarse, camaradas! ¡Buena puntería!»;⁵⁸³ es va publicar notícies sobre topades violentes contra les autoritats republicanes;⁵⁸⁴ es va exigir a la militància valentia contra els enemics;⁵⁸⁵ es va definir la política com una guerra;⁵⁸⁶ es va descriure la mort com un acte de passió i valentia;⁵⁸⁷ Ledesma Ramos va assegurar que «siempre es lícito el atentado personal contra los traidores»;⁵⁸⁸ i Manuel Souto Vilas va reclamar tensió vertical, per acceptar un nou estat de les coses jeràrquic, i tensió horitzontal, per caçar fusell en mà els traïdors a la pàtria.⁵⁸⁹

En tercer lloc, el discurs sobre el catolicisme va haver d'adaptar-se als dos grups per no ser contradictori. Redondo ja havia fet avenços: havia escrit que acceptava descreguts al feixisme, sempre i quan ningú no posés en dubte la catolicitat d'Espanya. En tot cas, a *Libertad* es continuava pensant que

⁵⁷⁸ «Los sucesos últimos» dins *LCE* [Madrid], (28 de març de 1931).

⁵⁷⁹ APARICIO, Juan, «Himno de nuestras falanges de combate» dins *LCE* [Madrid], (3 d'octubre de 1931).

⁵⁸⁰ «Un conflicto innecesario y una traición» dins *Lib* [Valladolid], (12 d'octubre de 1931); i «Crónica escandalosa» dins *Lib* [Valladolid], (31 d'agost de 1931).

⁵⁸¹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Carta al comandante Franco ¡Hay que hacer la Revolución!» dins *LCE* [Madrid], (9 de maig de 1931).

⁵⁸² «Babel política de la semana. El general Millán Astral» dins *LCE* [Madrid], (4 d'abril de 1931). El general Millán Astray va ser el creador, el 28 de gener de 1920, del «Tercio Extranjero».

⁵⁸³ [consigna] dins *LCE* [Madrid], (9 de maig de 1931).

⁵⁸⁴ «La Conquista del Estado, denunciada por el fiscal y recogida por la policía» dins *LCE* [Madrid], (4 d'abril de 1931); LEDESMA RAMOS, Ramiro., «A los lectores de La Conquista del Estado» i «La vergonzosa tiranía oficial contra La Conquista del Estado» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., pp. 242 i 251; i «Ante la detención de nuestro director» dins APARICIO, Juan, *La Conquista...* op. cit., 245 i ss.

⁵⁸⁵ [consigna] dins *LCE* [Madrid], (13 de juny de 1931).

⁵⁸⁶ «Águilas y angulas» dins *LCE* [Madrid], (11 d'abril de 1931).

⁵⁸⁷ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Águila joven» dins *LCE* [Madrid], (28 de març de 1931).

⁵⁸⁸ LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., p. 233.

⁵⁸⁹ SOUTO VILAS, MANUEL, «Juventud y coraje» dins APARICIO, Juan, *La Conquista...* op. cit., p. 152 i ss.

Espanya hauria estat intrínsecament catòlica des d'un primer moment; mentre que a *La Conquista del Estado* s'apostava per un Estat totalitari que no tingués cap límit imposat pels poders catòlics.⁵⁹⁰

Sigui com sigui, l'any 1930, Ledesma Ramos havia escrit que la nova era, que seria jeràrquica, ordenada i sistemàtica, tornaria a ser catòlica, perquè precisament així, s'havia organitzat sempre l'Església.⁵⁹¹ A 1932, després del pacte amb les JCAH, va escriure que el catolicisme podia ser un poderós instrument per a la nacionalització de masses.⁵⁹² Va defensar la religió des d'un punt de vista utilitarista tal com ho havia fet Charles Maurras. Mentrestant, a *Libertad* estaven satisfets que el discurs jonsista aclarís que el catolicisme era la forma de ser d'Espanya.⁵⁹³

En quart lloc, el passat i el futur es van equilibrar en la comunicació de la formació política. A *Libertad* van insistir en la teoria de la conspiració, en la qual la contemporaneïtat era descrita com el moment de declivi per a Espanya.⁵⁹⁴ Per tant, hi hauria un moment d'utopia en el passat.⁵⁹⁵ Emiliano Aguado va escriure el mateix a la revista feixista de Madrid.⁵⁹⁶ Aparicio hi subratllava la connexió del bon patriota amb un passat mític: «Nuestra sangre es eterna y antigua, como el sol, el amor y la mar, por la gloria de siglos de España, no parar hasta conquistar (...). El pasado no es peso ni traba, sino afán de emular lo mejor. Viviremos la gesta del héroe con orgullo, soberbia y pasión. Adelante

⁵⁹⁰ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La revolución en marcha» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos...* op. cit., pp. 173 i s.

⁵⁹¹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «El concepto católico de la vida» dins *La Gaceta Literaria* [Madrid], (15 de setembre i 15 d'octubre de 1930).

⁵⁹² Ledesma Ramos va pensar que l'Església podria ser un poderós aliat pel feixisme i en contra de la Segona República espanyola. Sobre aquest tema: FRÍAS GARCÍA, María del Carmen, *Iglesia y constitución. La jerarquía católica ante la II República*. Madrid: Centro de Estudios políticos y constitucionales, 2000; CASANOVA, Julián, *La Iglesia de Franco*. Madrid: Temas de hoy, 2001; i GOLDHAGEN, Daniel Jonah, *La Iglesia católica y el holocausto. Una deuda pendiente*. Madrid: Taurus, 2002.

⁵⁹³ «Cambio de banderas» dins *Lib* [Valladolid], (31 d'agost de 1931); i «Nuestro saludo» dins *Lib* [Valladolid], (31 d'agost de 1931).

⁵⁹⁴ [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (3 d'agost de 1931); ONAIRAM, «Asesoramiento ridículo» dins *Lib* [Valladolid], (3 d'agost de 1931); «Un ministro de agricultura» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931); «Racha de asesoramientos» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931); «Un sucio negocio masónico» dins *Lib* [Valladolid], (17 d'agost de 1931); i «Ideas y hechos. Adiós mi dinero» dins *Lib* [Valladolid], (12 d'octubre de 1931).

⁵⁹⁵ «Mañana hace un año que *Lib* empezó a publicarse» dins *Lib* [Valladolid], (13 de juny de 1932); REDONDO, Onésimo, «Hacia el sovietismo» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...* op. cit., p. CLXXXIV i ss; i REDONDO, Onésimo, «La deserción de los periodistas» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...* op. cit., p. LXIX i ss.

⁵⁹⁶ AGUADO, Emiliano, «La realidad política» dins *LCE* [Madrid], (3 d'octubre de 1931).

muchachos reunidos por la lanza y la furia del Cid, tras su fama marchad adelante, que la raza prosigue su fin».⁵⁹⁷ El pretèrit era l'espai que privilegiaven a *Libertad*.⁵⁹⁸ Però també van començar a escriure sobre el futur.⁵⁹⁹ Bedoya, per atrapar el futur, ordenava: «miremos a la España grande, a la España inmortal, a nuestra época de oro, a la tradición».⁶⁰⁰

A *Libertad* van escriure un text per saludar els col·legues de *La Conquista del Estado*: «Ya estamos unidos para la aventura definitiva (...). Sobre los tres mares hispanos definirán las proas de las Tres Carabelas legendarias rutas inéditas (...). Llegará el día en que los cuatro vientos repetirán que el Imperio Español no tiene fin y quedará hecho realidad el Gran Mandato histórico que pesa sobre la raza. Y ese día, amigos, será nuestro porque estamos henchidos de una infinita voluntad y el germen de los siglos ha llenado de esencias españolas nuestras almas. A conquistar ese día por España y para España. La sombra inmortal del gran Carlos el Emperador presidirá nuestra empresa y nos dará el hombre que nos guía las altas cumbres que presentimos. La Cruz y la Espada de nuestros abuelos tornan a alzarse sobre el horizonte hispano. ¡Compañeros, hasta el Gran Día! ¡Viva el Imperio Español!».⁶⁰¹ L'himne de les JONS de Juan Aparicio, del grup La Conquista del Estado, volia tornar al «día en que los cuatro vientos repetirán que el imperio español no tiene fin».⁶⁰²

La revolució que Ledesma Ramos havia intentat definir, a partir de termes actuals o contemporanis, va adquirir dosis importants de sacralització d'un temps passat idolatrat. Es va elaborar un missatge amb una imatge immòbil d'Espanya: civilitzadora, espiritual, cristiana i imperial.⁶⁰³ El passat havia de servir per trobar la ruta del futur, mentre que el futur havia de ser un retorn al passat.⁶⁰⁴

⁵⁹⁷ APARICIO, Juan, «Himno de nuestras falanges de combate... op. cit.

⁵⁹⁸ De BEDOYA, Javier M., «Los que no tienen derecho a la libertad» dins *Lib* [Valladolid], (2 de maig de 1932).

⁵⁹⁹ «La revolución hispánica» dins *Lib* [Valladolid], (27 de juliol de 1931).

⁶⁰⁰ De BEDOYA, Javier M., «La fuerza del pasado» dins *Lib* [Valladolid], (1 de febrer de 1932).

⁶⁰¹ «A los camaradas de "La Conquista del Estado"» dins *Lib* [Valladolid], (10 d'agost de 1931).

⁶⁰² APARICIO, Juan, «Himno de nuestras falanges de combate... op. cit.

⁶⁰³ «Para después del fracaso... op. cit; i «Pedimos ayuda» dins *Lib* [Valladolid], (4 de gener de 1932).

⁶⁰⁴ LAUTAURIO, «La tradición social» dins *Lib* [Valladolid], (20 de juliol de 1931); «Nuestro día» dins *Lib* [Valladolid], (2 de maig de 1932); i REDONDO, Onésimo, «Un crimen masónico. Imperialismo» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía ...* op. cit., pp. CIV i s.

6 El cop d'estat del general Sanjurjo

Ledesma Ramos va continuar insistint que el món vivia un moment de transició i va utilitzar la noció d'empresa comuna d'Ortega y Gasset per convertir-la en un somni boig de megalomania molt optimista amb les possibilitats d'Espanya.⁶⁰⁵ La violència, que Ledesma Ramos havia teoritzat com a component creador de noves realitats polítiques, va trobar en l'odi quotidià contra els enemics polítics a *Libertad* una força inesperada. La religió catòlica va definir Espanya i, a la vegada, va ser utilitzada per a la nacionalització de les masses. El feixisme fou, com diu Javier Cercas, una estètica i una ideologia «hechas de deliberado confusionismo ideológico, de mística exaltación de la violencia y el militarismo de cursilerías esencialistas que proclamaban el carácter eterno de la patria y de la religión católica».⁶⁰⁶

El propòsit de Ledesma Ramos havia estat tenir un nucli reduït feixista que pogués tenir el suport de forces reaccionàries i autoritàries, però el fet és que el nou discurs feixista va convèncer la gent de *Libertad* que hi va trobar una manera més òptima per continuar defensant els principis i valors que havien reclamat fins llavors. Espanya va ser definida com el producte de la potència conqueridora de Castella i l'anticatalanisme en ascens pel procés estatutari va ser un dels missatges més explotats pel grup. Les teories de la conspiració i de la conflagració mundial, finalment, no van ser contradictòries i el missatge nuclear de les JONS va articular-les de manera complementària entre les dues parts. Espanya es podia sumar a un canvi mundial a favor del totalitarisme a partir del nacionalisme, fet que li permetria tornar a un estadi de grandesa com el d'antuvi, com el que hauria tingut abans de la conspiració semítica portada a terme durant la contemporaneïtat.

⁶⁰⁵ GALLEGO, Ferran, «Ángeles con espadas. Algunas observaciones sobre la estrategia falangista entre la revolución de octubre y el triunfo del Frente Popular» dins GALLEGO, Ferran i MORENTE, Francisco, *Fascismo en España...* op. cit., pp. 179 i ss. La reiteració de la paraula unitat pot comprovar-se a les obres completes de PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas*. Madrid: Ediciones de la Vicesecretaría de educación popular de FET de las JONS, 1945. O bé a les publicacions periòdiques següents: *Falange Española, Arriba, Patria, No Importa*, entre d'altres, del grup Falange durant la Segona República.

⁶⁰⁶ CERCAS, Javier, *Soldados de Salamina*. Barcelona: Tusquets, 2001, pp. 82 i 84-85. Sobre aquesta qüestió és també interessant GRACIA, Jordi, «Fascismo y literatura o el esquema de una inmadurez» dins GALLEGO, Ferran i MORENTE, Francisco, *Fascismo en España...* op. cit., p. 109 i ss.

A octubre de 1931, es va deixar de publicar la revista *La Conquista del Estado* per problemes econòmics i la censura de les autoritats republicanes. El grup de les JCAH va continuar gaudint de completa independència, la qual cosa és comprovable pel manteniment dels punts centrals de caire reaccionari en el seu discurs teòric, o bé pel fet que participaren a les conspiracions i el cop d'estat del general Sanjurjo, mentre que no ho feren ni Ramiro Ledesma Ramos ni la resta del grup de La Conquista del Estado.⁶⁰⁷ Després del 10 d'agost de 1932, Onésimo Redondo es va haver d'exiliar a Portugal. Creuà la frontera amb Eduardo Martín Alonso i Francisco Praga. Durant uns mesos va viure a Curia, on va ser acollit per jesuïtes. Mentre era a l'exili, va tenir la seva primera filla. Fins a octubre de 1933 no va poder tornar a Espanya.⁶⁰⁸ La publicació *Libertad* va ser suspesa per ordre governativa i, en absència de Redondo, es va editar *Igualdad*. Ledesma Ramos, encara que no s'hi havia involucrat, va ser capturat a conseqüència del cop d'agost i va tornar a passar unes setmanes a la presó. Les JONS no es presentaren a les eleccions de 1933 per manca de recursos i d'efectius, a excepció d'un militar jonsista d'Extremadura que no va ser escollit.

El dos d'abril de l'any 1932, Ledesma Ramos pronuncià unes paraules a l'Ateneu madrileny. En principi, havia de ser una conferència titulada «Fascismo frente a marxismo». Va dir una frase que es va reproduir a la premsa el dia següent: «Sólo en la mente de un judío como Marx puede fraguarse el internacionalismo».⁶⁰⁹ Les increpacions constants del públic, aviat van impedir que pogués desenvolupar els seus arguments. Hi havia anat vestit amb els colors de l'anarquisme, camisa negra i corbata roja. El titular del dia següent deixava clar que l'aparença era la del grup de La Conquista del Estado, però que la retòrica ja era la d'un dels cabdills de JONS.

A Espanya, la dreta autoritària començà a donar símptomes d'haver superat el cop de la caiguda del Directori i es preparava per poder presentar batalla en democràcia. A Alemanya, el 27 de gener de 1932, Hitler obtenia un suport gens

⁶⁰⁷ Falange Española de las JONS, *Web dedicada a Onésimo Redondo*. Madrid: Falange Española de las Jons <<http://www.falange.info/onesimoredondo/vida.htm>> [Consultat el dia 14 de març de 2005].

⁶⁰⁸ MÍNGUEZ GOYANES, José Luis, *Onésimo Redondo (1905-1936)*... op. cit.

⁶⁰⁹ LANZAS, Roberto (pseudònim de LEDESMA RAMOS, Ramiro), *Fascismo en España*. Madrid: La Conquista del Estado, 1935, p. 83.

menyspreable de l'electorat.⁶¹⁰ A França, durant aquells mesos, es van viure les jornades protagonitzades per la Lliga d'excombatents a l'entorn del coronel La Rocque i el moviment camperol xovinista dirigit per Dorgères.⁶¹¹ Günter Grass afirmava sobre 1932: «Tenía que ocurrir algo».⁶¹²

En aquells mesos d'exili, alguns monàrquics i capitalistes adinerats començaren a moure fils per organitzar un partit feixista sòlid a Espanya. Ledesma Ramos no havia pogut articular un moviment de masses i, sense això, no era possible fer la revolució. El 1932 havia estat un any dolent. Així ho explicà el mateix protagonista: poca activitat, problemes econòmics, abandó de l'oficina a l'avinguda Eduardo Dato: atès que no eren ni vint-i-cinc militants inscrits, no es podien fer ni fulles de propaganda.⁶¹³

⁶¹⁰ HITLER, Adolf, «Un indomable espíritu agresivo» dins VVAA, *Los discursos del poder*. Barcelona: Belacqva, 2003, p. 103 i ss.

⁶¹¹ GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 115 i ss; i PAXTON, Robert O., *Le temps des chemises vertes: révoltes paysannes et fascisme rural*. París: Editions du Seuil, 1996.

⁶¹² GRASS, Günter, *Mi siglo*. Madrid: Santillana, 1999, p. 133.

⁶¹³ LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?: sus orígenes, su desarrollo, sus hombres*. Madrid: La Conquista del Estado, 1935, pp. 78 i ss.

De la cultura a la política feixista

1 Luys Santa Marina i Azor

1.1 L'escriptor Luys Santa Marina

Luis Narciso Gregorio Santamarina va néixer a Santander, en el poble de Colindrés, el dia 4 de gener de l'any 1898.⁶¹⁴ Anys més tard es va fer dir Luys – tal com s'escrivia durant el segle XVI– Santa Marina. Va estudiar el batxillerat a Santander i Dret a Oviedo, tot i que quan va traslladar-se a Madrid va abandonar els estudis. L'any 1980, durant la nit de diumenge a dilluns, a cavall entre el 14 i 15 de setembre, va morir. Rafael García Serrano, amic seu, va publicar aleshores aquesta necrològica que ens ajuda a definir la seva narració: «Su manera de escribir parecía nacer en los campamentos de Isabel la Católica, entre los tercios del Gran Capitán, entre los artesanos que labraban la piedra para las fachadas platerescas, y Luys semejaba un fraile de Cisneros, un capitán en Granada, un amigo de Vázquez de Coronado». Va escriure *Tras el águila del César: elegía del Tercio, 1921-1922* quan, a principi de la dècada de 1920, fou corresponsal al Marroc.⁶¹⁵ Aquest llibre recull una sèrie de relats amb intenció elegíaca i apològica, tot plegat regat de tremendisme brutal i

⁶¹⁴ GORDILLO COURCIÈRES, José Luís, *Luys Santa Marina*. Madrid: Actualidad militar, 2002.

⁶¹⁵ SANTA MARINA, Luys, *Tras el águila del César: elegía del Tercio, 1921-1922*. Barcelona: Yunque, 1939. És una edició posterior, la primera és de l'any 1924.

violent.⁶¹⁶ Amb tot, el text va ser polèmic i va estar prohibit durant la Dictadura de Primo de Rivera, la Segona República i el Franquisme. La qüestió marroquina va continuar formant part de la seva literatura a *Tetramorfos*, en què escriu, també, de manera sinistra i sàdica.⁶¹⁷

A la segona meitat de la dècada de 1920, va anar a viure a Barcelona, en un pis al carrer Ferran on guardava textos del segle XVI i XVII de Francisco de Aldana, de Fernando de Herrera, de Francisco de Rioja, de Fray Antonio Guevara o de Baltasar Gracián. Al final de la Rambla de Barcelona, en el cafè Lyon, es reunia amb Martí de Riquer, Max Aux, Guillermo Díaz-Plaja, Juan Ramón Masoliver, Fèlix Ros i Xavier de Salas. Allà inicià un cicle de biografies dedicades a Isabel la Catòlica, publicada l'any 1928, a Joana d'Arc, el 1929, i al cardenal Cisneros, el 1933.⁶¹⁸ Caracteritzava els personatges com a herois, dipositaris de les virtuts i valors patris més importants. Van ser escrits com si en fos un cronista del moment.⁶¹⁹ La passió pel castellà del segle XV i XVI i l'erudició sobre sintaxi i altres camps específics del saber d'aquell temps, com el de les armes o el de la marineria, li comportaven que aconseguís transmetre i descriure un escenari de fort regust històric. *Labras heràldicas montañesas*, de 1928, era un tractat d'heràldica de la seva terra natal. Amb Andrés Manuel Calzada Echevarría, a final de la dècada de 1920, va escriure *Estampas de Zurbarán*.⁶²⁰ Durant la dècada de 1920, havia escrit un seguit de retrats històrics sobre la història d'Espanya per tal de descriure'n el seu temperament i manera de ser.

1.2 Un ocell a les altures anomenat Azor

El 15 d'octubre de 1932, a la ciutat comtal, va sortir publicada, per trenta cèntims l'exemplar, la revista *Azor* de Santa Marina, de José Jurado Morales,

⁶¹⁶ RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, Julio, *Literatura fascista española. Volumen II. Antología*. Madrid: Akal, 1987, p. 40.

⁶¹⁷ SANTA MARINA, LUYs, *Tetramorfos (de las memorias de César Gustavo de Gimeno)*, Madrid: Nuevos Novelistas Españoles, 1927.

⁶¹⁸ SANTA MARINA, Luys, *Vida de Isabel la Católica*. Barcelona: IG Seix Barral Hnos, 1943, *Vida de Juana de Arco*. Barcelona: IG Seix Barral Hnos, 1942, i *Cisneros*. Barcelona: Yunque, 1939.

⁶¹⁹ CARBAJOSA, Mónica y CARBAJOSA, Pablo. *La corte literaria de José Antonio...* op. cit.

⁶²⁰ SANTA MARINA, Luys, *Tetramorfos...* op. cit.; SANTA MARINA, Luys i CALZADA ECHEVARRÍA, Andrés Manuel, *Estampas de Zurbarán*. Barcelona: Canosa, 1929.

d'Andrés Manuel Calzada, de Félix Ros, de Díaz-Plaja i de Max Aub.⁶²¹ Per a José-Carlos Mainer, va començar essent una publicació que difonia un republicanisme autoritari que derivà en feixisme.⁶²² Es publicaven ressenyes de llibres, de poemes i de crítiques a pintors i a escultors. En l'àmbit polític havia estat poc definida durant els primers números. Estava tenyida d'un cert pluralisme. Hi havia textos de Max Aub, poemes de Gerardo Diego, elogis a Ramón J. Sender per la seva obra *Siete domingos rojos*, alguna anàlisi marxista de Joaquín Balduch, textos liberals i melancòlics d'Agustí Calvet a *Gaziel*, entre d'altres. La revista apareixia mensualment, encara que a vegades alguns números es van retardar i van aparèixer cada dos mesos. Això, que succeí per primer cop en el número 12, esdevingué reiteratiu a partir del número 15. La redacció es trobava en el número 60 del carrer d'Aragó a Barcelona. A la revista no hi figurava el nom d'un director, però l'ànima del projecte era Luys Santa Marina.

En el primer número proclamaren que com l'ocell, *Azor*, miraria el món des de les altures, sense passió política i amb objectivitat. Díaz-Plaja va declarar que la revista estaria plena de poesia, de cultura i de lletres.⁶²³ Tot plegat era un anacronisme ja que l'avantguarda literària havia estat superada a començaments de la dècada pel compromís de la política. Així, la situació anà canviant i *Azor* va anar donant protagonisme a un conjunt imaginari de valors associats al nacionalisme i al projecte feixista a Espanya. En els primers números del mensual, per exemple, Otelio redactava crítiques de pel·lícules. Denunciava l'empremta estrangera en el cel·luloide i reclamava més presència

⁶²¹ Max Aub va néixer a París a 1903. La seva mare era francesa, però de família saxona, i el seu pare alemany nascut a Baviera. A 1914, la Primera Guerra Mundial va atrapar el pare a València i, com que era alemany, no va poder tornar a França. Max Aub va arribar a Espanya amb la mare i va aprendre ràpidament l'idioma. Va estudiar a l'Escola Moderna, a l'Aliança Francesa i a l'Institut Lluís Vives, on va cursar els estudis secundaris. Va fer amistat amb la família Gaos, amb Manuel Zapater, Fernando Dicenta, Juan Gil-Albert i Juan Chabás. Des de 1920, va viatjar en diferents ocasions a Catalunya com a comercial i, a partir de 1922, va viure a Barcelona, on va conèixer a Joan Salvat-Papasseit. A 1928, va fer-se militant del PSOE. Durant aquests anys, va escriure *El desconfiado prodigioso* (1924), *Espejo de avaricia* (1927), *Narciso* (1928) i *Luis Álvarez Petreña* (1934). Durant la Segona República, Max Aub era amic de Luys Santa Marina i va decidir participar a la revista *Azor*. Hi va escriure diferents capítols d'una història novel·lada.

⁶²² MAINER, José-Carlos, *La Corona hecha trizas: 1930-1936*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, 1989.

⁶²³ DÍAZ PLAJA, Guillermo, «La cabeza a pájaros» dins *Azor* [Barcelona], (15 d'octubre de 1932).

espanyola en la posada en marxa dels films a l'Estat.⁶²⁴ Es va reivindicar insistentment la literatura espanyola, així com l'esport, la pintura, l'escultura o l'arquitectura nacionals. El projecte cultural d'*Azor* no es va amagar mai de participar d'un nacionalisme espanyol. Des dels poemes fins a les ressenyes de pel·lícules, des de la literatura fins a l'arquitectura, es parlava de l'amor incondicional a Espanya. Aquest sentiment, a més, tenia una forta càrrega castellanista. Espanya era el producte de la seva regió central.

1.3 Espanya castellana, un pont al passat

A la revista van ser recurrents les descripcions de paisatges castellans. Hi era present la influència de les generacions del 98 i del 14: Miguel de Unamuno havia deixat escrit, a finals de segle XIX, que «podrá ser estrecho, pobre, raquítrico, el concepto de patria que tenga el aldeano, que nunca ha visto más allá del horizonte de su aldea; pero es, sin duda alguna, un concepto profundamente histórico, un *hecho* histórico, no un *suceso* más o menos durable. En él se conservan las raíces vivas, sensitivas y concretas del patriotismo».⁶²⁵ Ortega y Gasset havia definit Espanya com una idea de Castella: «La “España una” nace (...) en la mente de Castilla» havia publicat a *España invertebrada*.⁶²⁶ Castella, doncs, era considerada com la forjadora de la pàtria. Azorín havia dedicat un llibre sencer a escriure sobre Castella: la definia com una terra pobre on s'havia aturat el temps. Descrivia els camperols com a treballadors incansables i austers. Parlava dels paisatges com a paratges secs i tristos, durs i indomables, però eterns, infinits, heroics i imperials.⁶²⁷

A *Azor* es va escriure que a Castella s'havien conservat les característiques definidores d'Espanya, com als pobles d'Unamuno on habitava la intrahistòria.⁶²⁸ Santa Marina afirmava que «Batida por los cuatro vientos, la ancha Castilla de horizontes claros, hace a los hombres y los deshace, cierto;

⁶²⁴ FD, «Obras de José Ortega y Gasset» dins *Azor* [Barcelona], (15 de desembre de 1932); Otelio, «Cine. Barcelona para extranjeros» dins *Azor* [Barcelona], (15 de gener de 1933); i «Exposición de “cactus” de Santiago Santana» dins *Azor* [Barcelona], (15 d'abril de 1933).

⁶²⁵ UNAMUNO, Miguel, «La crisis del patriotismo» dins UNAMUNO, Miguel de, *Obras completas...* op. cit., p. 11.

⁶²⁶ ORTEGA Y GASSET, José, *España invertebrada...* op. cit., p. 40.

⁶²⁷ AZORÍN, *Castilla*. Madrid: Espasa Calpe, 2001.

⁶²⁸ «Añoranzas de José Nogales, *Tipos y costumbres*. 1900» dins *Azor* [Barcelona], (15 d'abril de 1933).

pero antes de deshacerlos y reincorporarlos a su savia, los ha troqueado libres de angosturas y miopías. Y es buena turquesa: su cuño no se borra nunca, y venga el viento de donde viniere, se vuelve castellano sobre su regazo (...). Castilla sigue impertérrita en el tuétano de esta revista, “que es más bien una antología” o “un buen libro”, *as you like it*».⁶²⁹ Castella mantenia un vincle amb els anys daurats de l'imperi antic. Guillermo Díaz-Plaja fou un habitual col·laborador del mensual.⁶³⁰ Analitzava la poesia de Góngora i de Quevedo, tot subratllant-hi el dolor per Espanya i les derrotes de la pàtria a l'estranger. Hi va cercar l'inici d'una gran davallada de pèrdues, de degeneracions i de decepcions. Reclamaren les ànsies de viure, l'esperit vital i violent dels homes que van forjar l'imperi. La diferència entre el passat i el present era abismal. La història va ser pensada com si fos una utopia a la qual calia retornar, quan defensaven l'esperança de recuperar-ne fragments i episodis, quan recopilaven algun romanç antic, quan publicaven textos d'escriptors dels segle XVI i quan recuperaven refranys de muntanya d'arreu del país.⁶³¹ Manejaven el passat construït per les generacions del 98 i del 14 per transformar-lo en mobilització col·lectiva contra el present.⁶³² I contra la Segona República.⁶³³

1.4 El centre masculí i la perifèria femenina

Azor s'escrivia des de Barcelona, però mai no hi publicaren res sobre Catalunya. Andrés Manuel Calzada va escriure sobre Castella i la perifèria en aquests anys: «No es ajeno a ello que el Renacimiento en la arquitectura y en la escultura se impulsara principalmente en la rellanada de la alta Castilla, donde en arte no cabe mariposear con las modas, como en el Levante siempre más abierto, sino amasarle con el propio sentimiento y sustancia, queriendo asir al par lo impalpable y lo tangible, las cosas huidizas con las perennes, fundiéndolo todo en algo eviterno de superior unidad, relámpago trocado en

⁶²⁹ SANTA MARINA, Luys, «Los cuatro vientos» dins *Azor* [Barcelona], (15 d'abril de 1933).

⁶³⁰ Havia nascut a Manresa l'any 1909 i el 1932 era professor de l'Institut-Escola a Barcelona. Al llarg de la seva vida, va escriure més de dos-cents títols, entre llibres de divulgació, d'assaig i de poesia.

⁶³¹ «Los hombres para la guerra y el mar» dins *Azor* [Barcelona], (15 de desembre de 1932). Hi ha altres exemples en gairebé la totalitat de números de la revista *Azor*.

⁶³² DELGADO, Félix, «Crónica de un paisaje» dins *Azor* [Barcelona], (15 d'octubre de 1932).

⁶³³ [caricatura] dins *Azor* [Barcelona], (15 d'octubre de 1932); i «De torero a Sacristán» dins *Azor* [Barcelona], (15 de març de 1933).

aurora y sol resplandeciente».⁶³⁴ A Llevant i a Aragó, van trobar-hi lirisme, sonoritat, perfum i bellesa, trets que van associar a feminitat; mentre que a Castella hi dedicaven adjectius com duresa, austeritat i solidesa, característiques que vinculaven a masculinitat.⁶³⁵ Aquesta metàfora, entre una Castella masculina i una perifèria femenina, va servir per explicar en nombroses ocasions la unió que va donar lloc al naixement d'Espanya.

Per tant, el centre era l'eix vertebrador d'Espanya, mentre que a la perifèria, hi havia el perill del nacionalisme disgregador: «España es un país que ha dejado de soñar; supo de todas las grandezas, y ahora sus conquistas las hace de los Pirineos para adentro».⁶³⁶ El factor femení romàntic hauria estat la causa del naixement dels separatismes o dels nacionalismes petits. Van acusar les novel·les de Walter Scott de provocar la resurrecció de les nacions mortes. Escriptors bascos, com Navarro Villoslada, o catalans, com Milà i Fontanals, havien estat la conseqüència directa de l'obra del novel·lista escocès. Hauria esperonat l'amor a la petita pàtria i a la regió, a la terra més immediata, i havia despertat una estimació mansa, romàntica i provincial; en definitiva, femenina.⁶³⁷ Van apuntar que la contraposició absoluta d'aquesta ideologia era l'Espanya imperial, masculina. Si el nacionalisme perifèric era provincià i romàntic, l'imperi era grandios i aspirava a la universalitat. Si aquest nacionalisme esperonava la diferència i la divisió, l'ideal imperial construïa grans unitats.⁶³⁸

El gènere, Castella masculina i Catalunya femenina va marcar l'imaginari polític del feixisme durant la Segona República i va ser un apriorisme que es va repetir en moltíssimes ocasions.

⁶³⁴ CALZADA, Andrés Manuel, «Sobre el renacimiento en Castilla» dins *Azor* [Barcelona], (15 de gener de 1933). Era arquitecte i va ser assassinat pels antifeixistes l'any 1938 quan tenia 45 anys.

⁶³⁵ «El arte mudéjar» dins *Azor* [Barcelona], (15 d'abril de 1933).

⁶³⁶ «Perfiles de política» dins *Azor* [Barcelona], (15 d'octubre de 1932).

⁶³⁷ CALZADA, Andrés Manuel, «En el centenario de Walter Scout» dins *Azor* [Barcelona], (15 d'octubre de 1932).

⁶³⁸ SANTA MARINA, Luys, «Marcelino Valencia, *Rastros*» dins *Azor* [Barcelona], (15 de novembre de 1932).

1.5 La religió catòlica i l'antisemitisme de Santa Marina

Andrés Manuel Calzada contemplava la regió central com a creadora d'unitats, com a forjadora d'una Espanya que hauria sabut unir l'espasa i la creu. Definia Castella com una terra de coses eternes, com un lloc on el temps no passava i tot es conservava impol·lut, com a nucli central de la nació catòlica. Santa Marina era tan nacionalista com Calzada, però mai no amalgamà la religió catòlica amb Espanya. Tanmateix, a *Azor* van publicar textos de temàtica catòlica, com si la religió fos un ingredient fonamental per explicar Espanya. *Azor* sempre s'esforçà a trobar constants al llarg del temps, a descriure ponts del present amb el passat. L'art mudèjar, que principalment estava representat per arquitectura amb elements àrabs i cristians, era catalogat de vestigi de la reconquesta, per exemple. Vindicaven que l'imperi espanyol significà l'avanç de la civilització, perquè la religió catòlica havia fet retrocedir els costums bàrbars. L'imperi, pel fet de ser considerat com un moment esplendorós i d'expansió, d'una banda, i d'estar vinculat a la religió catòlica, de l'altra, anava prenent forma com el gran esdeveniment d'epifania de la nació i el moment que el poble va ser més a prop de Déu.

La revista va relatar un amor incondicional cap als aventurers que, amb l'espasa i la creu, anaven a conquerir el món. Fins i tot van relatar, com si ho haguessin viscut, les últimes paraules del soldat espanyol a Flandes, «que aunque muero con solo la cruz de mi espada en la mano, muero por la de mi señor Jesucristo (...). Muero castigando herejes, y a vasallos de mi Rey revelados. Y así confío que me dará Dios su gloria, pues hago su negocio».⁶³⁹ El soldat donà la vida per Espanya i per Déu. Santa Marina va recuperar l'odi als jueus com quelcom indissociablement espanyol. La religió hi jugava un paper notable en tot això: «La judería, la aljamía!... Apretújanse en torno a la Iglesia Mayor, haciéndole higas y berrengues, echándola tufarada de olores carnales, como la cohorte proterva a los penitentes del yermo... ¡Por algo se dijo que tras la casa de Dios mora el diablo!».⁶⁴⁰ Considerava que el desordre espanyol havia començat a arranjar-se amb la Inquisició. En una història imaginada i contada a *Azor*, aquesta institució havia estat la protagonista

⁶³⁹ «Uno» dins *Azor* [Barcelona], (15 de novembre de 1932).

⁶⁴⁰ SANTA MARINA, Luys, «Susona, "la hermosa hembra (1481)"» dins *Azor* [Barcelona], (15 d'octubre de 1932).

d'acabar amb la revolta d'un rabí, anomenat Susón, a Sevilla. Escrivia que la capital andalusa era una rosa amb una corona d'espines: els jueus. L'antisemitisme, doncs, també va ser present a *Azor*.

1.6 La violència i el compromís

El 31 de desembre de 1932 va morir a trets, abatut per la Guàrdia civil, un bandoler a Igualeja, Màlaga. El seu nom era Francisco Flores Arocha. «Vinieron por él doscientos y no habrían de llevársele hasta que parado el pulso del todo se le quedase».⁶⁴¹ Fins llavors havia continuat disparant. La mort era quelcom romàntic i heroic. Un fet ple de valor, d'abnegació, de vitalitat i de joventut. Una acció d'acceptació silenciosa i viril del destí. Van publicar la història d'un soldat derrotat que, quan tornà a casa, el 1898, després d'haver perdut la guerra de Cuba, entrà en una església i començà a disparar contra tothom. Exclamava: «¡A trabajar gandules que por vuestra culpa se ha perdido Cuba!».⁶⁴² Santa Marina va afirmar que l'anarquisme era una de les modalitats o formes de fer política que podia considerar-se genuïnament espanyola.⁶⁴³ En efecte, l'anarquisme havia tingut una especial importància a Espanya. En cap país europeu aquest corrent polític no era tan notori ni disposava de tants actius durant l'època d'Entreguerres com a la península. Aquest fet fa pensar que, probablement, Ledesma Ramos també tenia la convicció, com Santa Marina, que l'anarquisme era un moviment que, d'una manera o d'una altra, connectava amb el ser o el geni hispà.

En el número sis de la revista, es va escriure que s'havien compromès i que no es mantindrien el marge de la politització del moment: «Peleador de suyo, está siempre dispuesto para dejar su cetro en rumbo de valentía (...). Si alguien pretendiera humillarle confundiéndolo con atahorma, budalón, aguilucho... o murciélago, que tan ciegos los hay. Con pocas plumas, cierto, pero con mucho ánimo, nunca pequeño, nunca Azorín».⁶⁴⁴ Ara ja no es definien com a objectius ni neutrals, sinó que reivindicaven tenir un perfil ben definit i estaven disposats

⁶⁴¹ «Romance de Francisco Flores Arocha» dins *Azor* [Barcelona], (15 de gener de 1933).

⁶⁴² «Academiquerías» dins *Azor* [Barcelona], (15 de febrer de 1933).

⁶⁴³ SANTA MARINA, Luys, «Crítica de Enrique de Juan, *España en Romance*» dins *Azor* [Barcelona], (15 de novembre de 1932).

⁶⁴⁴ «Las seis mudas de *Azor*» dins *Azor* [Barcelona], (15 de març de 1933).

a utilitzar la violència. L'astor ja no volava des de les altures, sinó que es barallava, amb orgull, des de la pròpia identitat. No evitaren fer una referència negativa a Azorín, intel·lectual que efectivament tingué reputació de tenir poca valentia política i un cert arribisme al poder. Per tant, el passat nacional imaginat va anar guanyant espai a la publicació i el lector, en algun moment, va poder començar a dubtar de si parlaven del passat o del que volien fer en un futur. Van anar editant textos i poemes que tenien el vigor, la sang, la joventut i la vitalitat com a objectes literaris. La política va anar guanyant més pes amb el transcórrer dels dies.

Azor va donar a Falange Española un pòsit literari imaginari de la Castella imperial, històrica i heroica, que s'havia llançat al món per conquerir-lo amb valentia i abnegació.

1.7 Luys Santa Marina s'afilia a Falange Española

L'empresa cultural *Azor* va esdevenir política per amor a Espanya. El context polític de Catalunya i el continu diàleg crispat amb l'Estat van empènyer Santa Marina a crear una publicació que aglutinés un seguit de textos sobre art o història, llibres o pintures favorables a Espanya. A la regió on se subratllava la diferència, la revista incidia en la unitat; on s'utilitzava sovint la paraula llibertat, el butlletí escrivia sobre el dret de conquesta viril i el poder imperial espanyol; on el «nosaltres» sovint volia dir catalans, a *Azor* sempre significava espanyols. El grup a l'entorn de Santa Marina era una alternativa nacionalista espanyola en un context territorial en què hi havia el nacionalisme català rival. Uns oferien una història de resistència i els altres una de victòries de conquesta. *Azor* era una reivindicació d'Espanya quan el nacionalisme català governava a la Generalitat i es portava a terme el procés estatutari.

A gener del 1933, Santa Marina va publicar que sentia una profunda admiració per Mussolini, «estremecido de presentimientos y corazonadas». Va definir-lo com un home de veritat amb un concepte auster i grandios de la pàtria, «de la cual las vidas de todos son partículas, hojas efímeras como el árbol homérico». El definia com un líder capaç de dirigir les masses amb passió i exaltació a Itàlia. Tenia el carisma per aconseguir el suport de les multituds. Transmetia fe i

entusiasme, camaraderia i lideratge. Va definir-lo com un seguidor de l'obra de Jesús i de Juli Cèsar.⁶⁴⁵ Sempre havia estat un defensor de l'ordre, de la jerarquia i del classicisme.

Aquell any, Santa Marina s'havia afiliat a Falange Española i *Azor* ja no era una revista que pogués reclamar-se com a imparcial o neutral. Santa Marina va ser una de les plomes destacades del primer feixisme espanyol. Quan va ingressar al grup feixista, acudia a les reunions vestit de blau maó, fins i tot abans que haguessin aprovat la camisa oficial. Aquest costum podria haver estat originat per la relació que havia mantingut amb *La Traza*, grup feixista que actuava a Barcelona a principis de la dècada de 1920.⁶⁴⁶ Des d'un primer moment, a Falange Española, va voler introduir components simbòlics, que tenien molt a veure amb l'estetització de la política. Amb Santa Marina, el feixisme adquireix uns tons de propaganda melancòlics.

Era un ultranacionalista espanyol convençut, que va escollir militar en un partit minoritari. I ho va fer en una zona geogràfica difícil pel feixisme, perquè el nacionalisme catalanista encara deixava menys espai a aquest tipus de proposta política, i perquè a Catalunya encara hi tenien menys actius que en d'altres regions d'Espanya. Santa Marina va ser un dels fundadors de Falange Española al principat i, en diferents ocasions, va disputar el lideratge a Roberto Bassas. No es van entendre mai: Bassas havia estat un nacionalista català d'esquerres que va passar-se a les files de l'ultranacionalisme espanyol, totalitari i imperialista.⁶⁴⁷ A Catalunya, durant la Segona República, va constituir-se una secció femenina de la Falange catalana, que va dirigir Sabina González de Carranceja, la filla de la qual, Josefa, seria la futura dona de Santa Marina. La seu de la Falange Española a Barcelona era el Centre d'Esports Olímpics, número 46 del carrer Rossich. Sempre foren quatre gats, tot i que van aconseguir noves afiliacions després dels esdeveniments del 6 d'octubre de 1934, quan Lluís Companys va proclamar l'Estat català dins una República federal espanyola. El nacionalisme espanyol, doncs, va ser un factor clau de feixistització en el grup de Barcelona que encapçalava Santa Marina.

⁶⁴⁵ SANTA MARINA, Luys, «Emil Ludwig, *Conversaciones con Mussolini*» dins *Azor* [Barcelona], (15 de gener de 1933).

⁶⁴⁶ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 180.

⁶⁴⁷ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 204.

2 El madrileny errant, Ernesto Giménez Caballero

2.1 Infància i joventut

Ernesto Giménez Caballero va néixer el 2 d'agost de 1899 a Madrid.⁶⁴⁸ El seu pare va ser un emprenedor amb negocis d'arts gràfiques: tenia una impremta humil al carrer Huertas de Madrid, a la casa on es creu que va viure Miguel de Cervantes. La seva mare era filla d'una família de propietaris agrícoles amb ascendència a Talavera de la Reina, on Giménez Caballero va passar llargues èpoques durant la infantesa. A Madrid, tenien la llar familiar al carrer Duque de Rivas, a prop de la catedral de San Isidro. Era el més gran de quatre germans, dos nois i dues noies. Durant la dècada de 1920, el pare era propietari d'una fàbrica de paper a Cegama (Guipúscoa, vinculada al *holding* de la Papelera Española) i d'una impremta al carrer Canarias. La família va anar a viure al carrer de Cañizares, al costat de la parròquia de San Sebastián. Al cap de poc temps, tornaren a traslladar-se a un edifici de luxe a la Plaza de las Cortes. Allà hi vivia Juan March. Tot i que el pare va apuntar-lo a cursos sobre arts gràfiques, mentre estudiava el batxillerat a l'Institut de San Isidro, no va continuar el negoci familiar. En tot cas, la projecció paterna, sí que li serví per acostar-se al món literari i editorial.

Va estudiar en un col·legi catòlic de monges i, amb el temps, va escriure que havia rebut el catolicisme com una herència: «acepto la religión católica no sólo porque objetivamente la crea superior a otras, sino porque además forma parte de mi herencia».⁶⁴⁹ Això no obstant, Lucy Tandy, en el seu estudi de 1932, assenyalà que l'ambient catòlic no era gaire intens a la família de l'escriptor madrileny.⁶⁵⁰ Fos com fos, el primer d'octubre de l'any 1931, enmig del brogit a favor de la laïcització del republicanisme i del socialisme, afirmava a *La Gaceta Literaria* que no hi havia res tan europeu com la religió catòlica. Va escriure: «!Qué hermoso, qué hermoso, qué europeo y qué magnífico es el catolicismo!

⁶⁴⁸ SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero...* op. cit. Hi ha un text antic que dóna diferents informacions personals sobre la vida de Giménez Caballero: TANDY, Lucy, *Ernesto Giménez Caballero and «La Gaceta Literaria»*, Oklahoma: University of Oklahoma, 1932 (memoria de llicenciatura); citat a SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero...* op. cit.

⁶⁴⁹ FOARD, Douglas W., *Ernesto Giménez Caballero, o la revolución del poeta...* op.cit. pp. 8 i 9.

⁶⁵⁰ SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero...* op. cit., p. 26.

¡Qué tecnicismo fino del alma esta religión que significó y significa aún el triunfo de Europa!».⁶⁵¹

Va ser un escriptor precoç. Va publicar el seu primer poema amb només quinze anys a *Blanco y Negro*, titulat «Siglo de oro».⁶⁵² L'any 1916, va matricular-se a la Universitat de Madrid, a Lletres i Filosofia. El 1918, va publicar tres ressenyes de llibres, un comentari i dos articles a la revista *Filosofía y Letras*.⁶⁵³ Pedro Sainz Rodríguez n'era el director i hi col·laboraven Luis Morales Oliver, Florencio Porpeta, Luis Antón Oneca, Vicente Aleixandre, entre d'altres. Enrique Selva ha publicat diferents cartes entre Gecé i Sainz Rodríguez, que evidencien el malestar de Giménez Caballero amb l'individualisme.⁶⁵⁴ L'any 1920, havia acabat els estudis amb notes brillants i es movia pel Centre d'Estudis Històrics, on s'interessava pel teatre de Juan del Encina. Américo Castro, aleshores, va insistir-li que continués els estudis a fora d'Espanya. Per la seva joventut, però, no va ser acceptat a la Universitat de Columbia i, al final, va ser lector d'espanyol de la Universitat d'Estrasburg. A l'inici de la dècada de 1920, va començar un doctorat en lletres. A França, havia estat admès pel professor Eugène Kohler, per ensenyar llengua i literatura castellanès, després d'una recomanació d'Américo Castro.⁶⁵⁵

La revista *Filosofía y Letras* i el Centro de Estudios Históricos representaven dues maneres de fer diferents per les quals Gecé transitava durant aquests anys. La publicació estava aferrada a l'espanyolitat, a la tradició i a la religió catòlica; mentre que el CEH tenia un projecte a favor del liberalisme europeista. A *Memorias de un dictador*, de l'any 1979, explicava que, quan va viure a Estrasburg, havia escrit una novel·la anomenada *El fermento*, en la qual havia relatat que els seus «genes berberiscos» havien estat equilibrats pel sentiment d'uropeïtzació.⁶⁵⁶ Va escriure les «Notas Alsacianas» publicades a *El Sol*. Al maig de 1921, va complir el servei militar al Marroc com a «soldado de cuota»

⁶⁵¹ FOARD, Douglas W., *Ernesto Giménez Caballero, o la revolución del poeta...* op. cit. p. 11.

⁶⁵² SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero...* op. cit., p. 27; i TANDY, Lucy, *Ernesto Giménez...* op. cit., p. 31.

⁶⁵³ ALTÉD VIGIL, Alicia, *La revista «Filosofía y Letras»*, Madrid: Alianza, 1988.

⁶⁵⁴ SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero...* op. cit., p. 33.

⁶⁵⁵ VVAA, *Proyecto Filosofía en español*, Oviedo, <www.filosofia.org>, [consultat 09 de març de 2009].

⁶⁵⁶ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Memorias de un dictador*. Barcelona: Planeta, 1979.

durant dos anys. Va ser allà on va escriure el llibre *Notas marruecas de un soldado*, que va aportar-li fama i prestigi com a escriptor.

2.2 El servei militar, la guerra i les Notas marruecas

Les *Notas marruecas*, llibre que parafrasejava el títol de José Cadalso, van aparèixer l'any 1923. Va ser editat a la impremta del pare amb cinc-cents exemplars i publicat per capítols a *El Liberal*, periòdic bilbaí, del qual Indalecio Prieto en va ser director i propietari. Miguel de Unamuno no tardà en expressar-li suport i a citar-lo en un article a la revista *España*.⁶⁵⁷ Indalecio Prieto va dedicar-li una ressenya a *El Socialista* i Ramón Gómez de la Serna va lloar-lo.⁶⁵⁸ Eugeni d'Ors va escriure: «Las (sic!) *Notas marruecas de un soldado*, de Jiménez (sic!) Caballero (...) nos importan tres veces: como obra literaria, como documento de historia y como síntoma nacional (...) ¡Cuidado jefes! Ya los ojos de vuestros soldados son vuestros jueces (...). Las figuras del delito tal vez comenzarán a traducirse, simplemente, en figuras de artículo y de cuento. ¿Y qué? Acaso un día, con pruebas de artículos o cuentos, pronunciará su fallo la historia, o la revolución».⁶⁵⁹ Aquest llibre, segons José-Carlos Mainer, s'inclogué en la tradició liberal nacional, perquè opina que, juntament amb *Imán* de Ramón J. Sender, era el millor llibre escrit en castellà sobre la Guerra del Marroc.⁶⁶⁰

Era un text ple d'una profunda amargor contra l'Espanya oficial. Una obra tenyida de regeneracionisme i d'influències tant de Costa com de Ganivet.⁶⁶¹ Europa s'havia llançat a l'imperialisme i Espanya no estava a l'alçada. Pretenia que Marroc fos un objectiu i pensava que això aportaria unitat. González Cuevas afirma que Giménez Caballero va trobar que «la guerra tenía, en fin, la virtud de inducir a la patria; y, sobre todo, la de unificar a gentes diversas social

⁶⁵⁷ SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero...* op. cit., p. 42 i UNAMUNO, Miguel de, «Cola de humo» dins *España* [Madrid], (7 d'abril de 1923).

⁶⁵⁸ PRIETO, Indalecio, «Leyendo un libro. *Notas marruecas de un soldado*» dins *El Socialista* [Madrid], (15 de març de 1923).

⁶⁵⁹ D'ORS, Eugeni, «Palique» a *Nuevo Mundo* [Madrid], (9 de març de 1923).

⁶⁶⁰ MAINER, José-Carlos, «Ernesto Giménez Caballero o la inoportunidad... op. cit. i SÉNDER, Ramón J., *Imán*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1992.

⁶⁶¹ MAINER, José-Carlos, «Ernesto Giménez o la inoportunidad... op. cit. p. XXXIV.

y regionalmente en una “empresa común y nacional”». ⁶⁶² El llibre contraposava la moral i voluntat de l'Exèrcit a les colònies amb la degeneració i la decadència política a Espanya. De la guerra en podia sorgir la regeneració. El feixisme imposava els valors de la guerra en temps de pau. Els «moros» eren uns bàrbars i els espanyols, persones civilitzades. Això era l'imperi: civilització o, fins i tot, europeïtzació. Entre la caiguda del règim de la Restauració i l'inici del període del Directori, Ernesto Giménez Caballero va ser processat per les *Notas marruecas*. Va demanar ajut a Sainz Rodríguez, tot i que finalment va ser absolt en un Consell de Guerra quan Primo de Rivera acabava d'arribar al poder. En sortir de la presó va retornar a Estrasburg. Corrien els anys 1923 i 1924.

2.3 L'avantguarda i La Gaceta Literaria

A gener de 1925, començà a publicar les «Visitas literarias» al diari *El Sol*. ⁶⁶³ Tot i que va ser Félix Lorenzo, el director, la persona que tingué la idea de publicar aquests textos, Gecé fou qui en definí els eixos principals. Trobà un fil comú amb diferents reflexions sobre el regeneracionisme espanyol i una pedagogia del patriotisme liberal i europeu. Amb tot, el to nacionalista hi anava guanyant cada vegada més pes. Poc temps després publicava a la *Revista de las Españas* i començava a col·laborar a *Revista de Occidente*, d'Ortega y Gasset, on escriví elogiosament sobre Menéndez Pelayo i Ortega. Giménez Caballero fou el «nacionalizador de la vanguardia», l'home que havia inventat un gènere plàstic i literari, els cartells, la persona que fundà el primer cine-club i l'ànima de *La Gaceta Literaria*.

⁶⁶² GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, *Acción Española. Teología política y nacionalismo autoritario en España (1913-1936)*, Madrid: Tecnos, 1998, p. 120.

⁶⁶³ La segona de les «Visitas literarias» va ser a Azorín. L'escriptor, però, es va negar a ser entrevistat per Giménez Caballero. A conseqüència d'aquesta trobada frustrada, va començar una discussió de Gecé amb Torcuato Luca de Tena, director d'ABC, que comptà amb amenaces, ironies i atacs verbals a les dues bandes del litigi. El fet va ser que Gecé, per ofendre Azorín, va publicar a *El Sol* que havia comprat el llibre *Castilla* per pocs diners a una llibreria de vell. En aquell volum, afegia, hi havia trobat la dedicatòria personal d'Azorín a Torcuato Luca de Tena. La història li serví per insinuar que el director del diari madrileny es desprenia dels llibres que li dedicava l'escriptor. Això irrità profundament Luca de Tena. A Giménez Caballero, però, la polèmica li va aportar popularitat gràcies a l'escàndol.

L'any 1927, va publicar els llibres *Carteles* i *Los toros, las castañuelas y la Virgen*. El primer volum recopilava la majoria dels comentaris bibliogràfics apareguts a *El Sol*, amb algunes crítiques literàries visuals en forma de cartell. Fou una de les seves més significatives aportacions a l'esperit avantguardista. Els cartells de naturalesa plàstica van ser exposat a les galeries Inchausti de Madrid el 1928 i, després, van ser adquirits per l'editor Gustavo Gili. El cartell era un mecanisme de propaganda dirigit a les masses. Pel que fa al llibre de *Los toros*, recopilava tres assaigs. El primer havia estat publicat a *El Sol*, l'any 1924, i hi reflexionava sobre el futur de la festa dels toros. Afirmava que la festa esdevindria decadent si no s'actualitzava i es proposaven un seguit de mesures a mig camí entre la tradició i la modernitat. La segona part portava el nom de «Muerte y resurrección de las castañuelas» i era un exercici hàbil i imaginatiu, que agradà molt a Gómez de la Serna, on comparava l'esperit espanyol amb el clima intel·lectual europeu de les últimes dècades. La tercera i última part del llibre era un extens assaig sobre la pujança cultural espanyola des de 1898 i utilitzava el Don Juan com a eix articulador del text. Un personatge literari que, a més, adquiria tints nietzschians i es definia sobretot per ser espanyol.⁶⁶⁴

Durant aquells anys va conèixer Guillermo de Torre, que havia estat un dels principals ideòlegs de l'ultraisme –corrent favorable al futurisme i al culte a la màquina– i que, el 1925, havia publicat *Literaturas europeas de vanguardia*, que significà l'actualització dels molts «ismes» culturals diversos de l'Europa d'Entreguerres. Havia enviat a Giménez Caballero un exemplar d'aquest volum i *Gecé* en va fer un comentari crític exaltant eufòricament la novetat del text. Guillermo de Torre va abandonar l'ultraisme i va introduir el terme avantguardisme a Espanya. Es van fer amics i van publicar *La Gaceta Literaria*, portal de l'avantguarda. Gregorio Marañón i Nicolás María de Urgoiti van capitalitzar l'empresa. També hi participaren conservadors com José Félix Lequerica o el poeta basc Ramón de Basterra. Pedro Sainz Rodríguez estigué informat a tothora de les evolucions del periòdic. Va editar-lo el pare de *Gecé*.

⁶⁶⁴ GIMÉNEZ CABALLERO, ERNESTO, «Ave María Purísima» dins GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Ernesto Giménez Caballero. Casticismo, nacionalismo y vanguardia. [Antología, 1927-1935]*. Madrid: Fundación Santander Central Hispano, 2005.

Va comptar amb el suport de diferents intel·lectuals i escriptors, com Benjamín Jarnés o Ortega y Gasset.⁶⁶⁵

La revista acollia textos escrits en català, gallec i portuguès. Ben aviat, no va poder comptar amb el suport de Guillermo de Torre, secretari de la revista, que, a l'estiu de 1927, va abandonar-la per anar a viure a l'Argentina amb la seva esposa, Norah Borges, germana de l'escriptor Jorge Luis Borges. Hi participaven Melchor Fernández Almagro, José Moreno Villa, Luis Buñuel, Amado Alonso, Salvador Dalí, Ramón Gómez de la Serna, José Bergamín, José Ortega y Gasset, Federico García Lorca, Azorín, Juan Ramón Jiménez, Menéndez Pidal, Luis de Ararquistáin, Gregorio Marañón, Américo Castro, Antonio Machado, Pedro Salinas, Vicente Alexandre o Jorge Guillén, entre d'altres. Ledesma Ramos hi va escriure diferents articles. S'hi reflexionava sobre la nova arquitectura, el cinema, les exposicions, les conferències, les enquestes i els reportatges.⁶⁶⁶ Entre 1928 i 1929, Giménez Caballero va publicar tres llibres avantguardistes: *Yo, inspector de alcantarillas*, *Hércules jugando a los dados* i *Julepe de menta*. L'empresa editorial *Compañía Ibero-Americana de Publicaciones*, organitzada pel financer Ignacio Bauser, va ser accionista de *La Gaceta Literaria* el 1930. Pedro Sainz Rodríguez, filòleg, monàrquic, i que després serà un dels incitadors i finançadors del feixisme a Espanya durant la Segona República, era un dels màxims homes de confiança de Bauer i es va convertir en codirector de la revista. *La Gaceta Literaria*, tot i que expressà idees ben diverses i que va ser la porta de l'avantguarda a Espanya, també fou un laboratori per les primeres propostes a favor d'un Estat totalitari i dictatorial.⁶⁶⁷

2.4 Les ciutats imperials i l'Europa feixista

El 14 de maig de 1924, Giménez Caballero havia escrit a *La Libertad* l'article «Conversación con un fascista». Es lamentava del substrat semita de la nació

⁶⁶⁵ JARNÉS, Benjamín, «Revistas nuevas» dins *Revista de Occidente* [Madrid], (febrer de 1927), p. 266; i ORTEGA Y GASSET, José, «Sobre un periódico de las letras» dins *La Gaceta Literaria* [Madrid], (1 de gener de 1927), p. 1.

⁶⁶⁶ MAINER, José-Carlos, «Ernesto Giménez Caballero o la inoportunidad... op. cit. p. XL.

⁶⁶⁷ BÉCARUD, Jean i LÓPEZ CAMPILLO, Evelyn, *Los intelectuales españoles durante la II República*, Madrid: Siglo XXI, 1978; i VELARDE FUERTES, Juan, *El nacionalsindicalismo cuarenta años después (notas críticas)*, Madrid: Editorial Nacional, 1971.

espanyola: «Ustedes no tienen ese fardo triste y terrible del semitismo tan encima como nosotros».⁶⁶⁸ L'antisemitisme va ser un element recurrent a la ideologia dels feixistes de la Segona República. L'exemple de la Itàlia feixista li resultava esperançador per a Espanya i, així, anomenava *Duce* espanyol a Miguel Primo de Rivera. El feixista entrevistat era Sironi, germà d'Edith Sironi Negri, amb la qual Giménez Caballero va casar-se poc temps després, el 1925, a Madrid. L'any 1927, va entrevistar Ramiro de Maeztu a qui presentà com a feixista. Va titular l'entrevista «Conversación con una camisa negra». L'interviu culminava amb una salutació emocionada a qui considerava «la más audaz camisa negra de las que hasta ahora han alzado el brazo cesáreamente en la vida pública de las letras españolas».⁶⁶⁹ A «Eoántropo», a *Revista de Occidente*, al març de 1928, es mostrava fascinat per la màquina i per l'aparició d'un home nou. Escrivia «que se está gestando en estos momentos el alumbramiento de una humanidad».⁶⁷⁰ Els nous temps eren els feixistes. Entenia aquesta ideologia com un nacionalisme expansiu. «El pueblo que no encuentra en sí su propia fórmula de fascismo es un pueblo influido, sin carácter y sin médula».⁶⁷¹ L'essència comportava la fortalesa, que a la vegada s'expressava com a expansionisme.

A maig de 1928, inicià un viatge que el portà a fer conferències per diferents ciutats europees: a Itàlia, a Milà i a Roma; a Alemanya, a les universitats de Bonn, Frankfurt, Berlín, entre d'altres; a Holanda, a la *Genootschap Nederland-spanje* d'Amsterdam; i a Bèlgica, a la *Fondation Universitaire* de Brussel·les. D'aquest viatge, n'escriuria diferents articles per *La Gaceta*, que configurarien el cos del volum *Circuito imperial*, publicat l'any 1929. Va definir Milà com a autèntica i directa, moderna i futurista, industrial i forta i la va comparar amb Barcelona. De Roma en va escriure que «era la matriz de una Castilla mía, depurada, antigua, eterna, celeste, inajenable. Roma era –¡qué impresión descubrir eso, sencillamente!– mi lengua, el manantial de mi habla, espuma y

⁶⁶⁸ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Desde Estrasburgo. Conversación con un fascista» dins *La Lib* [Madrid], (14 de maig de 1924).

⁶⁶⁹ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Conversación con una camisa negra» dins *La Gaceta Literaria* [Madrid], (15 de febrero de 1927).

⁶⁷⁰ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Eoántropo» dins *Revista de Occidente* [Madrid], (març de 1928), pp. 309-342.

⁶⁷¹ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Circuito imperial*, Madrid: La Gaceta Literaria, col. Joven España, 1929, p. 55.

crystal, originario en el que yo ahora zahondaba mi espíritu como en un Jordán beatífico, saturándome de santidad, de periodo de orígenes, de filialidad, de ternura agradecida».⁶⁷²

Sobre Castella escrivia que «vivir sobre meseta es como vivir sobre una superación constante de la superficie. Es elevarse metódicamente todos los días hacia ese sistema estelar que nos llama, con su cenit, por nuestros nombres propios. Es volar del mundo todos los días un poco».⁶⁷³ Hi havia duresa i austeritat, cervell i raó. «Desde luego, tiene razón Ortega y Gasset, al soñar que son precisas todas las divergencias previas, todos los regionalismos preliminares, todos los separatismos –sin asustarnos de esta palabra–, para poder tener un verdadero día el nodo central, un motivo de nacimiento, de fascismo hispánico».⁶⁷⁴

Juntament amb César M. Arconada, va escriure el pròleg del llibre de Curzio Malaparte, *En torno al casticismo en Italia*, que també va aparèixer a *La Gaceta Literaria* amb el títol «Carta a un compañero de la joven España». El text estava construït com a resposta a Ramón Iglesias Parga, estudiant de la Universitat de Göteborg, que havia escrit a la revista. Com havia afirmat a *Circuito imperial*, considerava que Espanya podria tenir un rol protagonista a la nova Europa totalitària, que creia que es consolidaria si era capaç de gestar en el si de les pàtries italiana, alemanya i espanyola un moviment passional, nou i nacionalista. D'aquest tipus de nacionalisme imperialista en deia feixisme.

Antonio Espina va decidir deixar de col·laborar a *La Gaceta Literaria* pel tomb ideològic del seu director. Guillén Salaya ja hi havia escrit que tot girava a l'entorn d'una decisió: Roma o Moscou. Tot i que la majoria d'escriptors van continuar escrivint articles a la revista, la sortida d'Espina avançava la primera crisi política de la revista i el final de l'avantguardisme a Espanya. S'iniciava la politització de la vida artística i cultural del país. Aleshores, Ledesma Ramos va

⁶⁷² Ibídem, p. 48.

⁶⁷³ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Ernesto Giménez Caballero...* op. cit.

⁶⁷⁴ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Carta a un compañero de la joven España» dins *La Gaceta Literaria* [Madrid], (15 de febrero de 1929). Aquest article va ser el pròleg del llibre *En torno al casticismo de Italia*, una recopilació d'escrits de Curcio Malaparte, publicat per Rafael Caro Raggio a Madrid l'any 1929.

exaltar la figura de Gecé, a propòsit del llibre *Hércules jugando a los dados* i de l'anunci d'un nou temps totalitari.⁶⁷⁵

Després de la proclamació de la Segona República foren els mesos d'*El Robinsón literario de España*, entre el 15 d'agost de 1931 i el 15 de febrer del següent any. Havia perdut tots els col·laboradors de *La Gaceta* per la dreta i per l'esquerra i, aleshores, es decidí a continuar el trajecte sol.⁶⁷⁶ Cal recordar que havia abandonat la seva curta col·laboració a *La Conquista del Estado*. En el següent número, a «Mi Estatuto», confessava que escrivia sol només per circumstàncies, però que anhelava la participació en una empresa compartida, tal com també confessaria alguns números més endavant a «Mi noche celular».⁶⁷⁷ En el número 3, a «Mi oráculo manual», lamentava la divisió que els partits polítics havien introduït en el cos castigat de la pàtria.⁶⁷⁸ El seu paper havia estat el del més actius dels importadors del feixisme a Espanya.⁶⁷⁹

2.5 De la diversitat a l'odi contra Catalunya

A març de 1930, intel·lectuals castellans van viatjar fins a Barcelona per donar suport a la cultura catalana. Entre d'altres hi havia Ortega y Gasset, Marañón, Azaña, Arconada, Eugenio Montes, Sainz Rodríguez, Américo Castro, Fernando de los Ríos, Giménez Caballero i Ledesma Ramos. Hi havia socialistes, conservadors, feixistes, catalanistes i espanyolistes. Max Aub en va dir «manifestación híbrida» a *Nueva España*.⁶⁸⁰ En les conferències i parlaments, tothom va escombrar cap a casa i els ultranacionalistes, enlluernats pel feixisme (com Giménez Caballero, Ledesma Ramos, Guillermo Díaz-Plaja o Eugenio Montes), van parlar d'unió, d'imperialisme i van fer peticions públiques d'iniciar una marxa de Barcelona sobre Madrid, tal com succeí a Itàlia, de Milà a Roma l'any 1922.

⁶⁷⁵ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «3 libros, 3 perfiles. Giménez Caballero y su Hércules» dins *La Gaceta Literaria* [Madrid], (1 d'agost de 1929).

⁶⁷⁶ Sobre aquesta etapa de la revista, cal veure MAINER, José Carlos, *La Corona hecha trizas...* op. cit., pp. 60 i ss.

⁶⁷⁷ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Mi Estatuto. Editorial» dins *La Gaceta Literaria. El Robinsón literario de España* [Madrid], (1 d'octubre de 1931); i «Mi noche celular» dins *La Gaceta Literaria. El Robinsón literario de España* [Madrid], (1 de desembre de 1931).

⁶⁷⁸ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Mi oráculo manual» dins *La Gaceta Literaria. El Robinsón literario de España* [Madrid], (1 de novembre de 1931).

⁶⁷⁹ SAZ CAMPOS, Ismael, «Tres acotaciones a propósito del origen... op. cit., pp. 179-212.

⁶⁸⁰ SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero...* op. cit. p. 154.

Eugenio Montes va afirmar el següent: «Creo que debo decir realmente que Cataluña ha de realizar la marcha sobre el Madrid oficial», a *La Gaceta Literaria* del 15 d'abril de 1930.⁶⁸¹ Díaz-Plaja: «Inteligencia como sino –como signo– imperial. Mutuo. Como elemento cohesionante del pelotón de cabeza que integramos nosotros –jóvenes de Cataluña y de Castilla– en esta trascendental marcha hispánica».⁶⁸² I Gecé hi va insistir: «Si España tolera que exista problema catalán, no se debe a otras razones que a una regresión depresiva en su carácter, en lo que se refiere a la iniciativa y a la empresa. Mientras Castilla y Cataluña, cada cual por su banda, durante la Edad Media luchan por una expansión en territorios no españoles –Cataluña en el Mediterráneo oriental, Castilla en el Islam–, no hay problema peninsular. Tampoco lo hay cuando Castilla y Cataluña, en el siglo XV, cumplidas sus políticas exteriores y medievales, deciden asociarse para otra política exterior de mayor envergadura: América, Europa, el Mediterráneo turco, África».⁶⁸³

Giménez Caballero reivindicava el paper subversiu i romàntic de Catalunya, perquè Salvador Dalí i Antoni Maria Sbert eren catalans i perquè l'aragonès Luís Buñuel gairebé també ho era, deia. Quan va intentar integrar-se a la República va escriure que «*La Gaceta Literaria* ofreció a Cataluña, el 1º de enero de 1927, la solución que acaba de cristalizar en la República de Macià. Recuérdese –fundamentalmente– que nuestro periódico fue la vanguardia del plurilingüismo peninsular, el primer ensayo franco, abierto, de Madrid para acoger la lengua catalana de par a par». Després anotà detalladament totes les ocasions que *La Gaceta* havia promogut col·laboracions en català, exposicions i viatges a Catalunya o llibres sobre la cultura catalana. Durant els primers mesos de la Segona República, estava convençut que era un «asunto catalán».⁶⁸⁴ Va meravellar-se de l'ascens del nacionalisme a l'entorn de la

⁶⁸¹ Ibídem, p. 153.

⁶⁸² DÍAZ-PLAJA, Guillermo, «Cataluña-Castilla. Labor de avanzada» dins *La Gaceta Literaria* [Madrid], (15 d'abril de 1930).

⁶⁸³ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Mensaje a Cataluña. La concordia, en la aventura» dins *La Gaceta Literaria* [Madrid], (15 de desembre de 1930. Enric Ucelay da Cal apuntà que les teories de Giménez Caballero haurien pogut estar influïdes per intel·lectuals de la Lliga Regionalista. En efecte, en aquell temps, Giménez Caballero estava en contacte amb Francesc Cambó. Sobre aquest tema: UCELAY DA CAL, Enric, «Vanguardia, fascismo... op. cit., pp. 39-95.

⁶⁸⁴ SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero (o la revolución del poeta)*... op. cit. p. 176. L'autor es basa en l'article de GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «La República española como asunto catalán» dins *La Gaceta Literaria. El Robinsón literario de España* [Madrid], (1 d'octubre de 1931).

figura de Macià. Va escriure que el poder d'Espanya seria enorme si a Catalunya les masses enlloc de cridar «Avi! Avi! Avi!» clamessin «Duce! Duce! Duce!». Va mantenir l'esperança i la confiança que Catalunya podria actuar com a avançada, modernitzadora, nacionalitzadora, imperialista i totalitària, a Espanya.⁶⁸⁵

Aviat, però, Giménez Caballero va sentir una decepció profunda per l'evolució del nacionalisme català i de la República, sobretot durant els procés i proclamació de l'Estatut.⁶⁸⁶ Aleshores, va llançar-se a abraçar la mare Castella i va escriure: «Ustedes [a Catalunya] nos pedían que Castilla no les oprimiera. Que Castilla respetase su lengua maternal, y sus costumbres, y sus folklores. Y nos lo pedían ondeando una melena romántica y sentimental, que nos hacía venir las lágrimas líricamente. Pero nos lo pedían para con ello en mano poder suprimir entre ustedes la única lengua maternal de España y América, que no es el castellano, ¡sino el santísimo idioma español! Y nos lo pedían ¡no para bailar la sardana ni rezar a San Jorge!, sino para destrozarnos nuestro Ejército, y nuestra Iglesia, y nuestra aristocracia, y nuestro maestro de escuela. Nos lo pedían ustedes –amigos segadores– para desvertebrarnos, para desmedularnos, para desartillarnos y reducirnos a fácil presa, a eunucos. Nos lo pedían ustedes para que cayéramos en la horrenda trampa villana, mientras ustedes preparaban sus quintos de Macià, sus fusiles, sus filólogos, sus periódicos, sus plebiscitos, sus fronteras, sus préstamos al extranjero; esto es, su separación radical de nosotros. ¡Nosaltres sols, nosaltres sols! –gritaban ustedes frente a nosotros, que gritábamos ingenuamente: ¡Nosotros somos vosotros!».⁶⁸⁷

I de nou, retrets: «Cuando España (...) perdía “la maravillosa América” y hasta la menos maravillosa región de Cataluña, por no citar otras desvertebraciones de cuyo nombre más vale no acordarse».⁶⁸⁸ Espanya havia d'evitar traïcions com les de Catalunya i l'Estatut.⁶⁸⁹ Tot plegat era orquestrat per l'Europa

⁶⁸⁵ SAZ CAMPOS, Ismael, *Mussolini contra la II República...* op. cit., pp. 52-57

⁶⁸⁶ La disputa de Giménez Caballero fou amb Pere Màrtir Rossell Vilar d'ERC que s'integrarà, poc després, als Escamots de Dencàs i Miquel Badia. L'article de Rossell Vilar dedicat a Giménez Caballero a ROSSELL VILAR, Pere Màrtir, «Un amic de Catalunya» dins *Revista de Catalunya* [Barcelona], (agost de 1931). El títol de l'article va ser triat amb ironia.

⁶⁸⁷ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «La República Española como... op. cit.

⁶⁸⁸ *Ibidem*, p. 66.

⁶⁸⁹ *Ibidem*, p. 143-160.

liberal: «Esa guerra –¡españoles!–, que hoy la veis alzarse cada vez más atrozmente, con la separación de Cataluña. Porque Ginebra, el bloque continental y demócrata de Ginebra, quiere y necesita una España rota para siempre. Dividida, cercenada, controlada, desmedulada, bastardeada, perdida, sifilítica en sus ideales patrios».⁶⁹⁰

La decadència espanyola esdevenia pèrdua de territori nacional.⁶⁹¹ Les pèrdues imperials havien començat des de 1648. Les interpretava com un crit «de un alma nacional al sentir entrar en agonía su cuerpo histórico».⁶⁹² I s'hi referia com a episodis noranta-vuit. Si Espanya era considerada com una voluntat d'unir o com una «madre común de las naciones», les diferents pèrdues territorial eren episodis de defalliment patri: «España se desvertebra definitivamente, y, entre copa y copa de vino en un banquete, se acepta la desmembranza de Cataluña, se plantea lo “estatutario” de las regiones, la restricción del verbo unitario de España, la oxidación de la Espada, el arrinconamiento de la Cruz y el puntapié a la Corona».⁶⁹³

2.6 Feixisme: amor patri per conquerir el món

L'any 1932 va escriure *Genio de España*.⁶⁹⁴ El subtítol era: «Exaltaciones a una resurrección nacional. Y del mundo». El nacionalisme radical espanyolista de tan passional esdevenia religiós, «tono de comunión con el genio de España».⁶⁹⁵ Si Giménez Caballero, en els anys passats, havia estat un defensor de la modernitat, a *Genio de España* atacava sense misericòrdia els últims tres segles: «tres siglos de bastardeamientos españoles, de fracasos materiales y morales de España». El passat connectava amb l'empresa comuna de futur. La influència orteguiana hi era molt present. Pensava que el filòsof era qui hauria dipositat la llavor del feixisme a Espanya. El concepte del geni d'Espanya s'assemblava a la intrahistòria unamuniana i era presentat com un «regreso: a zahondar el corazón en el manantial genuino y secreto que corría por debajo

⁶⁹⁰ Ibídem, p. 223.

⁶⁹¹ Ibídem, pp. 7-12.

⁶⁹² Ibídem, p. 13.

⁶⁹³ Ibídem, p. 49.

⁶⁹⁴ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Genio de España*, Madrid: Ediciones Jerarquía, 1939.

⁶⁹⁵ Ibídem, p. XIX.

de nosotros mismos, de España misma, sin que esta España sorda y triste de tres siglos últimos, oyese la voz de esa fuente, de esa vena, de esa maternidad, de esa genialidad».⁶⁹⁶ Espanya era la voluntat d'unir, l'ànsia d'imperi. «Sí. El teólogo [Menéndez y Pelayo], el místico hispano identifica el destino de su patria con las profecías bíblicas, divinas. Y reconoce en esta Máxima España suya, extendida por toda la tierra, y en esta lengua compañera del imperio, la encarnación de Israel y de Roma: de lo divino e imperial de la Historia».⁶⁹⁷

Era un principi polític en el món: la catolicitat, com a catolicisme i classicisme, o la continuïtat del llegat romà. Deia que «el secreto del fascismo era el secreto eterno de Roma. (...) El Genio de España tenía que resucitar y mirar de nuevo a la nueva Roma, que se alzaba en pie sobre el mundo, solicitando – nuevamente– un brazo diestro para salvar a este mundo»;⁶⁹⁸ «el fascismo para España no es fascismo, sino ca-to-li-ci-dad. Catolicismo»;⁶⁹⁹ «para España, la bandera del fascismo no es el *fascio*, sino Roma. (...) Porque Roma ha despertado en el mundo y nos llama al corazón y al sexo, al genio. (...) Pensad que aquellos españoles que saltaron con salto de tigre sobre el mundo no conocían más que el campanario de su pueblo».⁷⁰⁰ El nazisme volia separar amb races. Espanya, com a continuadora de Roma, expandia universalitat i unitat: «España no asimiló al judío, al protestante o al morisco porque fueran morenos o blondos, sino porque aceptaron o no su credo».⁷⁰¹

Tothom s'hi podia incorporar, si volia continuar una missió antiga, realitzada per morts. Molts morts, tants, que van convertir Espanya en un cementiri: «el secreto de todo nacionalismo (...) no está en lo que es, sino en lo que ha sido; y que por el hecho mismo de haber sido, (...) quiere seguir siendo. La solución de una vida nacional está siempre en la muerte, en los muertos. Lo único vivo, eternamente vivo que posee una nación son sus muertos. (...) Los muertos de una nación somos... los mismos vivientes de esta nación, las vivencias de una nación. Pues los muertos de una nación viven en todo y en todos: cada uno de

⁶⁹⁶ Ibídem, p. XXI.

⁶⁹⁷ Ibídem, p. 19.

⁶⁹⁸ Ibídem, p. 188.

⁶⁹⁹ Ibídem, p. 225.

⁷⁰⁰ Ibídem, p. 226.

⁷⁰¹ Ibídem, p. 61.

nosotros somos el resultado personal de una cadena de muertos de un país, que nos han dejado, al morir, lo más vivo que tenían y que sigue viviendo y actuando en nosotros».⁷⁰² Així, convidava tothom a incorporar-se a una missió de futur intrahistòrica i expansionista: «España quiere ser nación de nuevo. Pero para pasar a un nuevo ideal de sobre-nación. Para afiliarse a un gran servicio humano, ecuménico y –por tanto– divino. (...) La España actual sea como aquella de Cisneros: una introducción al gran salto ideal».⁷⁰³

A més, l'èxit d'una nació arribava quan tenia el valor d'escoltar-ne el geni: «Cada fracaso de un pueblo es la traición que este pueblo se hace a sí mismo en la figura de sus conductores o representantes».⁷⁰⁴ El feixisme, el nazisme i el bolxevisme, doncs, eren formes de ser de pobles que actuaven en el món: «¡Españoles! ¿No creéis que los Genios eternos del mundo vuelven a extenderse por el mundo en rangos de batallas y tormentas, como las nubes por el cielo? ¿No creéis que en este mundo guerrero que se avecina, España podría volver a asumir otra vez su papel directriz? Españoles: por primera vez desde tres siglos ¡hay un alma española que os promete seriamente, fundamental y fundadamente, optimismo, grandeza, reconstrucción y genialidad! Imperio».⁷⁰⁵ Itàlia i Alemanya serien potències confrontades i tindrien governs antagònics, països destinats a emprendre una nova lluita al cor d'Europa, si no ho aturava l'Espanya «del César germánico (Carlos V) al servicio del Dios de Roma».⁷⁰⁶ Espanya era una síntesi europea superior.

En el llibre *Manuel Azaña: profecías españolas*, de 1932, Giménez Caballero va recórrer a la metàfora dels sexes per explicar que la República no podria contenir el furor de les masses, perquè era un règim femení i maternal, mentre que el poble necessitava ésser dominat i una autoritat ferma i masculina.⁷⁰⁷ La República, la democràcia, el parlamentarisme eren femenins i, per això, transitius, febles i en permanent recerca d'una veritable autoritat masculina. Azaña era el símbol de la possibilitat d'un poder fort, masculí i imperial: «su decisión fría, su pulso firme, su política silenciosa, tajante y serena; su ley de

⁷⁰² Ibídem, p. 106.

⁷⁰³ Ibídem, pp. 44.

⁷⁰⁴ Ibídem, p. 109.

⁷⁰⁵ Ibídem, p. 235 i 236

⁷⁰⁶ Ibídem, p. 113.

⁷⁰⁷ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Manuel Azaña: profecías españolas*, Madrid: La Gaceta Literaria, 1932.

Defensa, casi personal; su superación de obstáculos gubernamentales, su fortuna y hasta su “estilo” hacen que el nombre de Azaña empiece a correr por las bocas atónitas con algo ya vagamente legendario, familiar y secretamente querenciado desde hace unos años. (...) En Manuel Azaña apunta sencillamente: un Hombre, un Jefe (...). El último fenómeno católico de España». ⁷⁰⁸

L'any 1933, va insistir en les mateixes teories de *Genio de España* en el nou llibre que titulà *La nueva catolicidad. Teoría general sobre el fascismo en Europa: en España*.⁷⁰⁹ Va recordar que els orígens del cristianisme estaven a la Roma clàssica i cesària. Apuntà que el feixisme era la continuïtat tant de la Roma clàssica com del Renaixement italià. El definia com una passió heroica per la grandesa i per la unitat. Era catolicisme, classicisme, europeisme i civilització. Espanya era la síntesi del geni d'Orient i d'Occident.⁷¹⁰ La llibertat liberal dels Estats Units, de França i d'Anglaterra era tan condemnable com l'absolutisme esclau de la Unió Soviètica.⁷¹¹ Dos materialismes en el món: el marxisme (comunisme) i el liberalisme (capitalisme), que definia com a egoïsmes detestables.

Espanya, per contra, era voluntat d'unió espiritual, catolicitat. Espanya era Roma. La síntesi romana de Mussolini li semblà el camí perfecte d'equilibri i de sincretisme. Aconseguiria integrar allò antitètic i oposat.⁷¹² El feixisme era catolicitat en estat pur. Mai no havia estat tan forta l'admiració per Itàlia i el feixisme. Mussolini era comparat amb Sant Agustí, Sant Tomàs i Sant Ignasi; però també amb Cèsar, Carlemany, Carles V i Napoleó. Totes les violències contra els jueus durant el regnat dels Reis catòlics van ser justificades, perquè «el judío» no podia tolerar el triomf de Roma.⁷¹³ Va escriure una llista negra d'heterodoxos: Arcipreste de Hita, Cervantes, Jovellanos, Goya, Pablo Iglesias, Ortega y Gasset, Azaña, Araquistáin o Pérez de Ayala.

⁷⁰⁸ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Manuel Azaña...* op. cit., pp. 61 i 62. Text citat a SELVA, Enrique, *Ernesto Giménez Caballero...* op. cit., p. 186.

⁷⁰⁹ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *La nueva catolicidad: teoría general sobre el fascismo en Europa: en España*, Madrid: ediciones La Gaceta Literaria, 1933.

⁷¹⁰ *Ibidem*, p. 27 i ss.

⁷¹¹ *Ibidem*, p. 33 i ss.

⁷¹² *Ibidem*, p. 94.

⁷¹³ *Ibidem*, p. 149.

Giménez Caballero era un escriptor irreverent i seductor, però no era un cabdill de masses. Formava part d'un món que no era el de les classes populars i la política li interessava per escriure'n des d'un escriptori. A nivell personal va tenir problemes quan va formar part d'un partit polític organitzat i mai no va saber estar a les ordres ni de Ledesma Ramos, ni de Primo de Rivera. Es considerava un ambaixador del feixisme europeu, romà i espanyol, clàssic i actual. No tenia altres armes que la ploma i la inventiva. No li era reconegut el paper que creia que havia tingut com a inductor del feixisme a Espanya i com a ideòleg d'aquesta ideologia totalitària. No se'l va convidar al míting de la Comedia, el dia 29 d'octubre de 1933.

Giménez Caballero estava ben connectat amb el règim italià de Mussolini. Freqüentava la Casa d'Itàlia i l'Institut Italià de Cultura. Tingué un paper destacat quan la direcció de Raffaele Guariglia va incrementar els projectes culturals a la península, per fer propaganda del feixisme italià a l'Espanya republicana, amb la creació del Centro di Scambi culturali a 1933, o bé amb la implantació de la delegació dels Comitati d'Azione per l'Universalità di Roma, l'any 1935.⁷¹⁴

A partir de 1933, va emprendre el propòsit d'entroncar el feixisme amb la tradició espanyola i això el va portar a esdevenir cada vegada més reaccionari. Les circumstàncies polítiques del moment, la impossibilitat manifesta com a literat de crear un partit polític, l'allunyament dels joves feixistes, la marginació durant la Segona República, el van acabar convertint, entre 1935 i 1936, en un altaveu de la reacció: va defensar els patrons, la religió i la tradició. Després es va fer franquista i va ser un dels propagandistes del Franquisme durant la Guerra Civil i el règim dictatorial.

Pocs dies després de la seva mort, al maig de 1988, José-Carlos Mainer va escriure: «Nuestro Giménez Caballero no murió como suicida ante unos atónitos reclutas igual que hizo Yukio Mishima, ni se zafó del fusilamiento

⁷¹⁴ Però no era l'únic autor de dretes que reclamà les virtuts del règim de Mussolini durant aquest període. Nazario Cebreiros va escriure *El fascismo. Su origen, organización, doctrina y triunfo de Mussolini en Italia*. Vicente Gay també va fer propaganda del feixisme italià, quan va tornar de Roma a l'any 1935, amb la publicació del llibre *Madre Roma*.⁷¹⁴ Anteriorment havia estat fent propaganda del nazisme alemany a partir de diferents llibres: *El nacionalsocialismo y el nuevo Derecho* o *La revolución nacionalsocialista*. Vegeu, pe exemple: GAY, Vicente, *El Nacionalsocialismo y el nuevo Derecho*. Madrid: El Financiero, 1933, o *La revolución nacionalsocialista*. Barcelona: Librería Bosch, 1934.

mediante un veneno como Pierre Drieu la Rochelle, ni conoció el último amanecer de los condenados a muerte como Robert Brasillach, ni se le encerró en la celda de un psiquiátrico como a Ezra Pound, ni vivió la persecución y el juicio como Céline, ni siquiera pudo gozar del culto equívoco que algunas cabezas huecas tributan hogaño al nonagenario sarmentoso y contumaz que se llama Ernst Jünger. Cuando se ha querido vivir un sueño de furia y esplendor no hay despertar más incongruente que una embajada en el Paraguay». ⁷¹⁵ Hauria volgut ser el gran teòric d'una Espanya imperial. El franquisme, però, no va alçar un Estat fort a nivell internacional. A Paraguai, Giménez Caballero treballà com a ambaixador, tot i que sempre li hauria agradat haver estat ministre i visitar El Pardo.

3 A l'entorn de José Antonio Primo de Rivera

3.1 Sánchez Mazas i Mourlane Michelena

Rafael Sánchez Mazas era fill de Máximo Sánchez Hernández i de Rosario Mazas Orbegozo. Els pares havien contractat matrimoni l'any 1893 i ell va néixer un any més tard, el 18 de febrer de 1894, a Madrid. Però la seva estança a la capital va ser molt breu, perquè la mare es va traslladar a Bilbao en morir el pare aquell mateix any. La família del pare era extremenya, mentre que la de la mare, bilbaïna. Al País Basc eren propietaris d'un edifici de cinc plantes a prop del pont de l'Arenal. Va estudiar als escolapis i als jesuïtes d'Orduña. El 1907, va ingressar en el Colegio de los Sagrados Corazones de Miranda d'Ebre, on va cursar els tres últims anys de batxillerat.

A setembre de 1910, va tornar a Madrid per ingressar a la Universitat Central amb l'ànim d'estudiar Dret. El 1912, després d'alguns anys de carrera sense brillantor, va anar al Real Colegio de Estudios Superiores de María Cristina a El Escorial, regentat per pares Agustins, per continuar la carrera. A Madrid va conèixer Juan Ignacio Luca de Tena. El jove dirigia la revista del col·legi: *Nueva Etapa*. Hi publicà una novel·la per capítols: *Pequeñas memorias de Tarín*. ⁷¹⁶ Era una novel·la plena de nostàlgia i amor a l'antiguitat, amb moltes i diverses

⁷¹⁵ MAINER, José-Carlos, «Injustamente olvidados» dins *El País* [Madrid], (27 de maig de 1988).

⁷¹⁶ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, *Pequeñas memorias de Tarín*. Barcelona: Península, 2005.

referències culturals. Hi ha una clara línia de continuïtat entre aquest llibre i *La vida nueva de Pedrito de Andía*, de 1951.⁷¹⁷ Per a Luca de Tena, Sánchez Mazas era l'alumne més brillant: «maestro indiscutible de cuantos compañeros suyos insertábamos nuestros primeros ensayos en aquellas páginas juveniles, con la ilusión de ser algún día escritores».⁷¹⁸

Durant l'època universitària de Sánchez Mazas, entre 1910 i 1916, va escriure el nucli central de la seva obra poètica. Quan acabà els estudis de Dret va tornar a Bilbao, on va coincidir de nou amb Pedro Murlane Michelena. Tots dos participaren en la redacció de la revista *Hermes, Revista del País Vasco*, publicada entre 1917 i 1922.⁷¹⁹ Aquesta publicació era dirigida per Jesús de Sarría. Volia ser una tribuna cultural. A la revista estigueren influïts pel mite de «civilitat» dels noucentistes catalans. La ciutat de Bilbao hi tenia un indubtable protagonisme com a expressió cultural de la burgesia financera de la ciutat.

També hi participaren Manuel de Aznar Zubigaray, Gregorio de Balparda, Pío Baroja, Ramón de Basterra, Juan de la Encina, José Felix de Lequerica, Ramiro de Maeztu, José Ortega y Gasset, José María Salaverría, Fernando de la Quadra Salcedo, Ramón y Alejandro de la Sota y Aburto, Miguel de Unamuno, Joaquín de Zuazagoiti, entre d'altres. Sánchez Mazas publicava textos en prosa i alguns sonets. Escollia valors locals, que també tinguessin recorregut nacional, espanyol, per alabar-los i exaltar-los. La novetat era important per a ell. L'associava a eternitat, revolta, crit, aurora, naixement, etc.

La tertúlia més animada dels espanyolistes bascos era al cafè Lyon d'Or, situat a la gran via de López de Haro. Murlane Michelena, Jacinto Miquelarena i el mateix Sánchez Mazas hi assistien molt sovint. Era presidida per Pedro Eguillor y Atteridge. El president no tenia obra escrita, però va exercir certa influència sobre els tertulians. Volia un nou Estat fort per encetar una renovació nacional i mantenir l'ordre intern. Díaz-Plaja reclamà que Eguillor defensés el catolicisme

⁷¹⁷ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, *La vida nueva de Pedrito de Andía*. Pozuelo de Alarcón: Espasa-Calpe, 2004.

⁷¹⁸ LUCA DE TENA, Juan Ignacio, *Semblanza literaria y sentimental de Rafael Sánchez Mazas*. Madrid: Tall. Prensa Española, 1966, p. 8.

⁷¹⁹ MAINER, José-Carlos, *Regionalismo, burguesía y cultura. Los casos de la «Revista de Aragón» (1900-1905) y «Hermes» (1917-1922)*. Barcelona: A. Redondo Editor, 1974, i *Falange y literatura: Antología*. Barcelona: Labor, 1971.

com una forma de «continuidad moral y de cultura» espanyola.⁷²⁰ Es defensava la unitat espanyola enfront del nacionalisme basc. Hi convidaven tots els pensadors que viatjaven a Bilbao. Allà van parlar Unamuno, Ortega y Gasset, Maeztu, Baroja, d'Ors, entre d'altres. Mainer ha escrit que, entre tots, somiaven un món de modernitat, forjat de passat i de classisme.⁷²¹

Van crear l'Escuela Romana del Pirineo i Ramon de Basterra n'era el líder. El nom va néixer de la dedicatòria de Basterra per als contertulians del cafè Lyon al llibre *Los labios del monte*: «A la constituyente escuela romana del Pirineo, acueducto del caudal grecolatino en las montañas rebeldes». Admiraven la cultura romana clàssica. Eren imperialistes. Basterra creia que, enfront de la decadència occidental, calia retornar als orígens de la civilització. Defensava la catolicitat com a unitat política i cultural. La regeneració hauria d'arribar de la mà d'una selecta minoria expansionista. Va morir el 1928 en un sanatori de malalts mentals. Abans, havia deixat una petjada important, tant per la defensa de la romanitat, la catolicitat i el classicisme, com per la creença que una minoria portaria a terme la missió unitària i universal d'Espanya.

Pedro Murlane Michelena havia nascut a Irun el 1888 i va morir a Madrid el 1955. Havia iniciat estudis de Medicina, de Lletres i Història a la Universitat de Valladolid. Va treballar com a periodista. El 1915, va publicar *El discurso de las armas y las letras*.⁷²² En aquesta obra –a propòsit de la Primera Guerra Mundial– hi havia alguns principis que després es repetirien en el feixisme: apel·lació a la força del destí, a l'heroïcitat de la voluntat i a l'imperialisme com a caràcter de la civilització occidental. Per altra banda, en aquest llibre hi apareixia un text antisemita titulat «Los judíos».⁷²³ El 1918, Sánchez Mazas publicà el llibre de poemes *XV sonetos de Rafael Sánchez Mazas para XV esculturas de Moisés de Huerta*.⁷²⁴ Estava dedicat a escriptors com Maeztu, Unamuno o Basterra.

⁷²⁰ CARBAJOSA, Mónica i CARBAJOSA, Pablo, *La corte literaria...* op. cit., p. 8.

⁷²¹ MAINER, José-Carlos, *Regionalismo, burguesía y cultura...* op. cit., p. 221.

⁷²² MOURLANE MICHELENA, Pedro, *El discurso de las armas y las letras*. Bilbao: Biblioteca Amigos del País, 1915.

⁷²³ CARBAJOSA, Mónica i CARBAJOSA, Pablo, *La corte literaria...* op. cit., p. 14.

⁷²⁴ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, *XV sonetos para XV esculturas de Moisés de Huerta*. Bilbao: Lux, 1917.

Tant Murlane Michelena com Sánchez Mazas col·laboraren, a més, a *El Pueblo Vasco*. Aquest diari, catòlic espanyolista i monàrquic, estava dirigit per Juan de la Cruz, integrant de la tertúlia del cafè Lyon. Murlane Michelena tenia una secció en què comentava l'actualitat, «Mi cuartilla diaria». Sánchez Mazas hi escrivia cròniques i va ser corresponsal de guerra al Marroc durant quatre mesos. Donà suport a les intervencions espanyoles, tot rememorant el passat heroic de la nació.⁷²⁵ El 1917 tots dos començaren a publicar a *El Sol*, a Madrid, dirigit per Manuel Aznar, fins a 1922. Dos anys més tard, el 25 de febrer, va néixer el diari *La Noche*, fundat per Lorenzo Hurtado de Saracho, Joaquín de Zuazagoitia, José Félix de Lequerica i Julio Arteche. La direcció va estar en mans de Murlane Michelena. Com que mantenien una bona relació amb Indalecio Prieto, tot i la llunyania ideològica, van instal·lar-se en el seu despatx del diari *El Liberal* i n'utilitzaren la maquinària. Van col·laborar-hi Ortega y Gasset i Eugeni d'Ors. Pocs mesos després, *La Noche* va desaparèixer. Aleshores, Murlane Michelena va col·laborar en la direcció del periòdic d'Indalecio Prieto, *El Liberal*, fins al 1931.

Sánchez Mazas va començar a treballar a *ABC*. El 1922, Juan Ignacio Luca de Tena envià Sánchez Mazas a Roma. En un primer moment, sentí prudència enfront dels desordres causats pel feixisme. Aquesta lectura va ser realitzada durant l'etapa prèvia a la consecució del poder per part de les tropes de Mussolini i quan estaven utilitzant tots els procediments violents i brutals per reeixir en els seus objectius. A Sánchez Mazas va impactar-li el desordre i el caos: «El fascismo que se exaspera por conquistar el orden produce una ideología exaltada de desórdenes de increíble crueldad».⁷²⁶ El canvi d'opinió va arribar quan Mussolini va obtenir el poder i es va convertir en una força de govern. Aquesta circumstància va convertir el feixisme en una ideologia possible a Europa. Considerà que era un estadi superior de civilització respecte a la democràcia, amb més jerarquia i ordre. Quedà bocabadat i admirat davant de l'estètica feixista, quan contemplava «los miles de estandartes, de gallardetes, de banderas y de guiones de guerra civil que el *fascio* hacía

⁷²⁵ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «La caballería, los aviones y el mar» dins *El Pueblo Vasco* [Bilbao], (5 d'octubre de 1921).

⁷²⁶ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «Crisis» dins *ABC* [Madrid], (5 d'agost de 1922).

desfilars durant cinc hores de la plaça del Poble a la de Venècia i al Palaci del Quirinal». ⁷²⁷

Va escriure que el feixisme hauria estat necessari a Espanya, si les dretes autoritàries no haguessin sabut aturar l'anarquisme, el socialisme i el separatisme català i basc. ⁷²⁸ Entre tots aquests problemes, el separatisme li semblava el més perillós: «En Italia el comunismo era un peligro. El fascio se creó contra el peligro, no contra el comunismo. El más grave problema interno español es el separatismo». ⁷²⁹ Tenia por dels separadors: «Cuide el Estado de ser en nuestra tierra más celoso de su prestigio que en otra alguna. Va en ello el honor de Vizcaya y el de España. Inspírense los que hablan de nuestro pueblo en un gran espíritu de justicia, pues trayendo la rectitud y el amor, ganarán voluntades indecisas; pero extremando la censura y el menosprecio, darán armas ellos mismos a los enemigos de España. De otro modo fracasará la obra de los que amamos sobre todas las cosas a España en Bilbao y a Bilbao en España». ⁷³⁰

A Itàlia, va conèixer Luigi Federzoni, novel·lista, periodista i crític d'art, a més de director de la revista *L'idea nazionale* i fundador del Partit Nacionalista Italià. El va convèncer de les bondats del feixisme i va publicar-lo a la seva revista. A mitjan de la dècada de 1920, Sánchez Mazas va casar-se amb la italiana Liliana Ferlosio Vitali. Descrivia amb admiració Itàlia i la cultura clàssica grecoromana. Aquesta cultura era com la intrahistòria de Roma i d'Itàlia, però també d'Espanya i de les seves ciutats. Existia un objectiu cultural etern d'universalitat, de catolicitat i de classisme que unia les dues nacions. ⁷³¹

⁷²⁷ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «La victoria fascista y la marcha sobre Roma» dins *ABC* [Madrid], (15 de novembre de 1922).

⁷²⁸ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «El imperio o la muerte» dins *ABC* [Madrid], (15 de novembre de 1922).

⁷²⁹ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «El Directorio militar a la luz romana» dins *ABC* [Madrid], (10 d'octubre de 1923); i «Maura, el fascismo y la ilusión nacional» dins *ABC* [Madrid], (15 d'abril de 1923).

⁷³⁰ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «Después de la visita de los catalanes» dins *ABC* [Madrid], (12 de febrer de 1917). Aquest tema es repetirà de manera freqüent en diferents textos d'aquesta època, per exemple a «Objeción al fascismo en España» dins *ABC* [Madrid], (15 d'abril de 1923). Citat a CARBAJOSA, Mónica i CARBAJOSA, Pablo, *La corte literaria...* op. cit., p. 16.

⁷³¹ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «La rendición de la plaza de Breda o *El cuadro de las lanzas*, de Velázquez» dins *ABC* [Madrid], (3 de març de 1929), i «Retrato de Mussolini» dins *ABC* [Madrid], (15 de febrer de 1923).

3.2 Miquelarena, Montes, Foxá i Guillén Salaya

Jacinto Miquelarena Regueiro va néixer l'11 de gener de 1891.⁷³² Va estudiar a Burdeos, Liverpool i Londres. Va començar escrivint crítica esportiva. Temps després, va fundar la revista *Norte Deportivo* i més tard, a març de 1924, *Excelsior*, el primer diari especialitzat en esports publicat a Espanya. El primer llibre que va escriure va ser el 1929: *El gusto de Holanda*.⁷³³ Era un recull de les impressions d'un viatge de dos mesos als Països Baixos, amb un estil minimalista i concentrat, de metàfores agudes i ocurrències. El 1932, va començar a col·laborar amb *ABC* i va dirigir la revista esportiva *Campeón*. A Falange Española, va contribuir a l'escriptura de l'himne «Cara al sol».

Eugenio Montes era amic personal de José Antonio Primo de Rivera i un conservador que sovint va estar a prop de Falange Española.⁷³⁴ Va néixer a Vigo el 24 de novembre de 1900. Però des de ben petit va viure a Bande, a prop d'Orense, on va anar al col·legi per estudiar el batxillerat. Després va estudiar Filosofia i Lletres i Dret a Barcelona. Però va acabar les dues carreres lluny de la ciutat comtal: Dret, a Oviedo i Filosofia i Lletres, a la Universitat Complutense de Madrid. Va arribar a Madrid el 1919 i va doctorar-se sota la direcció d'Ortega y Gasset. Va col·laborar a diferents revistes ultraistes: *Cervantes*, *Grecia*, *Ultra*, *Perseo*, *Cosmópolis*, *Horizonte*, entre d'altres.

Va mantenir vincles amb Galícia i fou un col·laborador destacat de la revista galleguista *Nós*, al costat de noms com Castelao, Otero Pedrayo, Antonio Losada Diéguez i Vicente Risco, director de la publicació. Aquesta revista reivindicava la importància de la cultura, el voluntarisme i el messianisme o la preferència per la terra i la raça. Montes va escriure-hi textos d'avantguarda, que enllaçaven amb les antigues tradicions de Galícia. La presència de

⁷³² Sobre la biografia de Jacinto Miquelarena: CAMPMANY, Jaime, «¡Qué país, Miquelarena!» dins *Época* [Madrid], (març de 1995); GONZALO, Miguel Ángel, «Una placa para Miquelarena» dins *Diario 16* [Madrid], (març de 1995); i MARTÍNEZ CACHERO, José María, «Miquelarena en la Guerra Civil» dins *Razón Española* [Madrid], (maig-juny de 1988).

⁷³³ MIQUELARENA, Jacinto, *El gusto de Holanda. Viaje novelado*. Madrid: Espasa Calpe, 1929. Hi ha algunes referències a altres llibres de Jacinto Miquelarena a VALBUENA PRAT, Ángel, *Historia de la literatura española*. Barcelona: Gili, 1960. Miquelarena va escriure diferents llibres com *Don Adolfo, el libertino*, *Veintitres*, *El otro mundo*, entre d'altres.

⁷³⁴ Sobre la biografia d'Eugenio Montes: GUTIÉRREZ PALACIO, Javier, *Eugenio Montes, prosista del 27*. Ourense: Caixa Ourense, 1989; o del mateix autor es pot consultar la introducció de l'obra MONTES, Eugenio, *Antología de la obra de Eugenio Montes*. Galícia: Xunta de Galicia, 2003; i VVAA, *Xornadas sobre Eugenio Montes. Actas das xornadas realizadas pola Dirección Xeral de Promoción Cultural en Ourense*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2001.

l'escriptor a diferents revistes gallegues va ser molt intensa durant la dècada de 1920, per exemple a *Vida Gallega*, *Alfar*, *Alborada*, *Galiza*, *A Nosa Terra* i, en especial, *El Pueblo Gallego* de Portela Valladares. Més tard abandonaria la poesia i la narració per dedicar-se al periodisme. Durant aquests anys, el galleguisme de Montes va ser culturalista. Durant la Segona República, es va posicionar com un conservador d'Acción Española proper a Falange Española.

Agustín de Foxá i Guillén Salaya compartien la professió d'escriptors i l'animadversió nostàlgica contra un present que hauria destruït el passat. Agustín de Foxá Torroba, comte de Foxá i Marquès d'Armendáriz, era tan conservador com Montes o Redondo. Era un aristòcrata.⁷³⁵ Va néixer a Madrid en una mansió isabelina del carrer Atocha el dia 28 de febrer de 1906. Era un nostàlgic del passat que repudiava el futurisme. Foxá va escriure poesia, obres de teatre com *Cui-Ping-Sing* i el seu llibre més conegut probablement és *Madrid, de corte a checa*.⁷³⁶

Francisco Guillén Salaya va néixer a Gomezserracin (Segòvia) l'any 1900. Va cursar la llicenciatura de Filosofia i Lletres a la Universitat de Valladolid. Fou un dels membres fundadors de les JONS. Abans, l'any 1931, havia escrit *El dialogo de las pistolas. Novela del terrorismo español*, en què explicava que l'obrerisme portava a la degeneració cultural i les drogues, l'alcohol i el sexe deshumanitzat.⁷³⁷ Salaya se sentia desarrelat del passat, proper a *Mirador literario. Parábola de la nueva literatura*, de l'any 1931.⁷³⁸ Kinito, que era un rufià i el protagonista de la novel·la *Bajo la luna*, de l'any 1935, sentia la soledat del jove fill de ningú, sense mestres ni llegat cultural.⁷³⁹ Salaya afirmà que l'angúnia per la decadència del moment només havia estat vençuda pel furor violent i patriota a la Guerra del Marroc.⁷⁴⁰ La cultura de la guerra, tot i que Espanya no havia participat a la Primera Guerra Mundial, va ser important a

⁷³⁵ CARBAJOSA, Mónica i CARBAJOSA, Pablo, *La corte literaria...* op. cit., p. 25 i 26

⁷³⁶ FOXÁ, Agustín de, *Madrid, de corte a Checa...* op. cit.

⁷³⁷ GUILLÉN SALAYA, Francisco, *El diálogo de las pistolas. Novela del terrorismo español*. Madrid: Atlántico, 1931.

⁷³⁸ GUILLÉN SALAYA, Francisco, *Mirador literario. Parábola de la nueva literatura*. Madrid: Atlántico, 1931.

⁷³⁹ Citat a MAINER, José Carlos, *La Corona hecha trizas...* op. cit., pp. 152 i ss.

⁷⁴⁰ GUILLÉN SALAYA, Francisco, *Los que nacimos con el siglo: biografía de una juventud*. Madrid: Colenda, 1953.

Falange Española a partir de l'aportació de diferents escriptors i literats que havien estat al Marroc durant la dècada de 1910.

3.3 Un grup de literats vol fer política

Rafael Sánchez Mazas, Pedro Murlane Michelena, Jacinto Miquelarena, Eugenio Montes o Agustín de Foxá són alguns dels noms més importants que van acompanyar José Antonio Primo de Rivera quan es va decidir a emprendre l'aventura de constituir un nou grup polític a Espanya. L'experiència política, però, era del tot absent. Eren joves literats que havien destacat com a persones de cultura, però que mai no havien participat en política ni s'havien acostat a les masses. Formaven part de les classes socials altes del país i no es relacionaven amb el poble menut. Tots havien nascut a finals del segle XIX o a inicis del segle XX. Tenien a l'entorn de trenta anys. Eren líders polítics molt més joves que els dels partits republicans o socialistes.

Tots ells eren amics o es coneixien. Compartien locals d'oci nocturn a Madrid. Menjaven als mateixos restaurants. Discutien de política a les tertúlies de l'època. Coneixien els intel·lectuals i polítics del moment. Havien rebut una educació conservadora i tot semblava indicar que haurien hagut de ser els futurs líders de les dretes liberals o autoritàries. Però, entre 1932 i 1933, van decidir utilitzar uniforme i símbols antics, fer gestos i exaltar consignes. Això no hauria estat possible, si no hi hagués hagut un clima polític crispat a causa de la victòria dels republicans i de les esquerres, ni si a Europa no hi hagués hagut una nova moda totalitària escampant-se des d'Itàlia fins a Alemanya.

El 1931, Ramiro Ledesma Ramos havia volgut expandir el feixisme a partir d'una publicació escrita, perquè no tenia mitjans humans i monetaris suficients per emprendre cap altra acció més ambiciosa. Falange Española probablement hauria pogut realitzar altres accions de propaganda més enllà de la premsa escrita. Però també va escollir editar un butlletí. La propaganda política es feia a partir de la premsa pròpia. Si en el primer cas havia estat a causa de la falta de recursos, en el segon hi havia una voluntat clara d'utilitzar l'escriptura. No és estrany, tots s'havien dedicat a escriure fins aleshores. No només això, sinó que s'hi recreaven. L'escriptura no era una eina de propaganda. Era un

mecanisme estètic per expressar pensaments polítics. Això atorgava una aura poètica al grup. Tanmateix era un moment difícil per a la lírica.

4 El fill del dictador i la política sobrevinguda

4.1 Els llibres sobre José Antonio Primo de Rivera

José Antonio va morir assassinat a la presó d'Alacant després d'un judici sumaríssim que va condemnar-lo com a instigador del feixisme a Espanya per haver estat el líder de la Falange Española de las JONS. Aviat, va convertir-se en el màrtir més important de la Guerra Civil en el bàndol dels militars rebels. Durant els anys del franquisme, el culte a José Antonio no va deixar de créixer mai. Se li van dedicar textos a diaris, estudis sobre la seva vida i articles nostàlgics. Va convertir-se en l'«ausente» i en un mirall per als sectors feixistes integrats dins del franquisme.

Durant els gairebé quaranta anys de dictadura, molts van escrutar la vida de José Antonio per utilitzar-la com a exemple, per recolzar una opinió sobre la política del moment, per justificar una acció política o per efectuar crítiques contra el règim. Abans que acabés la Guerra Civil, el bàndol franquista ja havia editat materials per homenatjar la figura de José Antonio i es van difondre entrevistes a Raimundo Fernández Cuesta, a Ramón Serrano Suñer, a Dionisio Ridruejo, a Nieves Sáenz de Heredia, a Manuel Aznar, a Miquelarena, a Samuel Ros, a Felipe Ximénez de Sandoval, a Juan Ignacio Luca de Tena o a Agustín de Foxá.

L'any 1938, Juan Mugueta va escriure: «José Antonio Primo de Rivera, forjador de la Falange», dins el llibre *Víctor Pradera, Ramiro de Maeztu, José Calvo Sotelo, José Antonio*, tribut a diferents homes assassinats durant el conflicte civil.⁷⁴¹ El 1940 es va publicar un volum biogràfic de Nicolás González Ruiz, amb un pròleg de Pilar Primo de Rivera.⁷⁴² La germana de José Antonio va parlar, en repetides ocasions, sobre la vida del «màrtir» afusellat a Alacant. Va ser convidada a ciutats de tot Espanya, on repetia la conferència *Recuerdos de*

⁷⁴¹ MUGUETA, Juan, «José Antonio Primo de Rivera, forjador de la Falange» dins MUGUETA, Juan, *Víctor Pradera, Ramiro de Maeztu, José Calvo Sotelo, José Antonio*, Sant Sebastià: Ed. Navarro y del Teso, 1938, pp. 85-112.

⁷⁴² GONZÁLEZ RUIZ, Nicolás, *José Antonio. Biografía e ideario*, Madrid: Ed. Redención, 1940.

José Antonio.⁷⁴³ El 1945, el marquès de San Juan de Piedras Albas recordava la glòria aristocràtica de José Antonio.⁷⁴⁴ La memòria de l'«ausente» va ser molt present durant els anys de franquisme a Espanya.⁷⁴⁵

Dos dels ideòlegs més importants del franquisme, Julián Pemartín i José María Pemán, van dedicar pàgines i pàgines a parlar sobre la vida de José Antonio.⁷⁴⁶ Molts el recordaren en articles a diaris, entrevistes o llibres, com Francisco Bravo, Sancho Dávila, Rafael Sánchez Mazas, Fernando Díaz Plaja, Raimundo Fernández Cuesta, Felipe Ximénez de Sandoval, Luys Santa Marina o Ramón Serrano Suñer.⁷⁴⁷ Fins a l'any 1975 es va escriure sobre el «mito del ausente», tot destacant-ne perfils segons el moment polític.⁷⁴⁸ Després de la mort de Francisco Franco, i ja durant el període democràtic, s'han continuat publicant

⁷⁴³ PRIMO DE RIVERA, Pilar, *Recuerdos de José Antonio...* op.cit.

⁷⁴⁴ MELGAR y ABREU, Bernardino (Marqués de San Juan de Piedras Albas), «Marqués de Estella (José Antonio)» dins MELGAR y ABREU, Bernardino, *Héroes y mártires de la aristocracia española (julio 1936-marzo 1939)*, Madrid: [s.n.], 1945.

⁷⁴⁵ Hi ha diferents treballs, entre els quals el de MARTÍN VILLAPECELLÍN, José, *José Antonio en la cárcel y a hombros de sus falanges*. Barcelona: Maucci, 1939; VVAA, *José Antonio. Su vida, su obra, su tarea*. Madrid: Eds. Prensa y propaganda del Servicio Exterior, 1943; CAMBA, Francisco, *José Antonio*. Madrid: Instituto Editorial Reus, 1946; PAVÓN PEREIRA, Enrique, *Confesiones de José Antonio*. Buenos Aires: Ed. Poblét, 1946, *Testimonios de José Antonio*. Buenos Aires: Domingo E. Taladriz, 1947, *De la vida de José Antonio*. Madrid: Ed. Nacional, 1948, i *Historia de José Antonio y de la revolución nacional*. Madrid: Ed. Nacional, 1949; BORRÁS, Tomás, *El Madrid de José Antonio...* op. cit; VVAA, *José Antonio. Actualidad de su doctrina*. Madrid: Delegación Nacional de Organizaciones del Movimiento, 1961; VVAA, *José Antonio*. Zaragoza: La editorial, 1962; GIL MUGARZA, Bernado, *España en llamas*. Barcelona: Ed. Acervo, 1968; DE LA CIERVA, Ricardo de la, *José Antonio Primo de Rivera desde el futuro*. Murcia: Ed. Sucesores de Nogués, 1970; MAZO, Mariano del i BAQUERO, Arcadio, «Vida y muerte de José Antonio» dins *La Actualidad Española*, núm. 1037, fascicle núm. 21 de la Guerra de España, pàgs. 437-468, [Madrid], (18-25 de noviembre de 1971); LUCA DE TENA, Juan Ignacio, «José Antonio Primo de Rivera» dins LUCA DE TENA, Juan Ignacio, *Mis amigos muertos*. Barcelona: Planeta, 1971; i MARTÍNEZ PÉREZ, Juan Antonio, *José Antonio, vocación política de nuestro tiempo*. La Coruña: Eds. De la Diputación Provincial de La Coruña, 1972.

⁷⁴⁶ PEMÁN, José María, «José Antonio en el campo y en el club» dins PEMÁN, José María, *Mis almuerzos con gente importante*. Barcelona: Dopesa, 1975; PEMARTÍN, Julián, *José Antonio*, Madrid: Publicaciones Españolas, 1953, «Primo de Rivera, José Antonio» dins VVAA, *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana, Suplemento Anual 1936-1939, Primera Parte*. Madrid: Espasa Calpe, 1979, pp. 517-525, i *José Antonio, lo que no es*. Oviedo: Ed. Nuevo Cauce, 1985.

⁷⁴⁷ BRAVO, Francisco, *José Antonio ante la justicia roja*. Madrid: Eds. De la Vicesecretaría de Educación Popular, 1941, i *José Antonio, el hombre, el jefe, el camarada...* op. cit.; DÁVILA, Sancho, *José Antonio. Salamanca y...* op. cit.; FERNÁNDEZ CUESTA, Raimundo, *Personalidad de José Antonio*. Badajoz: Alonso Mangas Cuenda, 1966; SANTA MARINA, Luys, *Hacia José Antonio...* op. cit.; SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «La idea de patria en José Antonio» dins *Revista de Estudios Políticos*, núm. 84, [Instituto de estudios políticos; centro de estudios constitucionales; Madrid], (noviembre-diciembre de 1955), pp. 7- 23; SERRANO SUÑER, Ramón, *Semblanza de José Antonio joven...* op. cit.; XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Felipe, *Infancia de José Antonio (Lectura dialogada. Adaptación de la biografía de José Antonio)*. Madrid: Gráf. Ibarra, 1966.

⁷⁴⁸ PETACCO, Arrigo (dir.), «El mito del ausente» dins VVAA, *Grandes enigmas de la historia*. Barcelona: Planeta, 1984.

textos plens de melangia sobre la figura de José Antonio, majoritàriament de plomes falangistes o de nostàlgics del règim.⁷⁴⁹

En un altre ordre de coses, diverses figures destacades del món polític han escrit sobre el líder de la Falange, entre els quals hi ha Indalecio Prieto, José María Gil Robles, Diego Martínez Barrio, Santiago Carrillo o José Barrionuevo.⁷⁵⁰ Per altra banda, existeixen molts estudis sobre fets concrets de la vida del líder de la Falange durant la Segona República. Per exemple, de l'estada a la presó a Alacant o de l'afusellament el 20 de novembre de 1936.⁷⁵¹ Hi ha articles i llibres des d'Europa i d'Amèrica sobre la biografia o del

⁷⁴⁹ Entre d'altres: VVAA, «Homenaje a José Antonio» dins *El Alcázar*, [Madrid], (20 de novembre de 1976); ALMIRANTE, Giorgio, *José Antonio Primo de Rivera*. Roma: Ciarrapico Editore, 1980 (amb un pròleg de Blas Piñar); VVAA, *80 aniversario del nacimiento de José Antonio*, Madrid: Asociació Cultural Jorge Manrique, 1983; GIBELLO, Antonio, *José Antonio, ese desconocido...* op. cit.; VVAA, *José Antonio. Un pensamiento vivo*, Madrid: Dispar, 1994; VVAA, «Cincuenta años de la muerte de José Antonio» dins *El Alcázar*, [Madrid], (20 de novembre de 1986); VVAA, «José Antonio en los umbrales del siglo XXI» dins *Nosotros*, [Madrid], (núm. especial de 1999); CASTRO VILLACAÑAS, Antonio, «José Antonio y Franco» dins *Boletín Informativo Fundación Nacional Francisco Franco*, núm. 87, [Madrid], (octubre de 2001), pp. 5-12; ALONSO BEIGHAU, Juan, *José Antonio (para los nietos de toda España)*. Granada: Copartgraf, 2003; FUENTES GALLEGU, Francisco Miguel, *José Antonio: La esperanza en el horizonte. Biografía fotográfica*. Madrid: Barbarroja, 2003; JEREZ RIESCO, José Luis, *José Antonio, fascista*. Madrid: Nueva República, 2003; MOA RODRÍGUEZ, Pío, «José Antonio, dialéctica de los puños y las pistolas» dins MOA RODRÍGUEZ, Pío, *Los mitos de la Guerra Civil*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2003.

⁷⁵⁰ PRIETO, Indalecio, «Sobre José Antonio Primo de Rivera» dins PRIETO, Indalecio, *Convulsiones de España...* op. cit.; MARTÍNEZ BARRIO, Diego, «Episodio en Alicante: sobre José Antonio Primo de Rivera...» op. cit.; GIL ROBLES, José María, *No fue posible la paz*. Buenos Aires: Ed. Sudamericana, 1968; CARRILLO, Santiago, «José Antonio Primo de Rivera» dins CARRILLO, Santiago, *Juez y parte. 15 retratos españoles*. Barcelona: Plaza & Janés, 1997; BARRIONUEVO PEÑA, José, «José Antonio o la sublevación desde la prisión» dins BARRIONUEVO PEÑA, José, *Procesos políticos en España*. Madrid: Tabla Rasa, 2003, pp. 169-194.

⁷⁵¹ ANTIGÜEDAD, Alfredo R., *José Antonio en la cárcel de Madrid. Del 14 de marzo al 6 de junio de 1936. Interesante reportaje con Raimundo Fernández Cuesta*. Sant Sebastià: Imp. Giménez Caballero, 1936, *José Antonio en la cárcel de Alicante. Un gran reportaje con Miguel Primo de Rivera*. Madrid: Imp. Giménez Caballero, 1939, *José Antonio en Alicante. Reportaje con Carmen Primo de Rivera*. Sant Sebastià: [s.n.], 1939; i GUTIÉRREZ INCLÁN, José Manuel, «Cárcel de Alicante, 1936. El 'testamento' de José Antonio» dins *Tiempo de Historia*, núm. 37, [Madrid], (desembre de 1977), pp. 4-11. Sobre la mort de José Antonio Primo de Rivera: PRIETO, Tomás, «Unas horas históricas. Como fue condenado a muerte José Antonio» i «La santa muerte de José Antonio» dins PRIETO, Tomás, *Héroes y gestas de la cruzada. Datos para la historia*, Madrid: Tormes, 1966; COVARRUBIAS ARRIAZU, L., «¿Quién ordenó el fusilamiento de José Antonio?» dins *Nueva Historia*, núm. 22, [Madrid], (novembre de 1978), pp. 67-70; LÓPEZ PASCUAL, Eduardo, *Proceso a un hombre muerto*. Murcia: Tip. Juliá, 1985; ROJAS, Carlos, «Juicio y ejecución de José Antonio Primo de Rivera» dins ROJAS, Carlos, *Momentos estelares de la Guerra Civil*. Barcelona: Plaza & Janés, 1996; VIDAL, César, *José Antonio. La biografía...* op. cit.; MILLÁN LAVÍN, Joaquín, *Consigna: matar a José Antonio*. Madrid: Movimiento Falangista de España, 1998; i ABELLA, Carlos, «José Antonio Primo de Rivera...» op.cit.

pensament de José Antonio.⁷⁵² Carlos de Arce, dins el gènere del periodisme literari, va publicar una biografia el 1983.⁷⁵³ El llibre d'Ian Gibson de 1980, *En busca de José Antonio*, va ser un dels primers intents d'acostar-se a la figura de José Antonio des d'una certa distància objectiva.⁷⁵⁴ Stanley G. Payne ha escrit en diferents ocasions sobre el líder de la Falange.⁷⁵⁵ Arnaud Imatz s'ha apropat a José Antonio des d'una certa empatia.⁷⁵⁶ Luciano Casali, que ha biografat molt encertadament Ramiro Ledesma Ramos, també ha dedicat algunes pàgines a José Antonio.⁷⁵⁷ El text biogràfic de referència, però, continua essent el de Julio Gil Pecharromán, *José Antonio Primo de Rivera. Retrato de un visionario*.⁷⁵⁸

En conclusió, fins als últims treballs biogràfics de caire més acadèmic, la figura de José Antonio ha estat utilitzada per emetre opinions polítiques sobre el règim franquista. Aquest fet ha estat cabdal per comprendre el mite de l'absent. La puresa inicial hauria estat trencada tant per aquells que es van convertir en opositors del règim havent-ne estat col·laboradors com pels incondicionals franquistes que en situaven el moment de màxima esplendor durant els anys difícils, tot utilitzant la imatge dels primers màrtirs cristians que enmig de les dificultats, portava la bona nova.

⁷⁵² MEDRANO, Antonio, «José Antonio Primo de Rivera: le fondateur de la Phalange» dins *Totalité*, núm. 13, [París], (tardor de 1991), pp. 49-68; PELUSE, Michael, *An Introduction to some of the fundamental thought of José Antonio Primo de Rivera: the untold story*. Nova York: Government Hamilton College, 1994 [Treball de Llicenciatura]; MEUSER, Norman, *Nation staat und politik bei José Antonio Primo de Rivera: Faschismus in Spanien?* Frankfurt: Peter Lang, 1995; i BÖHMLER, ANDREAS, «Apuntes sobre la filosofía política de José Antonio Primo de Rivera» dins *Intus-Legere*, núm. 3, [Viña del Mar, Chile, Universidad Adolfo Ibáñez], (any 2000), pp. 63-81.

⁷⁵³ Arce, Carlos de, *José Antonio...* op. cit.

⁷⁵⁴ GIBSON, Ian, *En busca de José Antonio...* op. cit.

⁷⁵⁵ PAYNE, Stanley G., *Franco y José Antonio: el extraño caso del fascismo español: historia de la Falange y del Movimiento Nacional, 1923-1977*, Barcelona: Planeta, 1997; i PAYNE, Stanley G. i AGUINAGA, Enrique de, *José Antonio Primo de Rivera. Cara & Cruz*. Barcelona: Planeta, 2003.

⁷⁵⁶ IMATZ, Arnaud, «José Antonio ese desconhecido» dins *Futuro-Presente*, núm. 21-22, [Lisboa], (abril-juny de 1985), pp. 51-54; *José Antonio: entre odio y amor. Su historia como fue*, Barcelona: Altera, 2006.

⁷⁵⁷ CASALI, Luciano, «José Antonio cent'anni dopo: a celebrarlo: alcune riflessioni bibliografiche» dins *Spagna contemporanea*, núm. 30, [Torino], (2006), pp. 137-166.

⁷⁵⁸ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit.

4.2 Una família militaritzada i polititzada

L'avantpassat més admirat de la família era José Primo de Rivera, nascut el 1764, fill d'un brigadier de l'exèrcit espanyol, que va ser ministre de Marina en el Gabinet d'Evaristo Pérez de Castro. Va tenir molts fills i tots militars, tres dels quals van morir en combat. El més brillant fou Fernando que, el 1875, va guanyar les places navarres de Montejurra i Estella als carlistes i, així, va convertir-se en Marquès d'Estella. Va ser ministre de la Guerra durant els governs d'Antonio Maura el 1907 i d'Eduardo Dato el 1917. L'avi de José Antonio Primo de Rivera era Miguel. Havia estat coronel a Jérez de la Frontera i va casar-se amb Inés Orbaneja y Pérez de Grandallana, terratinents. El sisè fill d'onze germans d'aquest matrimoni fou Miguel Primo de Rivera, dictador d'Espanya entre els anys 1923 i 1930.

Abans, havia entrat a l'Acadèmia General Militar a Toledo. Tenia tretze anys. Va acabar estudis el 1888 i, l'any següent, va ser enviat a Puerto Rico amb grau d'alferes durant dos anys. Tornà com a tinent del Regiment d'Extremadura. Va intervenir en accions de guerra a l'Àfrica durant els enfrontaments entre la guarnició de Melilla i els rifenys. Va guanyar-se l'ascens a capità i va obtenir la Creu de San Fernando de primera classe per intervencions de valor. El 1895, va convertir-se en ajudant de camp del general en cap de l'exèrcit que combatia a Cuba, Arsenio Martínez Campos. A l'alliberament de Santa Maria Sabina, va guanyar-se l'estrella de vuit puntes de comandant. Tenia vint-i-vuit anys. Dos anys després, el marquès d'Estella va ser nomenat capità general de les Filipines i va requerir-lo com a ajudant personal. Comandant del batalló de Caçadors número tres, participà en els combats de Balincupang i de Puray. Fou ascendit a tinent coronel per mèrits de guerra.

A començament del nou mil·lenni va passar uns anys dolents: va afectar-li la pèrdua de les últimes colònies el 1898 i va haver de superar la mort del pare. En canvi, però, va trobar l'amor a l'hivern de 1900, Casilda Sáenz de Heredia y Suárez de Argudín, i es casaren dos anys després, el 16 de juliol de 1902. Miguel Primo de Rivera estava vivint a Barcelona i Casilda Sáenz de Heredia a Madrid. A març de 1903, Miguel Primo de Rivera va tenir l'aprovació per poder anar a viure amb ella. Van instal·lar-se en el número vint-i-dos del carrer de

Gènova. Poc després, el 24 d'abril, va néixer qui seria el fundador de Falange Española, José Antonio. El 1904, naixia Miguel i, un any després, Carmen.

A inici de l'any 1906, va tenir lloc l'esbroncada sessió parlamentària sobre l'assalt dels militars al *Cu-Cut* i a *La Veu de Catalunya* a conseqüència de la satírica caricatura que es publicà a la primera revista. Els diputats catalanistes i republicans van formalitzar acusacions molt agres contra els caps militars. El republicà Rodrigo Soriano va referir-se a la Capitania General de Filipines amb dures acusacions. El general Primo de Rivera va contestar-li que era un covard. La disputa va acabar amb un desafiament. El matrimoni i els tres nens van anar a viure a Algeciras a l'estiu d'aquell mateix any. Primo de Rivera va incorporar-se al comandament del Batalló de Caçadors de Talavera a la guarnició del camp de Gibraltar. Els valors militars i catòlics regien a l'espai privat dels Primo de Rivera. A la tardor de 1907, van néixer les bessones Angelita i Pilar. Casilda, la mare, va morir d'una peritonitis quan comptava amb vint-i-vuit anys i els nens encara eren petits.

El pare va acceptar ser l'ajudant personal del marquès d'Estella, ministre de la Guerra i va tornar a Madrid. La família va viure en un pis al número 12 del carrer d'Orfila. La germana del pare, «tia Ma», va fer-se càrrec dels sis petits. A novembre de 1908, Primo de Rivera va ser ascendit a coronel i, a partir de l'any següent, va estar llargues etapes al nord d'Àfrica, on lluità a Melilla i a Tetuan contra els rifenys. L'any 1912, la bessona de Pilar, Angelita, no va poder superar el xarampió i va morir a l'edat de cinc anys. Llavors van anar viure als afores de la capital, a l'actual passeig de La Habana, en un xalet de tres plantes.

Havien canviat moltes vegades de domicili familiar i ho haurien de tornar fer en diferents ocasions: el 1914, van anar a viure al carrer del Piamonte i, un any més tard, quan el pare fou nomenat governador militar a Cadis, van anar a viure a la ciutat andalusa. Primo de Rivera va criticar el govern en una conferència a març de 1917 i el van substituir. La família va tornar a Madrid després d'haver estat uns mesos a Andalusia. Quan, a juliol de 1918, el pare aconseguí ser el comandant de la Primera Divisió de la guarnició de Madrid, es traslladaren a un immoble luxós del carrer Serrano. L'any 1920, Miguel Primo de Rivera va entrar al Parlament com a senador per Cadis. Quan va decidir

explicar al Senat que la presència espanyola a l'Àfrica significava una greu debilitat per al país, va ser destituït de la Capitania de la III^a Región Militar, amb seu a València, on havia estat destinat des del 1920. Això va suposar-los haver de tornar-se a traslladar en un lloc menys luxós i van anar al número 12 del carrer de la Magdalena.

Primo de Rivera va comentar que cada vegada que el pare feia un discurs, calia començar a preparar les maletes.⁷⁵⁹ A maig de 1921, el capità general Fernando Primo de Rivera va morir i va deixar els títols nobiliaris als dos nebots: a Fernando, el comtat de San Fernando i a Miguel, el marquesat d'Estella. A setembre, Alfons XIII va donar al marquesat d'Estella el títol de la Grandeza de España pels mèrits del capità general Fernando Primo de Rivera i se'n va beneficiar Miguel. En aquesta ocasió, l'ostracisme causat pel discurs al Senat va durar fins a l'any 1922. Llavors, el govern liberal va nomenar-lo capità general de la IV^a Región Militar, amb seu a Barcelona.

El 3 de setembre de 1923, els liberals formaren un Govern presidit per Manuel García Prieto. Després del desastre militar a l'Àfrica de 1921, entre els militars anava guanyant pes el pensament que havien d'intervenir en política de manera directa per mitjà del pronunciament i hi va haver diferents conspiracions per portar a terme un cop d'estat. El dia 11 de setembre, després que el Govern s'assabentés de preparatius militars per assestar un cop contra el govern, Miguel Primo de Rivera va decidir declarar l'estat de guerra a la vesprada i començà un pronunciament militar. Va difondre un manifest en què s'exclamava de l'estat deplorable del país i anunciava mesures per a la regeneració nacional. El primer suport li va arribar de Saragossa. Era José Sanjurjo.

Els valors de la família Primo de Rivera i la vida del pare permeten comprendre diferents comportaments que José Antonio tindria durant els anys posteriors: l'entrada en política va ser irreflexiva i sobtada a favor del Directori i sobretot en defensa del pare; va ser una idea d'honor el que va portar-lo a prendre decisions amb, probablement, poca vàlua estratègica; no va abandonar mai la fe catòlica, tot i que a vegades li hauria anat bé per separar-se de Renovación Española i dels altres grups monàrquics; no va deixar mai una ofensa o un gest

⁷⁵⁹ PRIMO DE RIVERA, Pilar, *Recuerdos de una vida*, Madrid: Dyrsa, 1982, p. 23.

de col·laboració sense resposta violenta o agraïment, i sempre va defensar un projecte polític que tenia en compte allò que havia anat bé o malament durant el Directori.

4.3 Els primers anys de vida de José Antonio

El carrer de Gènova és tan gran com transitat. Té cafeteries i oficines bancàries, l'Audiència Nacional i la seu central del Partit Popular. Just davant de l'Audiència s'aixeca l'Institut Social de la Marina. A la cantonada de l'edifici, a l'alçada del primer pis, hi ha una placa amb un àngel d'ales obertes envoltat pel jou i les fletxes. Informa que en aquella casa va néixer José Antonio el dia 24 d'abril de 1903, en una família d'arrels militars i colonials, que s'havia incorporat de manera recent a la burgesia madrilenya i tenia arrels a Andalusia i a La Rioja.

José Antonio era el més gran de cinc germans. La responsabilitat, la disciplina, l'ordre i la jerarquia foren valors que formaven part del llegat familiar. Quan acabà el batxillerat, va voler seguir els passos del pare i convertir-se en un militar. Això no obstant, Miguel va dissuadir-lo d'aquesta idea. Només el germà petit, Fernando, va continuar la tradició militar de la família. Al curs acadèmic de 1917 i 1918, va entrar com a alumne lliure a la Universitat de Madrid a Dret, mentre treballava d'oficinista en un negoci d'Antón Sáenz de Heredia. El primer any les notes foren irregulars i mediocres. El segon només aconseguí aprovar una matèria.

A partir de 1920, va deixar de treballar per concentrar-se en els seus estudis: va matricular-se com a alumne oficial i va assistir a les classes. Rafael Altamira, Gumersindo de Azcárate, Felipe Clemente de Diego, Laureano Díaz Canseco, Luis Jiménez de Asúa, Francisco Giner de los Ríos, Eugenio Montero o Felipe Sánchez Román van ser alguns dels seus professors. Ramón Serrano Suñer fou company d'estudis. Van començar a ser amics perquè vivien a prop i perquè anaven junts en tren a la universitat. José Antonio va llicenciar-se el 1922. Tots dos militaren a l'Asociación Oficial de Estudiantes de Derecho de Madrid. El 1920, Serrano Suñer, estudiant brillant, va presidir-la i José Antonio ocupava la Secretaria General. Defensaren l'aconfessionalitat de les

associacions d'estudiants en contra de la primacia del catolicisme que defensava l'Asociación de Estudiantes Católicos, inspirada per Ángel Herrera Oria i José María Gil-Robles. José Antonio i Serrano Suñer cultivaren les relacions tant amb el catedràtic de Dret Penal, Luis Jiménez de Asúa, com amb el de Dret Civil, Felipe Sánchez Román.

Quan José Antonio va acabar l'últim curs de llicenciatura, va passar l'estiu a Barcelona. A la tardor, tornà a Madrid amb la intenció de començar el Doctorat a la Facultat de Dret. Va escollir quatre assignatures i, quan va acabar el curs, va tornar a Catalunya on hi havia un creixent clima de violència política i social. Allà hi vivien les seves ties i germanes amb el pare. José Antonio viatjà amb el seu germà Miguel a la residència de la Capitanía General, al costat del port de Barcelona. José Antonio i Miguel van ser «voluntarios de un año» per realitzar el servei militar. Estigueren en el Regiment de Cavalleria número 9, conegut com a Dragones de Santiago. Aleshores va ser quan el seu pare va esdevenir dictador d'Espanya.

José Antonio ho explicava, anys més tard, a Barcelona. Corria l'any 1930 i estava a la seu de la Unión Patriótica del districte número quatre: «Aquí, en Barcelona, me cogieron aquellos días, aquellas horas, aquellos minutos febriles de la noche del 12 al 13 de septiembre de 1923. Nosotros estábamos en la Capitanía General. Detrás del edificio existe un pasillo que, atravesando la calle, llega hasta la iglesia de la Merced. En la iglesia de vuestra Patrona pasaron aquella noche rezando mis hermanas y mis tías. Noche angustiosa, que nosotros pasamos despiertos, porque no sabíamos nada de lo que ocurría fuera, ya que la primera medida del Gobierno fue cortar las comunicaciones y se carecía por completo de noticias de lo que ocurría en aquel momento en España. Noche angustiosa porque no sabíamos si al día siguiente nuestro padre iba a formar Gobierno o si llegarían a Barcelona dos divisiones del Ejército a prenderle y fusilarle, aunque no era nada probable que viniesen contra él sus compañeros de armas, tan afanosos como él por que España se salvase».⁷⁶⁰

⁷⁶⁰ Mítin a la seu del partit Unión Patriótica del Distrito Quart de Barcelona, el dia tres d'agost de 1930. Citat a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit. p. 65.

La família, de nou, va haver de tornar a fer les maletes per viatjar a Madrid. Estaven en un pis al número 26 del carrer de Los Madrazo. A casa, el pare de família hi arribava tard, al vespre. Sovint l'acompanyaven Julián Pemartín o Sancho Dávila. José Antonio va ingressar a la unitat de cavalleria de la I Regió Militar. Una vegada instal·lats a Madrid, recuperà la feina a l'oficina d'importació d'Antón Sáenz de Heredia. Tenia un sou modest i en aquell negoci no hauria pogut progressar gaire. Poc temps després, decidí exercir com a advocat. El 3 d'abril de 1925, va donar-se d'alta al Col·legi d'Advocats de Madrid i obrí un bufet propi en el domicili familiar. L'habitació en què rebia els clients era presidida per una imatge de la Verge i un pergamí emmarcat amb el poema *If...* de Rudyard Kipling. «*If you can keep your head when all about you/ are losing theirs and blaming it on you/ if you can trust yourself when all men doubt you/ but make allowance for their doubting too;/ If you can wait and not be tired by waiting, or being lied about, don't deal in lies, or being hated don't give way to hating, and yet don't look too good, nor talk too wise/ (...) If you can talk with crowds and keep your virtue/ or walk with kings –nor lose the common touch/ if neither foes nor loving friends can hurt you/ if all men count with you, but none too much;/ if you can fill the unforgiving minute/ with sixty seconds' worth of distance run/ yours is the Earth and everything that's in it/ And –which is more– you'll be a Man, my son!*».⁷⁶¹

Des d'un primer moment, Jose Antonio evità actuar en processos que violentessin la seva moral catòlica i conservadora. Per exemple, durant la Segona República, va negar-se a portar cap cas de divorci. Durant els primers mesos que Miguel Primo de Rivera exercí com a dictador d'Espanya, Ángel Ossorio y Gallardo, que havia protestat contra el cop militar, escriví a Antonio Maura i s'exclamà d'un rumor segons el qual José Antonio havia estat col·locat com a assessor jurídic a la Companyia Telefònica Nacional i hi guanyava un sou molt quantios. El rumor era fals i, atès que la correspondència d'alguns líders era interceptada i llegida per la policia per ordre governativa, un jutge militar va condemnar Ossorio y Gallardo per difondre falses acusacions. Però el fet que el govern inspeccionés el correu privat va causar un notable escàndol.

⁷⁶¹ Aquí només s'ha copiat la primera i l'última estrofa del poema de Kipling. La referència és de AREILZA, José María de, *Así los he visto...* op. cit., p. 158-160; citat a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit. p. 69.

Miguel va escriure una carta per defensar el fill, amb orgull paternal. I José Antonio escrigué una carta al periòdic *La Voz de Madrid*, el dia 15 de setembre de 1924, en què exposava que, per currículum i per saber anglès, hauria pogut tenir feina a la Telefònica. Però afegia que, quan la companyia fou nacionalitzada, el pare va obligar-lo a renunciar-hi. Aquest assumpte retornaria episòdicament: el general Burguete va tornar-lo a acusar a la primavera de 1931 i, a desembre de 1933, ho va haver de tornar escoltar al Parlament. En tot cas, no va treballar a Telefònica.

Durant la dècada de 1920, José Antonio vivia de la mateixa manera que havia estat criat: com el fill de l'aristocràcia i de la burgesia acomodada de la capital. Vestia amb roba cara, feta pels millors sastres de Madrid, anava a ballar als locals de moda més selectes i prenia copes amb les persones més distingides, menjava en restaurants cars, anava a jugar a polo, nedava a la piscina del Club de Campo i li agradava caçar en finques rústiques de províncies. Tenia l'encant de ser un jove amb èxit. Li agradava Pilar Azlor de Aragón y Guillamas, duquesa de Luna i filla dels ducs de Vilahermosa, que eren una de les cases més antiga de la noblesa aragonesa. A febrer de 1928, José Antonio va sol·licitar la concessió de l'hàbit de Caballero de Santiago. Li va ser entregat, juntament amb els seus dos germans, en una solemne cerimònia celebrada el 27 de juny de 1930.

Es va convertir en un lector curiós i en un advocat d'un cert èxit. Era molt hàbil amb l'oratòria i posseïa un estil poètic i poderós. Era soci de l'Ateneu de Madrid i llegia els grans autors del moment: Ortega y Gasset, Unamuno, Machado, Eugeni d'Ors, entre d'altres; tradicionalistes com Balmes, Donoso Cortés i Vázquez de Mella, i escriptors antiliberals primoriveristes, com Pemán, Aunós i, especialment, Maeztu. Semblava, tanmateix, que durant els anys que Miguel Primo de Rivera fou dictador d'Espanya, no tingués interès per la política. L'entrada en la militància política va ser posterior. Es produí quan el pare s'exilià a París convertint-se en el blanc de moltes crítiques. Aleshores, José Antonio va decidir entrar en política per defensar i vindicar l'obra paterna.

Molts oficials de l'Exèrcit estaven descontents amb el Directori. El conservador i antic president de govern durant la Restauració, José Sánchez Guerra, dirigí un cop d'estat fracassat el 1929, l'anomenada conspiració de València. José Calvo

Sotelo aprofità un comentari del general Primo de Rivera per criticar-lo i dimitir. José Antonio mai no li ho va perdonar. Davant d'aquesta situació, Miguel Primo de Rivera envià una nota als oficials més importants de l'Exèrcit espanyol per preguntar-los si continuava tenint la seva confiança. La resposta, tret d'algunes poques excepcions, fou decebedora. La tarda del 28 de gener de 1930 presentà la dimissió a Alfons XIII.⁷⁶²

El nou govern del general Dámaso Berenguer, home de confiança del monarca, va ser proclamat dos dies després de la dimissió de Miguel Primo de Rivera. Per arranjar la situació de tensió política, la idea del nou executiu i del Rei espanyol era tornar a la legalitat del període de la Restauració. Gairebé com si res no hagués passat des del 1923. Això, a més de ser impossible, va irritar profundament el pare de José Antonio. Estava tan dolgut davant el desenvolupament dels esdeveniments, que decidí portar a terme una nova revolta, que va ser impossible. Va contactar amb el seu amic, el general Sanjurjo, que aleshores ja era director de la Guàrdia Civil, per sol·licitar-li suport en un nou cop d'estat. El 12 de febrer va dirigir-se a Barcelona amb un manifest per publicar abans d'iniciar un nou pronunciament, on expressava el seu dolor profund pels últims fets polítics i traïcions i anunciava una implacable depuració política. Emilio Barrera, capità general de Catalunya, era un dels aliats més fermes de Miguel Primo de Rivera. Però, fins i tot ell va advertir-lo de la dificultat del triomf d'un nou cop d'estat i va aconsellar-li traslladar-se a París per esperar a veure què succeïa.

José Antonio va viure el moviment ascendent d'oposició contra el pare. Va experimentar la rebel·lia dels estudiants de la Federació Universitària Escolar (FUE), dels intel·lectuals, de les províncies i de Catalunya. Va veure com els suports es retiraven i alguns amics desapareixien. Mentrestant, els germans de José Antonio, Pilar, Carmen i Miguel, havien viatjat a París per estar al costat del pare. Al general Primo de Rivera li havien diagnosticat una diabetis tres anys abans i no gaudia de bona salut. A març, va agafar una grip i gairebé no dormia. El diumenge dia 13 de març, els fills van trobar-lo mort en la modesta habitació de l'exili francès. L'ambaixador d'Espanya a París, Quiñones de León,

⁷⁶² GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, *La España de Primo de Rivera: la modernización autoritaria 1923-1930*. Madrid: Alianza, 2005.

va acompanyar el fèretre a l'estació de ferrocarrils. Va rebre un acomiadament de les autoritats franceses amb honors militars. El cos del militar tornava a Espanya.

José Antonio es convertí en el nou marquès d'Estella i en cap de la família. Va assumir les noves responsabilitats i es dirigí a Irun a rebre el cos del pare. Viatjant amb tren per tot Espanya va emocionar-se quan trobava suport popular a les estacions, però també s'irrità per la indiferència que demostraren les autoritats. A Madrid, va instal·lar-se una capella amb les despulles del general a la Estación del Norte. Se celebraren tres misses consecutives, a l'última de les quals assistiren tant el general Berenguer com el Rei Alfons XIII. La mort del pare fou un cop dur per José Antonio.⁷⁶³

Interpretà que la mort del pare havia estat causada per esgotament i per haver hagut de suportar la muntanya de difamacions arribades després de la dimissió.⁷⁶⁴ Segons José Antonio, la caiguda i posterior soledat del general, havien estat ocasionades per la traïció d'una part dels monàrquics. En efecte, José Antonio reaccionà violentament contra els atacs a la figura del Dictador. Quan eren de militars o de polítics monàrquics, el malestar de José Antonio augmentava. Alguns discursos de la dreta monàrquica foren descartats per sempre més. El líder de Falange va acabar allunyant-se dels conservadors autoritaris quan fou el líder del feixisme espanyol.

⁷⁶³ Diferents cartes personals demostren que foren moments molt difícils, entre les quals la Carta del 19 d'abril de 1930 a Archivo Histórico Nacional, Salamanca, Sección Político-Social, Madrid, C.30, legajo 447-2 i Carta a Julián Pemartín, del 27 de maig de 1930, a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit. p. 1117. Citades a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit. p. 92 i 93.

⁷⁶⁴ «Manifestaciones de don José Antonio Primo de Rivera hechas a raíz del fallecimiento de su padre» dins *Informaciones* [Madrid], (18 de març de 1930), on pot llegir-se: «Lo han matado. Dado su temperamento, la forma en que se produjo la crisis y los hechos posteriores, que él ha conocido cuando ya no era presidente del Consejo, así como los motivos sentimentales a que aludí en mi conversación publicada en un periódico de Madrid, creo que todos esos factores han contribuido a terminar con su ya minada existencia. Mientras estaba en el Poder, su entusiasmo por España, su conciencia de que procedía honradamente, de buena fe, le daban energías para soportar todos los trabajos; pero han sido seis años y unos meses de esfuerzo continuo; todo lo que ha ocurrido después de la crisis, y especialmente la campaña de responsabilidades, ha constituido la verdadera causa de su muerte. Ha muerto por mano artera, no naturalmente; no ha podido resistir que su conciencia limpia se vea envuelta injustificadamente en una campaña de responsabilidades. De haber tenido fuerzas físicas, la hubiera afrontado; pero su organismo no ha podido resistir la protesta contra la injusticia».

4.4 L'entrada en política de José Antonio: amor filial

José Antonio va començar a militar en política per defensar l'obra del Directori. En un primer article, «Homenaje al cacique desconocido», que el dia 10 de febrer de 1930 sortia publicat a *La Nación*, criticava l'intent de retorn a la situació anterior a l'any 1923 que va pretendre de manera ingènua el govern Berenguer. Definia la Restauració com un sistema corrupte de cacics que explotaven el poble. En aquest primer text, es lamentava del nou govern i ironitzava sobre les seves intencions. Dos dies més tard publicava «El heroico silencio». En aquest article, assumia la defensa de l'obra paterna. Parlava del pare, de Miguel Primo de Rivera, com un governant escollit per Déu que acceptà la càrrega per patriotisme. Ho va fer tot i que li consumí, deia José Antonio, la salut. Es mofava del descrèdit dels «mediocres». Anunciava o profetitzava que tots els homes que havien entrat a la història com a herois havien estat màrtirs abans.⁷⁶⁵ En aquests primers mesos, després de la dimissió del general Primo de Rivera, José Antonio continuà escrivint contra el govern del general Berenguer.⁷⁶⁶

El següent text, que també publicà a *La Nación*, fou la conseqüència d'una topada amb el professor i socialista Luís Jiménez de Asúa. José Antonio Primo de Rivera havia estat convidat a parlar a l'Ateneu d'Albacete sobre la justícia en sentit filosòfic. Hi va anar el dia 16 de febrer de 1930. No va introduir notes d'actualitat ni comentaris sobre la situació política del moment, tot i que la conferència havia estat titulada «Derecho y política». El diari *El Defensor* d'Albacete, del 18 de febrer, afirmava que «la conferencia del señor Primo de Rivera se deslizó en un sentido de amplia orientación, y ceñido al tema en sus aspectos filosóficos, metafísicos y jurídicos, sin hacer alusión alguna a situaciones de presente de índole política o social, aun de aquellas que pudieran deducirse de la misma cuestión tratada».⁷⁶⁷ Jiménez de Asúa, que havia estat mestre de José Antonio a la Universitat de Madrid, va negar-se a

⁷⁶⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Homenaje al cacique desconocido» dins *La Nación* [Madrid], (10 de febrer de 1930); i «El heroico silencio» dins *La Nación* [Madrid], (12 de febrero de 1930). Citats a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras Completas*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos, 1976, pp. 17-18.

⁷⁶⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «La notoriedad» dins *La Nación* [Madrid], (24 de febrero de 1930). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit. pp. 23.

⁷⁶⁷ «Reseña de la conferencia pronunciada en el Ateneo de Albacete, el 17 de febrero de 1930» dins *El Defensor* [Albacete], (18 de febrer de 1930).

visitar com a ponent aquell lloc, perquè hi havia anat a parlar el fill del dictador Miguel Primo de Rivera. José Antonio va escriure dolgut: «el señor Azúa no quiere contaminarse».⁷⁶⁸

A l'estiu de 1930, adquirí fama d'arrogant i de violent. Va escriure una queixa formal irada al govern contra l'alcalde de Villoldo per haver subhastat els retrats de Martínez Anido i de Primo de Rivera. El llibre del conservador Gabriel Maura, *Bosquejo histórico de la Dictadura*, que feia un anàlisi rigorós i crític del Directori, li provocà una intensa ràbia.⁷⁶⁹ Va propinar un cop de puny a un taxista que no l'havia volgut portar en reconèixer-lo com «el hijo de Primo de Rivera». També va donar una bufetada a un transeünt per increpar-lo per ésser un Primo de Rivera.⁷⁷⁰

L'accident més conegut va tenir-lo amb el general Gonzalo Queipo de Llano. A finals de 1924, el dictador l'havia tancat per haver criticat amb reiteració l'actuació dels comandaments de l'Exèrcit a l'Àfrica i va passar-lo a la reserva el maig de 1928. Això, Queipo mai no li ho perdonà. Quan Primo de Rivera dimití, Queipo va insultar-lo en públic en diferents ocasions. Una vegada va escriure una carta a José Primo de Rivera, oncle de José Antonio, on utilitzava una retòrica insultant i el desafiava. Ho feia perquè li havia arribat el rumor que el germà del dictador li havia dit «chulo» en públic. Com que el tiet era molt vell, José Antonio va encarregar-se de respondre a l'insult i a l'amenaça. Acompanyat de Sancho Dávila i Miguel anaren a casa del general Queipo de Llano, que es negà a rebre'ls, tot citant-los al cafè Lion d'Or, al carrer d'Alcalá. Allà José Antonio es va treure la carta de la butxaca, li ensenyà a Queipo de Llano i li preguntà si n'era l'autor. Queipo de Llano afirmà que sí i José Antonio va tombar-lo d'un cop de puny. El general, però, va aixecar-se i la disputa acabà en una batalla campal.

Tingué, a més, discussions verbals sonades. Algunes van produir-se en el Col·legi d'Advocats de Madrid, que presidia Ángel Ossorio y Gallardo. José Antonio hi assistia per intentar rebatre els atacs durs, jurídicament ordenats, que exigien responsabilitats penals i polítiques als representants del Directori.

⁷⁶⁸ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «El señor Asúa no quiere contaminarse» dins *La Nación* [Madrid], (26 de febrero de 1930).

⁷⁶⁹ MAURA, Gabriel, *Bosquejo histórico de la Dictadura*, Madrid: Tip. de Archivos, 1930.

⁷⁷⁰ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* p. 94.

El comportament de José Antonio en aquestes trobades tampoc no fou gaire edificant: anava a increpar els oradors que agredien la memòria del dictador.⁷⁷¹ Entre d'altres, l'exministre conservador Luis Rodríguez de Viguri va rebre una bufada. José Antonio saltà tres files per colpejar-lo. L'incident no acabà aquí i José Antonio li exigí un duel. A causa d'aquest mateix incident, José Antonio acabà creuant-se retrets amb Miguel Maura.⁷⁷² Havia dit que volia ser advocat i no polític, però la vida l'estava empenyent en sentit contrari. Tot anà canviant des d'aquestes primeres discussions. De tot plegat, José Antonio en parlà en una entrevista concedida a César Gonzalo Ruano, publicada a *Heraldo de Madrid*, el dia 13 de març de 1930. Van preguntar-li si volia fer política i va contestar que «de política ya hablaremos cuando pasen unos años. Esas cosas son como las bofetadas: no se anuncian, se dan. Ya tendremos ocasión –dice bromeando– cuando yo sea dictador de España».⁷⁷³

Va escriure unes línies contra el Col·legi d'Advocats de Madrid, perquè la direcció s'havia declarat enemiga de la Dictadura pel fet de ser un règim dictatorial. José Antonio va respondre que ningú no podia pensar que la legitimitat es pogués obtenir únicament per via democràtica, perquè ni el comunisme ni el feixisme en tindrien a Europa. Tampoc el liberalisme parlamentari no era garantia de legalitat, «en Derecho político pueden considerarse diversos regímenes sin órgano legislativo de tipo parlamentario; así, –en cierto modo– el fascismo, y, desde luego, el comunismo soviético y el sindicalismo. Para los que sólo tengan por ley lo acordado en un Parlamento, ni los Soviets, ni una República sindicalista podrían legislar».⁷⁷⁴ En nombrosos escrits, va començar a criticar el parlamentarisme i la democràcia. Quan Europa virava al totalitarisme, Espanya assumia un règim ideològic superat.⁷⁷⁵

⁷⁷¹ MAURA, Miguel, *Así cayó Alfonso XIII: de una dictadura a otra*. Barcelona: Ariel, 1966, p. 63. El text exacte és: «Cuando empezaba la sesión, se encontraba en un extremo del salón y cuando terminaba, en el opuesto, tras haber saltado materialmente de banco en banco para increpar, y muchas veces agredir, a los oradores».

⁷⁷² *Ibidem*, p. 65.

⁷⁷³ GONZÁLEZ RUANO, César, «Valores nuevos. Entrevista a José Antonio Primo de Rivera» dins *Heraldo de Madrid* [Madrid], (13 de març de 1930).

⁷⁷⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Lo del colegio de abogados. Un abuso de la mayoría» dins *La Nación* [Madrid], (15 d'abril de 1930). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 35-37.

⁷⁷⁵ «El momento político. Encuesta» dins *El Pueblo Manchego* [Ciudad Real], (24 de juliol de 1930). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 45 i 46. El text és: «Las naciones no pueden lanzarse a experimentos temerarios porque lo quieran más o menos

4.5 La Unión Monárquica Nacional

A la primavera de 1930 hi havia diferents grupuscles locals que defensaven l'obra del Directori. Fernando Gallego, marquès de Quintanar, aplegava i coordinava algunes d'aquestes iniciatives. El marquès de Quintanar havia contactat amb diferents primoriveristes i upetistes per fundar un partit. En va oferir la direcció a Rafael Benjumea, comte de Guadalhorce, i enginyer que, amb la Dictadura, havia estat «jefe» provincial del Somatén, fundador de la Unión Patriótica de Màlaga, regidor a l'Ajuntament d'aquesta ciutat i ministre de Foment. A la reunió fundacional del partit, el dia 25 de març, van assistir-hi sis exministres civils del Directori, el «jefe» nacional de la Unión Patriótica, José Gabilán, i el fill del dictador. Aquesta condició, el deure filial, regia la voluntat política de José Antonio. Encara que anys després va dir que s'havia sentit lluny del projecte de la Unión Monárquica Nacional, li va resultar una plataforma útil per continuar vindicant el nom i l'obra del progenitor.⁷⁷⁶

El dia 3 d'abril, els ministres del Directori es van reunir a l'enterrament de Miguel Primo de Rivera i van signar el manifest fundacional de la UMN, que va publicar-se a la premsa el dia 5 d'abril. Portava, entre d'altres, la firma de José Antonio i de l'oncle José. Proclamava que la debilitat del govern Berenguer havia perjudicat Espanya amb gravetat. El grup va organitzar-se durant la primavera d'aquell any: Guadalhorce, de president; Santiago Fuentes Pila, un membre de l'ACNP, de Secretari General, i José Antonio, de vicesecretari. Entre l'equip dirigent, també hi havia Ricardo Oreja, el marquès de Quintanar, José Medina Togores, Wenceslao González Oliveros i José Ibáñez Martín. José Antonio va assumir la vicesecretaria el 2 de maig. Va encarregar-se d'organitzar els elements primoriveristes de Cadis i, per això, va demanar-li ajuda a José María Pemán. El 7 de juliol, van fer el primer congrés constituent. Cadis, aleshores, ja disposava d'una nombrosa delegació.

electores. La romántica superstición de la soberanía popular va estando cada vez más cerca de ser nuevamente sustituida por el clásico principio del bien público. Y, con arreglo a ese principio, me parece que a España no le conviene una República».

⁷⁷⁶ Carta de PRIMO DE RIVERA, José Antonio a DELGADO BARRETO, Manuel (21 de maig de 1935) citada a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras Completas...*, op. cit., p. 1147 i 1148 i a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 101 i 102. José Antonio es defensava de l'acusació de *La Nación*, que havia denunciat que el 1930 defensava la Monarquia i havia deixat de fer-ho.

José Antonio, en els mesos posteriors a l'emergència de la UMN, laborà per fer-se amb un escó per la circumscripció de Jerez de la Frontera. A juliol viatjà fins a la província de Cadis, pels pobles a l'entorn de Jerez. A tothora parlava de política i defensava l'obra del Directori. Realitzava xerrades amb José María Pemán. La defensa de la memòria del dictador caigut era una constant de campanya. Va viatjar per tot Espanya fent campanya a favor dels nostàlgics primoriveristes. Per exemple a La Corunya, en el teatre de Rosalia de Castro, va dir: «Mi padre murió en París de soledad; soledad, por estar lejos de los suyos; soledad, por sentir que su obra no le acompañaba. Empezaban entonces los ataques, ahora recrudecidos por quienes durante más de seis años toleraron calladamente la Dictadura. Apenas llegó a París la voz de los leales; llegaba, en cambio, la algarabía de los enemigos. Así, mi padre, que era joven cuando subió al Poder, envejeció en seis años».⁷⁷⁷

De fet, el *Diario de Jerez* va fer-li una entrevista en què reiterà que les circumstàncies contingents havien forçat la seva aparició a l'escena pública i l'entrada en política. Advertia que mai no havia pensat dedicar-se a aquest món. Això no obstant, explicava que, després que el pare patís injustícia i traïció, havia tingut notícia de la UMN i s'hi havia afiliat. Aquesta formació la presentava com el partit dels convençuts per continuar estant a les odres del dictador caigut. I, «como es natural», deia, no podia fer altra cosa que militar-hi.⁷⁷⁸ Ho tornà a repetir a Villamartín, on pronuncià unes paraules en un míting.

Els integrants de la UMN van desenvolupar una intensa activitat propagandista a partir d'actes en pobles i ciutats. Havien començat visitant La Corunya i van continuar la gira parant-se a Mellid, Noya Villagarcía, Vigo, Melou, Rivadavia, Carballino, Lugo y Orense. José Antonio parlava just abans de les primeres espases del partit: Calvo Sotelo i Guadalhorce. No acostumava a opinar sobre el govern. Criticava el període de la Restauració, el liberalisme i el parlamentarisme. Dirigia sovint paraules contundents contra els enemics polítics del pare i recordava amb nostàlgia els bons temps passats.

⁷⁷⁷ «Reseña del discurso pronunciado en La Coruña, en el mitin de propaganda de la Unión Monárquica Nacional celebrado en el teatro Rosalía de Castro, el domingo 31 de agosto de 1930» dins *La Nación* [Madrid], (1 de setembre de 1930). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 56.

⁷⁷⁸ «Política Nueva» dins *Diario de Jerez* [Jerez], (1 de juliol de 1930). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 39-40.

Reivindicava els principis polítics del règim: la unitat indestructible d'Espanya, la supremacia dels interessos patris, la disciplina i l'ordre militar.⁷⁷⁹ Anà desenvolupant un seguit de valors ideològics que tingueren importància durant la posterior etapa feixista. El més important era el nacionalisme espanyol.

En diferents ocasions va dir que els lleials tenien el deure de continuar la tasca del dictador Miguel Primo de Rivera. La lleialtat, per la càrrega nostàlgica de l'opció política que significava la UMN, sempre fou una peça clau que José Antonio reclamava i elogiava.⁷⁸⁰ En terres gaditanes i gallegues, havia parlat amb particular deteniment del pare. Això el convertia en una figura testimonial del partit: l'encarnació viva de la nostàlgia cap al dictador mort. En converses mantingudes amb Eugenio Montes i Francisco Bravo, lamentava que, després de la caiguda del dictador, el secretari del Rei deixés de felicitar-lo el dia del seu aniversari, quan venia fent-ho durant els últims anys.⁷⁸¹ Ho creia una deslleialtat. A Barcelona, el 3 d'agost de 1930, reclamava la importància del respecte a la jerarquia i l'obediència al líder.⁷⁸² Va utilitzar metàfores soldadesques per opinar sobre política, per exemple, com quan a El Ferrol, el dia 31 d'agost, va dir que era un «soldado de filas» dins d'un projecte més ampli.⁷⁸³

En el míting de Lugo, van produir-se diferents incidents entre simpatitzants i opositors. José Antonio utilitzà una formula religiosa per descriure la situació: «no saben lo que hacen». Sentia compassió pels enemics polítics i aspirava a convèncer-los. Va demanar que «caiga sobre los que, escondidos y sin dar la cara, han lanzado a la calle a esos pobres muchachos que no saben lo que

⁷⁷⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Resumen del discurso pronunciado en Barcelona, en el local del cuarto distrito de la Unión Patriótica (en la rambla de los estudios)» dins *La Nación* [Madrid], (4 d'agost de 1930), pp. 51-53; «Resumen del discurso pronunciado en Carballino» dins *La Región* [Ourense], (20 de novembre de 1930). El parlament fou a Carballino, a Ourense, celebrat a la plaça major, el 4 de setembre de 1930, i el text afirmava: «Terminó aconsejando a todos los españoles que nos amemos siempre como hermanos». Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas*, op. cit..., p. 57.

⁷⁸⁰ «Resumen de la conferencia pronunciada en Cádiz, en la inauguración del nuevo local de Unión Monárquica Nacional» dins *Diario de Cádiz* [Cadis], (5 de juliol de 1930). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 43-44. El text afirma: «el eco de esa enorme masa de opinión sana, robusta y leal a la que vosotros representáis en este momento».

⁷⁸¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 56.

⁷⁸² *Ibidem*, p. 51.

⁷⁸³ «Referencia del discurso pronunciado en El Ferrol» dins *Galicia* [Ourense], (31 d'agost de 1930). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 54.

hacen».⁷⁸⁴ La intervenció política més important des que havia ingressat a la UMN va arribar en el míting a Bilbao el dia 5 d'octubre. Des del moment que els oradors arribaren a l'hotel Carlton, des d'on van sortir cap a l'acte, van ajuntar-se centenars de curiosos per saludar-los o increpar-los. Molts mantenien una actitud obertament hostil. Al frontó Euskalduna, on tenia lloc l'esdeveniment, van arribar tipògrafs de la impremta, que havien confeccionat les targetes d'invitació, per acreditar que les entrades fossin autèntiques, i per comprovar que no entressin elements indesitjables.⁷⁸⁵

José Antonio admetia que els aplaudiments que rebia eren sobretot pel bon record del seu pare. En una ocasió es va preguntar: «¿Con qué palabras podía daros las gracias, si todas las palabras se ahogan antes de llegar a la garganta cuando suben del corazón? Gracias a todos con toda mi alma. A los que estáis aquí despreciando las amenazas que os han dirigido desde fuera; a los que han organizado este acto, el más importante de los que se están celebrando en España; [...] a vosotras, mujeres vascas, que sabéis llenarnos la vida con vuestra belleza, con vuestra suavidad, con vuestra serenidad, y sabéis ser fuertes y firmes para la lealtad y para el deber; [...] y a los leales –últimos en la enumeración, pero no en el afecto– que estáis aquí y que sois todos».⁷⁸⁶ Advertí que el règim del Directori havia estat completament democràtic, impressió que creia veure comprovada per la presència popular en el míting. Explicava que acabar amb la «celebración de elecciones [...], precisamente así, con el corte de aquel simulacro, logró (el dictador) que la verdadera ciudadanía se robusteciera».⁷⁸⁷ El poble espanyol s'havia sentit cridat al costat del militar: «La Dictadura nos hizo ver que España podía ser grande, fuerte, rica, vencedora y respetada. Y así los que, vueltos de cara a la pared, esperaban de

⁷⁸⁴ Reproduït a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit. p. 106.

⁷⁸⁵ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 107, on es reproduïx la notícia d'ABC [Madrid], (7 d'octubre de 1930): «La Guardia Civil simuló varias cargas para despejar algunos grupos de curiosos [...]. En las dos puertas del frontón, junto a los jóvenes propagandistas encargados de velar por la mejor organización del acto, se situaron tipógrafos de la imprenta que confeccionó las tarjetas de invitación, para acreditar si eran auténticas las que se mostraban, pues, como se sabe, se había hecho una gran tirada de tarjetas falsificadas que, indudablemente, se pusieron en circulación, ya que fueron muchos los que se presentaron provistos de ellas, y a los que, naturalmente se negó la entrada [...]. Se calcula en unos cuatro o cinco mil el número de asistentes, y en todos ellos se advertía el mayor entusiasmo. Muchos, o los más, iban provistos de bastones, de uso tan poco corriente en Bilbao».

⁷⁸⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 61.

⁷⁸⁷ *Ibíd.*, p. 61 i 62.

un momento a otro una muerte miserable, acudieron a los puestos del deber para servir a España en el ejercicio de la ciudadanía».⁷⁸⁸

A la primavera de 1931 va tenir un nou enfrontament amb un oficial, el general Ricardo Burguete. Aquest militar havia estat un enemic del Directori i, després de l'exili de Miguel Primo de Rivera, va estar al capdavant del Consell Suprem de Guerra i Marina. Amb aquest càrrec, li havia tocat presidir, a mitjan de març, el consell de guerra contra el Comitè Revolucionari per la revolta de Jaca del setembre de 1930. Havia defensat les garanties dels processats. Però, segons els monàrquics, havia permès que el judici es convertís en un continu atac contra el règim. A més, el 27 de març de 1931, va entregar una extensa nota de premsa, en la qual es mostrava favorable a la depuració de responsabilitats dels polítics que havien participat en els governs de Miguel Primo de Rivera.

José Antonio contestà amb una carta a *La Nación* del 28 de març en què recordava que el general Burguete havia expressat voluntàriament i lliurement lleialtat al Dictador en diferents ocasions. També li mencionava algunes actuacions repressores, com la que efectuà contra els miners d'Astúries l'any 1917. El posava a la llista de traïdors i aprofitats que pretenien fer carrera en el nou context polític. El dia 1 d'abril, Ricardo Burguete escrivia a José Antonio: «Tome, tome la papilla mental que yo aconsejo a los leguleyistas, y cuide de no empacharse porque la infancia mental corre esos riesgos en tanto no haya en su día un nuevo Nestlé que la dosifique... Guarde su herencia y patrimonio, al que todos contribuimos, y será también bastante, joven ex amigo».⁷⁸⁹ José Antonio responia pocs dies després que no cauria en la temptació de justificar la seva capacitat i repetia que l'únic interès que tenia era «el de defender la memoria de mi padre». A l'alçada de 1930, el futur líder de Falange Española encara mantenia dubtes sobre la vida política i tornava a assenyalar que només pretenia defensar el Directori.

L'entrada en política de José Antonio Primo de Rivera era producte de l'amor filial. La manera d'expandir aquestes idees fou la violència directa contra els polítics i homes notables que agredien la memòria del dictador. El coneixement de la política de José Antonio, en aquest moment, era puntual: sabia quins eren

⁷⁸⁸ Ibídem, p. 62.

⁷⁸⁹ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit. p. 118.

els enemics del pare i quins havien estat els seus valors fonamentals. Ordre, jerarquia, disciplina militar, ultranacionalisme i autoritarisme.⁷⁹⁰ La seva posició era absolutament oposada al clima polític del moment. Molt poca gent reivindicava l'obra del Directori. Els objectius eren els d'un soldat que té la batalla perduda: resistir per conviccions l'onada frontal d'atacs enemics. Els seus discursos eren escoltats i aplaudits pels fidels. A la UMN, José Antonio va deixar de ser un jove burgès i es va comprometre amb unes idees polítiques. En els mítings hi va descobrir l'element popular.

4.6 Els intel·lectuals i les masses

José Antonio mai no considerà que la mala gestió del dictador havia estat la causa de l'exili de 1930. Va donar la culpa a uns i als altres, a traïdors i a opositors conspiradors. I, en especial, va assenyalar que els intel·lectuals havien impedit que el Directori pogués haver tingut bones bases de legitimitat entre la població. Afirmava que «tenemos (...) una clase intelectual casi completamente inepta. Los intelectuales –la otra España– se sienten despegados del pueblo, que ni los entiende ni los quiere. Y piensan orgullosamente que su propio malestar, mezcla de soberbia y de fracaso, es el malestar de España. De ahí que imaginen siempre vivir instantes trágicos, y que los aprovechen para hablar, hablar, hablar con pertinacia desalentadora, enervante. Pero la tragedia no está más que en sus espíritus enfermizos. En vez de la revolución que ellos consideran indispensable, a España –la nación socialmente más sana del mundo– le basta con un poco más de trabajo, de buena administración, de cordialidad y un poco menos de pedantería».⁷⁹¹

Els intel·lectuals havien estat els culpables d'haver maldat contra el suport popular a favor del règim de Miguel Primo de Rivera. Aquesta qüestió és clau per respondre algunes preguntes. Per què José Antonio no va acabar militant a Renovación Española si va entrar a fer política com un nostàlgic primoriverista?

⁷⁹⁰ L'oda que va escriure a favor de la Guàrdia Civil fou una mostra més de la importància que donava a la mentalitat del cos militar. Veure PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «El milagro de la Guardia Civil» dins *La Nación* [Madrid], (20 de desembre de 1930). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 70 i 71.

⁷⁹¹ «El momento político. Encuesta» dins *El Pueblo Manchego* [Ciudad Real], (24 de juliol de 1930). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 45 i 46.

Per què va decidir fundar un partit nou que tenia com un dels objectius principals comptar amb el suport de les masses populars? Per què es va preocupar amb el fet que calia comptar amb un bon aparell de propaganda per aconseguir tenir un poder fort en política? Estava convençut que el paper dels intel·lectuals durant el règim del pare li havien provocat el deteriorament i la caiguda.

Insistí en diferents ocasions que els intel·lectuals expressaven una opinió diferent, i en certa mesura oposada, a la del poble; que els intel·lectuals haurien fallat al poble. Per demostrar-ho, publicà un article a *La Nación* en què els definia com «los solitarios sin amor y sin humildad». Va escriure que l'intel·lectual era un ésser egoista al qual només li importava el propi «jo», perquè «si, por ejemplo un niño –compendio de lo bello– llora pared por medio de un intelectual, estorbándole en su trabajo, el intelectual, irritado, deseará la muerte del niño. ¡Como si un niño no importara mucho más que todos los ejercicios del entendimiento!». ⁷⁹² El Directori havia estat al costat del poble. Per això, considerava que podia definir-lo com a veritablement democràtic. ⁷⁹³ Era un moment petit, era «la hora de los enanos». ⁷⁹⁴ Per tant, s'adonava que era el moment de les masses. Els «enanos» van ser els mesquins i mediocres que havien aconseguit acabar amb un «gigante bueno».

Es mofà d'un estereotip intel·lectualoide, que bé hauria pogut ser la definició exacte del Ledesma Ramos de finals de la dècada de 1930. Afirmava que «hoy, todo estudiante que sepa rudimentos de alemán puede aspirar a catedrático, y sin más que un misterioso gesto taciturno, unas gafas de concha, y cierto lenguaje ampuloso, con mucho ademán y mucho transido, y tal cual somera lectura de los ensayistas de moda, le es lícito a cualquier jovenzuelo alistarse en esta muchedumbre que se conoce con el vago apelativo de la intelectualidad». ⁷⁹⁵ Es lamentava de la pèrdua de prestigi de la jerarquia i de l'entrada de la gent petita en política. El 10 d'octubre de 1930 denunciava la misèria de les idees, de les teories i dels sistemes, perquè «ningún sistema

⁷⁹² PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Acerca de los intelectuales. Los solitarios sin amor y sin humildad» dins *La Nación* [Madrid], (20 de juliol de 1930). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 49.

⁷⁹³ «Reseña del discurso pronunciado en La Coruña... op. cit.

⁷⁹⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «La hora de los enanos» dins *ABC* [Madrid], (16 de març de 1931). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 79 i 80.

⁷⁹⁵ *Ibidem*, p. 48.

político ha hecho feliz a ninguna nación. No gobiernan los sistemas ni las ideas: no gobiernan más que los “hombres”». ⁷⁹⁶

A finals de 1931, José Antonio va tornar a insistir que el fracàs del Directori havia estat provocat per la traïció dels intel·lectuals. Insinuava que, si el pare hagués tingut el suport dels intel·lectuals, hauria començat un gran projecte amb tot el suport popular: «Los intelectuales hubieran podido organizar aquel magnífico alumbramiento de entusiasmos alrededor de lo que faltó a la Dictadura: una gran idea central, una doctrina elegante y fuerte. Y, en cambio, se hubieran encontrado con lo que en mucho tiempo tal vez no vuelvan a tener: con un prodigioso hombre». ⁷⁹⁷ José Antonio semblava dir que, amb el suport dels intel·lectuals, hi hauria hagut a Espanya quelcom semblant al feixisme italià.

Creia en la bondat natural dels homes i de les dones, però afirmava que molts estaven essent enganyats per intel·lectuals, professors universitaris, premsa o partits polítics. I, així, es perdien per sempre més. Un mes abans de l'inici del segon període republicà a Espanya, José Antonio es tornà a alarmar per la politització de les masses. Ho criticà amb fermesa, perquè deia que no podia ser que tots se sentissin «médicos para diagnosticar el mal de España». Es lamentava que ningú no afrontés les pròpies responsabilitats i es perdessin esforços en disputes polítiques infèrtils. ⁷⁹⁸ Els intel·lectuals estaven enganyant el poble amb la democràcia. Exposà que aquest sistema havia estat dèbil i ineficaç a tot arreu. Ho havia estat fins i tot a Anglaterra, Bèlgica o en d'altres països europeus, on havia adquirit formes molt més perfeccionades. ⁷⁹⁹ José Antonio, tal com va afirmar en la conferència feta a la seu madrilenya de la Unión Patriótica, creia que la democràcia era menys eficaç que l'autoritarisme, perquè mentre una es basava en el «contenido», l'altre ho feia en la «forma».

⁷⁹⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «La correspondencia a una semicorrespondencia» dins *La Nación* [Madrid], (10 d'octubre de 1930). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 66 i 67.

⁷⁹⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 112-115.

⁷⁹⁸ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «La hora de los enanos... op. cit.

⁷⁹⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Extracto de la conferencia pronunciada en Madrid, en el local de la Unión Patriótica, sobre el tema “la forma y el contenido de la democracia”, el 16 de enero de 1931» dins *Unión Monárquica*, núm. 105 [Madrid], (1 de març de 1931) o dins *La Nación* [Madrid], (17 de gener de 1931). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* pp. 73-76.

El Debate va saludar el conferenciant com un representant dels defensors dels bons principis del tradicionalisme.

José Antonio havia afirmat la superioritat del tomisme enfront de la doctrina del contracte social de Rousseau, de l'esperit davant del contracte social, i de la preeminència de la nació contra la ciutadania. No admetia que les masses poguessin jugar un paper important en política. Per tant era defensor d'una ideologia estrictament autoritària, que no contemplava l'activisme de les masses a l'escenari polític. L'autoritarisme perseguiria que les masses tinguin un paper passiu, mentre que el totalitarisme en buscava la permanent mobilització. José Antonio insistia que la desídia havia aconseguit vèncer una obra de govern bona per a Espanya i que tot havia tornat a la situació d'abans de 1923. Acceptava que el seu pare no havia pogut canviar res i d'això en culpava, sobretot, els intel·lectuals.

Anys més tard va dividir els espanyols entre les elits i les masses. Va definir-les per mitjà d'una metàfora. Les elits eren el Quixot. El boig que tenia somnis impossibles. Les masses eren Sancho. L'escuder bo. Sancho era les masses que acudien als mítings de la UMN. Els espanyols que respectaven els lideratges autèntics a favor de la pàtria. Els intel·lectuals i les ideologies contemporànies havien corromput el poble espanyol. La recuperació de l'autèntica bondat dels espanyols, anterior al verí de les ideologies dels intel·lectuals, va ser un vector que explica el comportament polític del futur líder de Falange Española.

4.7 Enfront del naixement de la Segona República espanyola

Durant les primeres setmanes de 1931, José Antonio va voler ser candidat a les Corts per Jerez, on va viatjar sovint durant aquelles dates perquè s'havia de promocionar. Això no obstant, no va ser fàcil aconseguir un acord amb els seguidors del comte de los Andes per poder-s'hi presentar. Fins i tot el seu amic Pemán va plegar fart de les conspiracions de la dreta gaditana.⁸⁰⁰ Aquestes circumstàncies, a més de la caiguda del Govern Berenguer i de la

⁸⁰⁰ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 115.

postergació de les eleccions parlamentàries per proclamar-ne de municipals, van acabar fent abandonar Primo de Rivera la voluntat d'ésser diputat.

El 1930, una vegada analitzat l'escenari europeu, José Antonio creia que «no hay más que dos caminos en estos momentos trascendentales: o la revolución o la contrarrevolución. O nuestro orden tradicional o el triunfo de Moscú, que ha abolido la religión, la familia, el pudor y el amor a la Patria».⁸⁰¹ Deia que la Tercera Internacional «sostiene en España tres periódicos comunistas, y no menos de doscientos propagandistas del comunismo. Y Moscú será lo que triunfe si triunfa la revolución. No será una revolución contra la Monarquía, sino la subversión completa del orden».⁸⁰² Acudia a una metàfora militar per enfervorir les masses: «Si triunfa la revolución, los arrastrará a todos: a los que lucharon y a los que no lucharon. Pero mientras los primeros caerán cara a cara, con el goce del que cumple con su deber, los tibios, los tímidos, caerán heridos por la espalda, llevando sobre sí el estigma de los cobardes».⁸⁰³

Si els republicans conspiraven per abolir la monarquia i iniciar un règim democràtic, José Antonio va escriure que significaria obrir les portes d'Espanya a l'imperialisme moscovita. «Contra eso ha de organizarse a toda costa la unión de las derechas. [...] Ha de ser una derecha fuerte, resuelta, intransigentemente derecha». Això no obstava per voler un règim socialment equilibrat: «Lo que se dé merecidamente a la clase obrera no es transigir, no es ceder en un regateo: es hacer justicia. Por consecuencia, debe hacerse de una vez todo lo necesario para llevar una vida armoniosa, alegre y desahogada, en la que no falte el pan ni la seguridad del ocio a los hijos durante la infancia, para que puedan educarse, ni el descanso y la alegría, que los pobres tienen tanto derecho como ricos a concederse una copa de vino o una diversión; todo eso ha de darse a los obreros, y todo hay que darlo de una sola vez».⁸⁰⁴ José Antonio va protestar per l'arribada de la Segona República espanyola com un membre més de la dreta monàrquica i autoritària.

El dia 14 d'abril, quan va esclatar la revolta popular, va anar a casa del comte de Guadalhorce, on hi havia el grup de monàrquics de la UMN, entre els quals

⁸⁰¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 62.

⁸⁰² *Ibídem*, pp. 62 i 63.

⁸⁰³ *Ibídem*, p. 63.

⁸⁰⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 63.

Ramiro de Maeztu, Eugenio Vegas Latapié, José Yanguas Messía i el marquès de Quintanar. Guadalhorce no trigà a exiliar-se a Portugal. L'ambient no els era gens propici i tant Maeztu com José Antonio van criticar el paper que havia tingut Alfons XIII.⁸⁰⁵ Amb tot, José Antonio, acompanyat per la seva germana Carmen, anà a acomiadar la Reina Victòria a les proximitats de Galapagar, on la «bella Reina de España se despidió llorando de sus últimos leales».⁸⁰⁶ Eren els últims dies de la UMN.

La primera reflexió que va escriure a propòsit del naixement de la Segona República, retornava al tema de la defensa de l'obra paterna. Afirmava que «el 14 de abril último ha triunfado en España una revolución "liberal". Esto parecería absurdo en cualquier otro país. Pero es lógico en el nuestro, porque aquí (...) aún no habíamos ganado efectivamente nuestro estatuto de derechos públicos. Los españoles veníamos gobernados por el arbitrio personal; unas veces mejor y otras peor; pero arbitrio siempre. Así, pues, la conquista del derecho público no era todavía en España un anacronismo».⁸⁰⁷ Per tant, reclamava que la República fos un règim de Dret. Acceptava, com a mal inevitable, la caiguda de la Monarquia i exigia que la República no deixés ningú al marge del sistema.

Exigia una legalitat igual per a tothom. Estava en el bàndol dels que se sentien perdedors i temia perdre espai públic: «Nada probablemente arrastró mayor número de adhesiones a la República que el manifiesto de los señores Ortega y Gasset, Pérez de Ayala y Marañón. Aquellas promesas de una legalidad ágil y transparente (éstas eran, más o menos, las palabras), en otro país habrían sonado a trasnochada ingenuidad; pero en el nuestro sonaban a esperanza. De seguro que cuantos votaron la República influidos por aquella alocución, lo hicieron con el afán, más o menos preciso en su pensamiento, de alcanzar para España la característica de los pueblos civilizados: aquellos pueblos que

⁸⁰⁵ VEGAS LATAPIÉ, Eugenio, *Memorias políticas: el suicidio de la Monarquía y la Segunda República*, Barcelona: Planeta, 1983, p. 106.

⁸⁰⁶ GÓMEZ-SANTOS, Marino, *La Reina Victoria Eugenia de cerca*. Madrid: Magisterio Español, 1969, p. 344; ARRARÁS, Joaquín, *Historia de la Segunda República española*, Madrid: Editora nacional, 1970, p. 64; i, en un altre ordre de coses, GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit. p. 122.

⁸⁰⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Lo jurídico. El destino de la República» dins *La Nación* [Madrid], (12 de juny de 1931). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit. pp. 89-92.

se rigen por un estatuto jurídico, protector, para cada ciudadano, contra toda sorpresa y todo abuso de poder».⁸⁰⁸ Però havia succeït tot el contrari: «Nunca ha llegado ningún poder arbitrario español a lo que la República ha hecho en dos meses de vida».⁸⁰⁹ Aviat, per tant, va sentir-se al marge del nou règim de 1931.

José Antonio Primo de Rivera, com Onésimo Redondo, s'entristí perquè Espanya havia foragitat una de les institucions més antigues del país, la Monarquia. La desaparició de la Unión Monárquica va fer-se efectiva des del mateix 14 d'abril i va ser oficial un mes més tard. La dreta estava desorientada. Mentre alguns liberals alfonsins se sumaven a l'estratègia possibilista, els conservadors agafaven la bandera d'opositors viscerals del nou règim. Aquests sectors havien de reaccionar davant d'un nou context i ho van fer a partir de dues organitzacions alfonsines, el Círculo Monárquico Independiente i Acción Nacional, i una de carlista, la Comunion Tradicionalista. El diari *ABC* va convertir-se en l'òrgan que més esforços va fer per agrupar totes les forces conservadores en contra del nou règim i a favor del retorn de la Monarquia.⁸¹⁰ En canvi, *El Debate* i l'Asociación Católica Nacional de Propagandista, amb Ángel Herrera Oria, ben aviat defensaren la via accidentalista i l'acceptació de la República, per la via dels fets consumats, com a mal menor.⁸¹¹

Acción Nacional es va constituir dos setmanes després del naixement de la Segona República. Un dels màxims promotors va ser José María Gil-Robles. El 7 de maig, publicaren un primer manifest que defensava la religió, la família, l'ordre, el treball i la propietat. Havia estat redactat principalment per Antonio Goicoechea i era la presentació oficial del grup liderat per *El Debate* i Herrera Oria. José Antonio, tot i que no va decidir-se a participar activament en cap d'aquestes organitzacions i era una figura de segona fila, estava més pròxim a la gent de les teories accidentalistes. En aquests moments, per tant, encara dubtava de si participava en política més enllà de la defensa del Directori.

El Círculo Monárquico havia estat creat per Luca de Tena, director d'*ABC*. Va fundar-lo després d'un viatge a Londres per visitar Alfons XIII. A la junta

⁸⁰⁸ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 89-92.

⁸⁰⁹ *Ibidem*.

⁸¹⁰ «Editorial» dins *ABC* [Madrid], (14 d'abril de 1931).

⁸¹¹ «Editorial» dins *El Debate* [Madrid], (15 d'abril de 1931).

provisional hi havia el Duc de Grimaldi, el mateix Luca de Tena, Federico Santander, Julio Danvila, Pedro de Artiñano, Manuel Pombo i el duc de Hornachuelos. Celebraren, el 10 de maig, una junta general en el local de la nova organització al carrer Alcalá número 67, feta pública a *ABC*. Els càrrecs de la Junta foren ocupats per José María Gil-Robles, Antonio Goicoechea i Eugenio Vegas Latapié, entre d'altres. Ho van celebrar amb música. I, quan un taxista va protestar perquè estaven fent sonar la *Marxa Reial*, començà un aldarull entre monàrquics i republicans que acabà desembocant en la crema de convents del dia després. Alguns membres representatius de l'Església catòlica van tenir una actitud visceralment contrària a la República, entre els quals hi havia el bisbe de Tarazona, Isidro Gomá, i l'arquebisbe de Toledo, Pedro Segura y Sáenz. José Antonio era un fervent catòlic. Els dies que van transcórrer amb l'agitació posterior a l'expulsió de l'arquebisbe Segura d'Espanya, el 14 de juliol, foren els prolegòmens a les eleccions constituents del 28 de juny.

Els monàrquics estaven irritats, no només per l'arribada recent de la República, sinó també pel tancament d'organitzacions, de partits i de diaris afins. Davant la impossibilitat d'una lluita eficaç, quedava la possibilitat accidentalista d'Acción Nacional. Antonio Goicoechea, en principi opositor a l'accidentalisme, va ser requerit per Ángel Herrera per formar part de la directiva d'aquest partit. I, a prop de les eleccions, *ABC* va sumar-s'hi per lluitar juntament contra la candidatura d'esquerres, «revolucionaria», republicana i socialista.⁸¹² Els accidentalistes estaven imposant les seves teories al conjunt de la dreta monàrquica. José Antonio hi era proper, però no hi va participar de manera activa. Calvo Sotelo, exiliat a Portugal, va obtenir un escó per la província d'Orense. El discurs utilitzat era la defensa de la religió, la família i l'ordre.⁸¹³ Pedro Sainz Rodríguez va aconseguir-lo per Santander, gràcies a la mobilització de Lauro Fernández, cacic local.⁸¹⁴ Això no obstant, l'esquerra va obtenir una victòria important i el PSOE va convertir-se en el primer partit del

⁸¹² GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro-Carlos, *Acción Española...* op. cit., p. 134.

⁸¹³ SORIANO FLORES DE LEMUS, Julián, *Calvo Sotelo ante la II República. La reacción conservadora*. Madrid: Editora Nacional, 1975, pp. 163-164.

⁸¹⁴ TUSELL, Javier [et al.], *Las Constituyentes de 1931. Unas elecciones de transición*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1982, pp. 180 i ss.

país, mentre que la dreta no republicana només va aconseguir un 9% dels escons.

A setembre, el Govern publicà un decret convocant eleccions per cobrir vint-i-dos escons vacants a les Corts. Alguns diputats havien aconseguit acta en dos o més circumscripcions i havien d'optar per una i deixar lliure les altres. José Antonio, aleshores, va obtenir el suport de la direcció madrilenya d'AN per presentar-se a diputat del Congrés. Es va garantir que cap altre candidat de la dreta monàrquica li competiria el lloc i es presentà com a independent durant els últims dies de setembre. Antonio Lezama, radical-socialista, Rafael Sánchez Guerra, del Partit Progresista d'Alcalá-Zamora, José Bullejos, del Partit Comunista i Antonio Marsá, radical, també lluitaren per aconseguir l'escó de la circumscripció. La divisió a les files republicanes donava avantatge al fill del dictador. Manuel Azaña va escriure: «Si a los tres meses de las elecciones generales, y estando las Cortes españolas empañadas en la cuestión de las Responsabilidades, resulta que la capital de la República envía a las Cortes al hijo del dictador, parecerá que Madrid se ha vuelto dictatorial, o que absuelve a los dictadores».⁸¹⁵ Enfront d'aquest temor, tots els candidats republicans van retirar-se per presentar un candidat únic i de consens: Manuel Bartolomé Cossío, prestigiós intel·lectual i catedràtic de la Universitat Central i un dels fundadors de la Institución Libre de Enseñanza. José Antonio representava o simbolitzava el passat superat.

El missatge central va ser la defensa de la memòria i de l'obra paterna: «El presidente de aquel Gobierno, al que encarnizadamente se ataca, era mi padre. La muerte fue piadosa con él. Pero no pido que se le absuelva por misericordia ante la muerte. Pido, ¡exijo!, que se le juzgue. Y no sólo por el golpe de estado y porque legisló sin Cortes. Para descubrir que hizo tales cosas no era menester la Comisión de Responsabilidades (...). Quiero ir a defenderle con mis argumentos y con muchas pruebas que nadie tiene más que yo. Necesito defenderle. Aunque caiga extenuado en el cumplimiento de ese deber, no cejaré mientras llegue al pueblo la prueba de que el general

⁸¹⁵ AZAÑA, Manuel, *Memorias políticas y de guerra*. Barcelona: Crítica, 1978, p. 202.

Primo de Rivera merece su gratitud».⁸¹⁶ Els diaris conservadors, tant *ABC* com *El Debate*, el presentaren com un candidat catòlic i de dretes, decidit a enfrontar-se a la situació «revolucionaria» de la Segona República.⁸¹⁷

José Antonio, en aquella campanya breu, va rebre el suport d'amics pròxims de cercles aristocràtics, de conservadors i de nostàlgics del Directori.⁸¹⁸ Va disposar de diners per a propaganda i va comptar amb ajudants per a la campanya, interventors i apoderats.⁸¹⁹ Això no obstant, Cossío va aconseguir el 61,7% dels vots, José Antonio, el 31,3% i Bullejos, el 6,5%. Tot i la derrota, José Antonio va aconseguir ser més conegut entre la dreta política. No només com a fill del dictador. Encara que mantenia la independència, no era estrany veure'l en diferents actes d'AN. D'aquest grup, Javier Tusell en va escriure que era «una candidatura de la clase más alta y, además, casi me atrevería a decir que exclusivamente de esa clase, dadas las diferencias de votación entre los distritos proletarios y los aristocráticos».⁸²⁰

A la matinada del dia 11 de novembre, la policia va detenir José Antonio a la residència familiar de la carretera de Chamartín. Va ser acusat de participar en un complot destinat a restaurar la Monarquia. L'endemà, quan ja havia tornat a casa unes hores després, ho va descriure amb ironia i sarcasme a *La Nación*.⁸²¹ Va titular l'article «Mi primer drama policiaco». En efecte, no seria l'únic que hauria d'afrontar. Mentrestant, a finals de març, es va dictar sentència per la denúncia feta pel general Queipo de Llano contra els Primo de Rivera. Tant Miguel com Sancho Dávila foren exculpats. Però José Antonio fou acusat d'insultar un superior militar. Van aplicar-li la mínima sanció, perquè un familiar pròxim havia estat provocat, i perquè havia actuat sense armes. Amb tot, va ser expulsat de l'exèrcit i fou convertit en reservista civil.

⁸¹⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Por una sagrada memoria ¡Hay que oír a los acusados!» dins *ABC*, edició Andalusia [Andalusia], (29 de setembre de 1931).

⁸¹⁷ MUÑOZ LORENTE, Luis, «El nuevo candidato ante la elección. Entrevista a José Antonio Primo de Rivera» dins *La Nación* [Madrid], (30 de setembre de 1931). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 98-100.

⁸¹⁸ TUSELL, Javier, *La Segunda República en Madrid: elecciones y partidos políticos*. Madrid: Tecnos, 1970, p. 74.

⁸¹⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Después de las elecciones» dins *La Nación* [Madrid], (10 d'octubre de 1931). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 102-103.

⁸²⁰ TUSELL, Javier, *La Segunda República en Madrid...* op. cit., p. 74.

⁸²¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Mi primer drama policiaco» dins *La Nación* [Madrid], (12 de novembre de 1931). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 104-107.

El naixement de la Segona República havia abocat a José Antonio a una posició de marginalitat política. Representava tot allò que s'havia superat i que era evident per a tothom que mai no tornaria. En aquest context, no va poder participar a la primera volta de les eleccions constituents de finals de juny i va haver d'esperar a presentar-se en els llocs vacants a setembre de 1931. Havia dit que no es volia dedicar a la política més enllà de la memòria del pare. Amb tot, havia estat fent política durant uns mesos i buscà oportunitats per continuar-s'hi dedicant. La derrota a les eleccions el va deixar al marge de la dreta monàrquica i va haver de buscar vies alternatives per continuar essent present.

A començaments de 1932, José Antonio va tenir una topada frontal amb la revista *Acción Española*. Tot i que el marquès de Quintanar, director de la revista, era amic del fill del dictador, l'escriptor Álvaro Alcalá Galiano va escriure un text crític contra el Directori. Quan la societat cultural que editava *Acción Española* va inaugurar uns locals a Madrid, va presentar-se José Antonio i Ramiro de Maeztu va haver d'impedir que la sang arribés al riu. José Antonio gairebé aconseguí pegar Alcalá Galiano. José María de Areilza el recorda com un home «físicamente arrogante, de traza airoso, porte distinguido, andar resuelto y una mirada azul que le confería cierto aire nórdico y deportivo... Tenía la apariencia de vivir una existencia fácil, con muchos planes femeninos, y concurrencia veraniega incesante a reuniones y comidas mundanas».⁸²² José Antonio va participar com a advocat defensor a la demanda contra tots els ministres del Directori davant del Tribunal Suprem.

La segona topada amb la policia va produir-se a l'agost d'aquell mateix any. José Antonio va ser detingut, juntament amb el seu germà, per l'intent de cop d'estat del general José Sanjurjo. Poc temps després reivindicaren que no hi havien tingut res a veure: «Desde la cárcel Modelo de Madrid, donde se hallaban incomunicados, José Antonio y Miguel Primo de Rivera elevaron un escrito al juez, el 19 de agosto de 1932, en demanda de justicia. No se les había dicho el motivo de su detención. José Antonio se hallaba desde el día 5 de agosto en San Sebastián y el día 11 se trasladó a Irún para recibir el cadáver de la duquesa de Fernán Núñez, fallecida en Berlín. Al regresar de la

⁸²² AREILZA, José María de, *Así los he visto...* op. cit., p. 153.

estación, la Policía le detuvo, y acto seguido fue conducido a Madrid».⁸²³ Com que no va poder-se demostrar cap relació amb l'esmentat intent colpista, José Antonio va ser posat en llibertat pocs dies més tard.

Un mes abans, Blanca Silveira-Armesto li havia fet una entrevista per a la revista *Crónica* de Madrid en què li preguntà quins avantatges i inconvenients tenia ser fill el dictador caigut. Entre tots els contratemps, José Antonio podria haver esmentat que, si a algú se li acudia atemptar contra la legalitat de la República, molts sospitaven en contra seva i que de tant en tant les autoritats tenien el costum de detenir-lo. José Antonio va confessar que, a vegades, sentia el cuc de la política: «La vida, en líneas generales, trae cada día una preocupación y un interés nuevos. Esto es maravilloso vivirlo íntima e intensamente, yendo siempre adelante con bríos y con fe. En algunos momentos siento el deseo de poder servir a España de un modo grande e intenso (...). Querría un puesto de mando, en el que pudiera poner toda mi fe y energías en servir a mi patria».⁸²⁴ El judici contra les responsabilitat del Directori, aprovat el 21 de juny de 1932 al Parlament, va permetre a José Antonio tornar a la política. A finals de novembre d'aquell any, els advocats defensors van escriure les conclusions. José Antonio defensava Galo Ponte, que havia estat ministre amb el Directori. Va dir que la democràcia no podia convertir-se en la tirania de la majoria.⁸²⁵ Va afegir que una cosa era la quantitat i l'altra, la qualitat. Encara que molts defensessin una opinió, això no en garantia ni la legitimitat ni la justícia.

El 1933, José Antonio va participar en la redacció de la revista *El Fascio*. Així, culminava finalment l'entrada en política del líder de Falange Española. A partir d'aleshores, ja va comprendre la militància com quelcom més ample que exercir una labor en defensa de la memòria del pare. Fins aquest moment, havia opinat que Miguel Primo de Rivera, si hagués comptat amb el suport d'ideòlegs i d'intel·lectuals, hauria pogut edificar un règim com el de Mussolini a Itàlia. Va definir el període de la Restauració com un temps feixuc, conservador i sense cap ambició, que havia estat bandejat per un cop d'estat, que finalment

⁸²³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 132.

⁸²⁴ SILVEIRA-ARMESTO, Blanca, «Entrevista a José Antonio» dins *Crónica* [Madrid], (3 de juliol de 1932). Citat a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 129-131.

⁸²⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 139.

tampoc no havia tingut possibilitats de triomfar. No tardaria a dir que la Segona República era un sistema sectari a favor d'una meitat d'Espanya. I, finalment, va acceptar que no era possible ni adequat intentar un retorn a l'autoritarisme del Directori. Calia construir quelcom políticament nou.

Miguel Primo de Rivera havia estat un defensor de la vida militar: el rigor, l'ordre i la camaraderia. Aquest fet va ser important perquè José Antonio comencés a sentir admiració per Mussolini i el feixisme italià. A més, era un apassionat i radical nacionalista espanyol. Com que havia renegat de l'autoritarisme i del conservadorisme, perquè considerava molts dels seus integrants uns traïdors. Amb les seves credencials polítiques i valors morals tampoc no li quedaven gaire espais per escollir. Va decidir triar el feixisme. Pocs mesos després, es van començar a esdevenir les primeres trobades i es van començar a moure fils per crear Falange Española. José Antonio va esdevenir feixista com a intent per perfeccionar el Directori, com a proposta per continuar l'obra del dictador, però amb el fervor i el suport de les masses, i com a manera de reinventar-se per deixar de ser només el fill del militar que havia estat president d'una Espanya dictatorial. Tot això va portar-lo a abandonar antics prejudicis i, en especial, les masses van passar a ser un element cabdal per a aquesta nova manera d'entendre la política al mode feixista.

5 Ledesma Ramos a la presó i Redondo a Portugal

5.1 Ledesma Ramos i la dreta autoritària

Mesos abans, després del fallit cop d'estat del General Sanjurjo, el 10 d'agost de 1932, les JONS van quedar desarticulades i sense líder. Ledesma Ramos va ingressar a la presó durant unes poques setmanes, tot i que no havia participat ni en les conspiracions ni en els moviments inicials dels colpistes. El nucli de Madrid es va dispersar momentàniament. Antonio Bermúdez Cañete, que havia estat el primer traductor del *Mein Kampf* d'Adolf Hitler a Espanya, un dels membres del triumvirat del grup i corresponal del diari *El Debate*, va allunyar-se'n pel to radical de les JONS.⁸²⁶ També Ricardo Jaspe, empleat a

⁸²⁶ VVAA, *Antonio Bermúdez Cañete. Periodista, economista y político*. Madrid: editorial Actas, 2008.

les oficines de turisme i l'home del conservador José Antonio Sangróniz a *La Conquista del Estado*, havia abandonat el grup uns mesos abans. Alhora, es van perdre suports per l'esquerra: Ricardo Iglesias Parga va convertir-se en militant comunista i Francisco Mateos, que fins aquell moment havia estat un dels dibuixants del setmanari, es va fer socialista. En canvi Juan Aparicio, jove estudiant que procedia de Granada i que havia estat el primer secretari del setmanari, va continuar en contacte amb el líder i seguí participant a les publicacions feixistes durant la Segona República i el primer franquisme.

El dia 5 d'abril, Ledesma Ramos va visitar Redondo a Lisboa per continuar l'empresa nacionalsindicalista. Es va anunciar la revista per al mes de maig. Els primers lectors foren estudiants.⁸²⁷ Tot i que la repressió els havia debilitat, es trobaven en un moment oportú per créixer: entre 1932 i 1933, el feixisme va guanyar prestigi internacional amb l'ascens i el triomf a Alemanya. A més, la dreta alfonsista estava disposada a pagar joves per tal que combatessin l'esquerra als carrers. Les esquerres, en canvi, patien el desgast dels primers anys d'estar al govern i el descontent de les masses que esperaven canvis de més profunditat a curt termini.

Els contactes amb la dreta, que havien estat presents des d'un primer moment, es van incrementar encara més quan es va fer evident que no estaven tenint adhesions des de l'esquerra. Julio Ruiz de Alda els havia felicitat per la iniciativa des de l'inici. Quan va voler enfortir el moviment buscant suport a les províncies, Ledesma Ramos concertà una entrevista amb Ricardo Gómez Roig i Eduardo García Conde, ambdós carlistes. La publicació *La Conquista del Estado* va poder continuar per l'ajut econòmic d'industrials bascos com José Félix de Lequerica, José María de Areilza i José Antonio Sangróniz.⁸²⁸ Tant Lequerica com Sangróniz també havien col·laborat en el finançament de *La*

⁸²⁷ *Ibíd*em, p. 93-94.

⁸²⁸ Lequerica havia nascut a Bilbao a 1891. Polític, diplomàtic i ministre d'assumptes exteriors durant el Primer Franquisme. Llicenciat en Dret a la Universitat de Deusto. Des de jove havia estat vinculat amb el maurisme i fou diputat a les Corts Generals entre 1916 i 1923. Areilza havia nascut a Portugalete l'any 1903. Va estudiar Dret a Salamanca i Enginyeria a Bilbao. Formava part de la Unió Monàrquica de Vizcaya. Com Lequerica, era un conservador, monàrquic i autoritari que escurtà les possibilitats del feixisme a Espanya. Sangróniz havia mobilitzat contactes per aconseguir finançar *La Gaceta Literaria* de Giménez Caballero i va fer el mateix per *La Conquista del Estado*. Era un diplomàtic, conservador i autoritari, que va beneficiar Ledesma Ramos amb alguns diners procedents del Patronat Nacional de Turisme i imposà a Ricardo Jaspe com a controlador de l'economia del grup.⁸²⁸ Ricardo de Jaspe va escriure alguns articles al setmanari.

Gaceta Literaria. Tots tres conservadors havien defensat històricament l'ordre, l'autoritarisme i la Monarquia. La dreta autoritària estava interessada a utilitzar el feixisme com a tropa de xoc al carrer.⁸²⁹ De fet, la participació d'alguns elements de les JONS en el cop d'estat era la conseqüència de contactes constants entre sectors reaccionaris i feixistes. A mitjan 1933, però, diferents conservadors, monàrquics i autoritaris –que també havien ajudat Ledesma Ramos quan va començar– ja havien mogut fils per crear un nou grup feixista. Havia de tenir més força i ambició que la modesta aportació d'Onésimo Redondo i Ramiro Ledesma Ramos.

5.2 Redondo i les formes feixistes

Redondo va haver d'exiliar-se a Portugal després de la temptativa colpista. Es va estar a la finca de Torozos, a Puebla de Sanabria, en el districte de Bragança, i no va tornar a Espanya fins a finals de 1933. Quan es va prohibir la venda del setmanari *Libertad*, el grup va publicar el setmanari *Igualdad*. El feixisme podia ocupar el poder a Alemanya el 1932 i les editorials dels diaris *La Nación* o *La Época* van escriure que es podia exportar a Espanya.⁸³⁰ A l'exili, Redondo va confirmar que el nou discurs feixista havia estat un encert: «Hitler es el juramento del exterminio contra el marxismo (...) ¿Habrá brotado en la Europa central un nuevo Carlo Magno? Porque no de otra gesta histórica se trata que de salvar a, como en el oscuro siglo VIII, el orden y la ética de las apetencias ciegas de grupos que renunciaron a la vida civilizada».⁸³¹

El feixisme era, doncs, la resposta cristiana, catòlica i protestant, contra l'infidel: «Resucitemos, jóvenes, la bandera del emperador. Demos la mano con soberbio aliento de castellanos de fe y hambrientos de conquista a la otra mitad secular, de la cristiandad europea, erguida en número de millones para la gran cruzada».⁸³² El líder de *Libertad* utilitzava les formes de la nova ideologia per defensar vells continguts.

⁸²⁹ Sánchez Diana, José María, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., pp. 75 i ss.

⁸³⁰ JATO, David, JATO, David, *La rebelión de los estudiantes: apuntes para una historia del alegre SEU*. Madrid: [s.n.], 1953, p. 194.

⁸³¹ Redondo, Onésimo, *Onésimo Redondo. Caudillo de Castilla...* op. cit.

⁸³² *Ibidem*, p. 69.

El procés d'esdevenir feixista va comptar amb la violència: «Bastan en cada provincia unos centenares de jóvenes guerreros, disciplinados, idealista, para dar en el polvo con ese sucio fantasma de la amenaza roja. (...) Formemos los cuadros de la juventud patriótica y belicosa. ¡Amemos a la guerra y adelante!». ⁸³³ L'admiració pel militarisme: «Con el ejercicio de la actividad física, la educación deportiva y la afición valerosa a las inclemencias del campo y a la fatiga de las marchas, se vigorizarán prácticamente los grupos jóvenes alistados». ⁸³⁴ La lloança de la voluntat nietzscheana de superació: «Los hombres hacen la unidad, los hombres crean (o resucitan) la patria. Y cuando la patria, viva e inteligente, surge al conjuro de las grandes obras de hombres que se atraen al pueblo, la unidad está producida. Por eso lo importante, lo substancial, lo salvador (...) no son los credos, ni los programas, ni las constituciones, sino los hombres». ⁸³⁵ I el nacionalisme: «Unidad queremos, porque el dolor secular de España, como de todo pueblo que decae, no es otro que la falta de unidad». ⁸³⁶

El canvi més substancial d'Onésimo Redondo en esdevenir feixista va ser atorgar a la pàtria una centralitat discursiva que anteriorment havia tingut la monarquia, la religió o l'ordre establert. ⁸³⁷

D'altra banda, el 1933, Ledesma Ramos s'havia adonat que no havia aconseguit tenir èxit per construir un partit de masses i que el creixement de JONS havia estat altament limitat. És cert que tenien petits nuclis de jonsistes a diferents punts de la península Ibèrica, però no estaven en condicions de liderar una revolta contra la Segona República. Redondo hauria estat encantat de ser un representant feixista en una Espanya autoritària i catòlica. I és que a mitjan 1933, el clima polític espanyol era cada vegada més favorable a les dretes. Des de Portugal Redondo recordava que l'enemic comú havia d'unir els espanyols contra els traïdors.

Ledesma Ramos atorgava una gran importància al moment polític. Havia cregut possible la victòria feixista a partir d'un petit nucli o d'una minoria dirigent enmig

⁸³³ REDONDO, Onésimo, *El Estado nacional...*, pp. 53 i ss.

⁸³⁴ *Ibidem*, p. 150.

⁸³⁵ *Ibidem*, p. 150.

⁸³⁶ Onésimo Redondo, *El Estado nacional...* op. cit., pp. 89 i ss.

⁸³⁷ *Ibidem*, pp. 92 i 124.

de l'esclat revolucionari de l'abril de 1931. Dos anys després, tot el país havia perdut empena revolucionària i això ja no era factible, perquè l'agitació del carrer havia esdevingut apatia davant la República. La retòrica de la novetat havia perdut atractiu públic. La desestructuració del grup, els problemes econòmics, el context social i política i la repressió van portar-lo als braços de la dreta autoritària alfonsista.

5.3 Reorganització i primers conflictes violents

Les JONS enien nuclis a Saragossa –liderat per l'adolescent Casafranca–, a València –per l'universitari Maximiliano Lloret–, a Santiago de Compostela – pel professor Montero Díaz– i a Valladolid – per Redondo, Bedoya o Girón de Velasco. Durant aquests dies, les JONS de Ledesma Ramos es trobaven a diferents bars de Madrid. Els encontres més formals eren a locals dels carrers de Los Caños i de l'Acuerdo.⁸³⁸ Van portar a terme algunes accions i cops al carrer, però no eren gaire contundents ni aconseguiren obtenir ressò als mitjans de comunicació. Més aviat eren bretolades. Per exemple: omplir la pantalla de pintura al cine Actualidades quan emetien una pel·lícula de propaganda comunista. Ledesma Ramos va entrar a la presó a gener de l'any 1933 per la redacció d'un antic article. Allà hi va conèixer tres comunistes que volien entrar a les JONS: Guerrero, Aparicio López i Ortega.

Van començar a tenir èxit va ser a la Universitat. L'estratègia que van utilitzar a JONS va ser la d'infiltrar-se a la FUE de manera secreta per intentar ocupar càrrecs directius, tot col·laborant amb monàrquics i tradicionalistes quan era necessari.⁸³⁹ De fet, alguns fueistes van passar a les files de JONS: Montero, Fontana Tarrats, Tovar, Díaz Aguado, Quesada, Víctor d'Ors, García Serrano, Maraón Moya, entre d'altres. Ben aviat, però, van començar els enfrontaments. A la universitat, els camps estaven delimitats: els antifeixistes, per una banda, i els monàrquics, tradicionalistes i feixistes, de l'altra.⁸⁴⁰

⁸³⁸ LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...* op. cit., p. 90-92.

⁸³⁹ PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants...* op. cit., p. 337 i 423. El conseller nacional del SEU, Guerra Ballespín, afirmà haver entrat al SEU per ordre de Ledesma Ramos. A.G.A., Presidència, SEU, Caixa 587, Carpeta 13.

⁸⁴⁰ *Ibídem*, p. 338. La nota és LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Una nota de las Juntas Ofensivas Nacional-Sindicalistas» dins *ABC* [Madrid], (15 de març de 1933).

Així, a març de 1933, la FUE va convocar una vaga i els jonsistes es van negar a abandonar les aules. Aquest fet provocà un enfrontament en què, fins i tot, van aparèixer pistoles i, de fet, el jonsista Ángel Mendoza Capray va haver de rebre atenció mèdica. Aleshores Ledesma Ramos, que temia la repressió de les autoritats republicanes, publicà una nota a *ABC* en què advertia que el seu partit era nacional i que no era una burda còpia del feixisme. Les accions violentes al carrer o a la universitat no només els proporcionaven ressò públic, sinó que era, també, allò que demanava la dreta autoritària per continuar pagant les factures dels joves feixistes.

6 D'El Fascio al Fascismo Español

6.1 El Fascio I. Accedir a les masses

El dia 30 de gener de 1933, Adolf Hitler es va convertir en canceller del III Reich alemany.⁸⁴¹ Havia tingut èxit després d'una campanya política moderna en què utilitzà mitjans de comunicació de masses. No debades, entre 1930 i 1932, enmig de la crisi econòmica i social, els nazis havien aconseguit un suport fort de les classes mitjanes i eren una opció interclassista, en la qual també hi havia treballadors. Feia temps que havien superat el nucli original de classes mitjanes i baixes i d'agricultors protestants.⁸⁴² A Espanya el feixisme va ser vist –cada vegada més– com una ideologia capaç d'assumir el govern d'un país i com una magnífica eina per apropar-se a les masses des de les dretes. El factor alemany va ser clau per entendre que la dreta autoritària organitzés *El Fascio*.

⁸⁴¹ KERSHAW, Ian, *Hitler, 1889 – 1936...* op. cit.; BURRIN, Philippe, *Fascisme, nazisme, autoritarisme*. Paris: Seuil, 2000; MAZOWER, Mark, *La Europa negra: desde la Gran Guerra hasta la caída del comunismo*. Barcelona: Ediciones B, 2001; VVAA, *Darker legacies of law in Europe: the shadow of national socialisme and fascism over Europe and its legal traditions*. Oxford: Hart Publishing, 2003; BOREJSZA, Kherzy W. *La escalada del odio*. Madrid: Siglo XXI, 2002.

⁸⁴² EVANS, Richard J., *El Tercer Reich en el poder, 1933 – 1939*, Barcelona: Península, 2007; i PAXTON, Robert O., *Anatomia del fascismo...*, op. cit. Sobre el cas anglès LINEHAN, Thomas P., *British fascism, 1918-1939: parties, ideology and culture*. Manchester: Manchester University Press, 2000; GENTILE, Emilio, *El culto del littorio: la sacralización de la política en la Italia fascista*. Buenos Aires: Siglo XXI, 2007; i BEN-GHIAT, Ruth, *La cultura fascista*. Bolonya: Il Mulino, 2000.

La dreta catòlica accidentalista, dirigida per Ángel Herrera i José María Gil Robles, partidària de la participació a les institucions republicanes, tot i voler transformar-les en sentit conservador, corporatiu i confessional, estava ben organitzada i preparada per competir i ser operativa en democràcia: podien competir a les eleccions que, al final, van tenir lloc a novembre de 1933. Quan l'esquerra governava a Espanya, les diferències entre les dretes eren procedimentals, mentre que mantenien punts de proximitat ideològica i programàtica.⁸⁴³ El manifest fundacional del partit Acción Nacional, que després va anomenar-se Acción Popular, i que estava dirigit per Gil Robles, defensava la religió, la família, l'ordre, el treball i la propietat, tant com ho podia fer la gent de Renovación Española o de les Juntas Ofensivas Nacional Sindicalista.⁸⁴⁴

És evident que també mantenien diferències que cal tenir en compte. Per exemple, Gil Robles havia escrit que rebutjava el feixisme a la seva tesi doctoral del 1922, *El Derecho y el Estado y el Estado de Derecho*.⁸⁴⁵ En aquesta obra, de clares influències tradicionalistes d'Enrique Gil Robles, el pare, de Balmes o de Vázquez de Mella, el feixisme era interpretat com «la última fase de una revolución filosófica-política que comienza con el individualismo criteriológico y en el subjetivismo psicológico de Descartes, para concluir en el monismo panteísta de Hegel».⁸⁴⁶ El 28 de febrer de 1933, va celebrar-se el congrés de creació de la Confederación Española de Derechas Autónomas i es va escriure que la defensa de la religió catòlica era el punt polític més important del programa.⁸⁴⁷ La victòria de l'any 1933 de la CEDA va tornar a dividir els accidentalistes i els autoritaris alfonsins.

Les JAP, que eren les joventuts d'Acción Popular i que havien estat fundades el 22 de febrer de 1932, vindicaven una defensa intransigent i autoritària dels principis tradicionalistes a partir d'uns mètodes i formes feixistitzats com, per exemple, la passió pels símbols, els gestos, els rituals de masses i les

⁸⁴³ GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, *El pensamiento político de la derecha española...* op. cit.

⁸⁴⁴ GIL ROBLES, José María, *La fe a través de mi vida*. Bilbao: Desclée de Brower, 1975, p. 98.

⁸⁴⁵ GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, *Historia de las derechas españolas...* op. cit, p. 135.

⁸⁴⁶ *Ibíd.*

⁸⁴⁷ VVAA, «Reafirmación de un credo y una conducta» dins *El Debate*, [Madrid], (8 d'octubre de 1932).

expressions grandiloqüents.⁸⁴⁸ Defensaven el catolicisme al marge de la política, no admetien que l'Estat pogués tenir poder il·limitat i tenien com a referència l'*Estado novo* portugués d'Antonio d'Oliveira Salazar, que no era altra cosa que un règim autoritari, sense partit únic i que es basava en les encíclics papals.⁸⁴⁹ Les JAP eren un instrument de la CEDA, ben controlades per l'aparat del partit. Van crear una revista homònima que es publicà, per primer cop, a maig de l'any 1933. Era escrita a Àvila, distribuïda per Castella i de poca volada teòrica.⁸⁵⁰

Des de l'inici de la Segona República, les dretes no republicanes s'estaven reorganitzant, però a començament de l'any 1933, ja tenien alguns motius per a l'optimisme: tant les desil·lusions i les dificultats contràries a les reformes del govern d'esquerreres de la República, que incentivava l'abstenció d'extensos sectors de les esquerreres, com l'auge a l'escenari internacional del feixisme i del nazisme, que estaven canviant el panorama polític europeu en poc temps, i que feien aparèixer les dretes com a forces polítiques renovades.

A desembre de 1931, s'havia publicat el primer número de la revista *Acción Española*. El principal promotor era Eugenio Vegas Latapié i Ramiro de Maeztu en decidia els continguts. Maeztu, a partir de 1934, en va ser el director. Fins aleshores ho havia estat el comte de Santibáñez del Río. Tot i les ressonàncies maurassianes de l'*Action Française*, que el propi nom abocava, la revista rebutjava el positivisme i l'agnosticisme religiós i apostava pel nacionalisme totalitzador. Modernitzava el pensament tradicionalista i catòlic espanyol i aglutinava el conjunt de les dretes favorables al retorn de la Monarquia.⁸⁵¹ Hi van col·laborar antics mauristes com Calvo Sotelo i Goicoechea, carlistes com Víctor Pradera, catòlics accidentalistes com el Marquès de Lozoya,

⁸⁴⁸ GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, *El pensamiento político de la derecha española...* op. cit., pp. 142 i ss.

⁸⁴⁹ SID, Lowe, *Catholicism, war and the foundation of Francoism: the Juventud de Acción Popular in Spain, 1931-1939*. Brighton: Sussex Academic Press, 2010; i ADINOLFI, Goffredo, *Ai confini del fascismo: propaganda e consenso nel Portogallo salazarista (1932-1944)*. Milà: Franco Angeli, 2007.

⁸⁵⁰ BAEZ PÉREZ DE TUDELA, José María, «'El ruido de las nueces': la Juventud de Acción Popular y la movilización 'cívica'católica durante la Segunda República» dins *Ayer*, núm. 59 [Madrid], (2005).

⁸⁵¹ GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, *Historia de las derechas españolas...* op. cit, i *El pensamiento político de la derecha española...* op. cit; RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luís, *La extrema derecha española...* op. cit; MAUREL, Marcos, «Un asunto de fe: Fascismo en España (1933-1936)» dins GALLEGU, Ferran i MORENTE, Francisco, *Fascismo en España...* op. cit.

primorriversites com Eduardo Aunós i falangistes com José Antonio, Ledesma Ramos o Giménez Caballero. Des de les diferents tendències, coincidiren a pensar que la democràcia liberal republicana significaria el començament de la revolució social, el desordre i l'arribada del comunisme a Espanya.

Les dretes monàrquiques s'havien adonat que l'entrada de les masses en política era un fet impossible evitar. Maeztu va escriure a *ABC*: «Las muchedumbres están en la política. Podemos lamentarlo. Sería mucho más provechoso para ellas congregarse al trabajo y que la Providencia las librara de los agitadores que las sacan de sus casillas. El hecho es que están en la política y que hay que dirigirlas. Y esto es lo que hace Hitler como nadie. Ello es difícilísimo. Probablemente se trata de que Dios le ha dotado del don de profecía, de una parte, y el don de mando, de la otra».⁸⁵²

Entre els anys 1932 i 1933, s'havia format una tertúlia al cafè de Recoletos a l'entorn d'Emilio Rodríguez Tarduchy, partidari de la dictadura de Primo de Rivera, i de César González Ruano, periodista d'*Informaciones*. En aquest diari també hi col·laboraven Sánchez Mazas i Giménez Caballero.⁸⁵³ Aquest grup va convocar diferents trobades, a les quals hi assistien persones pròximes a Delgado Barreto, a qui li havien tancat els diaris que dirigia –*La Nación* i *Gracia y Justicia. Órgano extremista del humorismo nacional*–, després del cop d'agost de 1932. Aquí va ser on es va començar a elaborar la idea d'emprendre una nova aventura feixista.

Aleshores, Redondo i Ledesma Ramos no havien aconseguit articular un grup feixista poderós ni podien tenir presència als carrers per mantenir a ratlla els socialistes i els marxistes. Continuaven essent dèbils. Els acabats reaccionaris creien que les JONS no tenien futur i que Ledesma Ramos no era un bon cabdill per a un moviment feixista. Les JONS, per tant, estaven a les antípodes de poder realitzar una maniobra per controlar les dretes autoritàries. Ans tot al contrari: van haver d'acceptar que se les menystingués i que es volgués crear un nou grup sense comptar amb el que ja existia.

⁸⁵² MAEZTU, Ramiro de, «Adolfo Hitler» dins *ABC* [Madrid], (10 de febrer de 1933). Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luís, *Historia de Falange...* op. cit, p. 120.

⁸⁵³ FUERTES, Julio, «Historia del Fascio» dins *SI* [Madrid], (1 de març de 1942).

Diferents primoriveristes van començar a treballar per crear un nou partit. El primer pas fou publicar un escrit a la nova revista de Delgado Barreto, *Bromas y Veras. Semanario agridulce, órgano del trust de la sinceridad española*, el 16 de febrer, on demanaven el sorgiment d'un grup feixista espanyol.⁸⁵⁴ A la seu de la revista, van rebre diferents cartes per donar-los suport i això va animar-los a publicar un butlletí. Ángel Herrera Oria, director d'*El Debate*, estava interessat a promoure un moviment de caràcter feixista, que estigués al servei del catolicisme espanyol.⁸⁵⁵ A Delgado Barreto ja li semblava bé, perquè va creure que el feixisme tenia atractiu i volia vendre cent mil exemplars del nou diari, ja que *La Nación* feia temps que no obtenia bons resultats. Aconseguí captar l'interès del capitalista Juan March, que va posar el diari *Informaciones*, sota la direcció de Juan Pujol, al servei de la nova empresa.⁸⁵⁶ El conjunt de les dretes monàrquiques espanyoles volia, doncs, que hi hagués un grup de joves feixistes i van crear una revista com a primer pas.

El cert és que estaven més interessats en el mal que un partit feixista pogués fer a la democràcia i a la Segona República que, pròpiament, en fer propaganda d'un moviment com el de Mussolini a Itàlia o el de Hitler a Alemanya. El feixisme era contemplat pels reaccionaris sobretot com una arma en contra del règim oficial. En tot cas, però, anunciaren el feixisme com una nova esperança de regeneració nacional: «El fascismo es la conjunción de todos los que sienten los dolores de la Patria y quieren remediarlos. De esa conjunción surgirá el caudillo que conduzca a las masas populares a la victoria». Els mitjans de comunicació de dretes començaren a especular sobre qui podia ser el líder del feixisme espanyol.⁸⁵⁷

El 2 de març el setmanari *La Nación* anunciava el naixement d'*El Fascio*: «El próximo jueves, día 9 de marzo se publicará el primer número de la revista semanal *El Fascio*. Todos los españoles que sientan los dolores de su Patria; todos los hombres que, contemplando las desdichas nacionales, crean que sólo un apretado haz de voluntades decididas puede dar cima a la

⁸⁵⁴ Ibídem, p. 121.

⁸⁵⁵ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 154.

⁸⁵⁶ DELGADO BARRETO, Manuel, «El Fascio, la Monarquía, la República» dins *La Nación* [Madrid], (18 de març de 1933).

⁸⁵⁷ FILÓCRATES, «El hombre que necesita España. ¿Quién será el caudillo...?» dins *La Nación* [Madrid], (21 de febrer de 1933).

reconstitución de este pueblo, grande en un pasado y digno de serlo en el porvenir deben leer y propagar *El Fascio* sustentador y divulgador de las ideas y de los métodos fascistas que prevalecen en el mundo, como única fuerza capaz de salvar las civilizaciones de una avalancha de barbarie destructora».⁸⁵⁸

Delgado Barreto era el nom més important que figurava com a inspirador de la revista. Era amic de Primo de Rivera. Ledesma Ramos afirmà, l'any 1935, que hi participà perquè no volia que només hi haguessin reaccionaris.⁸⁵⁹

Carlos Fernández Cuenca va escriure a *La Época*: «Parece que por fin, va a haber un fascismo español. Se trata de unir en un solo haz, que engrosará rápidamente a todos los grupos, grupitos y elementos aislados que sueñan o por lo menos simpatizan con el fascismo como única fórmula de salvación nacional».⁸⁶⁰ El diari *Informaciones* va donar tot l'ajut econòmic per fer la campanya de propaganda.

Delgado Barreto s'havia cansat de donar suport al Partido Nacionalista Español d'Albiñana, perquè no estava obtenint els resultats esperats, i va llançar una nova proposta per aglutinar un grup de feixistes espanyols. Contactà amb diferents persones perquè escrivissin a *El Fascio* i posà els tallers del periòdic *La Nación* a disposició de l'empresa. Giménez Caballero va ser un dels principals suports de l'edició i José Antonio participà en l'organització per publicar-la.

El Fascio va sortir el dia 16 de març de 1933, amb el subtítol «Haz Hispano» i el símbol de les fletxes i el jou, com el dels jonsistes, amb un preu de 15 cèntims l'exemplar. Es va fer coincidir amb el tercer aniversari de la mort del general Miguel Primo de Rivera. La revista recollia algunes notes de melangia primoriverista.⁸⁶¹ En canvi, per a José Antonio, aquest dia simbolitzà el trànsit de la nostàlgia política despullada per a l'obra paterna cap a l'actuació purament política. A més del fill del dictador, també hi van escriure Giménez Caballero, Ledesma Ramos, Sánchez Mazas, Julio Fuertes, Juan Aparicio o Julio Ruiz de Alda.

⁸⁵⁸ «El Fascio» dins *Bromas y Veras* [Madrid], (2 de març de 1933).

⁸⁵⁹ LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...* op. cit., p. 86 i ss.

⁸⁶⁰ FERNÁNDEZ CUENCA, Carlos, «Nueva política. Hacia un fascismo español» dins *La Época* [Madrid], (13 de març de 1933).

⁸⁶¹ «A la juventud española» i «Propósitos claros i misión concreta» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933).

A l'article «Puntos de partida...» hi havia els objectius de l'empresa: «La primera y última finalidad de un movimiento nacional es hacer o rehacer en la historia un gran pueblo, una gran nación». El passat i el futur es connectaven per derrotar el present: «Hacer de nuevo grande a un pueblo que lo ha sido ya significa proyectar sobre un porvenir –desde el presente– el secreto de un pasado genial».⁸⁶² Espanya havia d'actuar amb una sola veu: «Esa bandera que comienza a desplegarse en tierras castellanas lleva inscrito entre sus pliegues el lema “Fascio”, que quiere decir “unión”, unión de inteligencias, de capital de trabajo, de energías vitales. Unión que nos es precisa para la vida, para la prosperidad, para salir del desquiciamiento a que nos han llevado».⁸⁶³

El missatge central era, doncs, que Espanya havia de recuperar la rellevància en el món a partir de la unitat interna i, per fer-ho, s'havia de recuperar la glòria del passat. Aquest fet tenia, sobretot, dues lectures polítiques: la unitat territorial contra el separatisme i la unitat entre espanyols contra la lluita de classes. Aquests continguts havien estat elaborats per les joves generacions, que havien llegit Unamuno i Ortega y Gasset, i que volien superar-los per mitjà d'una revolta de voluntat contra el present per aconseguir el retorn de la glòria del passat.

Per una banda, es va publicar un text sobre la qüestió catalana. César Ordaz va escriure que admirava i envejava el nacionalisme català, perquè «no se llama de izquierda ni de derecha. Todo es o ha de ser catalanista en primer término, y lo demás por añadidura. Así los partidos republicanos, como la Izquierda (sic!); así también los partidos indefinidos, como la Lliga (...). La coincidencia cardinal radica en situar a Cataluña por encima de todo».⁸⁶⁴ Això no obstant, entenia que el nacionalisme catalanista era un projecte contrari i enemic de l'espanyol i que a Catalunya les institucions l'alimentaven amb símbols, banderes, himnes i disputes polítiques. Només el feixisme, conclouïa, podia recuperar l'amor a Espanya de Catalunya. També Juan Aparicio va lamentar la manca de nacionalització de les masses a Espanya. Considerava que l'aparició dels separatismes i els conflictes interns havien començat quan

⁸⁶² «Puntos de partida. Plan para un gran movimiento nacional. Para una conquista del Estado» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933).

⁸⁶³ «Un propietario que entiende y defiende el fascismo» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933).

⁸⁶⁴ Órdaz, César, «España» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933).

Espanya va decidir no participar a la Primera Guerra Mundial. Assenyalava que els culpables de l'opció pacifista de 1915 eren els que havien aconseguit el poder en 1931. Acusava Azaña, De los Ríos, Albornoz, Domingo, Zulueta, Araquistáin i la gent de la revista *España del declivi patri*.⁸⁶⁵ Per tant, un dels punts claus de la nova empresa havia de ser la nacionalització de masses.

El feixisme havia estat contemplat com una nova ideologia que permetia a les dretes autoritàries accedir a un públic objectiu interclassista i, en concret, va interessar-los dirigir-se als treballadors, que tindrien dret a disposar d'ajuts socials, d'una vida digna i d'una cultura. Això ho havia de garantir el corporativisme: el treball i la producció organitzada per l'Estat. Els treballadors tenien protagonisme en el nou sistema: «¡Gentes de izquierda! ¡A la conquista del poder! ¡Y ay de las derechas del capital, si no saben conciliarse con vosotros! ¡Si no dan todo su rendimiento al nuevo Estado!».⁸⁶⁶ El feixisme era «esa bandera que cobijará a todos los factores de producción: capital y trabajo».⁸⁶⁷ I produiria harmonia social: «El propietario, el industrial, el obrero, el rico, el pobre, el intelectual, todos necesitan un estado con caracteres de permanencia, que los acople en sus funciones propias, que los haga cumplir y que los garantice la permanencia regular de sus funciones».⁸⁶⁸

El públic objectiu d'*El Fascio* eren les classes populars que podien ser captades a partir de la promesa d'una vida digna i de l'amor a la nació espanyola. Les dretes estaven disposades, doncs, a admetre les masses a l'escenari polític i havien començat a construir instruments de propaganda política per obtenir el seu suport.

De manera específica, van escriure un missatge polític dirigit als treballadors del camp. «Consideramos capital y necesario llevar la fuerza de nuestros ideales al campo. Que en el campo no hay obstáculos (...). La vida campesina es la verdadera vida española».⁸⁶⁹ Sánchez Mazas vinculà el feixisme a l'antiga expansió espanyola, a l'imperi. Les fletxes de l'escut feixista eren símbols de la

⁸⁶⁵ APARICIO, Juan, «La Camisa Negra» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933). En realitat la revista *España* havia publicat textos de gent d'ideologies ben diverses.

⁸⁶⁶ «Llamamientos. ¡A la gente de izquierdas!» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933).

⁸⁶⁷ «Un propietario que entiende... op. cit.

⁸⁶⁸ «Patronos y obreros» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933).

⁸⁶⁹ «Hacia la formación de los fascios campesinos» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933).

projecció exterior espanyola. En canvi, el jou ho era del camp, dels bous i del conreu. D'aquesta manera es construïa un equilibri entre la terra i el cel, entre el realisme i l'idealisme, entre les dues figures metafòriques del Quixot i Sancho, perquè «si el yugo sin las flechas resulta pesado, las flechas sin el yugo corren peligro de volverse demasiado voladoras».⁸⁷⁰ Per tant, el missatge va estar centrat en la unitat nacionalista i l'harmonia social. Així intentaven arribar a les masses.

Els que van participar a la iniciativa d'*El Fascio* eren, majoritàriament, actius en els partits polítics de les dretes autoritàries. Però estaven disposats a realitzar sacrificis ideològics i, fins i tot, a admetre veus que apuntessin que la Monarquia no era quelcom indiscutible, per exemple. Escrivien: «Hay que aceptar la realidad. Y a partir de esta realidad hacia el nuevo Estado (...). La República no deberá ser un enemigo ni un aliado. Ni la Monarquía tampoco».⁸⁷¹ Els propietaris de la iniciativa tenien un objectiu: la creació d'un grup, integrat majoritàriament per joves, disposats a la lluita política al carrer, amb un missatge contra la Segona República i a favor de la unitat d'Espanya, en contra de la lluita de classes i en contra dels nacionalismes perifèrics, a favor del feixisme.

6.2 *El Fascio II. Els teòrics i els líders*

Els teòrics més notables de la revista favorables obertament al feixisme eren Sánchez Mazas i Giménez Caballero i els joves líders polítics més coneguts van ser Primo de Rivera i Ledesma Ramos.

Sánchez Mazas vinculà de manera històrica, histriònica i literària –en una conferència en un curs a Santander, publicada en el Boletín de la Biblioteca Menéndez y Pelayo i, després, en *El Fascio*– el feixisme i la nació: «Ante la torre casi derruida de Castellamare, en Palermo (...), bajo las nubes blancas, que desunen ya su cortejo matinal de boda, el escudo del Rey Fernando y de la Reina Isabel casi brilla en el mármol donde fue sobriamente inciso sin escarolados follajes. A los flancos lleva esculpidos el yugo del buey y el haz de

⁸⁷⁰ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «1927. Haz y yugo... op. cit.

⁸⁷¹ «Puntos de partida. Planes para un gran... op. cit.

flechas».⁸⁷² El jou i les fletxes representaven «la idea humana, virgiliana, clásica y cristiana del imperio». El feixisme era definit com un ímpetu històric per crear i defensar una civilització, l'Occidental; una religió, la catòlica; i una cultura, la cristiana i espanyola, per tot l'arc Mediterrani i d'Europa. Quan definia l'escut del jou i de les fletxes, afirmava que el feixisme tenia una voluntat permanent al llarg de la història, vinculada al classisme i a la tradició grecolatina, a Garcilaso, a Fray Luis i al Segle d'Or castellà. La missió de l'imperi romà havia estat recollida i recuperada pels Reis Catòlics.⁸⁷³ En aquesta teoria havia estat important la influència d'Eugeni d'Ors.⁸⁷⁴

Giménez Caballero probablement va escriure o tenir influència en l'article sense firma de portada: «El Fascio».⁸⁷⁵ Amb una retòrica complicada i plena de metàfores estranyes, afirmava que el feixisme era un corrent d'unitat de projecció mundial o una tendència civilitzadora que havia començat durant l'imperi romà i que la nació espanyola havia continuat.⁸⁷⁶ La unitat interior garantiria l'expansió exterior: «Un movimiento nacional español deberá ir enderezado a (...) la unidad interior, que asegure la autonomía e independencia de España frente a otras naciones. Y la expansión de esa unidad, al servicio de ideales con carácter universal».⁸⁷⁷ L'imperi era pur nacionalisme, ple de nostàlgies del passat, de la «grande España nuestra. Que no por ser nuestra será grande, sino porque nosotros hemos escuchado la voz eterna de España, el alma de esa España genuina».⁸⁷⁸ I també ple de patriotisme: «¡Vida, entusiasmo, trabajo, heroísmo, grandeza, virilidad! Todos esos mágicos ingredientes que –reunidos– componen esta suprema virtud humana: patriotismo».⁸⁷⁹

⁸⁷² SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «1927. Haz y yugo... op. cit.

⁸⁷³ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «1927. Haz y yugo... op. cit.

⁸⁷⁴ FUENTES CODERA, Maximiliano, «El somni del retorn a l'imperi: Eugeni d'Ors davant la Gran Guerra... op. cit.

⁸⁷⁵ «El Fascio» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933).

⁸⁷⁶ *Ibidem*. El text concret és «Al fin y al cabo, el "Fascio" es el haz de vergas con el hacha victoria, de que se servía Roma para ir fundando y consolidando su "Paz romana", el "orbis romanus", la primera Europa unida y civilizada de nuestra historia».

⁸⁷⁷ «Puntos de partida. Plana para... op. cit.

⁸⁷⁸ *Ibidem*.

⁸⁷⁹ *Ibidem*. El text concret era: «En el mundo hay tres internacionales: 1) La "comunista", que desea la destrucción de Europa en una avancha oriental, bárbara y de masas absolutas (Moscú). 2) La "socialdemócrata" que desea el predominio de las potencias puramente capitalistas (Ginebra). Y 3) la "fascista" que dese el triunfo del principio de justicia en Edmundo, integrando Capital y Trabajo en una paz armónica y creadora (Roma).

Giménez Caballero va insistir en el paper eclèctic de la pàtria: com a sincretisme entre l'Alemanya nazi i el feixisme d'Itàlia, entre el nacionalisme europeu i el comunisme rus, tal com havia escrit a *Genio de España* i *La nueva catolicidad (teoría general sobre el fascismo en España)*. A *El Fascio* va escriure: «España sólo podrá trabajar por la idea romana, que es la idea católica y universal, por la que ha luchado toda su historia. El fascismo es hoy la nueva catolicidad del mundo. Y España deberá ser otra vez en la Historia, tras realizar su propia unidad interior, el brazo diestro de ese ideal humano justiciero y universal. Ni todo el poder para el soviét, ni todo el poder para el individuo. Ni todo el materialismo, ni todo para la razón pura. Esa es la misión que puede otra vez asumir una España pura. Esa es la misión que puede otra vez asumir una España unida y fuerte. Una misión que realizará mejor que Italia y Alemania, que el fascio y que la svástica, como en otros tiempos de gloria realizó. El fascismo no es una doctrina privativa de los italianos o de los alemanes, sino de la Europa romana».⁸⁸⁰ La missió d'Espanya era la romana: «Antiguamente se decía: “todos los caminos llevan a Roma”. Hoy lo podemos repetir. Sobre todo, los pueblos que nacimos del genio romano. Y es porque Roma, con el fascismo ha encontrado de nuevo la “solución de la Historia”, la salvación de Europa, el “sentido de lo social”».⁸⁸¹

Si volien accedir a les masses i aconseguir-ne el suport, no sembla que fos una bona opció interpretar el feixisme com un moviment permanent al llarg de la història, vinculat d'una manera complexa a d'altres conceptes com Europa, catolicitat, Roma, Espanya o, fins i tot, catolicisme, perquè tot plegat era prou complicat per tenir l'atenció del lector mitjà. Era un text intel·lectual i no funcionava com a propaganda política. El missatge podia funcionar en qualsevol taula elitista d'escriptors, de periodistes o d'intel·lectuals, però era enrevessat i llunyà, difícil i complex, per permetre captar l'atenció de les multituds i seduir-les.

Però Sánchez Mazas i Giménez Caballero, tant un com l'altre, no estaven disposats a abandonar del tot les alçades de la imatge intel·lectual per sortir al carrer i agafar la bandera.

⁸⁸⁰ «Puntos de partida. Plan para un gran movimiento... op.cit.

⁸⁸¹ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «El sentido social del fascismo» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933).

Tant un com l'altre van atorgar notable protagonisme a l'escenari internacional i, en especial, a l'èxit del feixisme a Europa. Tots dos havien insistit a dir que l'empresa era unir-se a un corrent històric que superava les fronteres nacionals. Els feixismes eren els règims en els quals s'emmirallaven. A la publicació, d'Adolf Hitler n'admiraven el poder sobre les masses, perquè davant el *führer* «se escucha el clamor de la multitud, que hierve de entusiasmo. Un grito vibrante y dominador, algo así como la voz de “¡Firmes!”. Y un tableteo ensordecedor nos da nuevamente idea de que una enorme masa acaba de ponerse en pie con los brazos levantados hacia el canciller, a tiempo en que la música entona el himno nacional, que cantan vigorosamente los nazis».⁸⁸² A més, es van traduir capítols del *Mein Kampf*. De Mussolini, se'n va destacar la violència contra els marxistes o el vincle entre la nació, la terra i l'Estat. A vegades hom no sap de què parlaven Sánchez Mazas i Giménez Caballero si d'una Espanya o d'una Europa feixistes.

A inicis de l'any 1933, existia un grup feixista a Espanya, les JONS. Se li va demanar que s'unís a una nova empresa, per tant es va tenir cura de sumar-lo, a la vegada que es feia evident, però, que per a les dretes autoritàries les JONS no eren l'eina adient per expandir el feixisme.⁸⁸³

La revista *El Fascio* va publicar una entrevista a Ledesma Ramos. Hi afirmava que les JONS havien estat creades quan la revista *La Conquista del Estado* havia estat prohibida per les autoritats republicanes. Presentava el grup com a exemple d'organització i de lluita contra l'Espanya oficial. Per tant, feia públiques les credencials per dir-los que el grup feixista que buscaven ja existia. Va tornar a ser hàbil en el missatge escollit i afirmà compartir la idea més repetida de la publicació: els espanyols havien d'estar units per tornar la grandesa a Espanya: «El primer factor es el de tener como base una pujanza y una fortaleza nacionales, una capacidad productora y un optimismo creador, imperial, que sólo consiguen y atrapan los pueblos que aparecen en la historia

⁸⁸² «El fascismo y la democracia, coincidentes..., en unas audiciones de radio» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933); o bé també sobre la importància de Hitler es va escriure «La recia figura de Adolfo Hitler» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933).

⁸⁸³ «Entrevista a Ramiro Ledesma Ramos. Movimiento Español JONS (Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista). Qué son las JONS» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 2010).

formados apretadamente en torno a la bandera de su Patria. Por ejemplo, la España del siglo XVI. Y hoy, el fascismo italiano».⁸⁸⁴

La implicació de les masses li semblava un fet fonamental en la política moderna. L'activisme a favor de la causa feixista arribaria quan els espanyols entronquessin amb l'ànima de la pàtria: «sabemos bien que sólo será libre el pueblo español cuando recobre su ser, su coraje y su fuerza –que viene negando o desconociendo desde hace dos siglos– y proyecte todo eso sobre el cerco enemigo que le ataca».⁸⁸⁵ Assenyalava el marxisme com a enemic de l'espanyolitat. Afirmava que després d'haver conegut el grup de Valladolid de Redondo, s'havia allunyat de l'aversion atea contra el catolicisme i ja l'acceptava com a part fonamental de les essències de la pàtria. Es preguntava: «¿Cómo no vamos a ser católicos? Pues, ¿No nos decíamos titulares del alma nacional española, que ha dado precisamente al catolicismo lo más entrañable de ella: su salvación histórica y su imperio?».⁸⁸⁶

Ledesma Ramos s'adonava que havia d'integrar-se a la nova iniciativa o ho tindria difícil en política. Per això, felicitava la publicació per la voluntat d'expandir el feixisme com a moviment de masses i subratllava que estava d'acord amb el missatge central. Realitzava propaganda del seu currículum de lluita contra la Segona República i buscava complicitats afirmant l'odi contra el marxisme o bé reivindicant el catolicisme.

José Antonio va ser un dels participants actius a l'organització i redacció d'*El Fascio*. Va publicar-hi un article anomenat *Orientaciones hacia un nuevo Estado*.⁸⁸⁷ Afirmà que l'Estat liberal era un règim dèbil perquè admetia que es pogués posar tot en dubte, fins i tot, l'existència de l'Estat. Argumentava, per mitjà d'un lèxic jurídic, que l'Estat liberal només considerava sacra la llei, la qual no era suficient com a garantia per a la continuïtat d'Espanya, ni per a la unitat de la pàtria, ni per a la permanència dels principis morals dels espanyols. Escrivia que era un error majúscul que la voluntat sobirana de la ciutadania fos la base més important del règim democràtic i en deia la dictadura de la majoria.

⁸⁸⁴ Ibídem.

⁸⁸⁵ Ibídem.

⁸⁸⁶ Ibídem.

⁸⁸⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Orientaciones hacia un nuevo Estado» dins *El Fascio* [Madrid], (16 de març de 1933).

Hi havia quelcom transcendent i més important: Espanya, que estava per sobre de les voluntats individuals, fossin poques o moltes.

Repetia el missatge central de la publicació: la unitat. Escrivia: «Todas las aspiraciones del nuevo Estado podrían resumirse en una palabra: 'unidad'. La Patria es una totalidad histórica, donde todos nos fundimos, superior a cada uno de nosotros y a cada uno de nuestros grupos. En homenaje a esa unidad han de plegarse clases e individuos».⁸⁸⁸ En contra dels mites fracassats de la Revolució Francesa, perquè l'Estat liberal no havia pogut assegurar ni la llibertat, ni la igualtat, ni la fraternitat, José Antonio proposava la unitat feixista d'observar tots l'estricta deure nascut a propòsit de l'espanyolitat. Havia llegit *Genio de España* de Giménez Caballero, de 1932, i la revista *La Conquista del Estado* de Ledesma Ramos.⁸⁸⁹ No va participar a *El Fascio* com a líder: el to de l'escrit no connotava gens que ho acabaria essent. La publicació, però, va atorgar-li visibilitat com a jove carismàtic.⁸⁹⁰ Les dretes conservadores van promocionar-lo com a líder des d'un primer moment.

La publicació va ser segrestada i prohibida per ordre governativa. El PSOE va insistir a aturar l'aparició d'una empresa obertament feixista. El comitè de l'Agrupació Socialista de Madrid va convocar, el dia 15 de març, els comitès de la Joventut Socialista i de la Unió de Grups Sindicals Socialistes per bloquejar el projecte feixista.⁸⁹¹ La repressió duríssima de les esquerres a Europa, a Àustria, a Alemanya o a Itàlia provocava nervis entre les files socialistes, quan s'anunciava que podia sorgir un moviment d'unes característiques semblants a les d'aquests països.⁸⁹² Alguns exemplars d'*El Fascio* es van repartir de manera clandestina, però la majoria van ser capturats i destruïts per ordre governativa.

El diari *ABC* criticà que els socialistes estiguessin impeding el sorgiment d'una opció feixista espanyola, tot i que també afegien que aquesta ideologia era estrangera al cos de la pàtria i que seria perniciosa per a l'Estat. Ho va escriure

⁸⁸⁸ *Ibíd.*

⁸⁸⁹ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Retratos españoles...* op. cit. p. 183.

⁸⁹⁰ Poc temps després José Antonio encara insistia a dir que la «vocación de estudiante es de las que peor se compaginan con las de caudillo» a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Carta a Juan Ignacio Luca de Tena» dins *La Nación* [Madrid], (22 de març de 1933), o bé «Carta a Juan Ignacio Luca de Tena» dins *ABC* [Madrid], (23 de març de 1933).

⁸⁹¹ «Urgente e importante reunión» dins *El Socialista*, [Madrid], (15/03/1933).

⁸⁹² «Urgente e importante reunión... op. cit.

el director del periòdic, Juan Ignacio Luca de Tena, que va deixar firmat que l'opció feixista era una «moda» o «imitación» estrangera.⁸⁹³ La dreta continuava estan dividida i alguns conservadors accidentalistes no estaven disposats a donar suport a una opció tan radical com el feixisme.

José Antonio va respondre a Luca de Tena a *ABC* a l'article «Crisis del liberalismo».⁸⁹⁴ Caracteritzava la violència feixista com una tàctica adjectiva, circumstancial i, fins i tot, innecessària en alguns països. Això és importantíssim: José Antonio pensava ingènuament que es podria imposar el feixisme per acceptació general. La vertadera importància del moviment polític residia en una estratègia favorable a la unitat, que era un al·legat nacionalista contra la divisió de classes i la dels partits polítics: «Frente al marxismo, que afirma como dogma la lucha de clases, y frente al liberalismo, que exige como mecánica la lucha de partidos, el fascismo sostiene que hay algo sobre los partidos y sobre las clases, algo de naturaleza permanente, trascendente, suprema: la unidad histórica llamada Patria».⁸⁹⁵ Va definir Espanya com «la unidad entrañable de todos al servicio de una misión histórica, de un supremo destino común, que asigna a cada cual su tarea, sus derechos y sus sacrificios».⁸⁹⁶ A diferència de Ledesma Ramos, la nació tenia molta més importància que l'Estat, que José Antonio definia com una eina per obeir els designis de la pàtria eterna.

Luca de Tena, el dia 22 de març a *ABC*, tornava a criticar obertament la violència feixista en resposta a José Antonio: «La discrepancia estriba en la táctica. ¿Por qué medios, por qué procedimientos aspira el naciente *fascio* español a conquistar el Poder? ¿Acaso por medios persuasivos? Y si, al fin lo conquistara, ¿Cómo se mantendría en él para imponer sus ideales? ¿De qué manera aniquilaría el marxismo y el liberalismo, como es su propósito? En Italia y Alemania, ya sabemos cómo».⁸⁹⁷ José Antonio va escriure una nova carta que va sortir publicada a l'edició vespertina de *La Nación* i l'endemà a *ABC*.⁸⁹⁸

⁸⁹³ LUCA DE TENA, Juan Ignacio, [sense títol] dins *ABC* [Madrid], (17 de març de 1933).

⁸⁹⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Crisis del liberalismo» dins *El Fascio* [Madrid], (22 de març de 1933).

⁸⁹⁵ *Ibidem*.

⁸⁹⁶ *Ibidem*.

⁸⁹⁷ LUCA DE TENA, Juan Ignacio, «Carta a José Antonio Primo de Rivera» dins *ABC* [Madrid], (22 de març de 1933).

⁸⁹⁸ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Carta a Juan Ignacio Luca de Tena... op. cit.

Repetia els arguments de la debilitat liberal en comparació a la fortalesa de la fe patriòtica del feixisme. Finalment, Luca de Tena tancà la polèmica quan reiterà que la defensa dels drets individuals liberals li semblava una qüestió fonamental, contra la qual cap ideologia no hauria d'atemptar.

El Fascio havia aconseguit de manera indirecta que José Antonio tingués protagonisme en l'àmbit nacional a la premsa i als mitjans de comunicació a causa, sobretot, de la polèmica amb Luca de Tena. Tal com va deixar escrit Felipe Ximénez de Sandoval a la biografia apassionada de José Antonio, el futur líder de Falange Española havia tingut més ressò gràcies a la disputa ideològica amb el director d'*ABC*, que si el butlletí feixista hagués estat venut al carrer.⁸⁹⁹

El Fascio va ser una oportunitat per a José Antonio. A certs sectors del conservadorisme espanyol podia resultar-los una opció interessant que fos el líder d'una formació feixista. Era jove, atractiu, conegut, pròxim a les famílies importants de les dretes monàrquiques. Complia dues característiques bàsiques: tenia un perfil carismàtic i els permetia suposar que actuaria de manera lleial a monàrquics alfoncins i melancòlics primoriveristes.

6.3 El Movimiento Español Sindicalista i el Frente Español

José Antonio va escriure a Sancho Dávila i Julián Pemartín per reiterar-los el propòsit de crear un grup feixista a Espanya. Va continuar visitant la seu de *La Nación*, on li havien anat arribant algunes mostres de suport, tant de joves nacionalistes com de nostàlgics primoriveristes. En aquest moment, Ruiz de Alda va decidir fer costat a Primo de Rivera i el va temptar a encapçalar un grup feixista.⁹⁰⁰ També tenia el suport de Manuel Sarrió, Andrés de la Cuerda i comptava amb el consell de Delgado Barreto.⁹⁰¹ Va parlar de la idea de formar un grup polític a amics personals com Raimundo Fernández Cuesta, Sánchez Mazas i Julián Pemartín. Els militars Emilio Alvargonzález i Emilio Rodríguez

⁸⁹⁹ XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Felipe, *José Antonio: biografía apasionada...* op. cit.

⁹⁰⁰ Julio Ruiz de Alda havia nascut a Estella l'any 1897. Fou oficial d'artilleria al Marroc i va incorporar-se a l'aviació militar a partir de 1921. Va participar en el vol transatlàntic del *Plus Ultra* l'any 1926. Després va fundar una empresa d'armaments per a l'aviació amb els germans Ansaldo, Francisco, José Maria i Juan Antonio.

⁹⁰¹ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit.

Tarduchy formaven part del món reaccionari que participava en la idea de formar un nucli feixista.

A la tertúlia literària de «La Ballena Alegre» del cafè Lyon se'n va parlar. S'hi trobaven Agustín de Foxá, Víctor de la Serna, Samuel Ros, Eugenio Montes, Giménez Caballero, Dionisio Ridruejo, Jacinto Miquelarena o José María Alfaro. José Antonio era el principal organitzador de les «cenas Carlomagno», on es reservava una cadira buida per a l'emperador. Es va contactar amb coneguts interessats a crear una empresa feixista a la resta d'Espanya: Fidel i Antonio de la Cuerda, a Toledo; Narciso Perales i Juan Domínguez, a Sevilla; Pemartín i Dávila, a Cadis i Jerez; Antonio Nicolau, Alfonso de Zayas i Juan Crespí, a Palma de Mallorca. A Oviedo, un grup de feixistes va patir diferents detencions de la policia per repartir fulletons de propaganda. Hi havia un ambient prou favorable a la iniciativa.

Finalment, a l'entorn de José Antonio, va aglutinar-se un grup prou notable de monàrquics, que sentia atracció pel feixisme i que va ser el protagonista de la creació d'un partit polític anomenat Movimiento Español Sindicalista. Ruiz de Alda n'era el principal organitzador i José Antonio, el líder més destacat. El 27 d'agost de 1933, es va publicar un manifest fundacional, que anava acompanyat d'un segon nom del grup: Fascismo Español. En els fulletons de propaganda va estampar-hi un rectangle de color blau o vermell, que envoltava les lletres FE. Aquestes lletres havien anat apareixen en diferents ciutats espanyoles i, en especial, a Madrid i a Sevilla durant els mesos de juny i de juliol.⁹⁰² Sancho Dávila havia organitzat un grup de feixistes a Sevilla.

S'utilitzaren pamflets amb consignes: «Por la unidad sagrada de España. Por la integración de las clases en una armonía jerárquica justa y fuerte de todos los productores. Por elevar a primera dignidad civil la del trabajo. Por el estado corporativo, que sustrae los destinos patrios a las oligarquías políticas. Por devolver a España el sentido universal de su historia».⁹⁰³ Per una banda, el rebuig contra els separatismes i la ideologia de classes eren els motors per expandir les idees feixistes. Per l'altra, la idea d'imperi i del sentit universal de

⁹⁰² RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., pp. 127 i ss.

⁹⁰³ Lligall Diego Angulo 11/8987, Real Acadèmia de la Història. Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luís, *Historia de Falange...* op. cit., p. 127.

la història d'Espanya, estretament vinculada a la unitat de la nació i a l'Estat com a artefacte al servei de la nació. Aquesta idea imperial estava influïda per Ortega y Gasset, Giménez Caballero, Eugeni d'Ors i Alfonso García Valdecasas.

En un altre ordre de casos, a març de 1932, un grup de persones, molts dels quals intel·lectuals, va firmar un manifest titulat «Un movimiento político de juventud, Frente Español».⁹⁰⁴ Hi havia Maria Zambrano, Eliso García del Moral, Salvador Lissarrague, José Antonio Maravall, Antonio Riaño, José Ramón Santeiro i Abraham Vázquez. Comptava amb el beneplàcit d'Ortega i Gasset. I hi havia participat García Valdecasas. El text parlava de la «misión» d'Espanya i de la «defensa de los valores universales del espíritu». Criticava el liberalisme i la democràcia, el parlamentarisme i les «dictaduras de clase». El nacionalisme espanyol era altament present com a motor de militància política. A més, el Frente Español comptà amb Antonio Riaño Lanzarote, que havia escrit al primer número de *La Conquista del Estado*.⁹⁰⁵ Aquest grup emetia comunicats, a partir de l'any 1933, a *Cruz y Raya*, la revista de José Bergamín. També hi van col·laborar posteriors falangistes com Rosales, Luís Felipe Vivanco o Panero. García Valdecasas firmà un article en què exposava que l'empresa en comú, que havia anunciat Ortega y Gasset, havia de ser un objectiu a nivell internacional, l'absència del qual hauria creat la disgregació interior dels nacionalismes perifèrics.⁹⁰⁶ Era un ambient intel·lectual pròxim al dels inconformistes a França: crítics amb la forma d'aleshores de la democràcia i del sistema parlamentari.⁹⁰⁷

José Antonio, actuant de fet com el líder del Movimiento Español Sindicalista, a l'estiu de 1933, va entrar en contacte amb Eliso García del Moral, Antonio Bouthelie i Alfonso García Valdecasas del Frente Español. Tots es van posar d'acord per fusionar el Frente Español i el MES; però alguns joves orteguians

⁹⁰⁴ AAVV, «Un movimiento político de juventud, Frente Español» dins *Luz* [Madrid], (7 de març de 1932). Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luís, *Historia de Falange...* op. cit., p. 129.

⁹⁰⁵ ELORZA, Antonio, *La razón y la sombra...* op. cit.; i RIAÑO LANZAROTE, ANTONIO, «La España que hace: la obra de Sbert» dins *LCE* [Madrid], (14 de març de 1931).

⁹⁰⁶ GARCÍA VALDECASAS, Alfonso, «La guerra y la paz» dins *Cruz y Raya* [Madrid], (abril de 1933).

⁹⁰⁷ GARRIGUES, Antonio, «La revolución personalista» dins *Cruz y Raya* [Madrid], (abril de 1933); i MARAVALL, José Antonio, «La revolución para el hombre» dins *Cruz y Raya* [Madrid], (juny de 1934).

del Frente Español no tardaren a oposar-s'hi, en especial Zambrano.⁹⁰⁸ El resultat va ser que es va haver de canviar el nom de Frente Español per Fascismo Español. García del Moral, Bouthelier i García Valdecasas s'afegien a l'aventura política feixista, que aleshores va anomenar-se Movimiento Español Sindicalista-Fascismo Español. Maravall, durant la Segona República, anà definint l'Estat com a l'interpret de la nació fins a convertir-se en un dels teòrics de l'Estat totalitari durant la Guerra Civil. Lissarrague també acabà acostant-se a Falange Española. Maria Zambrano fou l'única, entre els joves deixebles d'Ortega y Gasset, que acabà optant per una opció del tot contrària al totalitarisme feixista.

García Valdecasas era un jove catedràtic de Dret, nascut a Granada, deixeble avançat d'Ortega y Gasset. Juntament amb Jiménez de Asúa, Wenceslao Roces, Fernando de los Ríos, Sánchez Román i el mateix Ortega havia dimitit de la càtedra per protestar contra el tracte repressiu que el Directori estava atorgant a la Federación Universitaria Escolar. A principi de 1931, s'havia adherit a l'Agrupación al Servicio de la República i havia estat diputat a les Corts Constituents. Fins i tot va ser secretari de la comissió parlamentària que redactà el projecte de Constitució de 1931. Va ser molt crític, però, amb el poder creixent del PSOE en el govern republicà. El 1932 ja havia explicitat posicions radicals, nacionalistes i corporatives en contra de la política esquerranosa dels governs Azaña.⁹⁰⁹ Havia realitzat una intervenció al Parlament que va ser transcrita a la revista JONS pel seu caràcter antiparlamentari i favorable a un Estat fort que eliminés els particularismes creats pels partits polítics.⁹¹⁰

José Antonio i García Valdecasas van redactar la «Primera proclama del Movimiento Español Sindicalista-Fascismo Español». Expressava el següent: «El fascismo español quiere la fuerza, la unidad, la popularidad, la autoridad de España para realizar en el mundo nuestro destino de gran pueblo (...). El

⁹⁰⁸ GARCÍA DEL MORAL, Eliso, «Cómo conocí a José Antonio» dins VVAA, *José Antonio, fundador y primer jefe de la Falange, capitán de luceros, ¡presente!* Madrid: Boletín Extraordinario, 1942. Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 130.

⁹⁰⁹ «Declaraciones interesantes de don Alfonso García Valdecasas» dins *La Época* [Madrid], (4 d'octubre de 1932).

⁹¹⁰ GARCÍA VALDECASAS, Alfonso, «Crítica a los partidos» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *JONS*. Barcelona: Editora nacional, 1939, pp. 331-337.

fascismo español es voluntad exasperada de crear un Estado viril, armonioso, totalitario (...). Venimos con la violencia necesaria, humanitaria, cruda, y caballeresca que toda violencia quirúrgica supone (...). El fascismo hispano es un nuevo modo de ser español (...). Nuestra idea tiene una fuerza nacional, duplicada por una fuerza universal arrolladora. Nuestro partido es la forma auténticamente española de lo que es ya cruzada normal en los grandes países para sacar a Europa, a las patrias de Europa de la degradación espiritual y la ruina material en que las izquierdas venenosas y antinacionales y las derechas pusilánimes, obtusas y egoístas las habían hundido».⁹¹¹

El llenguatge d'aquest text era molt més polític que el dels articles de caire més jurídic que havia anat publicant anteriorment José Antonio. Interpretaven el feixisme com un moviment per erigir un Estat totalitari i jeràrquic, que pogués dirigir totes les voluntats nacionalistes com si fossin una sola veu a favor d'una Espanya forta a nivell internacional. La nació era pensada com un ésser amb una missió important al món, la qual havia estat desenvolupada i executada al llarg de la història i que aleshores calia recuperar per tornar a emprendre de nou, després del parèntesi nefast de la contemporaneïtat, de la democràcia, del liberalisme i del socialisme, per tal de tornar a esdevenir imperi. Era una tesi semblant a la de JONS, amb una definició de la nació més detallada.

El partit del MES-FE no va consolidar-se i va acabar desapareixent sota la pressió de les autoritats. Això no obstant, ja havia servit com a nucli articulador per preparar el míting del 29 d'octubre de 1933 al Teatro de la Comedia a Madrid.

6.4 Redondo a favor de la unió de les dretes

1933 va ser un any difícil pel govern de coalició entre socialistes i republicans. La inestabilitat parlamentària, les deslleialtats i diferències entre els socis de govern, les reaccions des de la dreta contra les reformes dels dos anys precedents, les protestes per no haver anat més enllà des de sectors de l'esquerra, les demandes d'ERC per tal que Catalunya tingués més autonomia,

⁹¹¹ Lligall Diego Angulo. Real Academia de la Historia. Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 131.

la reorganització política dels monàrquics, la violència al carrer, eren alguns dels problemes que Azaña va haver d'afrontar com a president del govern.⁹¹²

A principis d'any, l'auge del poder i la violència anarquista al carrer va acabar creant un autèntic mal de cap a l'executiu.⁹¹³ El 8 de gener de 1933, la FAI va convocar una vaga general, fet que va desembocar en incidents greus a Catalunya, a Aragó, a Llevant i a Andalusia. Els successos més tràgics, però, es van produir al poble gadità de Casas Viejas.⁹¹⁴ El cas va ser un escàndol i l'oposició va intentar involucrar-hi directament al president del govern.⁹¹⁵ Mai no se'n pogué demostrar la culpabilitat, però li causà un enorme perjudici per a la seva imatge pública. Amb anterioritat s'havien produït enfrontaments amb sang entre sindicalistes de la UGT a Corral de Almaguer (Toledo), a Castilblanco (Badajoz) i a Arnedo (Logronyo). Però van ser el ressò i les conseqüències de la publicitat negativa per al govern dels esdeveniments de Casas Viejas, les circumstàncies que van convèncer molts socialistes que calia abandonar la coalició amb els republicans.⁹¹⁶ Prieto va defensar, aleshores, que el PSOE havia de deixar el govern, perquè creia que la ruptura era inevitable i perquè postergar el definitiu trencament només el faria més tràgic. En canvi, els sectors encapçalats pel ministre de Treball, Francisco Largo Caballero, defensaven la continuïtat del pacte per culminar les reformes iniciades i evitar l'entrada de la dreta al govern.

⁹¹² Sobre Manuel Azaña l'obra de JULIÀ, Santos, *Manuel Azaña...* op. cit.; TOWNSON, Nigel, *La República que no pudo ser...* op. cit.; FONTANA, Josep, «La Segunda República: un proyecto reformista... op. cit.

⁹¹³ La CNT va interpretar que la Llei d'Associacions Professionals de Patrons i Obrers i la de Defensa de la República la marginaven en benefici de la UGT. A la primavera de 1932, Ángel Pestaña i els seus seguidors havien hagut d'abandonar els llocs dirigits de la CNT, que havien estat ocupats per gent de la FAI, com Manuel Rivas, nou secretari general, Alaiz García Oliver o Federica Montseny. El sindicat anarquista, a conseqüència d'aquests fets, havia radicalitzat les seves posicions.

⁹¹⁴ Manuel Rojas era el capità dels Guàrdies d'Assalt republicans, que causaren una matança entre els peons agrícoles, que havien proclamat el comunisme llibertari, i que s'havien resistit quan arribaren les autoritats. La policia va calar foc a la casa d'un camperol anomenat Seisdedos, quan hi havia diferents anarquistes que s'hi amagaven dins. Va assassinar catorze detinguts.

⁹¹⁵ RAMOS, Tano, *El caso Casas Viejas: crònica de una insidia, 1933-1936*. Barcelona: Tusquets, 2012.

⁹¹⁶ VVAA, *Los sucesos de Casas Viejas en la historia, la literatura y la prensa (1933-2008)*. Cadis: Servicio de Publicaciones de la Diputación de Cádiz, 2010; GIL PECHARROMÁN, Julio, *Historia de la Segunda República...* op. cit.; DUCH, Montserrat, *La II República española: perspectivas interdisciplinàries en el seu 75è aniversari*. Tarragona: URV, 2007.

Els comicis municipals tingueren lloc a l'abril de 1933. Van ser una autèntica enquesta del desgast de l'executiu de coalició i dels partits involucrats.⁹¹⁷ El Partit Radical, d'Alejandro Lerroux, va obtenir gairebé tants regidors com tots els partits governamentals junts. L'electorat havia virat a la dreta. El 3 de setembre, els partits de la majoria foren derrotats per l'oposició a les eleccions de vocals regionals del Tribunal de Garanties Constitucionals. En aquest context d'instabilitat política, la dreta havia aconseguit organitzar-se per presentar-se preparada a unes eleccions amb sufragi universal. La CEDA de Gil Robles havia agrupat el conjunt de les dretes no republicanes i accidentalistes. El Partit Radical d'Alejandro Lerroux estava guanyant suport popular.

El president de la República, Niceto Alcalá-Zamora, va accelerar la caiguda del tercer govern Azaña. Lerroux va rebre l'encàrrec de formar govern aleshores. Havia de ser republicà i de centre-esquerra, però no volia que tingués presència de socialistes. El govern va formar-se el 12 de setembre, però no comptava amb el suport d'una majoria prou estable al Parlament. Lerroux no va tardar en atacar el conjunt de les esquerres i, llavors, els socis de l'executiu van acabar per donar suport a la moció de censura presentada pel PSOE. El govern va caure vint-i-sis dies després d'haver-se constituït. El nou executiu va ser presidit pel radical Martínez Barrio i tenia la missió d'organitzar les noves eleccions, anunciades per al 19 de novembre, amb segona volta el dia 3 de desembre. La CEDA va guanyar les eleccions. Però va ser Lerroux qui va rebre l'ordre del president de la República, Alcalá-Zamora, per formar govern. Va obtenir el suport exterior de Gil Robles.

A l'exili portuguès, Redondo va saber que les dretes monàrquiques estaven interessades en l'aparició d'un grup feixista a Espanya i va voler-s'hi sumar. Aleshores, va descriure Hitler com el nou Carlemany europeu.⁹¹⁸ Va escriure: «Hitler es el juramento del exterminio contra el marxismo (...) ¿Habrà brotado en la Europa central un nuevo Carlomagno? (...) Sí: Hitler, el otro Carlomagno,

⁹¹⁷ CABRERA, Mercedes, «Las Cortes republicanas» dins JULIÀ, Santos, *Ayer*, núm. 20 [Madrid], (1995).

⁹¹⁸ REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Caudillo de Castilla...* op. cit., pp. 62 i ss; REDONDO, Onésimo, «Hitler frente al porvenir» i «Exaltación de la barbarie» dins *Igualdad* [Valladolid], (20 de març de 1933). A partir d'ara *Igualdad* serà *Ig*.

restaura la barrera secular que separa las dos partes de Eurasia».⁹¹⁹ Els alemanys havien assumit la responsabilitat històrica de lluitar en contra de l'oriental invasor, tal com també havia fet Carles V molts anys abans: «Hitler es la cruz swàstica (sic!) contra la hoz, como Carlos V, el sucesor de Carlomagno, era la cruz de Cristo contra la media luna».⁹²⁰

Hitler, quan va ser nomenat Cancellier d'Alemanya pel president Hindenburg, va iniciar el camí per tal que Alemanya fos un Estat totalitari i tres anys després s'havia convertit en dictador.⁹²¹ Redondo va creure que l'hegemonia hitleriana a Alemanya, que no trigaria gaire temps a començar-se a estendre per Europa, era la corroboració que l'aposta pel feixisme havia estat un èxit. La força carismàtica, el lideratge i les accions de Hitler van convertir-lo en una persona admirada a arreu del món. Com a exemple, va ser escollit home de l'any a la revista *Time* el 1938.⁹²²

El llenguatge de Redondo era ple de retòrica jonsista: novetat, Estat, joventut, nacionalisme. Aquests eren alguns dels indicadors dels canvis en els seus plantejaments polítics. La retòrica havia esdevingut plenament feixista: «Con la enseña de la patria grande, con el santo amor a la unidad nacional, la inmolación voluntaria de la propia libertad en holocausto de la España libre y el juramento de fe en los destinos imperiales de la raza, se creará en los jóvenes un espíritu nuevo: espíritu de grandezas, temple de conquista, sed de glorias».⁹²³

Les JCAH havien entès el feixisme com la mobilització de les masses en nom del patriotisme. D'això en deien «Unidad»: «La unidad ha de conseguirse no por composición de los discordes, sino por su desplazamiento. Ha de irrumpir en la vida pública, con la espada ejecutora del alto pensamiento de unidad, un ejército enteramente nuevo a cargo exclusivamente de los incontaminados, los jóvenes (...). Pensamiento místico y salvador: nuestros fines posibles, nuestro programa de actuación, nuestro tono ideológico y nuestra manera de obrar, deben derivar, sin excepción, de esta inspiración generadora: unidad. Ella ha

⁹¹⁹ Ibídem, p. 66.

⁹²⁰ Ibídem, p. 67.

⁹²¹ KERSHAW, Ian, *Hitler. 1936-1945*. Barcelona: Península, 2000.

⁹²² EVANS, Richard, J., *El Tercer Reich en el poder: 1933-1939...* op. cit.

⁹²³ REDONDO, Onésimo, «La Conquista del Estado» dins *Ig* [Valladolid], (6 de maig de 1933).

de movernos con ímpetu radical y ella será la meta gloriosa de nuestra reconquista».⁹²⁴

El mateix concepte servia a Redondo per insistir en un pacte de totes les dretes contràries al règim republicà. Havien d'estar juntes, accidentalistes o no. Afirmava que qualsevol debat sobre monarquia o religió només feia que causar divisió entre els veritables patriotes: «Enterremos con resolución una disputa envenenada por los prejuicios, enmarañada por las calumnias, y de la que se aprovechan los enemigos del pueblo atentos al cultivo del fanatismo que ciega y de las discordias que extenúan».⁹²⁵ Abans que la CEDA decidís fer costat al govern republicà del Partit Radical, Redondo tenia l'esperança d'unir totes les dretes en contra de la Segona República. Havia vist les esquerres debilitades i considerava que era el moment oportú per allunyar els mals que tantes vegades havia denunciat.⁹²⁶

Allò que afirmava silenciand-ho era l'establiment d'un règim que no permetés ni la disbauxa dels partits, ni la retòrica de les classes, ni les aspiracions nacionalistes perifèriques, un règim que no tolerés ni els republicans, ni els liberals, ni els socialistes, ni els separatistes. Entre gener i maig de l'any 1933, Redondo va teoritzar amb particular obstinació sobre la unió de les dretes contra les esquerres. Durant aquests mesos, les dretes estaven intentant organitzar un grup feixista a l'entorn d'*El Fascio* i aquesta va ser la manera de Redondo de donar-hi suport.

6.5 Les JONS, pioners a Espanya

Ledesma Ramos i les JONS van reaparèixer quan s'estaven movent fils per tenir un nou grup feixista. A la primavera de l'any 1933, havien assistit al míting de Gil Robles a Valladolid, però el ministre de governació Casares Quiroga, finalment, el va suspendre.⁹²⁷ Anaven, per tant, a actes públics per promocionar-se com a joves feixistes. En aquests moments, les JONS estaven aconseguint un paper cada vegada més important a les universitats i hi

⁹²⁴ *Ibíd.*

⁹²⁵ REDONDO, Onésimo, «¿Monarquía o República?» dins *Ig* [Valladolid], (13 de febrer de 1933).

⁹²⁶ REDONDO, Onésimo, «Signos del nuevo tiempo» dins *Ig* [Valladolid], (9 de gener de 1933).

⁹²⁷ LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...* op. cit., p. 99.

actuaven per mitjà de cops i atemptats contra la FUE. La violència va ser un element protagonista en el retorn de Ledesma Ramos a la política el 1933. Els jonsistes van buscar nous militants entre els joves universitaris. Aquest va ser el seu públic objectiu prioritari. El dia 30 de maig va escriure un manifest per tal que els estudiants de classe mitjana i alta que anaven a estiuejar als pobles hi difonguessin les idees feixistes.⁹²⁸ Els treballadors rurals continuaven essent observats com a possibles nous militants.

Les JONS s'organitzaren com a partit milícia sota la direcció del lloctinent de Ledesma Ramos a Madrid, Ramón Ruiz.⁹²⁹ Els grups d'acció estaven formats per estudiants, funcionaris joves i antics legionaris a l'Àfrica. Es trobaven en els jardins de la plaça d'Espanya. Tenien un cap de grup per cada 10 militants i 10 grups formava una Junta, la qual era governada per un triumvirat. En els consells locals, comarcals i nacionals es reunien els diferents triumvirats de les juntes. El consell local enviava un triumvirat al consell comarcal, tal com també ho feia el consell comarcal al consell nacional. Aquest consell estava liderat per un triumvirat, que finalment ordenava el conjunt del partit.⁹³⁰ El triumvirat en lloc del lideratge personal dificultava l'organització per les disputes internes pròpies dels partits polítics. Es van crear símbols, com el jou i les fletxes, una espasa justiciera, una àguila amb dos caps, creus de San Andrés, entre d'altres, que tingueren certa importància en la posterior evolució del feixisme espanyol. També van escriure consignes conegudes: «Por la patria el pan y la justicia»; «España, Una, Grande y Libre»; «Ningún español sin pan»; «Odia al enemigo de tu Patria»; «Nuestro nacionalismo es revolucionario, nuestro sindicalismo es nacional»; «Lo nacional: la Patria. Lo sindicalista: el pan. Lo nacionalsindicalista: la justicia».

El dia 9 de maig de l'any 1933, es va produir un incident entre jonsistes i comunistes a la Universitat de Madrid, que anticipava el clima de violència que hi hauria durant els següents mesos a les universitats espanyoles.⁹³¹ Fernando

⁹²⁸ *Ibídem*, p. 96-98.

⁹²⁹ LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...* op. cit, p. 100.

⁹³⁰ «Formación de las JONS» dins *JONS* [Madrid], (1 d'octubre de 1933).

⁹³¹ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op.cit. A partir de l'any 1931, la FUE havia anat perdent força, tant perquè la vinculació amb el nou règim va comportar-li la dificultat de mantenir-se plenament reivindicativa en una universitat pendent de reformes estructurals, com pel fet que l'apoliticisme va ser cada dia més difícil de mantenir, sobretot, a causa dels intents comunistes per controlar-la. Al final del bienni progressista, la FUE estava desgastada

González, jonsista, va disparar contra tres antifeixistes.⁹³² El dia 8 de maig jonsistes van ser atacats a Madrid i van respondre amb pistoles. Fernando González, militant de vint anys, va ser colpejat al cap i va respondre a trets. Ferí de gravetat a l'estudiant de la FUE Baldomero Gordón, a qui disparà quan estava ajagut al terra, a María Lozano, una estudiant cega, a Manuel Tagüeña i a Francisco García.⁹³³

El dia 14 de juliol, uns jonsistes van entrar armats a l'oficina dels Amics de la Unió Soviètica a l'avinguda Dato, número 9. Van destrossar el mobiliari i van agredir i lligar Wenceslao Roces, dirigent comunista.⁹³⁴ Aquestes accions juvenils de violència van inaugurar uns anys difícils d'assassinats entre socialistes, comunistes i feixistes als carrers de tot Espanya. Les JONS van donar el primer pas, que després continuaria FE de las JONS, en utilitzar la violència com a forma de propaganda política.

En la comunicació jonsista es recollia que la violència formava part de la manera de ser d'Espanya: Horaci havia lloat l'esperit de resistència de Numància i Alfons X, el coratge dels espanyols; el Quixot va donar gran importància a les lletres, però també a les armes; els teòlegs van legitimar la justícia guerrera de la causa espanyola i Juan Ginés de Sepúlveda, el doctor Palacios Rubios o el padre Mariana van deixar textos sobre l'honor de la batalla; i Carles V havia dit que «quiero la paz, pero mientras tanto nos romperemos la cabeza».⁹³⁵ La violència havia de ser una arma higiènica per crear homogeneïtat d'objectius polítics.⁹³⁶

L'objectiu principal de les accions violentes, que en aquests moments van augmentar en especial a la Universitat, era que el grup de les JONS esdevingués visible quan les dretes s'estaven reorganitzant i quan la coalició governamental entre socialistes i republicans s'estava debilitant. La violència era una forma de propaganda política. Ledesma Ramos havia estat el primer a

per la seva vinculació amb els partits del govern i el republicanisme radical, i per la crítica constant de les altres associacions estudiantils tradicionalistes o carlistes per ostentar el monopoli de la representació estudiantil. En aquells moments la direcció de la FUE no admetia definir-se com a antifeixista, perquè considerava que això integraria un element de politització partidista.

⁹³² LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...* op. cit, p. 94.

⁹³³ «Graves sucesos en la universidad» dins *La Vanguardia* [Barcelona], (9 de maig de 1933).

⁹³⁴ *Ibidem*, p. 101.

⁹³⁵ «Las traiciones de Francia» dins *JONS* [Madrid], (1 de juny de 1933).

⁹³⁶ «Nuestra Revolución» dins *JONS* [Madrid], (1 de juny de 1933).

alçar la bandera feixista i ho reclamava com a mèrit en un moment en el qual sabia que s'estava organitzant una proposta feixista amb suport dels adinerats alfonsins. Era conscient que, si perdia posicions i li sorgia competència, el grup ho tindria malament per continuar l'activitat política.

A inici de l'any 1933, havia començat a publicar la revista *JONS* amb suport de destocats alfonsins bascos. Hi havia participat, entre d'altres, Redondo, Jesús Ercilla, Lorenzo Puértolas, Emiliano Aguado, Tomás Bolívar, José María Castroviejo, Juan Aparicio, Montero Díaz, Eugenio Montes, Giménez Caballero, José María Areilza, Javier M. de Bedoya, Ildefonso Cebriano o José María Fontana. L'any 1933, la propaganda política del grup JONS va tenir, doncs, revista homònima.

El primer número va aparèixer el dia 1 de maig de 1933, pocs dies més tard de la publicació d'*El Fascio*. Les *JONS* eren mensuals. Es van imprimir al taller de Benítez de Lugo, en el carrer de Barbieri. L'administrador era Enrique Compte Azcoaga, que també va encarregar-se de la gerència econòmica del grup. La publicació es venia a una pesseta. Els jonsistes anunciaven a viva veu la publicació en alguns bars entre les glorietses de San Bernardo, Bilbao i Quevedo. Sovint anaven armats.⁹³⁷

A la portada del primer número, Ledesma Ramos repetí els eixos més importants del moviment feixista de les *JONS* i advertí que el seu grup no tenia una actitud «blanda, studiosilla ni razonable».⁹³⁸ Tot subratllant la fermesa i la violència com a identificadors del grup, afirmava les forteses pròpies i algunes mancances de la gent que, a l'entorn de José Antonio, havia anat organitzant-se com una opció alternativa.⁹³⁹

El missatge central de *JONS* va ser destinat a les dretes monàrquiques: ells havien de ser el grup feixista de referència. El discurs nacionalista de *JONS* continuava funcionant, tot i que aportava poques coses noves i pocs elements específics enfront de les circumstàncies polítiques concretes: «Buscando, frente a las ausencias inmediatas, las presencias lejanas, rotundas y luminosas

⁹³⁷ APARICIO, Juan, *JONS*. Barcelona: Editora Nacional, 1939.

⁹³⁸ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «El camarada Ramiro Ledesma Ramos, del Triunvirato Ejecutivo Central de las JONS, presenta, justifica y define el carácter de nuestra revista» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1933).

⁹³⁹ RAMOS GONZÁLEZ, Miguel, *La violencia en Falange Española*. Oviedo: Tarfe, 1993. Sobre la violència falangista vista des de la proximitat ideològica.

del gran siglo imperial, y también de los años mismos en que aparecieron por vez primera nuestros haces, nuestras flechas enlazadas: la unidad nacional, la realidad histórica de España, los signos creadores y geniales de Isabel y Fernando. El movimiento JONS es el clamor de las gentes de España por recuperar una Patria, por construir –o reconstruir– estrictamente una Nación deshecha».⁹⁴⁰ Ledesma Ramos anotà que hi podia haver una aliança entre forces polítiques diferents per conquerir l'Estat. Francisco Bravo ho va explicar a l'article «Aclaraciones y pronósticos sobre el jonsismo», on defensà que «en el odio a lo actual podremos coincidir con los pasadistas».⁹⁴¹

A la revista *JONS* hi havia alguns textos que aprofundiren en la teoria que Ledesma Ramos havia publicat a *La Conquista del Estado* l'any 1931, segons la qual l'individu havia mort. Havia passat a causa del nacionalisme, que va formar part de la ideologia del grup després del pacte amb les JCAH de Redondo. Els individus havien d'estar permanentment sotmesos a les exigències de la nació.⁹⁴² Segons Emiliano Aguado, l'home només tenia sentit i valor si estava integrat a l'Estat.⁹⁴³ Entenien que la realització humana plena passava per la incorporació de l'home a un projecte polític nacional.⁹⁴⁴ Nicasio Álvarez de Sotomayor, que havia abandonat l'anarquisme durant aquells mesos perquè no incorporava el fet nacional, va escriure que havia de sorgir «un espíritu juvenil y nacional de superación de la historia escrita con el pico del arado en la tierra materna. Sin ese sentido nacional que ha de agrupar fuerte y amorosamente a todos los ciudadanos de un país (...), sin ese sentido nacionalista, igualitario y totalitario, el país se convierte en teatro de feroces luchas de clases y en granjería de castas prepotentes».⁹⁴⁵

Les JONS, aleshores, s'adreçaven a les dretes autoritàries, que estaven apostant pel feixisme. Per això van escriure que la religió catòlica era la pròpia de la raça espanyola;⁹⁴⁶ van publicar que el progrés material només podia

⁹⁴⁰ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «El camarada Ramiro Ledesma Ramos, del Triunvirato Ejecutivo Central de las JONS, presenta, justifica y define el carácter de nuestra revista... op. cit.

⁹⁴¹ BRAVO, Francisco, «Aclaraciones y pronósticos sobre el jonsismo» dins *JONS* [Madrid], (1 de juny de 1933).

⁹⁴² «Principios» dins *JONS* [Madrid], (1 de juny de 1933).

⁹⁴³ *Ibidem*.

⁹⁴⁴ «La disciplina política» dins *JONS* [Madrid], (1 de setembre de 1933).

⁹⁴⁵ ÁLVAREZ DE SOTOMAYOR, Nicasio, «Del anarcosindicalismo al sindicalismo nacional... op. cit.

⁹⁴⁶ «Principios... op. cit; i «Las traiciones de Francia... op. cit.

esdevenir si anava acompanyat del progrés espiritual, tot citant a Maeztu,⁹⁴⁷ Aguado va escriure que «la Patria impone adoración, sólo en este sentido podemos hablar de vida santa, y nótese bien que sin santidad no hay disciplina ni abnegación»;⁹⁴⁸ van aclarir que el feixisme que els identificava era elitista;⁹⁴⁹ van tornar a ventar-se d'haver estat influïts per Ramón de Basterra,⁹⁵⁰ van escriure que el camp i el passat s'havien d'imposar sobre la ciutat i el futur;⁹⁵¹ van descriure el comunisme com una ideologia asiàtica;⁹⁵² van parlar del socialisme com la manera per fer entrar el comunisme a Espanya.⁹⁵³ Ledesma Ramos estava marcant perfil polític, recordant que l'opció feixista havia de ser revolucionària, a la vegada que volia assenyalar algunes coincidències amb la dreta autoritària per trobar aliances i ponts de contacte que li poguessin significar la supervivència política.

Fins i tot, a les *JONS* van utilitzar la crítica desacomplexada contra la dreta accidentalista de Gil Robles, de la CEDA i d'*Acción Española* per crear simpaties entre les dretes autoritàries d'Antonio Goicoechea, d'Acción Nacional i de Renovación Española. Encara que en aquell moment tots anaven junts per derrotar les esquerres en els comicis electorals de 1933, Ledesma Ramos coneixia prou bé les diferències estructurals entre els grups de dretes. Van reconèixer que Acción Popular havia tingut una actitud valerosa a favor del país en un primer moment. Però que havia passat el seu temps i l'actitud tova d'aquest partit havia de ser superada per un moviment autènticament revolucionari i feixista.⁹⁵⁴ No tenien cap vergonya de reconèixer la capacitat intel·lectual de Maeztu. Però les tàctiques accidentalistes d'*Acción Española* ja no conduïen enlloc i s'havia d'anar més enllà.⁹⁵⁵

⁹⁴⁷ «Marxismo y anarquismo. Consideraciones críticas» dins *JONS* [Madrid], (1 de juny de 1933).

⁹⁴⁸ AGUADO, Emiliano, [consigna] dins *JONS* [Madrid], (1 de juny de 1933).

⁹⁴⁹ «Marxismo y anarquismo. III parte» dins *JONS* [Madrid], (1 d'agost de 1933).

⁹⁵⁰ «Un poeta de la España imperial. Ramón de Basterra» dins *JONS* [Madrid], (1 de setembre de 1933).

⁹⁵¹ GARCÍA PÉREZ, Nemesio, «Contra la ciudad», *JONS* [Madrid], (1 d'agost de 1933); o bé «La asamblea agraria» dins *JONS* [Madrid], (1 de setembre de 1933); i «El campesino y la política» i «Campo y ciudad» dins *JONS* [Madrid], (1 d'octubre de 1933).

⁹⁵² «Marxismo y anarquismo. Consideraciones... op. cit.

⁹⁵³ «Marxismo y anarquismo. III parte... op. cit.

⁹⁵⁴ «Acción Popular» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1933).

⁹⁵⁵ «Don Ramiro de Maeztu» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1933).

Si, per una banda, es va exposar tot un catàleg dels principis i valors compartits amb la dreta alfonsina; de l'altra, es van remarcar els actius que JONS podia oferir. El primer, tal com havia quedat clar a les universitats del país, era la violència. El segon, la possibilitat de formar un partit interclassista i transversal.⁹⁵⁶ Estaven convençuts que tenien un perfil millor que la gent de l'entorn de José Antonio per captar les masses. Per això van insistir que el feixisme només era possible com a moviment interclassista.

La data en què va aparèixer *JONS* tornava a ser simbòlica: 1 de maig, dia dels treballadors. Tal com havia fet Hitler a Alemanya, caldria nacionalitzar el primer de maig.⁹⁵⁷ A maig de l'any 1933, Ledesma Ramos manifestava que «igualamos al que más en fervor proletario, en afanes de justicia para las masas trabajadoras».⁹⁵⁸ Quan es dirigia a la dreta radical i conservadora, llançava el següent missatge polític: només seria possible l'èxit amb la participació de les classes treballadores. Ningú no podia aspirar a construir el feixisme espanyol sense obtenir el favor de les multituds. I les JONS presentaven un currículum adequat per aquest encàrrec.⁹⁵⁹ El feixisme no era només adquirir unes noves formes, com els símbols, els vestits i el llenguatge violent, sinó que també significava una manera de fer política. S'havia d'incorporar un programa per exhortar les multituds a abandonar els partits socialistes o anarquistes i esdevenir feixistes.

Bedoya va dir que calia «acentuar nuestro nuevo espíritu de justicia social para atraer las masas proletarias a la causa de la patria».⁹⁶⁰ Álvarez Sotomayor va reclamar les aportacions intel·lectuals d'alguns anarquistes com Ángel Pestaña o Salvador Seguí, el Noi del sucre.⁹⁶¹ Ledesma Ramos va dir que calia conquerir les masses i apartar-les de les esquerres, fet que li semblava possible amb el mite de la nació.⁹⁶² Entre les classes treballadores,

⁹⁵⁶ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Declaraciones terminantes» dins *JONS* [Madrid], (1 de setembre de 1933).

⁹⁵⁷ MOSSE, George L., *La cultura nazi: la vida intelectual, cultural y social en el Tercer Reich*. Mèxic: Grijalbo, 1973.

⁹⁵⁸ «El primero de mayo marxista» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1933).

⁹⁵⁹ «El dos de mayo» i «Marxismo y anarquismo» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1933).

⁹⁶⁰ BEDOYA, Javier M. De, «La trayectoria de las JONS» dins *JONS* [Madrid], (1 de novembre de 1933).

⁹⁶¹ ÁLVAREZ SOTOMAYOR, Nicasio, «Del anarcosindicalismo al sindicalismo nacional... op.cit.

⁹⁶² «¿Dictadura del proletariado» dins *JONS* [Madrid], (1 d'agost de 1933).

considerava que els anarquistes serien els més assequibles d'incorporar-se com a militants.⁹⁶³

A la publicació assumiren ser feixistes i en van fer propaganda: «Ningún camarada de nuestro partido se siente mal interpretado políticamente cuando le llaman o demonizan fascista. Es ello admisible en el plano de las tendencias generales que hoy orientan los forcejeos políticos del mundo. Si, en efecto, no hay otras posibles rutas que las del fascismo o el bolchevismo, nosotros aceptamos y hasta requerimos que se nos incluya en el primero».⁹⁶⁴ Joaquín Volpe i Hugo Spirito feien propaganda del *Duce* a *JONS* amb textos que els madrilenys traduïen de publicacions italianes.⁹⁶⁵ Aguado va creure que a Itàlia hi havia feixisme, que a Alemanya hi havia nacionalsocialisme i que a Espanya hi havia d'haver nacionalsindicalisme.⁹⁶⁶

Ara bé, afegien que no serviria per a res plagiar el feixisme italià ni el nazisme alemany a Espanya. El règim totalitari espanyol havia de ser impecablement espanyol. D'aquesta manera, criticaven els textos de Sánchez Mazas i Giménez Caballero a *El Fascio* en què el feixisme apareixia com un corrent europeu. A les *JONS* es va escriure: «España se salvará, extrayendo de sí el coraje, el contenido y las formas de una política, pariendo con sangre de sacrificio y dolor de autenticidad el futuro de sus rutas. No podemos encomendar a ningún país extranjero el hallazgo de nuestra gloria y de nuestra propia salvación. Somos bravíos y genuinos. Pueblo eterno, creador y sabio. Antes que nadie España adoptó el fondo y la forma de todo lo que se inicia y surge ahora por el mundo como insipiencias prometedoras».⁹⁶⁷

La revista *JONS* assenyala algunes referències intel·lectuals en què hi constaven influències clàssiques i conservadores, així com d'altres d'intel·lectuals més actuals; escriptors que havien entrat dins la història nacionalista del país, així com d'altres que havien efectuat crítiques i contribucions al pensament del segle XX: Padre Mariana, Ganivet i Menéndez

⁹⁶³ «Las consignas electorales» dins *JONS* [Madrid], (1 d'octubre de 1933).

⁹⁶⁴ «¿Dictadura del proletariado?» dins *JONS* [Madrid], (1 d'agost de 1933).

⁹⁶⁵ VOLPE, Joaquín, «La nacionalización del partido fascista. Estudio histórico del fascismo italiano» dins *JONS* [Madrid], (1 de juny de 1933) i (1 d'agost de 1933); i SPIRITO, Hugo, «La libertad económica» dins *JONS* [Madrid], (1 d'octubre de 1933).

⁹⁶⁶ AGUADO, Emiliano, «Ante la patria» dins *JONS* [Madrid], (1 de setembre de 1933).

⁹⁶⁷ «¿Un fascismo español?» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1933).

Pelayo, entre els clàssics; José María Salaverría, Maeztu, Joaquín Costa i Miguel de Unamuno, de la generació del 98; Ortega y Gasset i Eugeni d'Ors, de la del 14; Sánchez Mazas i Giménez Caballero, com a contemporanis; Gottfried Feder, Emil Ludwig i George Sorel, entre els europeus.

A juliol de 1933, el govern republicà va realitzar un seguit de detencions d'anarquistes i de feixistes arreu d'Espanya. Ledesma Ramos va ser enviat a la presó uns quants dies. A finals d'agost va produir-se una reunió entre José Antonio i Ledesma Ramos a Sant Sebastià. També hi assistiren Ruiz de Alda, García Valdecasas i José María de Areilza.⁹⁶⁸ Aquesta trobada és simptomàtica. Ledesma Ramos havia perdut la batalla i les dretes reaccionàries havien escollit líder del feixisme espanyol. JONS havia de negociar directament ja amb un competidor.

Tant Primo de Rivera, com Ruiz de Alda i García Valdecasas, estiuejaven a la ciutat basca. Tots, a excepció del citat Ledesma Ramos. Primo de Rivera s'hostatjava a l'habitació de l'hotel Continental on llegia llibres i escrivia.⁹⁶⁹ Areilza era qui coordinava l'ajut dels autoritaris als feixistes. Ledesma Ramos va poder saber que tots «seguían dispuestos a organizar algo, y que desde luego estaban muy deseosos de contar con los jonsistas (...). Ledesma se mostró con ellos quizá demasiado intransigente, encerrado en su trinchera de las JONS, y no volvió a verlos hasta pasados dos meses».⁹⁷⁰

Giménez Caballero va especular a *La nueva catolicidad* sobre el nou líder del feixisme espanyol i assenyalava diferents possibilitats: José María Albiñana, Lerroux, el generals José Sanjurjo, Goded i Franco, José María Gil Robles, José Calvo Sotelo, Ledesma Ramos i José Antonio. En aquest nou capítol del llibre, tanmateix, va acabar mullant-se i va escriure que el millor candidat a comandar el feixisme espanyol era Primo de Rivera.⁹⁷¹ Si Gecé s'arriscava a prendre partit és que tot Madrid coneixia que el fill del dictador havia de ser el líder del futur grup feixista a Espanya.

⁹⁶⁸ IMATZ, Arnaud, *José Antonio: entre odio y amor...* op. cit., p. 130.

⁹⁶⁹ «Entrevista a José Antonio Primo de Rivera» dins *La Noticia* [Sant Sebastià], (25 d'agost de 1933).

⁹⁷⁰ LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...* op. cit., pp. 110-111.

⁹⁷¹ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *La nueva catolicidad...* op. cit., p. 184. Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 152.

7 La fundació de FE i l'oposició jonsista

7.1 El míting del Teatro de la Comedia

José Antonio havia aconseguit recursos econòmics per fundar un partit feixista.⁹⁷² Va trobar els contactes per trobar suports pel seu projecte. Va entrevistar-se amb l'aviador monàrquic Juan Antonio Ansaldo i amb l'aristòcrata Francisco Moreno Herrera, marquès d'Eliseda. Tots dos acabarien participant a Falange i, en diferents ocasions, foren els vincles amb la gent dels recursos econòmics.⁹⁷³

El 19 d'octubre, Primo de Rivera viatjà a Itàlia, acompanyat de Sánchez Mazas, per obtenir consells i diners.⁹⁷⁴ A Roma, tingué una entrevista breu amb Mussolini al Palau de Venècia. El dictador va impressionar-lo vivament. «Eran las seis y media de la tarde. No había en el Palacio de Venecia el menor asomo de ajetreo. A la puerta, dos milicianos y un portero pacífico. Se dijera que el penetrar en el Palacio donde trabaja Mussolini es más fácil que tener acceso a cualquier Gobierno Civil (...). Mussolini trabaja en un salón inmenso, de mármol, sin muebles apenas. Allá, en una esquina, al otro extremo de la puerta de entrada, estaba tras de su mesa de trabajo. Se le veía de lejos, solo en la inmensidad del salón. Con saludo romano y una sonrisa abierta me invitó a que me acercara. (...) ¿Qué aparato de gobernar, qué sistema de pesos y balanzas, consejos y asambleas, puede remplazar a esa imagen del Héroe hecho Padre, que vigila junto a una lucecita perenne el afán y el descanso de su pueblo?». ⁹⁷⁵ Parlava del dictador italià o del seu pare o de tots dos? Quan tornà de la Roma feixista, Primo de Rivera, a més de prologar el llibre *El fascismo* de Mussolini, va escriure que l'amor a la nació per salvar-la del desastre liberal s'anomenava feixisme a tot arreu.⁹⁷⁶

⁹⁷² SAZ, Ismael, «Falange e Italia. Aspectos poco conocidos del fascismo español... op. cit., pp. 247-248.

⁹⁷³ ANSALDO, Juan Antonio, *¿Para qué...? (De Alfonso XIII a Juan III)*. Buenos Aires: Editorial Vasca Ekin, 1951, p. 64.

⁹⁷⁴ SAZ CAMPOS, Ismael, *Mussolini contra la II República...* op. cit.

⁹⁷⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «En una tarde de octubre. Prólogo a *El Fascimo* de Mussolini» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 183-184.

⁹⁷⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Al volver, ¿Moda extranjera el fascimo?» dins *La Nación* [Madrid], (23 d'octubre de 1933).

A les eleccions de novembre de 1933, com que el partit no estava registrat ni tenia organització ni programa, José Antonio va presentar-se amb els agraristes, la Unión Agraria y Ciudadana, on apareixia com a «derechista independiente». Aleshores, s'anaven ultimant els preparatius per a l'acte inicial de la Comedia del 29 d'octubre de 1933 com a míting d'«afirmación españolista».

Tirso Escudero, que era el propietari del Teatro de la Comedia en ple centre de Madrid, a pocs metres de la Puerta del Sol, era un conservador que va deixar el local de manera gratuïta. Hi havia gairebé 1.500 persones disposades a escoltar els tres homes. Ledesma Ramos hi va assistir amb alguns jonsistes a les primeres files i van repartir propaganda llançant fulletons al començament de l'acte. També hi havia monàrquics autoritaris, tradicionalistes i partidaris d'Albiñana, a més de nostàlgics del Directori i espanyolistes. El diputat Royo Villanova, a qui García Valdecasas va dirigir una referència elogiosa, estava entre els assistents.

El primer a parlar va ser García Valdecasas. Subratllà que Espanya, que entenia com a entitat real amb uns caràcters definits a la història universal, havia de trobar un sistema polític adequat a l'essència de la nació, que no podia ser ni el comunisme soviètic, que utilitzava les masses i convertia els homes en criminals, ni el capitalisme materialista dels Estats Units, que causava pobresa entre les classes populars. Afirmà que «no existen recetas universales; no existen panaceas de salvación para los pueblos, los pueblos han de salvarse por sí mismos, descubriendo su propia verdad».⁹⁷⁷ Els continguts eren els d'un acadèmic que coneix la història i l'explicava amb sapiència.

Ruiz de Alda començà advertint que no era un bon orador. Això no obstant, va dir que s'havia atrevit a parlar-los, perquè volia comunicar un sentiment autèntic. La primera idea que va transmetre era que la unitat espanyola necessitava tenir un objectiu imperial. L'imperi era la garantia de la unitat espanyola. Espanya havia continuat essent Espanya gràcies a l'herència imperial. Va recórrer a llocs comuns: la República era un atemptat en contra

⁹⁷⁷ GARCÍA VALDECASAS, Alfonso, «Discurso del Teatro de la Comedia» dins *La Nación* [Madrid], (30 d'octubre de 1933).

d'Espanya i estava dominada pel PSOE i ERC, dos partits definits com a antinacionals; el veritable canvi a Espanya encara s'havia de portar a terme, perquè els republicans només s'havien aprofitat personalment del poder, però no havien iniciat cap revolució; remarcà la importància dels camperols i del propòsit de convèncer les masses obreres per a la causa nacional; va dir que la violència seria inevitable contra l'esquerra socialista i anarquista; va exclamar que la identitat de classe era un engany i, en realitat, el món funcionava a partir de les identitats nacionals. Acabà el discurs parlant de la seva especialitat: l'organització. Deixà clar que el nou partit que volien fundar no buscava vots, sinó homes disposat a entrar a les files d'un «organismo vivo, de acción directa, de ofensa y defensa».⁹⁷⁸ Ruiz de Alda va ser escollit per emetre un discurs que donés una imatge d'home d'acció i va complir el seu paper.

José Antonio va afirmar la condició familiar de militar: «Nada de un párrafo de gracias. Escuetamente, gracias, como corresponde al laconismo militar de nuestro estilo».⁹⁷⁹ En un discurs a l'hotel Bilbao de Torrelavega a Santander, a l'agost d'aquell any, havia dit que per salvar la pàtria «hace falta un modo de ser: un sentido ascético y militar de la vida».⁹⁸⁰ Havia après a viure així, a casa, amb el pare. Aleshores, iniciava l'empresa per convèncer una generació d'unes idees que ja havia avançat el Directori: jerarquia, nacionalisme, milícia o abnegació.⁹⁸¹

Primo de Rivera atacà Rousseau, utilitzant un llenguatge carregós, per dir que la veritat era la veritat, al marge de quanta gent la subscrivia, i que la democràcia no podia convertir una majoria de voluntats en una veritat relativa. Ho adornà amb alguna imatge poderosa: «El ser rotas es el más noble destino de todas las urnas».⁹⁸² Criticà el sistema liberal i democràtic, perquè malgastava energies inútilment en propaganda electoral, dividia la societat en diferents partits i abandonava els pobres a la misèria econòmica del

⁹⁷⁸ RUIZ DE ALDA, Julio, «Discurso del Teatro de la Comedia» dins *La Nación* [Madrid], (30 d'octubre de 1933).

⁹⁷⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso de la Fundación de Falange Española» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 189 i ss.

⁹⁸⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Reseña del discurso pronunciado en Torrelavega (Santander), en el hotel Bilbao, el 20 de agosto de 1933» dins *La Nación* [Madrid], (25 d'agost de 1933).

⁹⁸¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio dins *La Nación* [Madrid], (13 de setembre de 1933).

⁹⁸² PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso de la Fundación de Falange... op. cit.

capitalisme. Estava repetint els arguments per demostrar que la Segona República no era un règim superior al Directori ni tenia més legitimitat.

Després, va mirar el present i el futur, per un moment, per proposar abraçar la pàtria, considerada com «una unidad total, en que se integran todos los individuos y todas las clases».⁹⁸³ Els valors patris s'havien conservat a les entranyes dels homes –pensats com a éssers portadors de valors eterns– i, en especial, en els de la ruralia. Espanya era una empresa en comú: «Que todos los pueblos de España, por diversos que sean, se sientan armonizados en una irrevocable unidad de destino».⁹⁸⁴ Aquesta hauria de ser la característica bàsica de la nació: no el passat o la història, sinó l'objectiu de futur, l'imperi.

El discurs va recórrer diferents temes d'importància política. Religió: «Queremos que el espíritu religioso, clave de los mejores arcos de nuestra Historia, sea respetado y amparado como merece, sin que por eso el Estado se inmiscuya en funciones que no le son propias ni comparta funciones que sí le corresponde realizar por sí mismo».⁹⁸⁵ Violència: «Bien está, sí, la dialéctica como primer instrumento de comunicación. Pero no hay más dialéctica admisible que la dialéctica de los puños y de las pistolas cuando se ofende a la justicia o a la Patria».⁹⁸⁶ Participació política en el règim republicà: «No está ahí nuestro sitio (...). Nuestro sitio está al aire libre, bajo la noche clara, arma al brazo, y en lo alto, las estrellas. Que sigan los demás con sus festines. Nosotros fuera, en vigilancia tensa, fervorosa y segura, ya presentimos el amanecer en la alegría de nuestras entrañas».⁹⁸⁷ La política de Primo de Rivera no renunciava a la poètica.

En els paràgrafs finals del discurs, Primo de Rivera acceptà la condició de «señorito». Això no obstant, afirmà que va entrar en política «porque a muchos de nuestras clases se les impongan sacrificios duros y justos, y venimos a luchar porque un Estado totalitario alcance con sus bienes lo mismo a los poderosos que a los humildes. Y así somos, porque así lo fueron siempre en la Historia los señoritos de España. Así lograron alcanzar la jerarquía verdadera

⁹⁸³ *Ibidem.*

⁹⁸⁴ *Ibidem.*

⁹⁸⁵ *Ibidem.*

⁹⁸⁶ *Ibidem.*

⁹⁸⁷ *Ibidem.*

de señores, porque en tierras lejanas, y en nuestra Patria misma supieron arrastrar la muerte y cargar con las misiones más duras».⁹⁸⁸ Primo de Rivera indicava que hi havia una classe d'homes, que tenien caràcter per imperar. No només creia en la jerarquia, sinó també en una jerarquia de sang, heretada de generació a generació.

José Antonio va ser l'últim a parlar, perquè ja havia estat escollit com a futur líder del feixisme espanyol, i el to va ser l'adequat. Va centrar la idea nuclear del grup: un nou Estat totalitari que actués d'acord a les essències de la nació, definides per mitjà d'un disseny antic que mirava el futur, l'imperi. Va tranquil·litzar els autoritaris dels recursos: Espanya havia de ser catòlica i hi havia d'haver jerarquia i s'havia d'actuar violentament als carrers.

El míting de la Comèdia, com que es realitzà en un moment en què hi havia molts altres actes electorals a causa de la proximitat de les eleccions, no tingué gaire ressò.⁹⁸⁹ No es van produir accidents destacables. Amb tot, *El Socialista* va advertir que Primo de Rivera havia fet referència a la «dialéctica de los puños y las pistolas» i a *La Época* es va escriure que el feixisme era «despreciable». *La Nación* i *Acción Española* van publicar alguns dels discursos de l'acte. A *Acción Española* hi havia una nota elogiosa del míting i, al cap de pocs dies, Víctor Pradera va subratllar les virtuts de Primo de Rivera, tot i que afirmà que no introduïa res nou a la política.⁹⁹⁰ El mateix grup publicà un quadern amb la transcripció dels discursos, que va ser repartit a diferents ciutats, principalment a Madrid i a Cadis.⁹⁹¹ Fulletons tan extensos eren poc llegibles, però sí que traslladaven l'ambient del moment.

El míting de la Comedia va pretendre imposar una imatge nova i jove a l'entorn del feixisme. Però els continguts dels discursos remarcaven deutes i limitacions imposats per les dretes de Renovación Española.

⁹⁸⁸ *Ibíd.*

⁹⁸⁹ XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Felipe, *José Antonio: biografía apasionada...* op. cit., p. 111.

⁹⁹⁰ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 151.

⁹⁹¹ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 150.

7.2 Els jonsistes contra FE

A les JONS, Ledesma Ramos expressà un descontentament profund: «Las Falanges Españolas (F.E. fascismo español) están, nos interesa decirlo, fuera de la disciplina jonsista. No tienen nada que ver con las JONS. Pero sí debemos declarar que al fundarse las tales Falanges lo han hecho utilizando las ideas, los propósitos y las tácticas que las JONS han creado y extendido por España (...). Pues un atraco de esta calidad, es el único contra el que no se puede reaccionar con violencia».⁹⁹² Acusà el nou grup de captar els militants de JONS i es preguntà si José Antonio i els que l'acompanyaven no tenien d'altres enemics per perjudicar, que haguessin d'actuar contra el primer partit feixista organitzat a Espanya. Considerava que les JONS no compartien objectius amb José Antonio: «Hemos nacido para batallas diferentes a las que él sin duda se va a ver obligado a librar. Vamos mucho más allá y en direcciones que quizá a él y a sus amigos les estén vedadas. Somos mucho más exigentes en la acción, en el ataque y en el fervor nacionalsindicalista».⁹⁹³

Va expressar el temor que el probable triomf de les dretes a les eleccions de finals d'any suposessin que es dificultés l'emergència d'una nova política radical i feixista a Espanya.⁹⁹⁴ Es va crear un perfil per subratllar que el feixisme no podia ser una cosa de «senyoritos». Per això, va elaborar un discurs sobre les masses i les qüestions socials. Aleshores, Primo de Rivera, es presentava als comicis amb la Unión de Derechas, que aglutinava candidatures cedistes, alfonsines, tradicionalistes i feixistes. Per aquest motiu, Ledesma Ramos assenyalava la justícia d'algunes de les demandes marxistes. «La única economía a la que están realmente vinculados los intereses de las masas, es la economía nacional. Que implica un Estado robusto, una España grande e incluso temible. Su existencia interesa, más que a nadie, a las propias masas, y es ahí, en predicarles lo contrario, donde aparece la traición y el engaño de que les hacen objeto los marxistas».⁹⁹⁵ Era un moviment tàctic, d'enuig per la traïdoria que li havia comportat l'aparició de competència

⁹⁹² «Las JONS no se desvían. Ante la desviación de F.E.» dins *JONS* [Madrid], (1 de novembre de 1933).

⁹⁹³ «Declaraciones ante un discurso» dins *JONS* [Madrid], (1 d'octubre de 1933).

⁹⁹⁴ «Las elecciones y el triunfo de las derechas» dins *JONS* [Madrid], (1 d'octubre de 1933).

⁹⁹⁵ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Hacia el sindicalismo nacional de las JONS» dins *JONS* [Madrid], (1 de novembre de 1933).

ideològica, perquè feia temps que la retòrica social havia estat substituïda per la nacionalista a JONS.

A desembre, a *JONS* van escriure un text per esperonar els militants a convèncer les masses de sumar-se al projecte i redactaren un manifest dirigit als obrers.⁹⁹⁶ Hi van escriure: «Una España grande y poderosa como el mejor baluarte y la mejor garantía de los intereses del pueblo trabajador. El sentimiento nacional corresponde al pueblo. ¡No os dejéis arrancar, obreros, vuestro carácter nacional de españoles, porque es lo que ha de salvaros! Los internacionalistas son unos farsantes y hacen el juego a la burguesía voraz, entregándole íntegras las riquezas de la Patria. Sólo los ricos pueden permitirse el lujo de no tener Patria».⁹⁹⁷

Durant aquests mesos, l'organització va fer un esforç per créixer i consolidar-se. El grup jonsista de Saragossa havia publicat el butlletí *Revolución*, el de València *Patria Sindicalista* i el de Santiago, a Galícia, *Unidad*.⁹⁹⁸ El Consell nacional del partit estava format per Ledesma Ramos, Redondo, Giménez Caballero, Juan Aparicio López, José Gutiérrez Ortega (Granada), Felipe Sanz Paracuellos (Bilbao), Santiago Montero Díaz (Santiago), Andrés Candial (Saragossa), Bernardino Oliva Olivera (Zafra) i Guerrero Fuensalida (Madrid). L'extensió territorial per terres espanyoles era poc extensa. L'activisme augmentà i patiren algunes baixes per topades violentes contra socialistes o anarquistes. Fou el cas, per exemple, de José Ruiz de la Hermosa.⁹⁹⁹ Les autoritats encausaren alguns militants com Luis Ciudad i Fèlix Ciriza per haver agredit a militants d'esquerres.

El butlletí *Libertad* de Valladolid es tornà a publicar aquell novembre de 1933. Redondo, Bedoya i Carlos Sanz van fer un míting a Tordesillas.¹⁰⁰⁰ A *Libertad*, van donar suport a Ledesma Ramos i, com a jonsistes, van reclamar que un grup feixista havia de ser transversal i comptar amb les classes

⁹⁹⁶ «A todos los triunviratos y militantes de las JONS» i «Manifiesto del partido. A todos los trabajadores de España» dins *JONS* [Madrid], (1 de desembre de 1933).

⁹⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁹⁸ No ha estat localitzat cap número d'aquestes publicacions, ni als arxius de les ciutats citades, ni entre la premsa històrica a la Biblioteca Nacional a Madrid.

⁹⁹⁹ José Ruiz de la Hermosa era funcionari de la Delegació d'Hisenda de Canàries. Va morir a Daimiel, Ciudad Real, el dia 2 de novembre de 1933, poble on havia nascut. Després d'assistir a un míting socialista, va ser apunyalat, sembla ser, per Pedro José Ruiz de la Hermosa.

¹⁰⁰⁰ «Página castellana» o CASTAÑÓN, Guillermo, «Los regadíos castellanos» dins *Lib* [Valladolid], (18 de desembre de 1933).

treballadores.¹⁰⁰¹ Ho van repetir en diferents ocasions: «El Estado nacional debe garantizar la satisfacción de todas las necesidades materiales y espirituales del obrero, así como un amplio seguro de vejez».¹⁰⁰² Repetiren que si la violència anarquista tingués un objectiu nacional, seria útil a Espanya.¹⁰⁰³ Ledesma Ramos va escriure a *Libertad*: «Las revoluciones no se hacen solas, sino que requieren y necesita hombres de temple, hombres revolucionarios. Nuestros grupos tienen que poseer mística revolucionaria, es decir, creencia firme en la capacidad de construcción que sigue a las masas nacionales cuando éstas imponen y consiguen conquistar revolucionariamente a la Patria».¹⁰⁰⁴

Mentrestant, José Antonio, Ruiz de Alda, Sánchez Mazas, per la seva banda, fundaren Falange Española. Hi ha diverses teories sobre la inventiva del nom del grup. La paraula *falange* havia aparegut tant a *La Conquista del Estado* i *Libertad*, com en els llibres de Giménez Caballero. Ximénez de Sandoval va escriure que el nom havia estat idea de Ruiz de Alda durant la nit del míting. En canvi, Elisio García del Moral, en 1942, en va reclamar la paternitat. Antonio Gibello, per la seva banda, explicà que Primo de Rivera havia demanat registrar el nom de Fascismo Español, però quan va ser impossible utilitzar-lo per legalitzar el partit, aleshores, Román Ayza va escollir el nom de Falange Española, «porque así se llamó la principal fuerza de los ejércitos de Grecia».¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰¹ «El matonismo suelto e impune» dins *Lib* [Valladolid], (2 de novembre de 1933); BEDOYA, Javier M. de, «Somos populares» i NAVARRO DÍAZ, Rafael, «Lo que eran los gremios» dins *Lib* [Valladolid], (20 de novembre de 1933); «¿Qué harán las JONS?» i «Seguimos en Vanguardia» dins *Lib* [Valladolid], (27 de novembre de 1933); «Página obrera», «Los obreros deben buscar su redención» i GUTIÉRREZ, Esteban «Somos obreros» dins *Lib* [Valladolid], (4 de desembre de 1933); «Otro espectáculo bochornoso de barbarie», «La verdad del problema obrero» i «La revolución posible y verdadera» dins *Lib* [Valladolid], (11 de desembre de 1933); i «Menos política y más economía» i SANTIAGO, Félix, «Justificación del Estado corporativo» dins *Lib* [Valladolid], (18 de desembre de 1933).

¹⁰⁰² [consigna] dins *Lib* [Valladolid], (4 de desembre de 1933).

¹⁰⁰³ «Otros espectáculo bochornoso... op. cit; «¿A quin ha aprofitat la revolució anarquista?» dins *Lib* [Valladolid], (18 de desembre de 1933). Però tenien clar que les idees socialistes, liberals i democràtiques havien de morir. Veure: «¿Violència? Milicias» dins *Lib* [Valladolid], (11 de desembre de 1933); i «Fogonazos» dins *Lib* [Valladolid], (11 de desembre de 1933). El text és: «hay ideas que no pueden vivir juntas en una misma nación, para que vivan unas deben morir las otras».

¹⁰⁰⁴ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Táctica de las JONS» dins *Lib* [Valladolid], (18 de desembre de 1933).

¹⁰⁰⁵ GIBELLO, Antonio, *José Antonio, ese desconocido...* op. cit., p. 120.

En la política espanyola, la dreta no republicana, conscient d'estar recuperant forces durant aquells últims mesos i coneixedora de la debilitat creixent de l'esquerra, va formar la Unió de Dretes i Agraris, el 12 d'octubre, per ser més forta en els comicis electorals. Uns dies abans del míting, Primo de Rivera no es va entendre amb José Martínez de Velasco, president del comitè de la candidatura a Madrid. Julio Gil Pecharromán ha escrit que Primo de Rivera no va voler cenyir-se als punts acordats del programa i abandonà la candidatura, essent substituït per Juan Pujol, director d'*Informaciones*.¹⁰⁰⁶ Però el fet és que Primo de Rivera no tingué inconvenient a pactar continguts polítics conservadors quan va integrar-se a la candidatura de dretes no republicanes de Cadis. Per tant, els problemes a Madrid van ser de caràcter més personal que ideològic. Va integrar-se a la candidatura monàrquica andalusa, on Ramón de Carranza –amic del pare– va fer gestions per incorporar-lo, tot i que el cedista Félix Bragado va haver de sortir de la llista de candidats, per tal que el fill del dictador hi pogués ser.

Els integrants de la llista van ser: Juan José Palomino (exportador de vins i propietari del *Diario de Jerez*, tradicionalista), Miguel Martínez de Pinillos (armador i terratinent, tradicionalista), Ramon de Carranza (marquès i almirall retirat, alfonsí), Francisco Moreno Herrera (marquès de la Eliseda, monàrquic independent), José María Pemán (poeta i dramaturg, monàrquic independent), Manuel García Atance (notari, cedista), Carlos Nuñez Manso (advocat, cedista) i José Antonio. Era una candidatura primoriverista, de nostàlgics i amics del dictador caigut, que comptaren amb el suport dels principals diaris de la regió.¹⁰⁰⁷

Entre els dies 5 i el 17 de novembre, Primo de Rivera va participar a la campanya i en diferents mítings a tota la província: al Puerto de Santa María, Vejer, al teatre Victoria de Sanlúcar de Barrameda, a Villamartín o en el teatre Principal a Cadis. Anava d'un lloc cap a l'altre amb el seu cotxe Chevrolet. En el teatre Las Cortes de San Fernando, un pistoler intentà matar els oradors,

¹⁰⁰⁶ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 195 i ss.

¹⁰⁰⁷ *La Información* i *Diario de Cádiz* a la capital. *Diario de Jerez* i *El Guadalete* a Jerez.

però va errar el tret. Amb tot, Segismundo García Matilla, un espectador, va morir i Mercedes Larios, una altra espectadora, va perdre la vista.¹⁰⁰⁸

El llenguatge que utilitzà José Antonio en els mítings tenia força i era poètic, però els continguts eren altament conservadors. «Lo que hay que prometer en estos momentos es rescatar a España, impedir que algún día nuestros hijos, y quizá nuestros hermanos menores, se encuentren sin España. España no es esa cosa material que se llama Península Ibérica, sino una unidad espiritual indestructible (...). Y nuestros hijos, que no votaron, pero que verán con orgullo nuestros barcos cruzar los mares y mirarán con admiración como se alejan nuestras fronteras».¹⁰⁰⁹ Els temes eren llocs comuns de les dretes monàrquiques: l'atac contra les esquerres, el divorci o l'afirmació de la catolicitat espanyola.¹⁰¹⁰

A les últimes paraules del míting central de Cadis, va dir: «Os prometo que me clavaré en aquellas Cortes como un centinela para que no dé un paso más la revolución, ¡ni un paso más!, como centinela que se clava en su puesto a costa de rigores y a costa de la muerte, y os prometo que será de mucho entono para mí, en el lugar de centinela, pensar en este Cádiz, en este Cádiz vuestro, que, avanzando hacia el mar como blanco navío, nos coloca más cerca de los futuros horizontes de España».¹⁰¹¹

Aquell mes Falange Española havia estat inscrita en el registre. Primo de Rivera, Sánchez Mazas, Román Ayza, Eliso García del Moral i Lucio Martínez Cabeza van assumir càrrecs directius. El dia 16 de novembre, Primo de Rivera va aconseguir els vots necessaris a Cadis per convertir-se en diputat, juntament amb Francisco Moreno.

¹⁰⁰⁸ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Seriedad» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 211.

¹⁰⁰⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Resumen del discurso pronunciado en Puerto de Santa Maria (Cádiz), en el local de Acción Ciudadana, domingo 5 de noviembre de 1933» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 199.

¹⁰¹⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Resumen del discurso pronunciado en Sanlúcar de Barrameda (Cádiz), en el teatro Victoria, el 8 de noviembre de 1933» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 200-201; i PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Resumen del discurso pronunciado en Villamartín (Cádiz), en el teatro de la localidad, el 9 de noviembre de 1933» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 203.

¹⁰¹¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso pronunciado en Cádiz el día 12 de noviembre de 1933» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 204-207.

La CEDA havia pactat amb carlistes, feixistes i Renovación Española a fi de no dividir el vot de la dreta. En altres llocs, on l'esquerra podia ser més forta, va actuar conjuntament amb els radicals. Aquesta estratègia pragmàtica va donar-li bons resultats. La CEDA va obtenir 115 escons, els agraris 36, els carlistes 21, Renovación Española 16, independents de dretes 16 i els radicals 104. Els socialistes només havien aconseguit 59 diputats.¹⁰¹² La unitat de la dreta, la desunió entre socialistes i republicans, el desgast de les reformes o l'abstenció anarquista foren algunes de les causes que expliquen la derrota de les esquerres. El president de la República, Alcalá-Zamora, va ordenar a Lerroix formar govern.¹⁰¹³ Davant de la pressió de les esquerres, Lerroix no va demanar als monàrquics de la CEDA que entressin al govern. Gil Robles va desoir els ultres i possibilità acords amb Lerroix per desmuntar l'acció de govern del bienni reformista. El govern radical no tardà a proclamar la llei d'amnistia per presos amb actuacions contra la República, a declarar el retorn de propietats confiscades del clergat o a revocar la legislació sobre salaris i condicions de treball.

El primer document firmat per Falange Española fou el butlletí amb els discursos del míting al Teatre de la Comedia. Tenia una introducció de Sánchez Mazas. Havia escrit una mística d'Espanya: «Cuando decimos Castilla en pie o España en pie, no pedimos coreografías de teatro, sino alzamiento sobrehumano de una arquitectura, eje vertical para el volumen y las dimensiones de un gran pueblo (...). Queremos las cosas difíciles en la teoría y en la práctica. Queremos las cosas que parecen imposibles en el orden del amor y de la lucha, porque sabemos que su apariencia de imposibles no es sino la vestidura natural de su condición de divinas».¹⁰¹⁴ El personatge literari més important per als feixistes era Don Quixot, que també somiava impossibles.¹⁰¹⁵

¹⁰¹² GARCÍA DELGADO, José Luis (ed), *La II República española. Bienio rectificador y Frente Popular, 1934-1936*. Madrid: Siglo XXI, 1988.

¹⁰¹³ PRESTON, Paul, *La destrucción de la democracia en España. Reforma, reacción y revolución en la Segunda República*. Madrid: Alianza, 1986; o bé IMATZ, Arnaud, «Falange y fascismo» dins *Razón española* [Madrid], (maig-juny 1986), pp. 326-335.

¹⁰¹⁴ Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 150-151.

¹⁰¹⁵ Va escriure Giménez Caballero: «La otra tarde una turba de socialeros y comunistas (...) inventaron un pequeño jaleo en el sitio donde trabajo y vivo. Nos defendimos como pudimos. En un principio lo tomamos a lo trágico, pues nuestra imaginación, como la de don Quijote, estaba exaltada por los libros de caballeros fascistas (...). Pero como los chiquillos arreciaban

El fill del dictador vestia amb roba cara, bevia copes a Bakanik, es banyava a la piscina del Club de Campo, caçava en propietats rurals de terratinents i jugava a golf, assistia a elegants clubs de ball i sopava a restaurants cars com el de l'hotel Ritz. Tenia amistat amb monàrquics antiliberals com José Félix de Lequerica, Antonio Goicoechea i Pedro Sainz Rodríguez. Mantenien una relació estreta d'amistat amb Ramón Serrano Suñer. Juntament amb Sánchez Mazas, Pedro Murlane i Jacinto Miquelarena continuava organitzant periòdicament les «cenas Carlomagno». Per a Ledesma Ramos, FE era un partit en què estaven integrats nostàlgics del Directori, militars, terratinents i alguns estudiants.¹⁰¹⁶ Tots els amics del cercle literari de Primo de Rivera es trobaven a la tertúlia de «La ballena alegre», que no parava de créixer. Hi assistien José María Alfaro (poeta i periodista burgalès), Eugenio Montes, Carlos Fernández Cuenca (crític de cinema), Alfredo Marqueríe (poeta, periodista i crític teatral), Román de Escotado (periodista i escriptor), Alfonso Ponce de León (pintor malagueny i autor de l'emblema del SEU), Juan Cabanas (pintor asturià), Samuel Ros (escriptor), Luis Bolarque (crític teatral), Víctor de la Serna (periodista) i el seu germà Luis, Luis Peláez, Javier de Salas, Antonio de Obregón, Juan Antonio de Zunzunegui, Vicente Sarrión, Juan Tellería (música), Fernando de la Cuadra Salcedo, Ruiz de Alda, Félix Ros i Dionisio Ridruejo.

El dia 7 de desembre de l'any 1933, Falange Española va començar a publicar el butlletí *FE*. L'administrador era Mariano García i l'impremta es trobava als tallers de *La Nación*. Però davant les dificultats de distribució i administració, Primo de Rivera, Ruiz de Alda i Román Ayza van decidir llançar-lo per compte propi amb l'ajut d'un crèdit bancari. El setmanari tenia unes dimensions de 32,5 x 27 cm i sortia els dijous amb una tirada de 20.000 exemplars. Va tenir dues seus socials: una a l'avinguda Eduardo Dato, número 10, tercera, esquerra i, des del número 12, de 26 d'abril de 1934, a la seu falangista del carrer Marqués de Riscal, número 16. Sánchez Mazas redactava els editorials; Primo de Rivera n'era el propietari, l'editor i el redactor de la secció «El Parlamento visto desde dentro»; José María Alfaro s'encarregava de la rúbrica «El Parlamento vistos desde fuera»; Jacinto Miquelarena, de la secció «Aire Libre»,

en las pedradas contra las puertas, hubo que pensar en la modesta pareja de la Guardia Civil». Citat a GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *La nueva catolicidad...* op. cit., p. 184. Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 152.

¹⁰¹⁶ LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...* op. cit., p. 127.

i Joaquín Alba (Kim) feia les caricatures. També hi van participar Samuel Ros, Víctor d'Ors, Ruiz de Alda, Francisco Moreno Herrera, Matías Montero, José Simón Valdivieso, Javier Díaz, Alfredo Guerra Miralles, Waldo Balbuena i Dora Maqueda. La revista, al principi, no va tenir gaire bona acollida. Massa intel·lectual i poc combativa. La venda va comportar enfrontaments amb organitzacions sindicals i partits d'esquerres. A Madrid, es distribuïa a la Puerta del Sol, a Alcalá, a Cuatro Caminos i a la Universidad Central. La propaganda i la violència anaven de la mà.

José Antonio hi va escriure un al·legat contra l'esterilitat de la política.¹⁰¹⁷ Els temes escollits per a la portada del primer número van ser l'imperi com a forma actual de règim polític que es trobava a la història d'Espanya;¹⁰¹⁸ la denúncia que el marxisme tenia encadenada la pàtria;¹⁰¹⁹ i l'exercici físic com a caràcter d'un país jove i saludable.¹⁰²⁰ La revista tenia 12 pàgines i el següent número no va aparèixer fins al dia 11 de gener de 1934. Alguns dels temes escrits van ser els següents: una «arenga a Catalunya» per abandonar l'infructuós catalanisme;¹⁰²¹ «unas palabras de Julio Ruiz de Alda», com a home d'acció de la formació;¹⁰²² Samuel Ros va utilitzar el toro espanyol, furiós i agressiu, com a símbol de la veritable Espanya;¹⁰²³ es va fer propaganda del llibre de Giménez Caballero, *La nueva catolicidad*, de César González Ruano, *Seis meses con los nazis* i de Vicente Gay, *Qué es el socialismo, qué es el marxismo, qué es el fascismo*;¹⁰²⁴ es dedicà un apartat de notícies tendencioses dels àmbits nacional i internacional;¹⁰²⁵ es van escriure diversos articles llargs als camperols que deien voler com a militants;¹⁰²⁶ es va escriure una secció

¹⁰¹⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «La esterilidad de la política» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰¹⁸ «Imperio» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰¹⁹ «Obediencia y disciplinas sociales» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰²⁰ «Aire libre» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰²¹ «Arenga a Catalunya» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰²² «Unas palabras de Julio Ruiz de Alda» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰²³ ROS, Samuel, «Arte de España» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰²⁴ «El libro de Giménez Caballero» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933); «César González Ruano, *Seis meses con los nazis*» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933); i «Vicente Gay, *Qué es el socialismo, qué es el marxismo, qué es el fascismo*» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰²⁵ «Noticiero nacional» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933); i «Noticiero internacional» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰²⁶ SIMÓN VALDIVIELSO, José, «El campesino de España estará con nosotros» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933); MONTES, Eugenio, «Castilla en pie» dins *FE* [Madrid], (7 de

dedicada al feixisme italià i una altra al nazisme alemany.¹⁰²⁷ La propaganda política connotava la imatge feixista que es volia transmetre i els continguts eren aptes per a reaccionaris i conservadors.

Durant aquells dies, el ministre conseller de l'ambaixada alemanya de Madrid, Hans Hermann Völckers, va enviar un telegrama amb notes sobre el feixisme a Espanya. Afirmava que el PNE d'Albiñana tenia vincles amb el feixisme i en donava algunes informacions. Després, centrava l'atenció a JONS i Falange. Del partit de Ledesma Ramos en deia que «es tal vez el más próximo al nacional-socialismo alemán, ya que también engloba a trabajadores... Tiene una actitud nacionalista de izquierda y se ha desarrollado sobre fundamentos corporativos».¹⁰²⁸ A José Antonio el presentava com a jove advocat de talent i bon orador. Però també subratllava que era el fill del dictador, que era vist com un «señorito», que es relacionava sobretot amb l'aristocràcia i l'oficialitat militar i que tenia amics conservadors, monàrquics i adinerats.

Era evident que Falange Española havia nascut de les dretes contràries a la Segona República i que José Antonio Primo de Rivera havia participat del clima d'unió de totes les dretes contra els republicans d'esquerres que es va viure a finals de l'any 1933 a Espanya. Ledesma Ramos havia fet tot el possible per evitar l'aparició i la consolidació de Falange Española. Però, havent tingut tan poc èxit en la captació de nous militants, semblava molt difícil que poguessin conviure dos partits amb idees i símbols tan semblants. Les circumstàncies polítiques no van tardar a canviar: El feixisme espanyol aviat voldria marcar perfil propi i, per fer-ho possible, no es podia aparèixer a l'escena pública com els jovenets dels reaccionaris adinerats.

desembre de 1933); i ALFARO, José María, «Voz de la tierra y razón de la sangre» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰²⁷ «Vida fascista» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933); i D'ORS, VÍCTOR, «Crónicas de Italia» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933); i «El fascismo y los obreros» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰²⁸ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera... op. cit.*, p. 201, i *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria Alfonsina (1913-1936)*. Madrid: Eudema, 1994.

7.3 En els orígens del missatge polític de FE

En conclusió, el missatge polític de Falange Española va ser construït per un seguit d'escriptors, l'obra dels quals estava centrada en la nostàlgia patriòtica com a peça central. Aquest passat era el refugi contra el lament del present fixat per la Generació del 98, com un orgull que anunciava la fi de la decadència i l'inici d'una nova etapa daurada.

El mite per començar-la va ser l'empresa en comú d'influència d'Ortega y Gasset i el retorn al llegat clàssic d'Eugeni d'Ors. L'exèrcit, i en especial la Guerra del Marroc, havia estat un episodi clau en la biografia i experiència de Santa Marina, Giménez Caballero i José Antonio. Tots els futurs falangistes fixaven que, a principi de segle XX, Espanya hauria renunciat a la guerra exterior, fet que hauria iniciat la disgregació interior.

La dreta autoritària alfonsina va escollir Primo de Rivera com el líder del feixisme, va promocionar-lo i va col·laborar per iniciar l'empresa *El Fascio* i el míting de la Comedia. Ledesma Ramos i Redondo, d'una banda, van acostar-se als adinerats que estaven donant oportunitats als joves feixistes i, de l'altra, es van fer visibles per mitjà de la violència al carrer com a forma de propaganda i d'editar una nova revista. Els esforços, però, no van servir-los per res i, al final, van haver de negociar amb José Antonio per tal que no existissin dos grups minúsculs a Espanya a finals de 1933.

El fill del dictador era un home de confiança, tant per la procedència com per amistats, de la dreta monàrquica que va començar a pagar les factures. El context nacional i internacional va ser un factor clau per tal que fos possible aquest suport. José Antonio, però, sabia que el seu pare s'havia quedat sol, quan alguns dels que l'estaven ajudant l'havien abandonat, i que mai no tenir el suport de les masses. No volia cometre els mateixos errors quan va decidir dedicar-se a la política. Uns quants joves es decidien a començar una aventura feixista. En un primer moment van rebre el suport o la complicitat dels mestres intel·lectuals i dels potentats monàrquics. En els textos que havien publicat ja era evident que volien construir un partit amb suport de les masses populars. El nacionalisme era un moviment transversal i s'havia de tenir la força de les multituds per pensar conquerir el poder.

La construcció d'un partit de quadres feixista

1 La qüestió catalana

1.1 El conflicte entre Catalunya i Espanya

El procés estatutari català durant els anys de la Segona República va crear més controvèrsies que resultats concrets.¹⁰²⁹ La Constitució autoritzava l'autogovern de les regions i nacionalitats, però no hi obligava. Només Catalunya, amb l'experiència prèvia d'autogovern de la Mancomunitat, amb un sentiment nacional propi estimulat per la reacció contra la política centralista del Directori, va aprovar un Estatut. La dreta –els agraristes, els tradicionalistes i els monàrquics alfonsins– hi havia tingut una actitud obstruccionista, cosa que provocà irritació entre els polítics, la premsa i l'opinió pública catalana.

L'Estatut de 1932 proclamava que Catalunya era una regió autònoma dins de l'Estat i que tenia dret a l'autogovern amb la Generalitat. El Consell Executiu va encarregar-se d'aplicar la legislació estatal sobre el règim miner, forestal, agropecuari, obres públiques, serveis socials i ordre educatiu. El govern va adquirir competències exclusives a l'elaboració i aplicació del Dret Civil català i del règim administratiu autònom. Es va crear un tribunal de Cassació i es gestionà la xarxa secundària de transports, la sanitat i la beneficència. Les

¹⁰²⁹ Els textos sobre la relació entre Catalunya i la resta d'Espanya són molts. En destaco els següents: UCELAY DA CAL, Enric, *El Imperialismo catalán: Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España...* op.cit; MARFANY, Joan-Lluís, «Catalunya i Espanya» dins *L'Avenç* [Barcelona], (juliol – agost 1997), pp. 6 -11; ALBAREDA, Joaquim, *Del patriotisme al catalanisme*. Vic: Eumo, 2001; NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel, «The Region as Essence of the Fatherland: Regionalist Variants of Spanish Nationalism (1849 – 1936)» dins *European History Quarterly* [Londres], (2001); GARCIA, Anna Maria, *España, ¿Nación de naciones?* dins *Ayer* [Madrid], (1999); ANTICH, Xavier, CASTIÑEIRA, Àngel i COLOMINAS, Joaquim, *Cataluña-España. Relaciones políticas y culturales...* op. cit. Barcelona: Icària, 2010; i CONTRERAS, Josep, *Azaña y Cataluña: historia de un desencuentro*. Barcelona: Edhasa, 2008.

llengües catalana i espanyola esdevingueren cooficials, la Universitat de Barcelona, bilingüe i l'himne i la bandera van adquirir condició d'oficials.

Les eleccions de novembre de 1932 van evidenciar el suport popular a ERC i Macià va renovar la confiança com a president.¹⁰³⁰ Durant l'any 1933, Azaña va efectuar les primeres transferències sobre sanitat, beneficència, recaptació d'impostos, obres públiques i policia. El Parlament va emprendre una intensa labor legislativa per organitzar la política interior. Només uns mesos després de l'entrada en vigor de l'Estatut, però, el descontentament va anar en augment perquè hi havia aspiracions nacionals no reeixides. Per exemple, les transferències de competències no avançaven al ritme desitjat, es pretenia un major protagonisme de la llengua catalana a les institucions i es va exigir la caixa de més d'un terç dels impostos per tenir capacitat per gestionar les competències pròpies.

Al País Basc, tot i que hi havia un sentiment nacionalista amb base popular, s'avançà més lentament que a Catalunya.¹⁰³¹ En part, perquè la dreta del PNB no havia participat en el pacte de Sant Sebastià a favor de la Segona República –a diferència dels republicans catalans– i, per tant, tenia una posició més desavantajosa a l'hora de negociar amb el govern central. L'any 1931, la dreta basca, nacionalista i tradicionalista, va guanyar les eleccions i va impulsar un Estatut amb continguts separatistes, antidemocràtics i confessionals que les esquerres, republicana i socialista, del govern a Madrid no van acceptar. A desembre, el govern va encarregar a les Comissions Gestores de les quatre Diputacions provincials basques, dominades pel PSOE i l'esquerra republicana, l'elaboració d'un avantprojecte que pogués ser constitucional. El PNB, que s'havia distanciat dels tradicionalistes, estava disposat a arribar a acords en aquesta matèria. A l'assemblea d'ajuntaments celebrada a Pamplona, a juny de 1932, va ser aprovat l'avantprojecte. No obstant això, el vot contrari dels

¹⁰³⁰ MOLAS, Isidre, *El sistema de partidos políticos en Cataluña, 1931-1936*. Barcelona: Península, 1974.

¹⁰³¹ Com a mostra: GRANJA SÁINZ, José Luís de la, *El estatuto vasco de 1936: sus antecedentes en la República, su aplicación en la Guerra Civil*. Oñati: Instituto Vasco de Administración Pública, 1988, i *Nacionalismo y II República en el País Vasco: estatutos de autonomía, partidos y elecciones: historia de Acción Nacionalista Vasca (1930-1936)*. Madrid: Siglo XXI, 2008; DÍAZ FREIRE, José Javier, *Expectativas y frustraciones en la Segunda República*. Bilbao: Servicio editorial de la Universidad del País Vasco, 1990; i FUSI, Juan Pablo, *El País Vasco, 1931-1937: autonomía, revolución, Guerra Civil*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2002.

representants navarresos i dels carlistes obligà a una nova redacció que reduïa l'àmbit territorial de la regió autònoma. A l'agost de 1933 es va aprovar el text i es va fer un referèndum popular el dia 5 de novembre.

Entre finals de 1933 i principis de 1934, el govern de Lerroux havia obtingut el suport en alguns assumptes del PNB a canvi del desenvolupament del procés autonòmic basc. Però la dreta de Gil Robles, que possibilitava la continuïtat del govern amb el seu suport, va impedir avanços més significatius.

El PNB va respondre trencant acords amb els radicals i posant-se al costat de la Generalitat en el moment que el president Companys va enfrontar-se a l'Estat a causa de la Llei de Cultius. A Catalunya, les progressives transferències s'encallaren i començaren conflictes competencials que acabaren a les sales dels tribunals. A la premsa, el procés de descentralització i els temors que se'n van derivar van ser un tema recurrent.

A mitjan 1934, doncs, el malestar de les regions basca i catalana a Espanya, amb les polítiques de restricció de l'autonomia impulsades pels governs radicals pressionats directament per la CEDA, tenia protagonisme entre l'opinió pública.

Entre els feixistes es va utilitzar el nacionalisme espanyol per captar militants que estaven reaccionant de forma irada contra els creixents nacionalismes perifèrics. També es va plantejar un discurs a l'entorn de l'imperi en què es poguessin respectar les particularitats de les regions espanyoles com a contraoferta. Amb el temps, José Antonio va haver d'afrontar el dilema de portar a terme propaganda favorable a una Espanya castellana o bé realitzar un discurs imperial que integrés certes diferències regionals. Hi havia públic objectiu que pogués ser captat per mitjà d'una oferta política en què Catalunya o el País Basc poguessin incorporar-se amb les seves particularitats culturals dins un projecte a favor de l'Espanya gran? O, en canvi, calia acostar-se a un públic més lleial que tingués com a motor d'actuació l'odi en contra dels nacionalistes perifèrics?

1.2 Els primers nuclis feixistes a Catalunya

Entre 1931 i 1932, les JONS van formar un nucli català amb agrupacions a Barcelona i a Badalona. No feien gaire cosa més que seguir el setmanari arribat des de Madrid i algunes trobades o reunions de poques persones. Els integrants eren radicals espanyolistes vinculats a la lluita contra el nacionalisme català.¹⁰³²

Les JONS van tenir una actitud erràtica a l'hora de definir l'estratègia de captació de militants a Catalunya. Tant es van publicar textos que admetien certes diferències regionals i les lloaven, com es va definir Espanya com a conquesta de Castella. Aquesta última era la tendència predominant. Una de les poques excepcions van ser les opinions del reusenc José María Fontana Tarrats.

Era un jonsista de primera hora. La família Fontana Tarrats formava part de la burgesia local de Reus. Pere Fontana, avi patern, havia estat industrial fariner. Josep Maria Tarrats, avi matern, industrial del teixit i promotor de sindicats agraris a la comarca. El pare, Josep, s'havia dedicat a la venda d'oli i fruits secs. Quan va arribar la Segona República, José María Fontana Tarrats tenia vint anys, assistia a les tertúlies literàries de Luys Santa Marina i llegia *Azor*. Entre els anys 1932 i 1933, va ser un dels primers membres de les JONS de Reus. Va organitzar-hi el feixisme pràcticament sol. Primer a les JONS i, després, a Falange Española de las JONS. Bassas va nomenar-lo jefe territorial de Prensa y Propaganda de Catalunya el dia 3 de maig de 1935. Aleshores, ja vivia a Barcelona, on s'havia traslladat uns mesos abans per anar a la universitat.

Un dels primers articles que va escriure fou a la publicació *JONS*, l'any 1933. El tema escollit va ser una reflexió sobre com incorporar Catalunya al projecte imperial espanyol. A Fontana Tarrats li semblava evident que «con un propósito de centralismo madrileñista se fracasará rotundamente en la periferia de España. Escogiendo la línea recta se irá al hundimiento de España y de sus regiones».¹⁰³³ Afirmava que el missatge polític que Castella havia de refer

¹⁰³² BRAVO, Francisco, «Ventura del nacionalsindicalismo» dins *Lib* [Valladolid], (30 d'abril de 1934).

¹⁰³³ FONTANA, José María, «Como conseguir la unidad del Estado» dins *JONS* [Madrid], (1 de gener de 1934).

Espanya acontentava els castellans, però això no tenia cap efecte positiu a Catalunya. Era «preciso darse cuenta de que Cataluña vive más o menos ampliamente, una vida propia; que palpita en ella un espíritu y que este espíritu no puede ser sustituido por un uniformismo exclusivista».¹⁰³⁴ Pensava que «ir contra esta variedad, es ir contra la esencia de España: es un suicidio. Es necesario ponerse a la acción; si queremos un Estado nacional, debemos respetar las notas (las personalidades), la esencia de España, no debemos imponer, sino armonizar la gama infinita de riquezas patrias».¹⁰³⁵ La nacionalització havia de seguir la següent recepta: «Armonizando la variedad en sus manifestaciones de lengua, costumbres, derechos y necesidades económicas. Sólo así, en esa armonización de variedades comarcales, quedará aniquilado el patologismo del regionalismo político y del separatismo».¹⁰³⁶

La teoria imperial, amb la inclusió d'un apartat a favor de la diversitat regional, ja havia tingut un paper a JONS a Madrid.¹⁰³⁷ En el setmanari feixista, Raimúndez havia escrit l'any 1931: «Existe el caso diferencial; pero no sólo en Cataluña, sino que también en las Vascongadas, en Galicia y en alguna otra región española. Casi todas las citadas, más que regiones, son países propiamente dichos con caracteres distintivos».¹⁰³⁸ Montero Díaz admetia que l'essència de Castella era organitzadora, imperial i creadora de solidaritats universals; mentre que el geni de Catalunya era constructor, humanista, industrial i sindicalista.¹⁰³⁹ José María Cordero es preguntava: «¿No hay en España quien sepa encauzar el enorme torrente de energía y de patriotismo que hay en Cataluña, la región avanzada de España para que en vez de ser destructivo, edifique nuestra unidad?».¹⁰⁴⁰ Això no obstant, la tendència general del discurs, tal com s'ha dit, havia estat el centralisme.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁴ *Ibidem.*

¹⁰³⁵ *Ibidem.*

¹⁰³⁶ *Ibidem.*

¹⁰³⁷ RAEZ ALMAGRO, «La opinión catalana y España» dins *JONS* [Madrid], (1 d'abril de 1934).

¹⁰³⁸ RAIMÚNDEZ, Alejandro M., «La situación del nuevo Estado» dins *LCE* [Madrid], (16 de maig de 1931).

¹⁰³⁹ MONTERO DÍAZ, Santiago, «Esquema de la doctrina unitaria. Contra el separatismo» dins *JONS* [Madrid], (1 de desembre de 1933).

¹⁰⁴⁰ CORDERO, José María, «Un mes bajo el emblema del lector romano» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1934).

¹⁰⁴¹ «Los informes al triunviro ejecutivo central» dins *JONS* [Madrid], (1 de gener de 1934).

La fusió amb FE del grup JONS es va produir a març de 1934. José María Poblador i Santiago Martín Busutil de les JONS van integrar-se a la direcció de FE a Catalunya. El triumvirat dirigent va estar format pels falangistes Bassas i Santa Marina i pel jonsista Poblador. Aquest últim era advocat i funcionari, secretari lletrat del tribunal al Jutjat Mixt de la Construcció.¹⁰⁴² Era un militant de la ultradreta que participà en el moviment de *La Traza* del capità Ardanaz una dècada abans. Havia estat membre i directiu de la Peña Ibérica espanyolista radical dels RCD Español. Va militar a la branca més violenta del carlisme i, després, en el Partido Nacionalista Español d'Albiñana. Estigué empresonat pel cop frustrat del general Sanjurjo. Participà en la fundació de les JONS a Catalunya el 1932. La unió entre Falange Española i les JONS a Catalunya no va crear un partit articulat. Els jonsistes tenien una lògica pròpia i els va costar integrar-s'hi.

1.3 Els falangistes catalans

A la primavera de 1933, quan s'estava creant el Movimiento Español Sindicalista a Madrid, Luis Fontes de Albornoz, un industrial murcià que vivia a Barcelona i que coneixia Primo de Rivera, va ser citat a Madrid per explorar la creació d'una delegació falangista a Catalunya. Al míting de la Comedia hi assistí Juan Vidal Salvó, que havia estat membre de la Lliga i després de la Unión Patriótica i que havia traduït el llibre de Sheid, *Hitler y el nacionalsindicalismo*.¹⁰⁴³

A final de novembre de 1933, José Antonio i Ruiz de Alda viatjaren a la capital comtal. Vidal Salvó i Fontes de Albornoz havien estat realitzant treballs de captació de militància. A l'hotel Regina, van entrevistar-se amb el metge José María Busquets, el fiscal de l'Audiència José Luis de Prat y de Lezcano o el jonsista Santiago Martín Busutil.¹⁰⁴⁴ Els dos líders, que havien llegit Santa Marina, van encarregar a Fontes que el busqués per concertar una entrevista.

¹⁰⁴² Currículums i declaracions jurades. Documentació privada de José María Poblador, Barcelona. Citat a THOMÀS, Joan Maria, *Feixistes!...* op. cit., p. 55.

¹⁰⁴³ THOMÀS, Joan Maria, *Feixistes! Viatge a l'interior del feixisme català*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres, 2008, pp. 70 i ss.

¹⁰⁴⁴ Declaració de Luis Fontes de Albornoz a la *Causa General*, Archivo Histórico Nacional. Citat a THOMÀS, Joan Maria, *Feixistes!...* op. cit., pp. 71 i ss.

José Antonio hi parlà a l'hotel Regina. Santa Marina li va dir que semblava un «señorito» andalús, però també li va acceptar la invitació per unir-se al partit.

Els dos líders també visitaren la seu de la Unión Social Hispánica, el Centro de Cultura Ciudadana, la Peña Nos y Ego (que eren del PNE d'Albiñana), els Legionarios de España i l'organització clandestina El Cruzado Español. A les reunions van aconseguir nous militants com José Fernández Ramírez, el tinent coronel Julio Guerra Calero, José Luis de Nadal i Vicente Lupo. El viatge va tenir l'objectiu de crear una base del partit i, per aconseguir-ho, l'objectiu va ser captar persones que havien defensat el nacionalisme espanyol. El falangisme creia que el feixisme podia interessar a sectors minoritaris, tal com va publicar la revista *FE* després, que estaven reaccionant contra el govern català enfrontat amb el de l'Estat.¹⁰⁴⁵ Es va escriure: «El claro cielo de Cataluña ha visto volar el alborozado grito de un ¡Viva España! Borde de andén, bajo un cielo romano de saludos, José Antonio Primo de Rivera, todo el nervio y sangre de España, ha levantado en el corazón de la Cataluña de hoy, de la gran Cataluña de siempre, integradora de la gran España, la emoción del grito reencontrado».¹⁰⁴⁶

Poc temps després, Roberto Bassas va afiliar-se a Falange. Havia nascut a Castelló d'Empúries i vivia a Barcelona amb els seus germans Andreu, Francesca i Margarida. Era fill d'un pagès benestant protegit pel comte d'Empúries i duc de Medinaceli. Havia militat en el Grup de l'Opinió quan era jove. No són gens clares les raons que el van portar a efectuar un gir radical ideològic i a esdevenir feixista. Sigui com sigui, va començar a militar a Falange l'any 1934.¹⁰⁴⁷ Bassas admirava el feixisme italià i el nazisme. La seva llengua materna era el català.

José Antonio va nomenar-lo cap del partit a Catalunya. Tot i haver captat elements radicals del nacionalisme espanyol, va escollir com a líder a algú que tenia un perfil diferent. Bassas tenia diversos amics de cultura catalana que van acompanyar-lo a Falange. El seu segon era José Ribas Seva, per exemple.

¹⁰⁴⁵ «Arenga a Cataluña» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933).

¹⁰⁴⁶ «Arriba España» dins *FE* [Madrid], (25 de gener de 1934).

¹⁰⁴⁷ THOMÀS, Joan Maria, *Feixistes!...* op. cit., pp. 30 i ss.

Alguns dels militants falangistes van protestar perquè es parlava català a la seu central a Barcelona, al carrer del Carme o a Rosic.¹⁰⁴⁸

Bassas va ser el primer de Falange a Catalunya poc temps. Es va constituir una direcció col·lectiva, en què també hi havia Fontes, Santa Marina, Salvador Palau Rabassó, que procedia de la Unión Social Hispànica, i Pompeyo Claret. El lideratge de Bassas havia estat desplaçat. Malgrat que José Antonio estava interessat en llançar un missatge des de Catalunya identificat amb el territori, les agrupacions locals tenien les seves lògiques internes. FE de Catalunya no va permetre que algú que no havia destacat en la defensa del nacionalisme espanyol i que, en realitat, tenia una cultura política diferent a la de la resta de la formació, ostentés el poder de representar i liderar el partit.

El de Castelló d'Empúries va assumir la teoria imperial de José Antonio: «Un pueblo o un agregado de pueblos no determinan, por sí solos, la existencia de una nacionalidad (...). El pueblo parte de la tierra, se define en el paisaje. El destino de ese pueblo parte del espíritu, se determina en el universo. La nación gravita entre lo telúrico y lo espiritual».¹⁰⁴⁹ Catalunya era espanyola perquè històricament havia estat part de la «unidad de destino en lo universal» quan va col·laborar en la reconquesta d'Espanya, quan va expandir-se pel Mediterrani o quan va lluitar contra els francesos durant la Guerra de la Independència.¹⁰⁵⁰ En canvi, el nacionalisme català era entès com a conseqüència d'una etapa de decadència: el debilitament de la «fe en el destino». Aleshores, «la convivencia individual se traduce en mera coexistencia de individuos o de pueblos; y, salvo el caso poco frecuente de una resignación a la muerte, se crea o se impone, no caprichosa, sino inexorablemente, una nueva fe, un nuevo destino».¹⁰⁵¹

La Falange catalana arribà a tenir un miler d'afiliats en el moment de màxima esplendor, l'any 1935, segons Ribas.¹⁰⁵² Areilza ha deixat escrit que el grup, en canvi, en tenia 140 l'any 1936 i que estaven dividits i enfrontats.¹⁰⁵³ Hi va haver

¹⁰⁴⁸ Declaració de Luis Fontes de Albornoz, *Causa general*, Archivo Histórico Nacional. Citat a THOMÀS, Joan Maria, *Feixistes!...* op. cit., p. 89.

¹⁰⁴⁹ BASSAS, Roberto, «Nacionalismo hispanismo» dins *JONS* [Madrid], (10 de maig de 1934).

¹⁰⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁰⁵¹ *Ibidem*.

¹⁰⁵² Declaració de José Ribas Seva, *Causa general*, Archivo Histórico Nacional. Citat a THOMÀS, Joan Maria, *Feixistes!...* op. cit, p. 98.

¹⁰⁵³ Entrevista de Joan Maria Thomàs a José María de Areilza. Citada a THOMÀS, Joan Maria, *Feixistes!...* op. cit, p. 27.

una oposició visceral entre Santa Marina i Bassas durant els anys de la Segona República. Eren diferents. Un provenia de la cultura catalana i l'altre de l'espanyola. Santa Marina era un home d'acció, mentre que Bassas defugia la violència. El lideratge de Bassas tenia poca autoritat i un bon nombre de militants s'hi oposava i considerava que mantenia una actitud aburgesada i poc bel·licista. Joaquín Encuentra Morer ho ha explicat de la següent manera: «L'orientació d'aquí [la de Bassas] no era d'acció directa; que si la propaganda, cartes, etc. Al grup del SEU ho consideràvem ridícul i hi havia tensió interna. Inclús va arribar que Bassas ens va cridar amenaçant-nos d'expulsió. Dèiem: En Bassas és un figa i a l'únic que aspira Ribas és a ser regidor. La gent més activa anava més a la CONS [de la Central Obrera Nacional Sindicalista, Santa Marina n'era el cap] que no a Rosic».¹⁰⁵⁴

Les JONS de Poblador seguí Ledesma Ramos quan decidí abandonar la Falange. Per tant, com a mínim, hi havia quatre bàndols: el de Bassas a l'entorn del carrer Rosic, el de Santa Marina i la CONS, el dels estudiants del SEU i el dels jonsistes. A més, podríem senyalar-ne d'altres, com el de José Fernández Ramírez –cap territorial de les milícies abans que ho fos Vicente Lupo Lupo–, Pedro Armenteros Urbano i Fernando García Teresa.¹⁰⁵⁵

1.4 La unió per la conquesta. Una Espanya castellana

La propaganda política de Falange Española i dels grups feixistes va tractar la qüestió nacional de dues maneres diferents: a partir del discurs imperial en què Catalunya s'hauria d'incorporar a Espanya tot conservant les pròpies particularitats a partir de la «unidad de destino en lo universal»;¹⁰⁵⁶ o bé entenent Espanya com un territori definit i conquerit per Castella.¹⁰⁵⁷ La primera idea havia estat influïda, en especial, per Eugeni d'Ors. Primo de Rivera va

¹⁰⁵⁴ Entrevista de Joan Maria Thomàs a Joaquín Encuentra Morer. Citada a THOMÀS, Joan Maria, *Feixistes!...* op. cit, p. 33.

¹⁰⁵⁵ Entrevista de Joan Maria Thomàs a Fernando García Teresa de la Loma i José Fernández Ramírez. Citada a THOMÀS, Joan Maria, *Feixistes!...* op. cit, p. 28.

¹⁰⁵⁶ «Diversidad y bienaventuranza... op. cit; «Libertad y justicia» dins *FE* [Madrid], (18 de gener de 1934); «Estado e historia» dins *FE* [Madrid], (25 de gener de 1934); «El poder. El saber. El amor. Trilogía de los valores morales» dins *FE* [Madrid], (8 de març de 1934); i «La verdad y la muerte» dins *FE* [Madrid], (22 de febrer de 1934).

¹⁰⁵⁷ «Nacionalismos» dins *FE* [Madrid], (12 d'abril de 1934). En aquest article, per exemple, es presenta una visió absolutament negativa dels nacionalismes i regionalismes perifèrics, que haurien nascut només per a beneficiar la burgesia materialista del territori.

utilitzar-la en diferents ocasions. La segona, sobretot, per Ortega y Gasset. Aquesta última va ser àmpliament la predominant.¹⁰⁵⁸

A *FE*, a més, Giménez Caballero va escriure una sèrie d'articles, entre el mes de desembre de 1933 i l'abril del següent any, titulada «España y Roma», en què reivindicava la continuïtat d'un procés històric anomenat catolicitat iniciat durant l'imperi Romà.¹⁰⁵⁹ Eugenio Montes, per la seva banda, descrivia la política internacional com una lluita pel cristianisme contra els musulmans i els asiàtics.¹⁰⁶⁰ Víctor d'Ors, que escrivia a *FE*, afirmava que el feixisme era «universalidad católica».¹⁰⁶¹

Guillén Salaya va dedicar-hi diversos textos i algunes xerrades. D'una manera o d'una altra, admetia que les regions eren diferents. Creia que el comunisme era una nova ofensiva d'una vella conjura morisca i jueva en contra d'Espanya.¹⁰⁶² Escrivia, així: «Castilla vuelve a verse en el trance heroico de asumir para ella toda la responsabilidad de una reconquista del suelo español. Castilla tiene que hincharse de coraje, de nuevo, para luchar en la hora presente contra los internacionalismos separatistas, y el cantonalismo demagógico del comunismo hebraico-arábigo-andaluz. (...) Otra vez hay que ir ensanchando Castilla hasta lograr la Patria grande, única y libre».¹⁰⁶³

El sud d'Espanya havia estat infectat per un virus corrosiu. Va escriure: «Andalucía, por su mayor influencia arábiga, (...) por la alianza de los hebreos con los árabes, al iniciarse la reconquista, tenía que ser un centro disociador de la nacionalidad ibérica, un centro indisciplinado y enemigo de Castilla».¹⁰⁶⁴

¹⁰⁵⁸ ALFARO, José María, «Voz de la tierra y razón de la sangre» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1934); «La verdad y la muerte» dins *FE* [Madrid], (22 de febrero de 1934); «Del enemigo» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934); i MONTES, Eugenio, «Cantares de gesta» dins *FE* [Madrid], (12 d'abril de 1934).

¹⁰⁵⁹ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «España y Roma» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933 fins a 12 d'abril de 1934).

¹⁰⁶⁰ MONTES, Eugenio, «Profecía del César Carlos V» dins *FE* [Madrid], (25 de gener de 1934). El text era: «La Providencia quiso que sea este país el muro que pueda contener la horda asiática. Aquí se juega el porvenir de Europa. Si Alemania resiste. Pero para que pueda resistir hay que ayudarle. Venir aquí, formar el frente único. (...) Un día u otro las hoces vendrán por la cosecha, cuando en Europa la espiga esté madura. (...) ¿No oís el trueno de Dios en la voz airada del Alighieri y de mi Emperador Carlos V? Pensad que entonces os salvó un rey Católico en Lepanto. Pero hoy ya no nadie capaz de hacer lo que han hecho, en la más alta ocasión que vieron los siglos, los españoles».

¹⁰⁶¹ D'ORS, Víctor, «Fascismo es elevación» dins *FE* [Madrid], (18 de gener de 1934).

¹⁰⁶² SALAYA, Guillén, «Castilla contra el Islam» dins *JONS* [Madrid], (1 de noviembre de 1933).

¹⁰⁶³ SALAYA, Guillén, «Castilla contra el Islam» dins *JONS* [Madrid], (1 de noviembre de 1933).

¹⁰⁶⁴ *Ibidem*.

Aquesta imatge d'Andalusia es va repetir a diferents discursos falangistes. Era la regió més propera a l'Àfrica. El vell continent simbolitzava allò estranger, forà o bàrbar. Sovint el comunisme havia estat associat també a categories que es referien a quelcom estranger: el jueu, l'asiàtic, el morisc o l'africà. Castella havia d'imposar el sentit vertical de la vida: «Su jerarquía de pueblo estepario y totalista. Su catolicismo. Es en esa lucha contra el comunismo hebreo-arábigo-andaluz, que odia la jerarquía individual, la propiedad privada y el sentido patriarcal de la familia, cuando Castilla se llena de coraje y va a luchar contra el moro, que presentaba esa tendencia cantonal y comunizante».¹⁰⁶⁵

A *Libertad* van viure amb crispació i humiliació el conflicte entre Estat i Generalitat a mitjan 1934.¹⁰⁶⁶ Entenien que el nacionalisme català anava en contra d'Espanya i de Castella.¹⁰⁶⁷ Van escriure: «El separatismo es para tener más dinero de España».¹⁰⁶⁸ Es va atacar amb contundència el president Companys.¹⁰⁶⁹ Es va entendre la situació d'aleshores com una guerra: «Es verdad que los catalanistas odian a España».¹⁰⁷⁰ El separatisme era «una bacteria emplazada en el seno de la nación para arruinarla por sus cimientos».¹⁰⁷¹ S'havia de respondre amb una acció militar.¹⁰⁷² «El león debe rugir y no ser un gato», escrivien.¹⁰⁷³ La solució els semblava evident: «¡Pena de muerte a todo el que levante una bandera separatista!».¹⁰⁷⁴ El separatisme

¹⁰⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶⁶ «Mientras en Cataluña se pueda denigrar a España...» dins *Lib* [Valladolid], (7 de maig de 1934).

¹⁰⁶⁷ «Campaña a fondo contra la patria. La insensibilidad burguesa» dins *Lib* [Valladolid], (7 de maig de 1934); «Contra Castilla» dins *Lib* [Valladolid], (28 de maig de 1934); «¿Los separatistas católicos vascongados ponen sus esperanzas...» dins *Lib* [Valladolid], (18 de juny de 1934); o bé «Otro grano separatista» dins *Lib* [Valladolid], (23 de juliol de 1934).

¹⁰⁶⁸ «Fogonazos: El separatismo es para tener más dinero de España» dins *Lib* [Valladolid], (7 de maig de 1934); o bé «La verdad oculta: el separatismo y el dinero» dins *Lib* [Valladolid], (4 de juny de 1934).

¹⁰⁶⁹ «Un mitin antinacional» dins *Lib* [Valladolid], (8 de gener de 1934); «El marxismo y el separatismo se desenvuelven en la España de hoy con más holgura y alientos que el año 30» dins *Lib* [Valladolid], (23 de juliol de 1934); i «Aquel voto de confianza...» i «Mueras a España» dins *Lib* [Valladolid], (23 de juliol de 1934).

¹⁰⁷⁰ «Si los separatistas quieren la guerra, ¡Viva la guerra!» dins *Lib* [Valladolid], (18 de juny de 1934).

¹⁰⁷¹ «Si los separatistas quieren la guerra... op. cit.

¹⁰⁷² VILLANUEVA DE LA ROSA, José, «¡España!» dins *Lib* [Valladolid], (25 de juny de 1934).

¹⁰⁷³ «O imposición o traición. No hay términos medios» dins *Lib* [Valladolid], (25 de juny de 1934).

¹⁰⁷⁴ «¡Pena de muerte a todo el que levante una bandera separatista!» dins *Lib* [Valladolid], (2 de juliol de 1934).

havia de ser extirpat.¹⁰⁷⁵ Els nacionalismes perifèrics havien de ser la principal preocupació del falangisme.¹⁰⁷⁶ El separatisme era una maniobra més, al cap i a la fi, de la conspiració internacional hebraica.¹⁰⁷⁷

A *Libertad*, el separatisme basc els causà una gran indignació. No podien comprendre que els catòlics del PNB defensessin quelcom tan abjecte.¹⁰⁷⁸ Alguna cosa entrava en contradicció si el separatisme tenia color catòlic, perquè havien pensat sempre que el nacionalisme era una maniobra marxista per debilitar l'Estat i que el catolicisme estava associat indissolublement a Espanya. Es va establir un camp de batalla amb una línia vermella de separació entre els nostres i els altres, entre els bons i els dolents, entre els espanyols i els traïdors. En un context de crisi política i dificultats econòmiques, aquest missatge tenia possibilitats de resultar efectiu. La simplicitat d'aquest discurs era molt més útil que la complexitat del missatge d'un imperi amb regions diverses i objectius universals.

1.5 Una oferta amable de José Antonio: l'imperi

FE no tenia una política de comunicació amb una estratègia concreta.¹⁰⁷⁹ Primo de Rivera no compartia els arguments majoritaris que s'escriuen a *Libertad*, a *JONS* o a *FE* sobre la qüestió nacional. Considerava que s'havia de realitzar una oferta que pogués convèncer fins i tot persones que sempre haguessin defensat les particularitats regionals. Volia llançar un discurs eclèctic que pogués ser atractiu a les masses en sentit ampli.

Els feixismes s'havien imposat a Europa a partir de la propaganda i de la repressió. José Antonio pensava que primer era la propaganda. Per això, entre altres coses, va voler construir un discurs que també pogués ser escoltat a

¹⁰⁷⁵ «Fogonazos: Celebramos que el catalanismo...» dins *Lib* [Valladolid], (14 de maig de 1934); i «Mueras a España en Villaramiel» dins *Lib* [Valladolid], (29 de gener de 1934).

¹⁰⁷⁶ «Problemas. Cómo los resolvería FE de las JONS... op. cit.

¹⁰⁷⁷ «Fogonazos: ¿Creían ustedes que en España no había judíos?» dins *Lib* [Valladolid], (25 de juny de 1934); i BEDOYA, Javier M. de, «Stawisky el judío» dins *Lib* [Valladolid], (15 de gener de 1934).

¹⁰⁷⁸ «¿Qué Catalunya es de los catalanes?» dins *Lib* [Valladolid], (11 de juny de 1934).

¹⁰⁷⁹ «La verdadera *Lib* » dins *FE* [Madrid], (11 de gener de 1934), sobre la llibertat; «Discurso del Duce» dins *FE* [Madrid], (18 de gener de 1934) sobre l'economia corporativa; «Universidad y política» dins *FE* [Madrid], (25 de gener de 1934) sobre la vida universitària a Espanya; o «Diversidad y bienaventuranza» dins *FE* [Madrid], (1 de febrero de 1934), sobre la diversitat regional.

Catalunya. Però també havia d'evitar desercions a la resta de l'Estat. Aquestes eren les dues línies vermelles. La complicació de la teoria de Primo de Rivera sobre la pàtria, la «unidad de destino en lo universal», va ser ocasionada per aquest objectiu propagandístic de difícil compliment.

El discurs del líder a *FE* era el següent: «Gentes de la tierra y del oficio, *massovers* (sic!) y menestrales, aportarán a la Falange nuestra, una faceta de romanidad, que nos es necesaria para que la piedra angular de las Españas vuelva a ser otra vez luminosa y perfecta».¹⁰⁸⁰ Reivindicava les particularitats regionals: «Queremos que ese mal españolismo de percalina y de sollozo de teatro sea definitivamente raído del suelo de España y de los tinglados retóricos de Madrid, levantando sobre sus astillas una España mediterránea y atlántica, castellana, gallega y andaluza, vasca y catalana».¹⁰⁸¹ Reivindicava el seu profund patriotisme espanyol i acceptava les diferències regionals.¹⁰⁸²

Aquest posicionament era complementat amb una crítica ferotge contra el procés estatutari basc i les transferències a la Generalitat.¹⁰⁸³ Es va escriure: «Bajo la lluvia primaveral, que rememora la fecunda lluvia de sangre en las primaveras de los pueblos, la labor parlamentaria ha tomado un perfil de faena otoñal de descuaje. Un goce de la disolución parece espolear al tanto que se juega en contra del ser y el existir de España. El tapiado de la ignorancia sitúa fuera de la onda del hemicycle todo lo que es tragedia y alegría, desgarradura y voluntad de pervivencia, en la carne, temblorosa de agitaciones del cuerpo real y vivo de la España eterna».¹⁰⁸⁴ La unitat espanyola era quelcom indiscutible: «Aunque todos los españoles estuvieran conformes en convertir a Cataluña en país extranjero sería el hacerlo un crimen merecedor de la cólera celeste (...) Nuestra generación no es dueña absoluta de España: la ha recibido del esfuerzo de generaciones y generaciones anteriores y ha de entregarla, como depósito sagrado, a las que la sucedan».¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸⁰ *Ibíd.*

¹⁰⁸¹ «Mal vemos a Barcelona» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934).

¹⁰⁸² «Arenga a Catalunya...», op. cit; «Diversidad y bienaventuranza...», op. cit;

¹⁰⁸³ «Culminación separatista» dins *FE* [Madrid], (5 de juliol de 1934).

¹⁰⁸⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «El Parlamento visto de Perfil» dins *FE* [Madrid], (12 d'abril de 1934).

¹⁰⁸⁵ «Peor que negligencia» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934).

José Antonio entenia que «Cataluña es un pueblo esencialmente sentimental, un pueblo que no entienden ni poco ni mucho los que le atribuyen codicias y miras prácticas en todas sus actitudes. Cataluña es un pueblo impregnado de un sedimento poético, no solo en sus manifestaciones típicamente artísticas, como son las canciones antiguas y como es la liturgia de las sardanas, sino aun en su vida burguesa más vulgar, hasta en la vida hereditaria de esas familias barcelonesas que transmiten de padres a hijos las pequeñas tiendas de las calles antiguas».¹⁰⁸⁶ Però res d'això, ni l'amor a uns paisatges, ni als símbols, ni a les tradicions, ni a les cançons populars, no la convertien en una nació. L'essència de la nació residia en quelcom més racional: una voluntat compartida de construcció comuna, la «unidad de destino en lo universal». El destí era la voluntat d'expandir els valors eterns d'Espanya, que es trobaven intactes a l'ànima dels espanyols.¹⁰⁸⁷

En una entrevista al diari *Ahora*, va dir que «la Patria es una misión. Si situamos la idea de Patria en una preocupación territorial o étnica, nos exponemos a sentirnos perdidos en un particularismo o regionalismo infecundo. La Patria tiene que ser una misión (...). El mundo tiende otra vez a ser dirigido por tres o cuatro entidades raciales. España puede ser una de estas tres o cuatro (...). A España hay que devolverle la ambición de ser un país director del mundo».¹⁰⁸⁸ La pàtria vehicularia els valors eterns a l'interior dels espanyols. «Así como la persona es el individuo considerado en función de sociedad, la nación es el pueblo considerado en función de universalidad».¹⁰⁸⁹

L'empresa comuna orteguiana de José Antonio estava tenyida d'influències de Giménez Caballero i d'Eugeni d'Ors: l'imperi –l'empresa comuna– era un instint d'unitat, d'ordre, de jerarquia, de classicisme, d'imperi, de romanitat i de catolicitat.¹⁰⁹⁰ D'Ors havia vinculat l'imperialisme i el federalisme contraposant aquests conceptes a tot allò relacionat amb el segle XIX, com el nacionalisme

¹⁰⁸⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Los vascos y España. Discurso pronunciado en el Parlamento el 28 de febrero de 1934» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit, p. 320.

¹⁰⁸⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸⁸ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Entrevista a José Antonio Primo de Rivera» dins *Ahora* [Madrid], (16 de febrer de 1934).

¹⁰⁸⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Ensayo sobre el nacionalismo» dins *JONS* [Madrid], (16 d'abril de 1934).

¹⁰⁹⁰ José Antonio Primo de Rivera havia tingut a Eugeni d'Ors com a mestre durant els anys de la Segona República.

romàntic.¹⁰⁹¹ L'antagonisme que utilitzà José Antonio entre nació i imperi era el que havia definit anteriorment d'Ors. La nació representava la terra pròxima i l'amor gairebé infantil per allò proper de què hom s'havia impregnat. Mentre que l'imperi era projecció o voluntat o «política de missió» en pro d'una civilització que tenia de referència l'expansió dels principis de l'antiguitat.¹⁰⁹²

En conseqüència, la nació només podia ser l'espanyola i es confrontava a la debilitat localista: «El separatismo local es signo de decadencia, que surge cabalmente cuando se olvida que una Patria no es aquello inmediato, físico, que podemos percibir hasta en el estado más primitivo de espontaneidad. Que una Patria no es el sabor del agua de esta fuente, no es el color de la tierra de estos sotos: que una Patria es una misión en la historia, una misión en lo universal».¹⁰⁹³ O bé: «La nación no es una entidad física individualizada por sus accidentes orográficos, étnicos o lingüísticos, sino una entidad histórica, diferenciada de las demás en lo universal por una propia unidad de destino».¹⁰⁹⁴

José Antonio reconeixia que, en aquest sentit, Castella havia aportat molt, perquè era una terra «depositaria de valores eternos, la austeridad en la conducta, el sentido religioso en la vida, el habla y el silencio, la solidaridad entre los antepasados y los descendientes».¹⁰⁹⁵ El centre d'Espanya tenia un paper protagonista en la definició dels caràcters de la pàtria: «El cielo tan azul, tan sin celajes, tan sin reflejos, verdosos de frondas terrenas, que se dijera que es casi blanco de puro azul. Y así Castilla, con la tierra absoluta y el cielo absoluto mirándose, no ha sabido nunca ser una comarca; ha tenido que aspirar, siempre, a ser Imperio».¹⁰⁹⁶ Això no obstant, el líder falangista també

¹⁰⁹¹ FUENTES CODERA, Maximiliano, «El somni del retorn a l'imperi: Eugeni d'Ors davant la Gran Guerra... op. cit.

¹⁰⁹² FUENTES CODERA, Maximiliano, «Eugenio d'Ors y la génesis del discurso del nacionalismo falangista» dins *Falange. Las culturas políticas del fascismo en la España de Franco* [Universitat de Saragossa], (22 al 24 de novembre de 2011), <http://ifc.dpz.es/publicaciones/ebooks/id/3124>, [Consultat: 20 de juny de 2012].

¹⁰⁹³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso de proclamación de Falange Española de las JONS, pronunciado en el Teatro Calderón de Valladolid el 4 de marzo de 1934» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 328.

¹⁰⁹⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «España es irrevocable» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934).

¹⁰⁹⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso de proclamación de Falange Española de las JONS, pronunciado en el Teatro Calderón de Valladolid... op.cit, p. 327.

¹⁰⁹⁶ *Ibidem*.

entenia que Espanya no era només Castella, que «España (...) es Vasconia con Castilla y con todos los demás pueblos».¹⁰⁹⁷

Els nacionalismes regionals li semblaven decadents, però seductors perquè tenien «una llamada sensual, que se percibe hasta en el aroma del suelo: una corriente física, primitiva y encandilante, algo parecido a la embriaguez y a la plenitud de las plantas en la época de la fecundación».¹⁰⁹⁸ En canvi, «la unidad de destino en lo universal» era «más difícil de sentir; pero en su dificultad está su grandeza (...). Tal será la tarea de un nuevo nacionalismo: reemplazar el débil intento de combatir (...) contra desbordamientos románticos firmes reductos clásicos, inexpugnables».¹⁰⁹⁹ Això s'aconseguia per mitjà de la comunitat unida: «El bienestar de cada uno de los que integran el pueblo no es interés individual, sino interés colectivo, que la comunidad ha de asumir como suyo hasta el fondo, decisivamente. Ningún interés particular justo es ajeno al interés de la comunidad».¹¹⁰⁰

Aleshores encara es negava a acceptar que Espanya havia de renunciar a les masses que havien estat seduïdes per l'amor al territori local. Aquesta va ser una de les cares del missatge de la seducció.

2 El missatge de la seducció

2.1 Les set condicions de Ledesma Ramos

Falange Española va haver de diferenciar el discurs propi de tot el conjunt de les dretes autoritàries –en procés de feixistització– si pretenia construir un partit que tingués un suport transversal i ampli. Aviat es va fer evident que havia començat a construir un missatge propi i, per tant, havia guanyat independència, fet que va provocar certa tensió entre la dreta dels recursos de Renovación Española.¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Los vascos y España. Discurso pronunciado en el Parlamento el 28 de febrero de 1934... op. cit., p. 321.

¹⁰⁹⁸ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Ensayo sobre el nacionalismo... op. cit.

¹⁰⁹⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Ensayo sobre el nacionalismo... op. cit.

¹¹⁰⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Luz nueva en España» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 368.

¹¹⁰¹ ELORZA, Antonio, «Caballeros y fascistas» dins *Historia 16, núm. 91* [Madrid], (novembre de 1983), pp. 33-41; i «Variantes del fascismo español: 1931-1936» dins ANTÓN, Joan i CAMINAL,

Les influències teòriques de Primo de Rivera són difícils de rastrejar, perquè passen per Pemán, Maeztu, Donoso Cortés i Vázquez de Mella, la generació de 1898, Spengler, el conde de Keyserling i, sobretot, d'Ors i Ortega y Gasset. Havia llegit *La Conquista del Estado* i Ledesma Ramos. I, certament, bona part de la teoria feixista que anirà desenvolupant Falange Española, ja havia estat redactada i explicada entre 1931 i 1933. En aquest treball es demostra que Falange Española introdueix pocs continguts nous, tot i que José Antonio porta a terme una estructuració profunda dels continguts i aconsegueix presentar-los de forma molt més atractiva.

El dia 22 de febrer de 1934, la portada de *FE* anunciava: «Desde la pasada semana FE y JONS forman una organización única, con una Junta única de mando, con una perfecta fusión en todos los grados nacionales y locales de la jerarquía, con una entrañable fraternidad en todas las masas de afiliados (...). No es una unión lo que se ha logrado, sino una hermandad lo que se ha reconocido (...) Hoy se llama para siempre Falange Española de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista. Nuestros hermanos de las J.O.N.S guiados por Ramiro Ledesma, fueron los primeros en abrir la brecha difícil. (...) Dos movimientos con una finalidad idéntica y con una técnica idéntica, afianzados además en el principio inmovible de la unidad y la abolición de los partidos, no tenían otro remedio sino aniquilarse uno a otro, lo cual hubiera sido inhumano, ininteligente y absurdo o fundirse en uno sólo apenas demostrada la ya demasiado evidente vitalidad de entrambos».¹¹⁰²

A febrer de 1934, Primo de Rivera i Ledesma Ramos van firmar un acord que tenia set punts: 1. crear el moviment Falange Española de las Juntas Ofensivas Nacional Sindicalistas; 2. forjar una personalitat diferenciada de la resta de partits; 3. reorganitzar l'estructura organitzativa i recusar els càrrecs de més de quaranta-cinc anys; 4. declarar ser una «afirmación nacionalsindicalista en un sentido de acción directa revolucionaria»; 5. establir que a Galícia, a Valladolid i a Bilbao tindria preferència la jerarquia jonsista, mentre que a Barcelona, a València, a Granada i a Badajoz, la de Falange; 6. fixar que els emblemes serien el jou i les fletxes i la bandera vermella i negra de les JONS, i 7. redactar

Miguel (coord.), *Pensamiento político de la España contemporánea, 1800-1950*. Barcelona: Teide, 1992, pp. 984-1041.

¹¹⁰² «FE y JONS» dins *FE* [Madrid], (22 de febrero de 1934).

un programa amb els principis d'unitat, d'acció directa, d'antimarxisme i d'«una línia revolucionaria que asegure la redención de la población obrera, campesina y de pequeños industriales».¹¹⁰³

El pacte, que suposava que el grup estaria format només per quadres joves, allunyava del poder a antics primoriveristes i reaccionaris. Ledesma Ramos situava el concepte revolució en primer terme de l'acció política. El jonsista era partidari de l'acció violenta per obligar les masses a situar-se i definir-se en el camp de batalla. José Antonio, en canvi, creia que podria esdevenir un partit de masses per mitjà de la propaganda. Ledesma Ramos va assegurar-se de continuar exercint el control sobre les cèl·lules de JONS a dins de l'estructura del nou partit. Això va provocar que l'encaix entre les dues formacions no fos fàcil i en alguns territoris mai no va acabar de reeixir.

Aquests set punts van ser les condicions que imposà Ledesma Ramos per acceptar la integració de les JONS a FE. José Antonio aconseguia la primera victòria política. L'única formació que li podia discutir el lideratge del feixisme a Espanya havia acceptat integrar-s'hi. El pacte li permetia adquirir un estil combatiu, una imatge juvenil, una simbologia feixista, un expedient de lluita al carrer i una aura d'autenticitat. José Antonio era el líder carismàtic i conegut, però també havia estat un jove de coneguda vida burgesa, marquès d'Estella i fill del dictador. JONS contribuïa a deixar aquesta reputació enrere.¹¹⁰⁴

El líder de FE havia estudiat a la Universitat Maria Cristina d'El Escorial, centre del qual n'havia estat alumne Azaña o bé falangistes com Sánchez Mazas, Dionisio Ridruejo o Antonio Tovar, qui s'havia inscrit a la FUE en un primer moment i més tard va estar a les files del falangisme. Azaña va escriure sobre l'educació rebuda en aquest centre de formació superior: «Aprendimos a refutar a Kant en cinco puntos, y a Hegel y a Comte, y a tantos más. Oponíamos a los

¹¹⁰³ «Primer documento de la unidad nacional. Bases aprobadas del acuerdo entre JONS y FE» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 299.

¹¹⁰⁴ Sobre la imatge de José Antonio cal veure: SÁNCHEZ-BIOSCA, Vicente, «The cinematic image of José Antonio Primo de Rivera: somewhere between a leader and a saint» dins *Screen* [Oxford], (tardor de 2009), pp. 318-333; o bé «El Ausente, ¡Presente!: el carisma cinematográfico de José Antonio Primo de Rivera, entre líder y santo» dins *Archivos de la filmoteca: Revista de estudios históricos sobre la imagen* [València], (2004, núm. 46), pp. 66-87; i «La imagen y el líder. La aportación cinematográfica al carisma de Franco y José Antonio» dins CANAL, Jordi i MORENO LUZÓN, Javier (eds.), *Historia cultural de la política contemporánea*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2009.

asaltos del error buenos reparos: 1, es contrario a las enseñanzas de la Iglesia... 2, lleva derechamente al panteísmo... El positivismo disputaba al materialismo el calificativo de grosero. El panteísmo era repulsivo. ¡Lo que nos tenemos reído del judío Spinoza!». ¹¹⁰⁵ Primo de Rivera compartia una mateixa formació catòlica amb altres dirigents de la dreta monàrquica.

Ledesma Ramos havia aconseguit mantenir el nom de la formació i comptava amb un pòsit teòric i pràctic que utilitzà a FE per reclamar autoritat com a pioner del feixisme. La revista *JONS*, si bé contenia reflexions sobre la política del moment, publicava continguts teòrics, allunyats de la immediatesa política. L'objectiu no era captar les masses. Allò que perseguia era fer-se un nom entre els feixistes en ascens a Espanya i, sobretot, entre les dretes feixistitzades, que estaven al darrere de Falange Española.

Les *JONS* de Valladolid d'Onésimo Redondo entenen el feixisme com el camí més idoni per iniciar un règim que tornés a la via de l'ordre a Espanya. ¹¹⁰⁶ El pacte amb José Antonio va semblar-los bé. ¹¹⁰⁷ La situació a Espanya no havia millorat amb els radicals, advertien. ¹¹⁰⁸ A l'univers ideològic de *Libertad*, era bo qualsevol pacte amb forces decididament contràries al règim.

Durant els primers sis mesos de l'any 1934, Primo de Rivera, amb l'ajut de Sánchez Mazas, va dedicar temps i esforços a construir un missatge coherent, tot utilitzant vells materials ja coneguts a *La Conquista del Estado*, *Libertad* o *JONS*. Aleshores, van ser reordenats i presentats amb una literatura més acurada. El protagonisme de Sánchez Mazas no va deixar de créixer, fet que

¹¹⁰⁵ AZAÑA, Manuel, *Obras completas*. Mèxic: Oasis, 1966, p. 679. Citat a PENELLA, Manuel, *La Falange Teórica...* op. cit., p. 36.

¹¹⁰⁶ ROS, Samuel, «Confusión» dins *FE* [Madrid], (8 de març de 1934); «Los partidos» dins *FE* [Madrid], (12 d'abril de 1934); «El sufragio en la calle» i «Por el sistema democrático» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934). A més, publicaven les seccions fixes següents: «El Parlamento visto de perfil» i «El Parlamento visto desde fuera». Per altra banda: «El Estado parlamentario burgués no sirve» dins *Lib* [Valladolid], (15 de gener de 1934); «Otra víctima» dins *Lib* [Valladolid], (5 de febrer de 1934); «La situación al día» dins *Lib* [Valladolid], (14 de maig de 1934); i «¿Fórmula o crisis?» dins *Lib* [Valladolid], (2 de juliol de 1934).

¹¹⁰⁷ «Las lechuzas y la Pascua» dins *FE* [Madrid], (12 d'abril de 1934). Els atacs contra els socialistes a *Libertad* continuaven essent molt reiteratius a la publicació: «Otro crimen de la gentuza» i «Lo primero del todo» dins *Lib* [Valladolid], (23 d'abril de 1934); i «Obreros, cuidado con los usurpadores de vuestros derechos» dins *Lib* [Valladolid], (4 de juny de 1934).

¹¹⁰⁸ «Tránsito» dins *FE* [Madrid], (19 d'abril de 1934); «Abominamos de la paz» i «Síntesis del momento» dins *Lib* [Valladolid], (9 d'abril de 1934); «Traición» dins *Lib* [Valladolid], (30 d'abril de 1934); «Como en tiempos de Azaña» dins *Lib* [Valladolid], (14 de maig de 1934); «Las pistolas y las cortes» dins *Lib* [Valladolid], (26 de juny de 1934); i «¿Fórmula o crisis» dins *Lib* [Valladolid], (2 de juliol de 1934).

va provocar l'emergència d'un discurs més espiritual i adornat.¹¹⁰⁹ El pacte amb Ledesma Ramos havia obert la possibilitat a José Antonio d'efectuar un discurs transversal i interclassista i el marquès d'Estella estava disposat a aprofitar-ho.

2.2 La feixistització de les dretes autoritàries

Els règims feixista d'Itàlia i el nazi d'Alemanya eren observats com a models per al futur sistema totalitari espanyol, tant pels alfonsins o les dretes feixistitzades, com per la gent de FE de las JONS. El feixisme gaudia d'un creixent prestigi en àmbit internacional i a Espanya era contemplat amb bons ulls per un nombre cada vegada més gran de persones.¹¹¹⁰ Anava guanyant pes la idea que havia començat una guerra entre dues maneres de comprendre el món, la comunista i estrangera o bé la feixista i occidental, i que el feixisme podia ser una força de govern a diferents països europeus.

L'any 1932, Mussolini havia pronunciat el discurs a Milà a favor de l'expansió feixista a Europa. Un any després es va crear el *Comitati d'Azioni per l'Universalità di Roma* (CAUR), sota la direcció del general Eugenio Coselschi. A maig de l'any 1934, Guido Cabalzar, inspector del CAUR, va arribar a Espanya per implantar un comitè feixista amb l'ajut de l'ambaixador italià Guariglia i de Giménez Caballero. Cabalzar va visitar Goicoechea, Gil Robles, Maeztu, Sáinz Rodríguez i Primo de Rivera.¹¹¹¹ Aquesta iniciativa no va tenir èxit i a final d'any no presentava gairebé cap activitat.

Gil Robles havia viatjat a l'Alemanya de Hitler i n'havia tornat encantat. Havia escrit un article molt elogiós del nazisme.¹¹¹² Maeztu, ànima política de la revista *Acción Española*, havia lloat el feixisme italià en més d'una ocasió. Antonio Goicoechea, líder de Renovación Española, havia escrit: «La Monarquía que se restaure no se parecerá en su contenido doctrinal a la que cayó el 14 de abril... ¿Qué posición es la mía? ¿La de un tradicionalista? ¿La

¹¹⁰⁹ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «Fragmentos sobre el príncipe» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934); «El hecho y el espíritu de Falange Española» i «Oración por los muertos de Falange Española» dins *FE* [Madrid], (22 de febrero de 1934).

¹¹¹⁰ MONTES, Eugenio, «Profecía del César Carlos V...», op.cit.

¹¹¹¹ SAZ CAMPOS, Ismael, *Mussolini contra la II República...* op. cit. Pp. 126-128.

¹¹¹² Citat a PENELLA, Manuel, *La Falange Teórica...* op. cit., p. 91.

de un fascista? De todo hay, por qué negarlo».¹¹¹³ A partir de l'any 1934, les JAP van realitzar diferents concentracions de format feixista a llocs simbòlics per al nacionalisme espanyol.¹¹¹⁴ Publicaven una revista d'àmbit nacional, *JAP Órgano Nacional de las Juventudes de Acción Popular*, i utilitzaven símbols i llenguatges d'estètica feixista.

Els falangistes ho consideraven una usurpació dels símbols i dels continguts.¹¹¹⁵ A *Libertad*, insistien que persones com Maeztu i Calvo Sotelo havien de ser referents del feixisme espanyol i, en canvi, combatien les JAP, Gil Robles i la CEDA, com a accidentalistes.¹¹¹⁶

A *FE*, a *Libertad* i a *JONS* els models italià i alemany eren les referències internacionals.¹¹¹⁷ Les tres publicacions, però, mantenien diferències de matís. A *Libertad*, el nacionalisme ètnic va fer-los admirar el nazisme alemany. Quan Hitler va eliminar l'oposició interna durant la nit dels ganivets llargs, Redondo va justificar-ho: «Así, la Alemania de Hitler es, por penosa necesidad, un pueblo permanentemente levantado en pie de guerra. Un ejército en campaña – campaña de unidad, de trabajo, de reconstrucción, de austeridad a toda prueba– frente al enemigo latente y poderoso».¹¹¹⁸ Com a cristians deien que se sentien en l'obligació de defensar el líder alemany perquè era el primer combatent contra les ordres infidels orientals, els comunistes.¹¹¹⁹

¹¹¹³ «Entrevista a Antonio Goicoechea» dins *ABC* [Madrid], (17 de setembre de 1933).

¹¹¹⁴ LOWE, Sid, *Catholicism, war and the foundation on francoism: the Juventud de Acción Popular in Spain, 1931-1939*. Brighton: Sussex Academic Press, 2010; i MONTERO, José Ramón, «Entre la radicalización antidemocrática y el fascismo: las Juventudes de Acción Popular» dins *Studia Historica. Historia Contemporánea* [Salamanca], (Vol. V, 1987).

¹¹¹⁵ DÍAZ, Javier, «La voluntad popular, el fascismo y el sr. Gil Robles» dins *FE* [Madrid], (11 de gener de 1934); «De la sociología en conserva al fascismo fiambre» dins *FE* [Madrid], (1 de febrer de 1934); i «El señorito Gil Robles está nervioso» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934).

¹¹¹⁶ «Aparece un gran libro. Ramiro de Maeztu, *En defensa de la hispanidad*» dins *Lib* [Valladolid], (28 de maig de 1934); i «Calvo Sotelo» dins *Lib* [Valladolid], (18 de juny de 1934).

¹¹¹⁷ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Examen de nuestra ruta» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1934); FERRI, Carlos Emilio, «La nueva ciencia y corporación fascista» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1934); BEDOYA, Javier M. de, «Afirmaciones en torno a la patria» dins *Lib* [Valladolid], (7 de maig de 1934); GUTIÉRREZ PALMA, Emilio, «Italia, Alemania, España» dins *Lib* [Valladolid], (24 de setembre de 1934); «Aire libre» dins *FE* [Madrid], (24 d'abril de 1934); i «Vida fascista» dins *FE* [Madrid], (8 de març de 1934).

¹¹¹⁸ «La sedición sofocada por Hitler» dins *Lib* [Valladolid], (2 de juliol de 1934); «Tempestad sobre Alemania» dins *Lib* [Valladolid], (5 de juliol de 1934); i «La caza del presidente» dins *Lib* [Valladolid], (9 de juliol de 1934).

¹¹¹⁹ «Campaña intolerable» dins *Lib* [Valladolid], (6 d'agost de 1934).

A JONS van insistir a dir que, si el feixisme havia de ser fèrtil a Espanya, només ho seria a partir d'una versió autòctona.¹¹²⁰ Ledesma Ramos va adreçar una atenció creixent a favor de Hitler. L'ascens vertiginós nazi semblava atorgar la raó a Ledesma Ramos quan proclamava que la via insurgent i revolucionària havia de ser el mètode que utilitzessin per ocupar el poder.¹¹²¹ El monarca espanyol representava el gran home que també podia ser simbolitzat per Hitler. L'imperi espanyol somiat a la revista de Ledesma Ramos va adquirir, fins i tot, quelcom de racial.¹¹²² A l'Edat Moderna –es va escriure–, els blancs combatien els orientals i, aleshores, Occident havia de lluitar contra els bolxevics.¹¹²³ A *FE* el referent era la unitat construïda pels Reis Catòlics, com a continuadors de la catolicitat.¹¹²⁴ A *JONS* ho era la fortalesa dictatorial de l'alemany Carles V.¹¹²⁵

A *FE*, el paper protagonista de Sánchez Mazas va significar una influència del model italià més intensa que el de l'alemany.¹¹²⁶ Giménez Caballero entenia el feixisme com un propòsit històric, iniciat durant l'imperi romà, que descrivia com a voluntat d'unitat i d'expansió civilitzadora global. El vincle entre Espanya i Roma, per tant, abastava molt més que la bona entesa entre dos països catòlics i mediterranis. Es tractava de la unitat d'un projecte d'àmbit europeu i internacional: la voluntat d'unió i d'expansió d'uns valors. Espanya era la filla predilecta de la Roma imperial.¹¹²⁷ Sánchez Mazas explicà que hi havia una

¹¹²⁰ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Examen de nuestra ruta... op. cit.

¹¹²¹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Examen de nuestra ruta» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1934); i LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Los problemas de la revolución nacional sindicalista» dins *JONS* [Madrid], (1 d'agost de 1934).

¹¹²² LINARES RIVAS, José, «Hitler. Su método. Sus sistema» dins *JONS* [Madrid], (1 d'abril de 1934); i GARCÍA MÁRQUEZ, Fèlix, «La raza: fundamento de la comunidad» dins *JONS* [Madrid], (1 d'agost de 1934).

¹¹²³ «Fragmentos de una epístola al Emperador Carlos» dins *JONS* [Madrid], (1 d'agost de 1934).

¹¹²⁴ ROS, Samuel, «Sobre una encuesta. El admirable Don Pío» dins *FE* [Madrid], (1 de febrer de 1934); «El poder. El saber. El amor. Trilogía de los valores morales...», op. cit; i «España que hace: Imperio» dins *FE* [Madrid], (24 d'abril de 1934).

¹¹²⁵ APARICIO, Juan, «Historia imperial y cesárea. En la cual, en suma, se contienen las vidas y hechos de los Emperadores de Roma, desde Julio César hasta el Emperador Carlos Quinto» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1934).

¹¹²⁶ D'ORS, Víctor, «Crónicas de Italia... op. cit; «El fascismo y los obreros» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933); «Discurso del Duce» dins *FE* [Madrid], (18 de gener de 1934); «Para el mañana» dins *FE* [Madrid], (25 de gener de 1934); «Política terrera» dins *FE* [Madrid], (1 de febrer de 1934); «Mal vemos a París» dins *FE* [Madrid], (8 de febrer de 1934); «El Papa no ha condenado nunca el fascismo italiano» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934); i «Economía y trabajo. Corporatismo» dins *FE* [Madrid], (entre març i abril de 1934).

¹¹²⁷ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «España y Roma. La primera cristiandad» i «Noticiero del mundo» dins *FE* [Madrid], (12 d'abril de 1934), «España y Roma. El poeta español» dins *FE*

vocació cultural des de la Roma clàssica al Sacre Imperi Romà i Germànic, tal com també havia escrit d'Ors.¹¹²⁸

Primo de Rivera desconfiava obertament dels pilars romàntics de la revolució hitleriana, mentre que n'elogiava els clàssics de la italiana: «Italia es lo clásico; aquel experimento está al servicio de unas normas clásicas, estables, y es a la hora presente la salvaguarda de los principios occidentales. Lo italiano es todo razón y pensamiento y programa. Alemania es el experimento romántico; es el pueblo, la raza que se entrega a un último esfuerzo desesperado de salvación».¹¹²⁹ En una entrevista va dir a un periodista: «Lo de Alemania no sólo no es fascismo, sino que es antifascismo... El hitlerismo es la última consecuencia de la democracia. Una expresión turbulenta del romanticismo alemán».¹¹³⁰ Aquest discurs de diferenciació entre romanticisme i classicisme contenia una intensa influència de d'Ors.

Amb tot, Primo de Rivera també va acabar incloent el nazisme a la tesi que s'estava imposant una nova era nacionalista a Europa. Durant el primer de maig, va visitar l'Alemanya nazi convidat pel representant a Madrid de la companyia Lufthansa. Quan tornà, l'atmosfera mística d'un nou poder polític sacre va interessar-lo prou com per intentar introduir algun component més espiritual a l'acció falangista.¹¹³¹

La propaganda de FE de las JONS hauria pogut utilitzar l'auge del missatge feixista europeu per reclamar ser-ne l'opció local. Però es va fer poc i en algunes ocasions es va negar l'ascendència del feixisme.¹¹³² La feixistització dels grups polítics de les dretes va anar en augment a partir de 1934 i, per tant, aquest era un camp en què hi havia competència. Va ser el cas del Bloque Nacional o d'alguns sectors de la CEDA, en especial de les JAP.

[Madrid], (19 d'abril de 1934), i «España y Roma. La cristiana española» dins *FE* [Madrid], (24 d'abril de 1934).

¹¹²⁸ «Contra lo uno y lo otro» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1934); «Arriba España... op. cit.» i «La España que hace: la Falange» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934).

¹¹²⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Conferencia pronunciada en Santander, en el Ateneo... op. cit.

¹¹³⁰ «Entrevista a Primo de Rivera» dins *La Rambla* [Barcelona], (13 d'agost 1934). Citat a GIBSON, Ian, *En busca de José Antonio...* op. cit., p. 293; i a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 246.

¹¹³¹ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 247.

¹¹³² HILLERS, Sigfredo, *Falange y fascismo. Dos doctrinas diferentes. Dos modos de entender la vida y la muerte*. Madrid: Poesía que promete, 2011, pp. 1066 i ss.

El 19 de desembre de 1934, *FE* va publicar una nota en la qual negava que el partit fos feixista i que el seu cap hagués anat al congrés internacional feixista de Montreux.¹¹³³ *FE* va fer-la pública per reclamar una arrel nacional per al seu projecte polític. No debades, a novembre de 1934, a *Libertad* havien criticat l'excessiva influència del model italià de Primo de Rivera.¹¹³⁴ *FE* sempre va mantenir relació amb el feixisme italià. De fet, Giménez Caballero va assistir al congrés de Montreux i la premsa italiana va afirmar que ho feia en representació de Primo de Rivera. La presència del literat, però, podia haver estat una més de les seves iniciatives individuals.

En aquells moments, l'esquerra estava organitzada internacionalment i hi havia vincles de classe més enllà de les fronteres nacionals. Les dretes estaven especialment preocupades per les fidelitats que es podien trencar en l'àmbit nacional per motius ideològics transnacionals. En una situació hipotètica, per exemple, que diferents governs europeus declararessin una guerra contra la Unió Soviètica, hi hauria ciutadans i ciutadanes que estarien al costat de l'enemic de la pàtria –el comunisme– per motius de classe? El concepte marxista de lluita de classes, que era profundament internacionalista, era el màxim enemic dels feixistes espanyols. Per això rebutjaven iniciatives de signe internacionalista.

Les joventuts de la CEDA mantenien una estètica feixista i, a la vegada, defensaven l'accidentalisme en un règim liberal i democràtic. Aquesta contradicció exasperava *FE*, que comprovava com la transversalitat cedista atacava el públic objectiu propi i els reduïa l'específica oferta política. Aquest procés va tenir com a conseqüència la creació d'un gran espai feixistitzat: els autoritaris assumien formes feixistes i els feixistes no feien bandera de la seva ideologia. Tot plegat va acabar comportant la reducció de les diferències entre formacions de partits de dretes diferents.

2.3 El discurs de la seducció. La revolució nacional de la unitat

L'any 1934 el líder de *FE* va crear el missatge central de la formació a partir de materials reutilitzats de *JONS*, *La Conquista del Estado* i *Libertad*. La

¹¹³³ «Falange Española de las JONS no és un movimiento fascista» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 524.

¹¹³⁴ «¿Reforma del Estado?» dins *Lib* [Valladolid], (12 de novembre de 1934).

propaganda política girava a l'entorn d'uns pocs eixos que es repetien de manera diferent a propòsit d'exemples diversos, tot atenent les circumstàncies pròpies del moment.

FE de las JONS es va disposar a trobar un missatge eclèctic, que contingués referències al món del treball i de l'economia a favor dels treballadors.¹¹³⁵ I, si això fracassava, reclamava ser la força política més apte per combatre les esquerres. Els dos discursos existien en paral·lel: unitat o guerra. Tal com va deixar apuntat en unes declaracions a *Ahora*, Primo de Rivera pensava que podia fer triomfar el feixisme per mitjà de «la propaganda y la penetración espiritual de las multitudes».¹¹³⁶ El primer mètode va ser el de la seducció.

El dia 4 de març de l'any 1934, al teatre Calderón, a Valladolid, el líder de FE va defensar que el seu projecte polític estava basat en la unitat per aconseguir l'imperi i derrotar la triple divisió: la del separatisme, la dels partits i la de les classes.¹¹³⁷ En contra del separatisme romàntic, oferia un nacionalisme clàssic i racional. En contra dels partits polítics, una dictadura totalitària. En contra de les classes, una jerarquia harmònica segons mèrits de sacrifici.¹¹³⁸ Creia Ledesma Ramos quan afirmava que «el individuo ha muerto». Ho va fer quan afirmà: «Se ha encendido en Europa, y arde ya en España, la llama de una fe nueva. De una fe que ve, en lo terreno y en lo civil, como primera verdad, ésta: un pueblo es una entidad total, indivisible, viva, con un destino propio que cumplir en lo universal».¹¹³⁹ L'individualisme estava retrocedint arreu.¹¹⁴⁰

¹¹³⁵ «Contra lo uno y lo otro...», op. cit.; «El fascismo y los obreros» dins *FE* [Madrid], (7 de desembre de 1933); «Ni capitalismo, ni marxismo» dins *FE* [Madrid], (18 de gener de 1934); «Paz y trabajo» dins *FE* [Madrid], (1 de febrer de 1934); «Obrero» dins *FE* [Madrid], (8 de febrer de 1934); «Corporatismos» dins *FE* [Madrid], (24 d'abril de 1934); i «¿Quiénes son los nuestros?» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934).

¹¹³⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Entrevista a José Antonio Primo de Rivera... op. cit.

¹¹³⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso de proclamación de Falange Española de las JONS... op. cit., pp. 327 i ss.

¹¹³⁸ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso pronunciado en Pamplona, en el centro local de Falange, el 13 de agosto de 1934» dins *Pueblo Vasco* [San Sebastià], (17 d'agost de 1934); i «De frente a un nuevo año» dins *Lib* [Valladolid], (27 d'agost de 1934); «¡Jóvenes labradores, jóvenes campesinos, jóvenes universitarios, jóvenes obreros! Afiliaos a Falange Española de las JONS» dins *Lib* [Valladolid], (17 de setembre de 1934); i «Miedo, cálculo, convenciencia» dins *Lib* [Valladolid], (25 de juny de 1934).

¹¹³⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Luz nueva en España... op. cit.

¹¹⁴⁰ «Aire libre» dins *FE* [Madrid], (8 de març de 1934).

La unitat faria possible la fortalesa exterior, «ya es hora de que España unida, fuerte y resuelta, recobre el timón de sus grandes destinos».¹¹⁴¹ La cohesió havia de ser total: «Con unidad de destino a través de los tiempos, con continuidad de mando, pese a los cambios y trastornos, (...) de los que viven alegremente sujetos a la misma disciplina de trabajo en perfecta coordinación integral de todos sus elementos».¹¹⁴² Les fletxes que travessaven el jou simbolitzaven l'articulació tancada dels falangistes, «cada manojo de saetas es una gavilla de corazones, una hermandad» i «sometemos [els falangistas] nuestras cabezas al yugo que nos haga caminar juntos».¹¹⁴³

Tot plegat era un projecte de nacionalització de masses: «La entraña de los nacionalismos modernos, estriba en la necesidad de encontrar postulados amplios que sean comunes a todos los habitantes de un determinado país, para que envolviéndolos en su concentrado perfume de añejas glorias y pretéritos días, les haga olvidar las pequeñas luchas, rencillas, (...) nacidas al calor engañoso de unos principios destructores esencialmente antinacionales».¹¹⁴⁴ Alfredo Guerra Miralles escrivia poesia: «¡A tu lado Madre España! Formando en apretadas falanges de fervorosa violencia, en marcha hacia la cima imperial de tu resurrección».¹¹⁴⁵ Celebraven els triomfs de la selecció espanyola de futbol perquè suposaven la unió de tot el conjunt del poble.¹¹⁴⁶

Calia obrir els ulls de la gent per imposar la unitat.¹¹⁴⁷ Bedoya defensava que s'havia de tenir una actitud activa per accelerar el canvi, però que, en tot cas, la victòria final, la imposició del feixisme, era inevitable: «Cuando todo haya quebrado y los problemas tomen caracteres pavorosos llegará un momento, próximo en la vida de derrota de nuestra Patria, en que se producirá una angustiosa reacción en las masas que ante el peligro inminente se agarrarán a

¹¹⁴¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Un manifiesto a España» dins *FE* [Madrid], (26 d'abril de 1934).

¹¹⁴² «El poder, el saber, el amor. Trilogía de los valores morales» dins *FE* [Madrid], (8 de març de 1934).

¹¹⁴³ «La España que hace» dins *FE* [Madrid], (19 abril de 1934). O bé els articles «Miedo» i «El yugo» dins *FE* [Madrid], (25 d'abril de 1934).

¹¹⁴⁴ «Nacionalismos» dins *FE* [Madrid], (19 d'abril de 1934).

¹¹⁴⁵ GUERRA MIRALLES, Alfredo, «Regreso» dins *FE* [Madrid], (19 d'abril de 1934).

¹¹⁴⁶ «Panorama desvaído» dins *FE* [Madrid], (5 de juliol de 1934).

¹¹⁴⁷ «Del enemigo al consejo... op. cit.

nuestra doctrina y táctica como último recurso y tabla de salvación».¹¹⁴⁸ L'imperi de José Antonio era una proposta transversal, vinculada a un canvi tant nacional com social.

2.4 El discurs de la seducció. La revolució i els valors eterns

La construcció d'un partit amplií la creació d'uns continguts que poguessin unir les persones a un projecte polític eren els vectors fonamentals del discurs de la seducció de José Antonio. Es tractava de connectar amb un imaginari d'esperances que una part de la població compartís i de trobar un missatge central que pogués resultar pròxim a un elevat número de persones. El discurs havia de tenir un públic objectiu tan ampli com fos possible. Per esdevenir un element que pogués convèncer nous militants de participar-hi, van dir al poble que ja eren falangistes, que com a espanyols ja n'eren, de feixistes, i que només se n'havien d'adonar. La forma de vendre el discurs va ser vincular-lo a la cultura de la gent, entesa com el conjunt d'experiències compartides.

Els valors ocupaven una posició central a la comunicació. José Antonio abans de començar un míting acostumava a dir: «Aquí no puede haber aplausos ni vivas para Fulano ni para Mengano. Aquí nadie es nadie, sino una pieza, un soldado en esta obra, que es la obra nuestra y de España».¹¹⁴⁹ El compromís amb una idea política, hi tenia un paper rellevant. No només volien captar militants, sinó també crear un grup cohesionat per a l'acció. El partit no era per guanyar unes eleccions, sinó per conquerir el poder de l'Estat. Del valor i de l'abnegació, de la violència i de l'acció, se'n parlava a partir del sacrifici místic i exemplar dels caiguts.

A la revista JONS, José María Cordero hi va descriure els rituals dels caiguts que havia vist a la Itàlia de Mussolini. S'havia sentit emocionat «ante la Sala de los Caídos, ante las frases lapidarias del caudillo, ante las reliquias de los mártires de Sarzana, de los enterrados vivos en Milán, del mártir Berta o de los

¹¹⁴⁸ BEDOYA, Javier M. de, «Frente patriótico» dins *Lib* [Valladolid], (18 de juny de 1934).

¹¹⁴⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso de proclamación de Falange Española de las JONS» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 327.

muertos menores de quince años».¹¹⁵⁰ Els feixistes italians van convertir els rituals pels caiguts propaganda política i els falangistes van aprehendre del moviment de Mussolini el crit ¡Presente!, que dedicaven a tots els que morien en combat polític.¹¹⁵¹

El sacrifici, tal com José Antonio proclamà després de la mort d'Ángel Montesinos Carbonell, el dia 8 de febrer, havia de ser portat fins a les últimes conseqüències: «¡Firmes! ¡Otro! Y éste es un hombre humilde. Los que nos creen incapaces de entender el dolor de los humildes, sepan que desde hoy la Falange, además de por su resuelta voluntad, está indisolublemente unida a la causa de los humildes por este sacramento heroico de la muerte. ¡La muerte! Unos creerán que la necesitamos para estímulo. Otros creerán que nos va a deprimir; ni lo uno ni lo otro. La muerte es un acto de servicio»¹¹⁵².

El servei a Espanya incloïa estar disposat a morir.¹¹⁵³ Escrivia, així doncs: «La muerte empuja la redondez del mundo (...). Nuestros muertos jóvenes, creadores, están salvando, reconquistando la República, nuestra República del yugo y las flechas».¹¹⁵⁴ La mística del sacrifici, creada per les plomes literàries de l'entorn del líder, es recuperava com un dels valors dels pares que havien estat capaços de crear l'imperi.¹¹⁵⁵

Giménez Caballero va descriure el feixista com un soldat espanyol que espera l'enemic a l'aire lliure, amb el pit descobert, sense tenir por davant d'allò inhòspit.¹¹⁵⁶ La revolució que connectés directament amb aquests valors patriòtics de valentia seria la que triomfaria. El 29 d'octubre, durant el primer aniversari del míting fundacional de FE, el partit va celebrar un funeral pels 15 militants assassinats a l'església de Santa Bàrbara. A la sortida del temple, el

¹¹⁵⁰ CORDERO, José María, «Un mes bajo el emblema del lictor romano» dins *JONS* [Madrid], (maig de 1934).

¹¹⁵¹ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luís, *Historia de Falange...* op. cit., p. 202.

¹¹⁵² PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «En el entierro del camarada Ángel Montesinos Carbonell» dins *La Nación* [Madrid], (10 de març de 1934).

¹¹⁵³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «La muerte es un acto de servicio» dins *FE* [Madrid], (1 de febrer de 1934).

¹¹⁵⁴ «La España que hace: los muertos» dins *FE* [Madrid], (14 de juliol de 1934).

¹¹⁵⁵ «La España que hace: la Falange» i «Política y juventud» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934).

¹¹⁵⁶ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Un complot no puede ser fascista» dins *Informaciones* [Madrid], (3 d'agost de 1933).

secretari general, Fernández Cuesta, va pronunciar tots els noms dels militants i els falangistes van respondre ¡Presente!

José Antonio, a Carpio del Tajo, Toledo, el dia 25 de febrer de 1934, va dir: «De muchos sitios nos atacan; cinco de los nuestros han caído ya, muertos a traición; acaso nos aguarda a algunos la misma suerte. ¡No importa! La vida no vale la pena si no es para quemarla en el servicio de una empresa grande. Si morimos y nos sepultan en esta tierra madre de España, ya queda en vosotros la semilla, y pronto nuestros huesos reseco se sacudirán de alegría y harán nacer flores sobre nuestras tumbas, cuando el paso resuelto de nuestras falanges nutridas nos traiga el buen anuncio de que otra vez tenemos a España».¹¹⁵⁷

Sánchez Mazas va escriure la «Oración por los muertos de la Falange»: «Señor, acoge con piedad en tu seno a los que mueren por España y consérvanos siempre el santo orgullo de que solamente en nuestras filas se muera por España y de que solamente a nosotros honre el enemigo con sus mayores armas. Víctimas del odio, los nuestros no cayeron por odio sino por amor, y el último secreto de sus corazones era la alegría con que fueron a dar sus vidas por la Patria».¹¹⁵⁸ Giménez Caballero va escriure sobre la mort de forma romàntica i creadora: «Yo quiero bendecir a esas criaturas que con su muerte están creando a España. Yo quiero maldecir a los que no supieron morir a tiempo en otras épocas para que estas criaturas no fueran hoy las sacrificadas. (...) Pasen a ser “creadores”, “padre”, “fecundadores” de una España germinante y filial. Alegre como ellos. Generosa como ellos. Fuerte y gloriosa. Como ellos».¹¹⁵⁹ La mort es va convertir en una fortalesa: era l'exemple dels millors que els vius havien de continuar.¹¹⁶⁰ Els joves falangistes morien per fer renéixer Espanya.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso pronunciado en Carpio de Tajo (Toledo), el dia 25 de febrero de 1934» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934).

¹¹⁵⁸ «Oración por los muertos de la Falange» dins *FE* [Madrid], (22 de febrer de 1934). Es pot consultar tot el text a: <http://www.youtube.com/watch?v=0Fa9KtiUd4A>, [consultat: agost de 2012].

¹¹⁵⁹ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «La España en germen» dins *FE* [Madrid], (5 de juliol de 1934).

¹¹⁶⁰ «La España que hace: los muertos» dins *FE* [Madrid], (5 de juliol de 1934).

¹¹⁶¹ «Generación de la revancha» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934).

José Antonio va dir-los que eren portadors de valors eterns com l'austeritat i el sacrifici, l'aventura i els somnis impossibles.¹¹⁶² No tots tenien els mateixos valors: els uns eren rectes, submisos, austers i treballadors; els altres aspiraven a atrapar fites impossibles i arribar a la utopia. Aquests dos perfils eren la metàfora del líder i del seguidor, del Quixot i de Sancho. Aquests valors eterns eren el factor que explicava que hi hagués ànsies de canvi, de transformació i, en definitiva, de revolució, perquè el país no estava ocupant la posició que li pertocava i no era allò que havia de ser.¹¹⁶³ La revolució inevitable o «pendiente» era tornar Espanya als camins de l'imperi.¹¹⁶⁴ «Sentimos que hay latente en España y reclama cada día más insistentemente que se la saque a la luz una revolución», assegurava.¹¹⁶⁵

El canvi era inevitable: «Este ímpetu revolucionario no tiene más que dos salidas: o rompe, envenenado, rencoroso, por donde menos se espere, y se lo lleva todo por delante, o se encauza en el sentido de un interés total nacional, peligroso, como todo lo grande, pero lleno de promesas fecundas».¹¹⁶⁶ José Antonio pensava que es recorreria el camí adequat: «Volverá a resurgir por ley inmutable de destino histórico, bajo esos mismos emblemas llevados virilmente en alto, como signo redentor, por un puñado de bravos».¹¹⁶⁷ Esperonava el valor d'abandonar la misèria per ser constructor de domini internacional.¹¹⁶⁸ Aquesta era la missió d'una generació.¹¹⁶⁹ Sánchez Mazas, utilitzant una prosa

¹¹⁶² La Guàrdia Civil era exemple d'homes amb aquests valors: PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «La guardia de Europa» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934).

¹¹⁶³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Juicio sobre la dictadura y necesidad de la revolución nacional... op. cit., p. 379. El text és: «El 14 de abril de 1931 se produjo un fenómeno de alegría popular semejante al del 13 de septiembre de 1923 (...). El 14 de abril se desencadenó sobre España la misma especie de alegría que se había desencadenado el 13 de septiembre de 1923».

¹¹⁶⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «La República de orden» dins *FE* [Madrid], (12 d'abril de 1934).

¹¹⁶⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Romanticismo, revolución, violencia» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 394.

¹¹⁶⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Revolución» dins *FE* [Madrid], (28 d'abril de 1934).

¹¹⁶⁷ «Del enemigo al consejo...» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934).

¹¹⁶⁸ «FE de las JONS a España» i «Nieve en El Escorial» dins *FE* [Madrid], (24 d'abril de 1934); i «La República de orden... op.cit.

¹¹⁶⁹ «Cuando no se retuerce el corazón» dins *FE* [Madrid], (14 de juliol de 1934); «Generación actual» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934); i «Generación de la revancha» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934).

poetitzada, exhortava la immediatesa de començar a actuar.¹¹⁷⁰ Ser pocs era motiu d'orgull.¹¹⁷¹ Espanya no podia ser altra cosa que gran en el món.¹¹⁷²

A *Libertad* s'hi sumaren eufòrics. S'havia de retornar al passat, quan Espanya civilitzava salvatges.¹¹⁷³ O quan el Cid combatia.¹¹⁷⁴ Bedoya estava convençut que per triomfar només s'havia de ser espanyol.¹¹⁷⁵ De fet, José Antonio va creure que la militància del partit sorgiria del camp de Castella. Ho justificava afirmant que en el camp s'havien conservat els valors antics. Eren zones impol·lutes als mals de la contemporaneïtat, que en canvi sí que havien afectat les ciutats. A la ruralia, les ideologies modernes, com el socialisme i el comunisme, hi haurien tingut una menor penetració. Per tant, amb una politització menor, el feixisme hi tenia més oportunitats. El territori del públic objectiu falangista era la ruralia.

Es va apostar per una mística patriòtica: «El sentido místico de un deber permanente y valedero para todas las circunstancias».¹¹⁷⁶ O bé: «Nadie se juega nunca la vida por un bien material».¹¹⁷⁷ Les grans empreses començaven quan «se siente uno lleno de un fervor místico por una religión, por una patria, por una honra o por un sentido nuevo de la Sociedad en que se vive».¹¹⁷⁸ Espanya podia tenir l'orgull de conservar un geni subterrani, gairebé intrahistòric, per mitjà dels valors eters. FE de las JONS no va construir un missatge polític destinat a un públic acotat. Ans tot el contrari, va creure en la utopia de crear un gran partit transversal i interclassista.

¹¹⁷⁰ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «Fragmentos sobre el príncipe» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934).

¹¹⁷¹ «Espanya, he ahí lo prohibido» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934).

¹¹⁷² «En los charcos de la política liberal democrática» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934); «La España que hace: el pueblo» dins *FE* [Madrid], (5 de juliol de 1934); «Del enemigo al consejo... op. cit. i «El poder, el saber, el amor... op. cit.

¹¹⁷³ «La verdad íntima de los descubrimientos y la colonización» dins *Lib* [Valladolid], (5 de març de 1934).

¹¹⁷⁴ «Jóvenes castellanos» dins *Lib* [Valladolid], (16 d'abril de 1934); «El Cid y yo» dins *Lib* [Valladolid], (30 d'abril de 1934); i «Numancia» dins *Lib* [Valladolid], (28 de maig de 1934).

¹¹⁷⁵ BEDOYA, Javier M. de, «Afirmaciones en torno a la patria» dins *Lib* [Valladolid], (7 de maig de 1934).

¹¹⁷⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Doctrina de la revolución española» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit, p. 471.

¹¹⁷⁷ *Ibidem.*, p. 472.

¹¹⁷⁸ *Ibidem.*

2.5 El discurs de la seducció. La nacionalització dels socialistes

El feixisme s'havia d'imposar, perquè havia acabat l'etapa liberal d'Europa, perquè encaixava perfectament amb els valors eterns dels espanyols, i perquè els grans Estats que dominaven el món sempre eren els mateixos. Si això havia de ser cert, emperò, si s'havia de construir una majoria feixista a Espanya, no n'hi havia prou a intentar convèncer sectors minoritaris. El gran partit d'esquerres a Espanya era el PSOE i José Antonio va creure possible nacionalitzar-lo.

Per això comptava amb el discurs de la doble revolució: «Por arriba, [a Espanya] le han quitado toda ambición de poder y de gloria; por abajo, todo justo afán de mejoramiento para sus gentes humildes».¹¹⁷⁹ Nació i justícia social. «España se siente emparedada entre dos losas agobiantes: por arriba, el pesimismo histórico; por abajo, la injusticia social», escrivien.¹¹⁸⁰

A Falange creien que els obrers havien caigut a la temptació socialista, comunista o anarquista, perquè el capitalisme els havia causat profundes injustícies i misèries, perquè ningú no havia construït un sistema totalitari coherent, en què l'eix principal deixés de ser l'interès privat per ser en profit del conjunt, i perquè havien après a odiar les classes sense que ningú no els hagués ensenyat a estimar la nació.¹¹⁸¹ A gener de 1934, van reivindicar millores socials concretes: participació sindical a l'activitat legislativa, lluita contra l'atur, assegurances per precarietat laboral, vellesa i invalidesa i «elevación del tipo de vida del obrero».¹¹⁸²

El capitalisme va ser atacat a la revista de Redondo com a producte jueu.¹¹⁸³ A la revista *JONS*, Manuel Ballesteros va escriure que Espanya repudiava racialment el capitalisme i que tothom hauria de respectar una nova

¹¹⁷⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso pronunciado en Puebla de Almoradiel (Toledo), el día 22 de abril de 1934» dins *FE* [Madrid], (26 d'abril de 1934).

¹¹⁸⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Revolución» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934).

¹¹⁸¹ «Economía liberal» dins *FE* [Madrid], (1 de març de 1934); «Economía y trabajo. Corporatismo» dins *FE* [Madrid], (8 de març de 1934); «Economía y trabajo. Corporatismo II» dins *FE* [Madrid], (12 d'abril de 1934); «Corporatismos» dins *FE* [Madrid], (24 d'abril de 1934); i MAQUEDA, Dora, «Caminando en tinieblas» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934).

¹¹⁸² «A los obreros» dins *FE* [Madrid], (11 de gener de 1934).

¹¹⁸³ GUTIÉRREZ PALMA, Emilio, «El nacional sindicalismo, único remedio» dins *Lib* [Valladolid], (3 de setembre de 1934); «En marcha hacia la revolución nacional sindicalista» i «Manifiesto de los sindicatos nacional sindicalistas» dins *Lib* [Valladolid], (10 de setembre de 1934).

jerarquia.¹¹⁸⁴ I Fernández Cuesta va analitzar com la llibertat de mercat creava empreses multinacionals que exercien un poder il·legítim invisible sobre les nacions.¹¹⁸⁵ Tanmateix, aquestes dues revistes no van realitzar cap oferta als militants dels partits d'esquerres majoritaris. A *Libertad* no ho van fer, perquè estaven convençuts que l'èxit havia d'arribar amb la unitat de les dretes. A la revista *JONS* no es va insistir gaire en un missatge interclassista als obrers, perquè, aleshores, Ledesma Ramos estava convençut que el més efectiu per erigir un sistema totalitari era pactar amb altres sectors de la dreta autoritària, reaccionària i conservadora.

El màxim interès per construir un partit interclassista, entre els dirigents de FE de las JONS, era de José Antonio. Per aquesta raó, va demanar a Ledesma Ramos la constitució de la Central Obrera Nacional Sindicalista, que va començar amb pocs efectius. Durant aquests mesos també es va constituir la Central de Empresarios Nacional Sindicalista (CENS). Eren els antecedents dels futurs Sindicats Verticals franquistes.¹¹⁸⁶ Els monàrquics autoritaris estaven interessats, tal com recollia el pacte firmat entre José Antonio i Sáinz Rodríguez, en el fet que FE tingués mecanismes de penetració entre els sectors obrers per tal de robar militants als partits d'esquerres. Hi havia altres perfils vinguts del món obrer per organitzar el sindicat feixista: Álvarez de Sotomayor, que havia estat membre de la CNT, o Manuel Mateo, que havia arribat al feixisme des de les files comunistes. El líder de FE pretenia penetrar seriosament entre els obrers i aconseguir afiliats.

El missatge de la seducció de José Antonio contenia un cert punt d'ingenuïtat: estava fonamentat en l'esperança de crear una majoria feixista natural, sense comptar amb un conflicte a gran escala com a reacció en contra.¹¹⁸⁷ A

¹¹⁸⁴ BALLESTEROS, Manuel, «Libertad nacional y disciplina nacional» dins *JONS* [Madrid], (10 de maig de 1934); BALLESTEROS, Manuel, «Las clases (la igualdad y la jerarquía)» dins *JONS* [Madrid], (1 d'agost de 1934).

¹¹⁸⁵ FERNÁNDEZ CUESTA, Raimundo, «Capitalismo y corporación» dins *JONS* [Madrid], (1 d'agost de 1934).

¹¹⁸⁶ THOMÁS, Joan Maria, *Los fascismos españoles...* op. cit.

¹¹⁸⁷ «Unas palabras de Julio Ruiz de Alda...», op. cit. En aquest article afirma que FE no opta per la violència com el primer camí per imposar-se; «Libertad y justicia... op. cit. En aquest text es reflexiona que la veritable llibertat és quan hi ha unitat de pensament en un país; «Estado e historia... op. cit; o bé MAQUEDA, Dora, «Caminando en tinieblas» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934). El text és el següent: «Yo, me explico que las actuales juventudes humildes, se llamen comunistas, anarquistas, lo que sea. Esto, aunque no vaya encaminado a favorecerlas es razonable, ellos lo creen así. Ellos, desde los más remotos tiempos, fueron los oprimidos,

l'entrevista del dia 16 de febrer de 1934, a *Ahora*, va indicar que amb la nacionalització (feixistització) del socialisme arribaria el triomf del totalitarisme a Espanya: «Lo que no se puede hacer es tener a la clase proletaria fuera del poder. Esto es un hecho decisivo. La clase proletaria, en sus luchas, ha ganado su puesto en el poder, y quererla dejar de nuevo a la puerta de la gobernación es totalmente imposible. La única solución es que estas fuerzas proletarias pierdan su orientación internacional o extranacional y se conviertan en una fuerza nacional que se sienta solidaria de los destinos nacionales».¹¹⁸⁸ Es referia als socialistes i ho va dir clarament: «Todo socialista español lleva dentro un nacionalista español».¹¹⁸⁹ Primo de Rivera estava convençut que la unió amb el grup de JONS els havia atorgat un perfil més obrerista: «Con las JONS, hoy todavía más que ayer, al formarnos en un solo haz de combate, somos rotundamente “ni de izquierdas ni de derechas”, o sea, de España, de la Justicia, de la comunidad total del destino del pueblo como integridad victoriosa de las clases y de los partidos».¹¹⁹⁰

En el discurs al Teatre Calderón de Valladolid, el dia 4 de març de l'any 1934, va afirmar que seria necessari un esforç eclèctic per superar divisions ideològiques i classistes en nom de la nació.¹¹⁹¹ Era un avís seriós als seus homes. Les injustícies socials, va dir, no només eren reals, sinó susceptibles de ser eradicades, tal com els socialistes demanaven.¹¹⁹² La solució per a Espanya havia d'arribar de la superació del concepte de «lluita de classes»: «El día en que el Partido Socialista asumiera un destino nacional, como el día en que la República, que quiere ser nacional, recogiera el contenido socialista, ese

los esclavizados. Jamás una luz diáfana, benévola, iluminó sus rutas (...). Su trabajo cansado sin recompensa, generación tras generación, hasta que algunos llegaron a la cultura, y supieron de los derechos. Y les enseñaron a odiar. (...) Pero..., real y verdaderamente, es razonable que odien. ¡Si nadie les enseñó a amar!».

¹¹⁸⁸ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Entrevista a José Antonio Primo de Rivera... op. cit.

¹¹⁸⁹ *Ibidem*.

¹¹⁹⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «FE y JONS» dins *FE* [Madrid], (22 de febrer de 1934).

¹¹⁹¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso de proclamación de FE de las JONS» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit. pp. 327 i ss.

¹¹⁹² PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Luz nueva en España» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit. pp. 367 i ss.

día no tendríamos que salir de nuestras casas a levantar el brazo ni a exponernos a que nos apedreen».¹¹⁹³

Al Congrés, Primo de Rivera va dir que no li caldria militar en política si el socialisme es nacionalitzés. Tot i que feia uns mesos havia saltat algunes cadires per etzibar un cop de puny a Indalecio Prieto, uns mesos després va acostar-s'hi per estrènyer-li la mà.¹¹⁹⁴ El gest va causar un malestar notori entre les files de FE. A *Libertad*, van irritar-se molt.¹¹⁹⁵ José Antonio va saludar-lo en senyal de respecte, perquè havia realitzat un brillant discurs per tal que no se suspengués l'acte del diputat a un congressista socialista en motiu de tinença il·legal d'armes, fet que de rebot també va beneficiar-lo en ser acusat en aquell moment del mateix delictes. La salutació era gratuïta i no calia. Però el líder de FE pensava que ho havia de fer.

2.6 Les deu condicions de Renovación Española

Ledesma Ramos pressionava José Antonio per convertir FE en un grup d'acció, mentre que a la vegada intentava mantenir el control sobre la gent de JONS i marcar perfil propi davant de la dreta autoritària dinerària. Estava essent molt

¹¹⁹³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Juicio sobre la dictadura y necesidad de la revolución nacional, pronunciado en el Parlament el 6 de junio de 1934» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit, p. 382.

¹¹⁹⁴ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., pp. 268 i ss. El Tribunal Suprem havia demanat dos suplicatoris al Parlament per processar Primo de Rivera. Se l'acusava de ser el màxim responsable de la trobada d'esquadres a l'aeròdrom d'Estremera i de tinença il·legal d'armes. La Comissió de suplicatoris del Congrés, dirigida per un cedista, va revocar la primera, però va admetre la segona. El dia 3 de juliol, el Ple de la Càmera va jutjar la tinença il·lícita d'armes de Primo de Rivera i del diputat socialista Juan Lozano. La majoria cedista va votar a favor del processament i de la suspensió de l'acta dels dos diputats. Però, aleshores, Prieto va intervenir, presentant una proposició incidental que sol·licitava la suspensió dels processos judicials dels dos parlamentaris, fins que s'acabés la legislatura. La majoria de la càmera va aprovar-la. El líder falangista va anar a buscar Prieto i li va estrènyer la mà.

¹¹⁹⁵ «¿Un abrazo? Nunca» dins *Lib* [Valladolid], (9 de juliol de 1934). El text escrit és el següent: «¿Un abrazo? Nunca. Inclinado por la vehemencia generosa de una momentánea cortesía, Primo de Rivera estrechó la mano de Indalecio Prieto. Y toda la nación hubo de fijarse en la cordial demostración de coincidencia pasajera. Cercanos nosotros al diputado jefe de FE de las JONS por afinidad permanente de ideas y conducta, apuntamos en el restricto haber de la cortesía privada ese repentino e impensado apretón de manos con el agitador marxista. Yerran los que vean en el gesto de Primo de Rivera pacto o tolerancia con los líderes marxista. No lo admite el espíritu y el deber de FE de las JONS. No lo autoriza la visión de una España dividida, empobrecida y deshonrada por la canalla enchufista. No lo consiente la memoria de nuestros camaradas inmolados».

crític amb el lideratge pompós, intel·lectual i poc decidit de Primo de Rivera.¹¹⁹⁶ Al final, però, José Antonio havia estat escollit per Renovación Española i, en conseqüència, el de Zamora va haver d'acceptar que el govern del feixisme ja no li pertanyia. La gent de Renovación Española tenia un poder notable sobre Falange Española, perquè pagaven les factures.

Renovación Española tampoc no estava satisfeta amb l'acostament als socialistes i amb l'evolució del partit i va voler establir un seguit de condicions. Sáinz Rodríguez va dictar-les i exigí tenir dret de tutela sobre el partit. El dia 1 de juny de 1934, Primo de Rivera i Sáinz Rodríguez firmaren l'acord de «Los diez puntos de El Escorial».¹¹⁹⁷ Eren els següents: «1. el Estado (...) es el conductor de la vida nacional al servicio de su doctrina; 2. la variedad tradicional de las regiones españolas se integrará en una unidad armónica al servicio de la continuidad histórica nacional; 3. el Estado español no estará subordinado a ninguna exigencia de clase; 4. Las libertades tradicionales (...) serán conjugadas en un sistema de autoridad, jerarquía y orden; 5. Se proscribire el sufragio inorgánico y la necesidad de los partidos políticos como instrumentos de intervención en la vida pública; 6. La representación popular se establecerá sobre la base de los municipios y de las corporaciones; 7. Todo español podrá exigir que se le asegure mediante su trabajo una vida humana y digna; 8. Ante la realidad histórica de que el régimen religioso y el sentido de la catolicidad son elementos sustantivos de la formación de la nacionalidad española, el Estado incorpora a sus filas el amparo a la religión católica, mediante pactos previamente concordados con la Iglesia; 9. Será fin primordial del Estado recobrar para España el sentido universal de su cultura y de su historia; 10 La violencia es lícita al servicio de la razón y de la justicia».¹¹⁹⁸

En aquest acord quedà fixat que l'Estat era un servidor de la nació, que la varietat regional s'integrava en una unitat nacional, que les classes no tenien cap paper a la política, que el sistema havia de ser autoritari o totalitari i que el catolicisme havia de tenir un paper especial i protegit a l'Estat espanyol. Falange era un partit dèbil tutelat per la dreta alfonsina. Sainz Rodríguez havia

¹¹⁹⁶ BEDOYA, Javier M. De, *Memorias desde mi aldea...* op. cit., p. 80.

¹¹⁹⁷ «Los diez puntos de El Escorial» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 369. Citat a GIL ROBLES, José María, *No fue posible la paz...* op. cit., p. 442.

¹¹⁹⁸ *Ibidem*.

situat les altres línies vermelles al voltant de temes calents, com el separatisme, les demandes de l'esquerra, la violència, la funció de l'Estat, la religió catòlica, etc. A Falange, tenien el repte de marcar perfil propi, diferenciar-se de la gent dels recursos, però sense acabar d'enfadar la mà que els donava de menjar. Això no era senzill. La dreta de Renovación Española havia reaccionat enfront del discurs de la seducció de José Antonio i havia explicitat noves condicions.

El discurs de la seducció havia estat obert. Per mitjà de la teoria imperial s'havia realitzat una teoria política capaç d'integrar defensors de les particularitats de les regions. Per mitjà de la insistència en contra de les injustícies socials s'havia volgut obrir les portes a la nacionalització dels obrers, sobretot els del PSOE, per tal que s'incorporessin al projecte falangista.

3 Les esquerdes del discurs de la seducció

3.1 L'ascens de la conflictivitat

A mitjan 1934, hi havia un clima de conflictivitat preocupant al carrer: es van trobar arsenals d'armes a diferents Casas del Pueblo; hi va haver una vaga amb accions violentes a Andalusia dels sindicats CNT i UGT; les dretes difonien rumors sobre una revolució imminent de les esquerres;¹¹⁹⁹ el conflicte entre Estat i Generalitat va anar guanyant crispació; els partits d'esquerres, i en especial el PSOE, varen interpretar que l'ascens dels accidentalistes conservadors, la CEDA, era el primer pas per a la victòria del feixisme i van amenaçar a utilitzar la revolta armada.¹²⁰⁰ A l'escenari internacional, Mussolini estava culminant el projecte totalitari italià; Hitler s'havia fet amb poders dictatorials a Alemanya i el Vaticà va firmar un Concordat amb els nazis a juliol del 1933; a febrer de 1934, el canceller Dollfuss, catòlic autoritari, va esdevenir

¹¹⁹⁹ «Corporalismos» dins *FE* [Madrid], (24 d'abril de 1934).

¹²⁰⁰ Sobre aquest moment difícil i tens a Espanya com a mostra: GIL PECHARROMÁN, Julio, *Historia de la Segunda República...* op. cit.; GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, *Contrarrevolucionarios: radicalización violenta de las derechas durante la Segunda República, 1931-1936*. Madrid: Alianza, 2011; CASANOVA, Julián, *Anarchism, the Republic and Civil War in Spain: 1931-1939*. Londres: Routledge, 2004; PAYNE, Stanley, *El colapso de la República*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2006; VIÑAS, Ángel, *El desplome de la Segunda República*. Barcelona: Crítica, 2009; i PRESTON, Paul, *La destrucción de la democracia en España...* op. cit.

dictador a Àustria. En aquests països, l'oposició, tant la liberal com la d'esquerres, era perseguida. En aquest context, l'esquerra espanyola temia una dreta feixistitzada.¹²⁰¹

A *JONS* es va insistir que els temps eren de guerra civil europea: comunisme o feixisme.¹²⁰² A *Libertad*, en la unió de les dretes contra les esquerres.¹²⁰³ A *FE*, en la voluntat de crear un moviment total d'unitat.¹²⁰⁴ Això no obstant, en un escenari de radicalització, el projecte d'un partit de quadres implicadíssims amb una ideologia feixista eclèctica, que pogués tenir ofertes interessants per a sectors provinents d'altres ideologies, va tenir dificultats creixents ocasionades per la realitat, que empenyia a definir-se clarament en un dels camps establerts en lluita latent: esquerra o dreta, catalanista o espanyolista.

A Catalunya, la Lliga va obtenir 25 diputats enfront dels 19 d'ERC a les eleccions al Congrés de Diputats de novembre de l'any 1933. Però ERC va aconseguir una àmplia majoria a les eleccions a la Generalitat de gener de l'any 1934. Companys havia estat un dels fundadors de la Unió de Rabassaires, que s'havia creat l'any 1922. Estava decidit a portar a terme una reforma per entregar la propietat del camp als seus arrendataris.¹²⁰⁵ Els propietaris van protestar i la Lliga va fer-los costat. Es va sol·licitar al govern estatal presentar una qüestió d'inconstitucionalitat davant del Tribunal de Garanties. La sentència del dia 8 de juny declarà incompetent el Parlament català. ERC va retirar els diputats de les Corts i el PNB va donar-los suport.

¹²⁰¹ Com a mostra: KITCHEN, Martin, *El período de entreguerras en Europa*. Madrid: Alianza, 1992.

¹²⁰² LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Examen de nuestra ruta» dins *JONS* [Madrid], (10 de maig de 1934); i «Los problemas de la revolución nacional sindicalista» dins *JONS* [Madrid], (1 d'agost de 1934).

¹²⁰³ «O imposición o traición. No hay términos medios» dins *Lib* [Valladolid], (25 de juny de 1934); «Preparando la guerra» dins *Lib* [Valladolid], (20 d'agost de 1934); «La situación general» dins *Lib* [Valladolid], (10 de setembre de 1934); «El socialismo prepara la Guerra Civil, están armados» dins *Lib* [Valladolid], (17 de setembre de 1934); i «El verdadero peligro» dins *Lib* [Valladolid], (24 de setembre de 1934).

¹²⁰⁴ «El catastrofismo» dins *FE* [Madrid], (5 de juliol de 1934).

¹²⁰⁵ GIL PECHARROMÁN, Julio, *Historia de la Segunda República...* op. cit., p. 210; BALCELLS, Albert, *El problema agrari a Catalunya: la qüestió rabassaire: 1890-1936*. Barcelona: La Llar del Llibre, 1983; i POMÉS I VIVÉS, Jordi, *La Unió Rabassaire: Lluís Companys i el republicanisme, el cooperativisme i el sindicalisme pagès a la Catalunya dels anys vint*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000.

A *Libertad* es lamentaven de la decadència espanyola i de com el govern permetia tot aquell desori.¹²⁰⁶ Era un problema de dignitat nacional.¹²⁰⁷ La solució era declarar la guerra a Catalunya.¹²⁰⁸ Ledesma Ramos esperava que el caos acabés fent possible la revolució feixista, que l'espurna separatista creés el foc higiènic i feixista, que el desafiament dels nacionalistes augmentés la tensió fins a fer-la insuportable.¹²⁰⁹ A *FE* atacaren el separatisme com a complot estranger.¹²¹⁰

José Antonio reivindicava que Espanya era copsada com una veritat permanent del classicisme constructor, aleshores contraposada al romanticisme destructor dels nacionalismes perifèrics.¹²¹¹ Escrivia: «formar unidades ingentes, como la de España, es tarea de muchas generaciones al servicio de un constante esfuerzo. La gloria difícil de una gran obra así pide el sacrificio de siglos: deshacerla es mucho más fácil: basta dejar que florezca en todas las grietas el separatismo elemental, desintegrador, bárbaro en el fondo, para que todo se venga abajo. Pero eso ocurre si no se interpone la decisión resuelta de un pueblo (...) que hallará entre sus juventudes gentes dispuestas a mandar fusilar por la espalda, sin titubeo, racimos de traidores».¹²¹² Sentia una preocupació profunda per l'hegemonia del separatisme a Catalunya.¹²¹³

Els últims dies de l'estiu de 1934, a Espanya el debat polític sobre la qüestió nacional s'havia radicalitzat. El missatge de la seducció tenia molts problemes per funcionar en una lògica de franques oposicions i d'odis viscerals. Els contraris no el creien i els que l'havien predicat en van començar a desconfiar.

¹²⁰⁶ «Problemas. Cómo los resolvería FE de las JONS» dins *Lib* [Valladolid], (13 d'agost de 1934); i «Canto a Castilla» dins *Lib* [Valladolid], (11 de juny de 1934).

¹²⁰⁷ VILLANUEVA DE LA ROSA, José, «¡¡España!!» dins *Lib* [Valladolid], (25 de juny de 1934).

¹²⁰⁸ «Pena de muerte a todo el que levante una bandera separatista» dins *Lib* [Valladolid], (2 de juliol de 1934).

¹²⁰⁹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Los problemas de la revolución nacional sindicalista... op. cit.

¹²¹⁰ «Separatismos internacionales» dins *FE* [Madrid], (14 de juliol de 1934).

¹²¹¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Resumen del discurso pronunciado en Callosa de Segura (Alicante), el día 22 de julio de 1934» dins *FE* [Madrid], (23 de juliol de 1934).

¹²¹² «El separatismo sin máscara» dins *FE* [Madrid], (14 de juliol de 1934).

¹²¹³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «España es irrevocable... op. cit.

3.2 La violència falangista i el final de FE

L'any 1934 es van produir topades entre obrers i venedors de *FE* i andanades falangistes contra els estudiants de la FUE. Francisco Paula Sampol va morir comprant premsa falangista. Manuel Baselga i José de Oyarbide, estudiants del SEU, van ser ferits després d'una batussa amb estudiants d'esquerres. El claustre de la Universitat de Saragossa, a causa dels accidents, va retirar la representació a la FUE. Es van produir accidents violents a Sevilla, a Saragossa, a Valladolid i a Madrid. Mentre José Antonio escrivia sobre la nacionalització del socialisme, els militants de FE morien i mataven al carrer contra socialistes.

El 22 de gener, Vicente Pérez va ser mort a Madrid. Era l'encarregat d'organitzar els venedors de *FE* i era inspector de venda de *La Nación*. L'Associació Professional d'Estudiants de Medicina, afiliada a la FUE, va ser l'objectiu de l'atac d'una trentena d'integrants del SEU madrileny, el dia 25 de gener, com a resposta a l'assassinat. L'acció havia estat planificada a casa de Ruiz de Alda. Els falangistes, quan van entrar disparant trets i destrossant el mobiliari, van trobar-s'hi cinc estudiants. Una de les bales va impactar a la columna vertebral d'Antonio Zárraga, membre de la FUE i de les Joventuts Socialistes, que va quedar paralític. Primo de Rivera afirmà al Congrés que la FUE havia disparat primer i que la delegació de la Facultat de Medicina de Madrid era plena de comunistes.¹²¹⁴ Durant la nit del 6 al 7 de febrer, els falangistes van aconseguir penjar una bandera vermella a la Casa del Poble a Madrid, que portava com a llegenda: «FE Viva el Fascio».¹²¹⁵

El dia 1 de febrer, es va publicar a *FE*: «La muerte es un acto de servicio, ni más ni menos. No hay, pues, que adoptar actitudes especiales ante los que caen. No hay sino que seguir cada cual en su puesto. (...) 2. No hagáis caso de los que, cada vez que cae uno de los nuestros, muestran mayor celo que nosotros mismos por vengarle. (...) 3. El honor y el deber de la Falange tienen que ser medidos por quienes llevan sobre sus hombros la responsabilidad de dirigirla. (...) 4. Una represalia puede ser lo que desencadene en un momento

¹²¹⁴ TAGÜEÑA, Manuel, *Testimonio de dos guerras*. Barcelona: Planeta, 2005.

¹²¹⁵ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 226.

dado, sobre todo un pueblo, una serie inacabable de represalias y contragolpes».¹²¹⁶ La direcció tenia problemes per controlar els militants.¹²¹⁷

Matías Montero era un dels fundadors del SEU i membre del triumvirat de la secció a la Facultat de Medicina. Havia estat comunista i els seus antics companys podien pensar que tenia informació privilegiada per perjudicar-los. Va morir quan tornava a casa després de vendre *FE*, assassinat per un membre de les Joventuts Socialistes i del grup Vindicación de la UGT. L'atemptat va ser una revenja pel tret que havia rebut Zárrega. Aquest esdeveniment va ser un pas més en l'espiral de violència creixent entre joves.¹²¹⁸ Les dretes van començar a pressionar els falangistes per reaccionar amb assassinats els atacs rebuts.¹²¹⁹ Ruiz de Alda i altres dirigents primoriveristes de *FE de las JONS* apostaven per una resposta immediata.

A *FE* es va escriure: «La sangre de nuestros muertos nos ha unido y ella es la que ha sellado nuestro pacto, aquí abajo nos abrazamos nosotros en un solo haz. Pero allá arriba, sobre el cielo azul de las Españas, se dan hoy un abrazo estrecho José Ruiz de la Hermosa y Matías Montero y Rodríguez de Trujillo. Ante nuestras filas cerradas, ellos están presentes. Camaradas de la Falange Española de las JONS y para siempre un solo grito: ¡Arriba España!».¹²²⁰ La mort es convertia en retòrica d'unió d'uns homes que havien d'estar disposats a morir i a matar.

José Antonio va afirmar durant el funeral de Matías Montero: «Aquí tenemos, ya en tierra, a uno de nuestros mejores camaradas. Nos da la lección magnífica de su silencio (...). Poco antes de morir dijo: "sé que estoy amenazado de muerte, pero no me importa si es para bien de España y de la causa". No pasó mucho tiempo sin que una bala le diera cabalmente en el corazón, donde se acrisolaba su amor a España y su amor a Falange (...). ¡Hermano y camarada Matías Montero y Rodríguez de Trujillo! Gracias por tu ejemplo (...). ¡Por última

¹²¹⁶ «Sobre la violencia» dins *FE* [Madrid], (1 de febrer de 1934).

¹²¹⁷ «La muerte es un acto de servicio» dins *FE* [Madrid], (1 de febrer de 1934).

¹²¹⁸ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, «Rebelión en las aulas: un siglo de movilizaciones estudiantiles en España» dins *Ayer*, núm. 59 [Madrid], (2005), p. 74.

¹²¹⁹ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Se buscan cuadrillas» dins *FE* [Madrid], (22 de febrer de 1934).

¹²²⁰ «FE y JONS...», op. cit.

vez: Matías Montero y Rodríguez de Trujillo! ¡Presente!». ¹²²¹ El grup, que es definia com a representant de la veritable Espanya, havia deixat enrere el subjecte o l'individu. Si algú queia a mans dels enemics, la seva obra la continuarien uns altres i, d'aquesta manera, el mort continuava viu, era present. ¹²²²

Durant la primavera, s'organitzaren per emprendre accions en contra de l'esquerra. Primo de Rivera ho consentí, però no volia que les coses se li escapessin de les mans. Ledesma Ramos ho explicà: «La necesidad defensiva obligó entonces a FE y las JONS a organizar unos grupos especiales, integrados por los camadas de mejor disposición y ánimo para desarrollar la violencia más extrema. En seguida se constituyeron, integrando la que se llamó Falange de la sangre». ¹²²³ Ruiz de Alda era l'autoritat màxima de la Primera Línea. També hi havia Luís Arredondo, Ricardo de Rada, Román Ayza, Emilio Rodríguez Tarduchy i Emilio Alvargonzález, majoritàriament antics militars primoriveristes. Era una organització amb cèl·lules que actuaven de manera independent.

Les esquadres estaven formades per joves universitaris i eren comandades per militars que havien estat destacats al Marroc. ¹²²⁴ Els capitosts de milícies van ser Arredondo (febrer i abril de 1934), Ansaldo (abril-juny de 1934), Rada (juliol-desembre de 1934), Luis de Aguilar (gener de 1935) i Agustín Aznar (des d'inicis de 1935). ¹²²⁵ La violència va tenir especial repercussió a les universitats espanyoles. El SEU va emprendre accions concretes contra la FUE. La revista *FE* adoctrinava sobre violència. ¹²²⁶ El dia 10 d'abril, quan Primo de Rivera va actuar com a advocat durant el judici de Jesús Hernández, va ser tirotejat dins

¹²²¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Al dar sepultura al camarada Matías Montero, palabras pronunciadas el 10 de febrero de 1934* dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 296.

¹²²² PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «La muerte es un acto de servicio» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 289.

¹²²³ LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...* op. cit., p. 161.

¹²²⁴ RUIZ CARNICER, Miguel Ángel, *El Sindicato Español Universitario (S.E.U.), 1939-1965. La socialización política de la juventud universitaria en el franquismo*. Madrid: Siglo XXI, 1996, p. 57. Des de l'any 1933 fins a inici de la Guerra Civil, FE va perdre 14 estudiants assassinats.

¹²²⁵ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, *Los pistoleros azules. Milicias fascistas y violencia política en la Segunda República Española...* op. cit.

¹²²⁶ «El Sindicato Español Universitario a toda la masa escolar» i «España, Universidad, Corporación» dins *FE* [Madrid], (19 d'abril de 1934); «Sección Falange Universitarias» dins *FE* [Madrid], (24 d'abril de 1934); i «Falanges Universitarias» dins *FE* [Madrid], (14 de juliol de 1934).

del cotxe al carrer Blasco Ibáñez. No el van ferir. Amb una pistola a la mà, va saltar del cotxe per anar a caçar els agressors.

El dia 3 de juny, FE va convocar les esquadres a l'aeròdrom d'Estremera (Carabanchel), on es van reunir entre 150 i 800 homes, segons dades de la policia o de FE de las JONS.¹²²⁷ Des del xalet Club del Aire, José Antonio, juntament amb Valentín Galarza, Jorge Vigón i Martín Alonso s'ho miraven des de la distància. Aquests homes havien de fer un informe per aprovar recursos de Renovación Española. Els monàrquics alfonsins finançaven FE com a grup de xoc.

Ledesma Ramos explicava que el diumenge 10 de juny «los comunistas [eren les Joventuts Socialistes] asesinaron a pedradas y navajazos a un joven de Falange [Juan Cuéllar]. En este hecho no corresponde a los comunistas otra condenación que la de haber dado al adversario una muerte tan salvaje. Pues fue a consecuencia de un choque de grupos, a campo abierto y a plena luz. Medio centenar de fascistas, de excursión por El Pardo, llegó a las cercanías donde acampaba una colonia dominguera roja, precisamente una de las que más se distinguía por la combatividad y saña que sus miembros desarrollaban en la lucha contra el fascismo. El choque fue inevitable, y como el grupo fascista vacilase, por creer a los rojos en mucho más crecido número y no aparecer los refuerzos que esperaban, huyeron, no sin que uno de sus camaradas, Cuéllar, cayese en manos de los comunistas, que lo asesinaron del modo más bárbaro (uno de los agresores fue “el Rojo” que un año después mató de un tiro a un agente de Policía en Cuatro Caminos). Por la noche, ese mismo día, tuvo lugar la agresión armada contra un grupo de “chibiribis”, de excursionistas rojos, resultando muerta una muchacha y heridos muy graves dos miembros más de las juventudes socialistas. El entierro de la víctima, Juanita Rico, sirvió a los rojos para hacer un alarde de fuerza y unidad proletaria. A la misma hora del entierro, un grupo de las Juventudes Socialistas pasó en un taxi a gran velocidad por la puerta del local de Falange, haciendo unos veinte disparos que hirieron a dos militantes».¹²²⁸

¹²²⁷ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, *Los pistoleros azules. Milicias fascistas y violencia política en la Segunda República Española...* op. cit.

¹²²⁸ LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...* op. cit., p. 164 i 165. A la tarda, un cotxe fantasma falangista va localitzar un grup socialista entre els carrers Eloy Gonzalo i Cardenal

El ministre de Governació, Salazar Alonso, que va ocupar el càrrec entre març i octubre, va reprimir tant socialistes com feixistes i va establir per llei que només podien militar els majors de 18 anys als partits polítics després d'aquells accidents. Va clausurar la seu de Marquès de Riscal. La primera setmana de juny, després d'un registre policial i la troballa d'armes a la seu, va fer detenir una vuitantena de falangistes i quaranta-dos foren empresonats. Finalment, va prohibir la publicació del butlletí *FE* durant un mes a abril i definitivament a juliol.

La revista havia començat a desembre de 1933. Havien aparegut 15 números en total: el 7 de desembre de 1933; l'11, 18 i 25 de gener de 1934; l'1, 8 i 22 de febrer; l'1 i 8 de març; el 19 i 24 d'abril; el 5, 14 i 19 de juliol. La majoria tenien 12 pàgines, a excepció d'alguns que en van tenir unes quantes més: la més extensa va ser la del dia 22 de febrer amb 16 pàgines. A l'últim número van escriure: «Sin prensa, sin dinero, sin locales, la difusión maravillosa y tenaz de nuestra idea por toda España, en unos pocos meses, es un modelo de difusión religiosamente lograda, con pobreza y con heroísmo, con mártires y con iluminados, no a fuerza de dinero, de fariseísmo y de burocracia».¹²²⁹ La realitat no era tan optimista i el partit continuava tenint pocs afiliats.

Aquests accidents continuats, que van comportar molta tensió a Madrid, van suposar l'allunyament de José Antonio amb Ansaldo. El líder de FE era un defensor de la violència política si estava justificada per una moral veritable i justa.¹²³⁰ Però no estava disposat a convertir el grup en un escamot de terroristes al servei de Renovación Española. José Antonio havia hagut d'acceptar la mort de camarades del partit i les justificava als enterraments com a sacrificis necessaris. No es lamentava de les accions terroristes. Però tampoc no havia tingut més opcions. El discurs de la seducció estava essent superat per la lògica de confrontació del carrer.

Ledesma Ramos, Redondo, els militars primoriveristes i la militància volien respostes més agressives; la dreta condicionava els recursos a ser matons al

Cisneros. Entre els socialistes, hi havia Juanita Rico i quatre joves més. Van ser tirotejats. Ella va morir després de 10 dies d'agonia i un seu germà, Lino Rico, va quedar invàlid.

¹²²⁹ «España, he ahí lo prohibido» dins *FE* [Madrid], (19 de juliol de 1934).

¹²³⁰ OLIVERA TARANCÓN, Manuel, «¿Es lícita la violencia?» dins *Lib* [Valladolid], (30 de juliol de 1934).

carrer contra les esquerres; la circumstància política del moment empenyia a favor de la crispació, i un partit feixista no podia ser només un grup d'amics literats fent una revista política amb estètica i pretensions de qualitat. Ara bé, tot i els condicionants a favor de la violència, la intensitat no va ser tan alta com hauria pogut succeir, perquè el líder de FE estava convençut de jugar primer la carta de la propaganda i de la seducció.

La propaganda política, que havia de connectar amb els sectors proletaris, estava oposada a la violència que al carrer enfrontava falangistes contra treballadors. El missatge de la seducció no ho tenia fàcil i molts sectors de FE de las JONS no estaven disposats a fer cap concessió a l'esquerra.¹²³¹ I és que en el míting de Valladolid, quan José Antonio havia acabat d'esbossar la teoria de les dues revolucions, la nacional i la social, a fora els feixistes s'esbatussaven i es tirotejaven contra radicals d'esquerres.¹²³²

3.3 Els conflictes amb les dretes autoritàries

L'amnistia política pactada entre radicals i cedistes al maig va possibilitar el retorn a Espanya de José Calvo Sotelo aquell mateix mes. El dia 18 ja va debutar com a diputat de Renovación Española al Congrés. Ruiz de Alda i Juan Antonio Ansaldo van visitar-lo. Calvo Sotelo, que havia estat ministre durant el Directori, s'havia radicalitzat a l'exili i va demanar ingressar a FE de las JONS. Ruiz de Alda i Ledesma Ramos van acceptar-ne l'entrada i, en canvi, Primo de Rivera s'hi va oposar perquè considerava que Calvo Sotelo havia abandonat el seu pare l'any 1929, i perquè era un líder carismàtic que competiria amb el seu lideratge.¹²³³ Calvo Sotelo va respondre-li, molest, que era impossible construir un feixisme d'esquerres i que els feixismes només s'imposaven allà on les dretes els havien donat suport.¹²³⁴

José Antonio estava essent cada vegada més qüestionat per la gent de Renovación Española i tenia una oposició que coneixia o intuïa a dins de FE. Les dretes autoritàries s'havien adonat de la seva voluntat d'independència i

¹²³¹ «Un crimen repugnante en Valladolid» dins *Lib* [Valladolid], (5 de març de 1934).

¹²³² «La estela del 4 de marzo» dins *Lib* [Valladolid], (9 d'abril de 1934).

¹²³³ No el va admetre per motius polítics, els personals eren accessoris: ja hi havia col·laborat a l'any 1931 entre els nostàlgics primorriveristes i no hi havia tingut cap problema.

¹²³⁴ Citat a GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 239.

això li va crear problemes tant interns, perquè va haver d'afrontar revoltes i traïcions, com externs, perquè va haver de renegociar l'ajut econòmic dels monàrquics.

Uns mesos abans, a febrer de 1934, Ansaldo havia entrat a FE i aviat començà a preparar l'estructura militar del partit.¹²³⁵ Ledesma Ramos entenia que l'entrada de nous militars reaccionaris era un avenç per a l'activisme del feixisme espanyol.¹²³⁶ Aquest antic militar primoriverista va encapçalar una revolta interna contra José Antonio poc temps més tard. Adduïa que el líder no era prou contundent contra l'esquerra. Va aparèixer amb un grup d'homes en una reunió del triumvirat i volia dissoldre'l per imposar Ruiz de Alda com a president i Ledesma Ramos com a secretari general. Ningú no especificava res sobre José Antonio i fins i tot va haver-hi rumors d'assassinar-lo.

Ruiz de Alda era amic d'Ansaldo i havia participat en converses favorables a la conspiració.¹²³⁷ Ledesma Ramos no va fer res per impedir aquesta temptativa i va mantenir una actitud equívoca.¹²³⁸ El líder jonsista mai no havia acabat d'acceptar la posició subordinada que tenia a FE.¹²³⁹ Però quan Primo de Rivera, que tenia el suport d'amics personals com Sánchez Mazas i Fernández Cuesta, tingué notícia de la maniobra contra el seu lideratge, va respondre de manera ràpida i enèrgica. Va interrogar Ansaldo, qui no negà les intencions colpistes, i va exigir-ne l'expulsió immediata. Amenaçà que, d'altra manera, dimitiria o bé dirigiria unilateralment Falange. Ningú no es va oposar a l'expulsió de l'aviador.

El triumvirat dirigent l'havia traït: Ruiz de Alda amb un suport distant al cop i Ledesma Ramos amb un silenci còmplice. De fet, el jefe jonsista probablement havia mostrat la seva adhesió moral a la temptativa a gent pròxima i poc després va publicar dos articles a *JONS* a favor de la militarització del grup.¹²⁴⁰ Era una manera de dir que hi havia raons objectives contra José Antonio i a

¹²³⁵ ANSALDO, Juan Antonio, *¿Para qué...?...* op. cit., p. 74.

¹²³⁶ LEDESMA RAMOS, Ramiro, *¿Fascismo en España?...* op. cit., p. 137 i p. 161.

¹²³⁷ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., pp. 270 i ss.

¹²³⁸ GALLEGO, FERRAN, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., pp. 262 i ss.

¹²³⁹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Examen de nuestra ruta» dins *JONS* [Madrid], (1 de maig de 1934).

¹²⁴⁰ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Los problemas de la revolución nacionalsindicalista» i «La violencia política y las insurrecciones» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Obras completas...* op. cit., pp. 372-375 i pp. 459-463.

favor d'Ansaldo. També va publicar una nota ambigua afirmant que havia estat sempre lleial a la doctrina nacionalsindicalista.¹²⁴¹ Uns dies després, entre final de maig i inici del juliol, va escriure una carta a Montero Díaz, en què confessava l'existència d'un conflicte espinós amb Primo de Rivera, que només es podria solucionar amb la seva sortida del partit.¹²⁴²

José Antonio va publicar el següent text: «Camaradas: no pocos de los mejores habéis estado a punto de caer en las redes de una sucia intriga, que estimulaba vuestros mejores sentimientos para destruir, con tortuosas miras, el espíritu y la disciplina de la Falange. Los conspiradores (...) imaginaban que no ibais a notar la diferencia entre el movimiento completo, con pensamiento propio, que es desde su origen, y la simple organización militar, obediente, a consignas externas, en que pretendían transformarla (...). Hay que creer en los jefes, aunque, en ocasiones, hagan cosas que nos cueste trabajo entender».¹²⁴³ La primera acció va ser compactar el grup reclamant obediència a la militància.¹²⁴⁴

Primo de Rivera havia rebut un avís seriós de les dretes autoritàries. Així ho explicava al seu amic Sancho Dávila: «La cuestión económica sigue pasando por instantes de extrema gravedad. Precisamente el intento de conspiración venía apoyado desde fuera por los dueños del dinero, quienes a toda costa se proponían hacer de nuestro Movimiento una simple milicia a sus órdenes. Por eso, la conspiración, fuera y dentro de la Falange, iba dirigida contra mí, a quien suponen para mi honor, el más irreductible guardián del espíritu de la Falange».¹²⁴⁵

José Antonio tenia una posició dèbil i, fins i tot, sembla que va haver d'oferir a Ansaldo tornar a entrar a FE, tot i que el militar va rebutjar-ho.¹²⁴⁶ En aquestes circumstàncies, va assumir l'objectiu prioritari de la supervivència política i, per descomptat, el discurs de la seducció va perdre presència pública. La cohesió

¹²⁴¹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Una consigna» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Obras completas...* op. cit., pp. 372-375 i pp. 459-463.

¹²⁴² LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Obras completas...* op. cit., vol. IV, p. 372.

¹²⁴³ [consigna] dins FE [Madrid], (19 de juliol de 1934). Citat a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 271.

¹²⁴⁴ «José Antonio no veranea» dins *Estampa* [Madrid], (18 d'agost de 1934).

¹²⁴⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Carta a Sancho Dávila» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 1.136. Citat a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 272.

¹²⁴⁶ ANSALDO, Juan Antonio, *¿Para qué...?...* op. cit., p. 88-89.

interna va guanyar terreny a l'ambició de créixer en militància. El líder va aprofitar els dies posteriors del fracàs del cop de mà d'Ansaldo per convocar el primer congrés de Falange Española i situà a l'agenda política la fi del triumvirat i l'inici del poder unipersonal.¹²⁴⁷

3.4 El discurs de la conquesta

Calvo Sotelo estava discutint el lideratge tant de José Antonio, en el marc del feixisme, com d'Antonio Goicoechea, a Renovación Española. Això va fer que José Antonio i Goicoechea firmessin un nou pacte, signat el 20 d'agost en secret. Els monàrquics aconseguien la legitimitat a la tutela del grup.¹²⁴⁸ José Antonio va perdre independència a canvi de mantenir el poder. Aquest pacte, però, no va tenir gaire continuïtat, perquè aviat Goicoechea va perdre poder a Renovación Española.

La lletra petita del pacte va ser recollida per Gil Robles i Sainz Rodríguez uns anys després: «En la medida posible dentro de los fondos que a estos fines administre, ayudará económicamente a Falange Española de las JONS, ayuda que aplicará ésta a cubrir sus necesidades, con arreglo a la siguiente norma: en tanto que este auxilio no rebase la cantidad de diez mil pesetas mensuales, queda en libertad para realizar su distribución en la forma que estime conveniente, pero si excediera de aquella cifra, Falange Española de las JONS se compromete a que de la cantidad excedente el 45% se aplique a los gastos de la organización de milicias, otro 45% a los que la organización sindical obrera antimarxista, quedando el 10% restante a libre disposición del mando de la organización».¹²⁴⁹

A mitjan setembre, va aparèixer publicada una crida de FE a trobar recursos a *La Nación*. El pacte es va respectar poc per les dues bandes i els diners enviats pels monàrquics arribaven de manera irregular.¹²⁵⁰ Primo de Rivera i

¹²⁴⁷ «Un consejo nacional de Falange Española de las JONS» dins *La nación* [Madrid], (3 de setembre de 1934).

¹²⁴⁸ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 272 i ss.

¹²⁴⁹ GIL ROBLES, José María, *No fue posible la paz...* op. cit., pp. 442 – 443; SÁINZ RODRÍGUEZ, Pedro, *Testimonio y recuerdos*. Barcelona: Planeta, 1978, pp. 375 – 376. Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., pp. 176 – 177.

¹²⁵⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Un llamamiento apremiante de la Falange Española de las JONS» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 432 – 433.

Goicoechea es trobaven en una posició dèbil. No obstant això, va tenir alguns elements útils per als dos implicats. José Antonio tornava a ser l'interlocutor vàlid de Falange Española davant Renovación Española i, d'aquesta manera, era el garant dels recursos per a la formació. Goicoechea, que havia estat desplaçat entre els monàrquics alfonsins per la irrupció populista de Calvo Sotelo, li dificultava assaltar el poder del feixisme espanyol, per mitjà de donar més protagonisme a Falange Española.

A setembre, 1934 ja havia estat un any difícil. L'aposta per la concòrdia feixista i per un projecte ampli i interclassista havia estat atropellada per la realitat i José Antonio l'havia canviada per un discurs més dur: «Tal vez estos momentos que empleo en escribirle sean la última oportunidad de comunicación que nos quede; la última oportunidad que me queda de prestar a España el servicio de escribirle (...). Estoy seguro de que usted, en la gravedad del instante (...). Ya conoce lo que se prepara: no un alzamiento tumultuario, callejero, de esos que la Guardia Civil holgadamente reprimía, sino un golpe de técnica perfecta, con arreglo a la escuela de Trotsky, y quién sabe si dirigido por Trotsky mismo».¹²⁵¹ El llenguatge de la seducció havia canviat pel de la conquesta violenta.

Amb aquest discurs, el públic objectiu del grup es reduïa. Però, en canvi, la militància estava més satisfeta i els militants més cohesionats. Ampliar la base de militants encara era possible, perquè FE era un partit petit. Però José Antonio havia renunciat al somni de crear una onada que imposés un nou règim de manera gairebé natural en nom de la nació. Aquesta havia estat la utopia fracassada a final de l'any 1934 per les dificultats internes i externes.

Si abans havia afirmat que el futur imperi espanyol reconeixeria les particularitats catalanes, aleshores només parlava d'Espanya i d'una conspiració internacional, en la qual agents catalans eren definits com a traïdors a Espanya. Si abans estava disposat a tenir paciència per edificar un partit de masses fort per assaltar l'Estat, aleshores va acceptar la subordinació del feixisme a l'autoritarisme de l'exèrcit i en va reclamar la intervenció per

¹²⁵¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Carta al general Franco» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 434 – 436.

afegir-s'hi. Si anteriorment havia estès la mà a la nacionalització del socialisme, aleshores els tractava com l'enemic a combatre.

No era un moviment estratègic, emperò, sinó tàctic. L'objectiu a mig i llarg termini de José Antonio continuava essent constituir un partit de masses. Però la realitat havia imposat moviments immediats per sobreviure políticament. A inici de la dècada de 1930, José Antonio havia manifestat dubtes per entrar en el món de la política. El 1934 s'havia convertit en un polític. Sabia perfectament que en el joc o es resistia o estava perdut.

3.5 Un congrés per ser Jefe de Falange Española de las JONS

El dia 4 d'octubre de l'any 1934, quan Lerrox va ser designat president de la República amb tres ministres de la CEDA de Gil Robles, Falange va celebrar el primer Consell Nacional en el palauet del carrer Marqués de Riscal. Primo de Rivera, que ocupava la presidència, va dirigir unes paraules protocol·làries a tots els falangistes en un escenari adornat amb la bandera vermella i negra i els noms en daurat dels caiguts. L'austeritat dels discursos demostrava que no era un esdeveniment per a la propaganda. Tenia caràcter organitzatiu. Hores més tard van esclatar les revoltes a Astúries i Catalunya.

El PSOE, el Partit Comunista i la CNT es van revoltar contra l'entrada de la CEDA al govern. En el PSOE, Largo Caballero i les joventuts, cada cop més properes al comunisme, anunciaren una revolució per instaurar l'Estat socialista. Prieto era partidari d'una revolta en contra de l'ofensiva monàrquica a la República i només el corrent liderat per Besteiro estava en contra d'una revolta armada. La insurrecció, però, només va triomfar a Astúries. A Catalunya, on es van produir diferents incidents i on la Generalitat estava enfrontada contra Madrid per la qüestió de competències en el litigi rabassaire, el govern va proclamar l'Estat català dins la República Federal Espanyola el dia 6 d'octubre.¹²⁵²

La nit entre el 4 i el 5 d'octubre, Primo de Rivera va sopar amb Sánchez Mazas i Fernández-Cuesta a l'hotel Savoy i van decidir anar a veure el ministre de

¹²⁵² Com a mostra: JACKSON, Gabriel [et al.], *Octubre 1934. Cincuenta años para la reflexión*. Madrid: Siglo XXI, 1985; i PRESTON, Paul, *La destrucción de la democracia en España...* op.cit.

governació, Eloy Vaquero, per oferir-li el suport del partit per combatre l'ofensiva catalana i obrerista. Les condicions mencionades van ser que se'ls subministressin armes i que els homes de FE operessin amb independència de les autoritats estatals. El ministre va declinar amablement la proposta. FE va organitzar els seus homes per actuar: «Para acudir al primer aviso tan pronto como el Gobierno estime que no debe rehusar la cooperación ofrecida y acceda a confiar al mando de la Falange los adecuados instrumentos de combate».¹²⁵³

Mentrestant es desenvolupava el Primer Congrés Nacional, que es va dividir en les ponències política i organitzativa. El debat polític va ser inexistent i només va servir per evidenciar la influència de Sánchez Mazas en detriment de Giménez Caballero i de Ledesma Ramos. Tots dos van defensar que Espanya era el resultat de la unió de diferents pobles, mentre que José Antonio i Sánchez Mazas reivindicaren una visió més mística de la pàtria, basada en la unitat de destí projectada a l'infinit, a l'universal. A la ponència organitzativa, es decidia el lideratge únic del grup. José Antonio i Ledesma Ramos estaven en bàndols enfrontats: el primer va iniciar una ofensiva per proclamar un sol *jefe*; mentre que el segon volia continuar amb una organització triumviral.

José Antonio va ser escollit *jefe* nacional per un sol vot de diferència. Ell s'havia abstingut. La votació evidenciava que la seva posició era dèbil i discutida, però se li atorgava tot el poder. Obtenia les màximes atribucions: dirigir en tots els ordres i tenir autoritat plena. El càrrec era de tres anys, però es prorrogava automàticament si tres quartes parts del Consell Nacional no acordava celebrar una nova elecció. Ledesma Ramos ja no podia mantenir la il·lusió que el partit era una coalició de dues forces, José Antonio acabava d'imposar-se com a líder únic tant de FE com de les JONS. El jonsista sabia que els feixismes tenien només un líder a Itàlia o a Alemanya. L'aposta organitzativa no estava en discussió, sinó el fet que, qui ocupava el poder, no era ell sinó José Antonio.

El Congrés va instituir símbols com la bandera jonsista, la camisa *azul mahón* o bé les consignes *España, una grande y libre, ¡Arriba España!* i *Por la patria, el pan y la justicia*. La majoria havien estat creades per JONS. Tot i que a la

¹²⁵³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Alerta a la Falange» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 445.

pràctica el sindicat estudiantil de FE ja funcionava, el 21 d'octubre es van presentar els estatuts del Sindicato Español Universitario, dirigit per Manuel Valdés. Es va intentar relançar la Central Obrera Nacional Sindicalista.¹²⁵⁴ De fet, havia entrat en funcionament a juliol de 1934 i no havia aconseguit tenir mai una estructura robusta de militants. La secció femenina, que havia estat creada a juny de 1934 i organitzada per Pilar Primo de Rivera, tampoc no havia aconseguit tenir un grau d'afiliats elevat.

La Junta Política, que comptava amb un president, va ser l'estructura permanent del partit. Aquest càrrec podia ser revocat i canviat pel *jefe* nacional. Era un organisme purament consultiu i estava constituït per sis homes elegits pel Consell Nacional i sis més pel *jefe* nacional. El Consell Nacional va escollir: Ledesma Ramos, president, Ruiz de Alda, Bassas, Sánchez Mazas, Redondo i Valdés. A novembre José Antonio va nomenar Fernández Cuesta, Sancho Dávila, Francisco Bravo, José Manuel Aizpurúa, Manuel Mateo, José Sainz i José María Alfaro. Primo de Rivera s'havia convertit en el *jefe*.

3.6 La incapacitat ser punta de llança

El matí del dia 7 d'octubre, FE de las JONS va improvisar una manifestació contra les esquerres revolucionàries i els separatistes a Madrid. La realitat havia acabat definitivament amb l'intent de FE per llançar un missatge amb continguts nacionals i socials. José Antonio vestia per primer cop la camisa blava i va dirigir una arenga inflamada als seus homes a la seu central. Al migdia havien aconseguit convocar a l'entorn de cinc-centes persones darrere la pancarta: «Viva la unidad de España». Al davant hi havia el barceloní Bassas. Al seu costat, Emilio Alvargonzález anava amb una bandera republicana. Aquest gest polític era una provocació a Renovación Española. La marxa va començar a l'edifici Marquès de Riscal. A la vegada que José Antonio havia hagut de modificar el discurs, també s'havia convertit en un líder més fort i independent.

¹²⁵⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Alerta a los trabajadores» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 446.

A la plaça de Colón, centenars de madrilenys s'havien afegit a la manifestació dels falangistes. Quan la capçalera va arribar a la Puerta del Sol, José Antonio va creuar unes paraules amb el cap del govern, Lerroix, a qui va oferir els seus homes i el mandatari va refusar-los. Després, va dir unes breus paraules enfilat a una bastida: «Gobierno de España: en un 7 de octubre se ganó la batalla de Lepanto, que aseguró la unidad de Europa. En este otro 7 de octubre nos habéis devuelto la unidad de España».¹²⁵⁵ El 9 d'octubre a les Corts ho va tornar a repetir: «Si alguna vez tenemos una nueva estructura de Estado y la juventud la sostiene, señor don Alejandro Lerroux, su señoría podrá haber tenido el orgullo de ser quien encendió una vez, en esa juventud española, la fe en sus Nuevos destinos».¹²⁵⁶ Fou un error polític: quan va tenir l'atenció de les masses, Primo de Rivera va aplaudir el govern republicà.

Ledesma Ramos se'n feia creus: s'havia perdut una ocasió per començar una revolució. A Primo de Rivera, tal com confessà al general Franco, aquesta opció li semblava un suïcidi.¹²⁵⁷ Ledesma Ramos creia que una bona oportunitat, semblant a la de 1931, s'esfumava: «El miedo de unos, la desilusión de otros y la audacia y la inteligencia de una minoría podían ser tres factores que, manejados por la intuición genial de un jefe verdadero, proporcionasen éxitos sorprendentes y rápidos. Era de nuevo la hora fascista, el momento de Falange Española de las JONS (...). Fuera, España desarrollaba jornadas históricas, henchía su vientre para que fuesen posibles los partos fructuosos. No había más que pedir».¹²⁵⁸

El diplomàtic italià Geisser Celesia va escriure que FE tenia mitjans tan escassos que restava incapacitat per aprofitar una ocasió política favorable a favor del feixisme. El socialista Luis Araquistáin va escriure a *Foreign Affairs* que a Espanya no hi havia condicions per tal que el feixisme pogués créixer com a opció política.

¹²⁵⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Manifestaciones patrióticas en pro de la unidad española» dins *La Nación*, [Madrid], (7 d'octubre de 1934).

¹²⁵⁶ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 304.

¹²⁵⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Carta al general Franco» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 237.

¹²⁵⁸ LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Obras completas...* op. cit., vol. IV p. 268. Citat a GALLEGU, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 280.

L'octubre de 1934 va provocar que el centre polític es fes més prim i la radicalitat d'esquerres i de dretes augmentés. El paper dels falangistes no era diferent del que estaven desenvolupant les JAP o els carlistes: es dedicaven a combatre l'esquerra revolucionària o a mantenir els serveis públics. El Requeté s'havia ofert a l'exèrcit per reprimir els revolucionaris. De manera esporàdica, alguns feixistes s'havien sumat a l'exèrcit o havien combatut la rebel·lió a Astúries en pobles com Moreda, Gijón o Oviedo.¹²⁵⁹ La CEDA estava reunint adhesions a un programa per un Estat corporatiu i negociava amb Mussolini.¹²⁶⁰

Pocs dies després, José Antonio va demanar públicament la intervenció militar en nom de la pàtria a «Carta a un militar español», dirigida a la Unión Militar Española.¹²⁶¹ L'exèrcit havia de saber que el sistema republicà estava convertint Espanya en una «organización política muerta, desalmada y esterilizadora».¹²⁶² El sistema ja no podia aturar que unes noves eleccions fossin només «la entrega del país a la pugna entre dos mitades encarnizadas: derechas e izquierdas».¹²⁶³

L'exèrcit va aparèixer com a esperança i simbolitzava pel feixisme la permanència de l'esperit d'Espanya: «El Ejército es, ante todo, la salvaguardia de lo permanente; por eso no se debe mezclar en luchas accidentales. Pero cuando es lo permanente mismo lo que peligra; cuando está en riesgo la misma permanencia de la Patria, el Ejército no tiene más remedio que deliberar y elegir (...). Como dice Spengler siempre ha sido a última hora un pelotón de soldados el que ha salvado la civilización».¹²⁶⁴ José Antonio realitzava una petició a l'exèrcit. Li reclamava que recuperés el poder per entregar-lo a civils nacionalistes, a Falange Española de las JONS. El text era el resultat del fracàs d'intentar construir un partit de masses. No se n'havia sortit. L'exèrcit podia fer allò que FE no estava en condicions de portar a terme: l'assalt al poder.

¹²⁵⁹ *Ibidem.*, p. 305.

¹²⁶⁰ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 183.

¹²⁶¹ El falangista Emilio Rodríguez Tarduchy havia estat un dels dirigents de primera hora d'aquesta organització.

¹²⁶² PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Carta a un militar español» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 464.

¹²⁶³ *Ibidem.*, p. 464.

¹²⁶⁴ *Ibidem.*, p. 466.

4 FE de las JONS de José Antonio Primo de Rivera

4.1 La competència pel lideratge: Calvo Sotelo i José Antonio

El dia 6 de novembre, es va tornar al curs polític amb els escons de l'esquerra buits després de les revolucions d'octubre. En el banc dels acusats hi havia els socialistes Teodoro Menéndez i González Peña pels fets d'Astúries i un dels militars involucrats a la revolta catalana, Enrique Pérez Farrás. L'últim va ser absolt i es va commutar la pena de mort de González Peña. Gil Robles, disgustat, va fer saber als generals que no s'oposaria a un cop de força de l'exèrcit per tornar a la legalitat violada.¹²⁶⁵ El sergent Diego Vázquez i el miner Jesús Argüelles van ser ajusticiats. La CEDA va denunciar que es matava a dos anònims i que es protegia els autèntics inductors de la revolta. El 15 de novembre de 1934, Gil Robles va demanar la dimissió del primer ministre, Ricardo Samper, i del ministre de Guerra, Diego Hidalgo, per haver estat tous contra els revolucionaris. Va fer dimitir els dos membres de la CEDA del govern. Poc temps després aconseguiria, per mitjà d'aquesta estratègia de pressió, tenir cinc ministres al govern i convertir-se en ministre de Guerra.

A gener de l'any 1935, cinc cents seixanta-quatre reclutes de la presó d'Oviedo van escriure una petició al govern contra tortures. Diferents intel·lectuals, entre els quals hi havia Valle-Inclán i Unamuno, s'hi van sumar. Leah Manning, una integrant de la delegació britànica que va visitar Astúries, va publicar un llibre de denúncia pel maltractament: *What I Saw in Spain*.¹²⁶⁶ En el debat parlamentari sobre els fets revolucionaris, Calvo Sotelo havia aconseguit obtenir popularitat gràcies en part al suport del diari *El Debate*, que demanava liquidar la revolta per mitjà d'arribar a les últimes conseqüències en la repressió dels vençuts. S'estava convertint en el nou líder ascendent de la dreta més dura. Aquesta competència entre els dirigents de les dretes monàrquica i catòlica havia arraconat Primo de Rivera. A *Libertad*, per exemple, estaven admirats per la irrupció política de Calvo Sotelo.¹²⁶⁷

El manifest del Bloque Nacional afirmava: «Queremos un Estado integrador que, a diferencia del anárquico actual, imponga su peculiar autoridad sobre

¹²⁶⁵ TOWNSON, Nigel, *La República que no pudo ser...* op. cit., p. 319.

¹²⁶⁶ MANNING, Leah, *What I saw in Spain*. Londres: V. Gollancz, 1935.

¹²⁶⁷ «El bien posible y el mal en aumento» dins *Lib* [Valladolid], (19 de novembre de 1934).

todas las clases. (...) La era ruinosa de la lucha de clases está tocando a su fin. El Estado, árbitro de toda contienda, sea civil, administrativa o criminal, debe serlo también en la de índole social (...). Esto se logrará cuando la vida del trabajo sea dirigida por un Estado con unidad moral, unidad política y unidad económica».¹²⁶⁸ La nova formació, que reivindicava un Estat autoritari arrelat a la tradició monàrquica i catòlica espanyola, i que utilitzava una retòrica feixistitzada, va comptar amb el suport dels alfonsins, del Partido Nacionalista d'Albiñana i d'alguns carlistes del sector de Víctor Pradera.¹²⁶⁹ A José Antonio no només li havia sorgit competència en el camp de les idees, sinó que, a més, la gent dels recursos li havia deixat de donar suport a favor de Calvo Sotelo, perquè va negar-se a incorporar-se al Bloque Nacional.¹²⁷⁰

A les JCAH de Redondo, alguns dels seus integrants no havien comprès la conducta política erràtica de Primo de Rivera, s'escoltaven el malestar de Ledesma Ramos a dins la formació i veien de manera positiva el retorn de Calvo Sotelo. En una crítica dura en contra del Parlament, van escriure que «sólo un ejército de milicianos, dispuestos al sacrificio y a la guerra para hacer libre a España, puede permitir al pueblo labrarse su grandeza. Sólo los jóvenes agrupados en las JONS restituirán con hechos y no con palabras el honor y la libertad a una nación víctima de la política».¹²⁷¹ Volien un pacte amb la dreta alfonsina i eren contraris a l'activitat parlamentària del líder de FE.

A Falange Española van escriure: «José Antonio Primo de Rivera quiere hacer constar, sin mengua de todas las consideraciones afectivas que le unen al señor Calvo Sotelo como eminente colaborador de su padre, que Falange Española de las JONS no piensa fundirse con ningún otro partido de los existentes ni de los que se preparen, por entender que la tarea de infundir el sentido nacional en las masas más numerosas y enérgicas del país exige precisamente el ritmo y el estilo de la Falange Española de las JONS. Ésta, sin embargo, se felicita de que los grupos conservadores tiendan a nutrir sus

¹²⁶⁸ SÁINZ RODRÍGUEZ, Pedro, *Testimonio y recuerdos...* op. cit., p. 370.

¹²⁶⁹ Uns mesos abans, Goicoechea havia estat apartat de la direcció de la dreta autoritària. No havia aconseguit més suport electoral a favor de Renovación Española i tampoc no havia estat capaç d'articular un programa electoral que anés més enllà de la restauració d'Alfons XIII.

¹²⁷⁰ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 180.

¹²⁷¹ «Contra el optimismo interesado de los políticos» dins *Lib* [Valladolid], (19 de novembre de 1934).

programas de contenido nacional en lugar de caracterizarse, como era frecuente hasta ahora, por el propósito de defender intereses de clase».¹²⁷²

La dreta autoritària va carregar contra FE. El doctor Albiñana va escriure que FE era un partit d'esquerres i va acusar Primo de Rivera de contribuir a introduir el laïcisme i l'internacionalisme a Espanya. Álvaro Alcalá Galiano va acusar-lo d'haver trencat el pacte amb els monàrquics alfonsins per captar simpaties entre les files dels revolucionaris.

4.2 El discurs sobre Catalunya després d'octubre

José Antonio va argumentar les raons per imposar una disciplina espanyola a Catalunya després d'octubre: «A ninguno de nosotros, porque amamos a España, se nos puede ocurrir formular la más pequeña cosa que envuelva la menor sombra de agravio para Cataluña. (...) Una de las maneras de agraviar a Cataluña es precisamente entenderla mal; es precisamente no querer entenderla. (...) Cataluña es muchas cosas, mucho más profundamente que un pueblo mercantil; Cataluña es un pueblo profundamente sentimental; el problema de Cataluña no es un problema de importación y exportación; es un problema difícilísimo de sentimientos».¹²⁷³

Aprofitava per criticar els separadors de les dretes autoritàries: «Es torpe la actitud de querer resolver el problema de Cataluña reputándolo de artificial. Yo no conozco manera más candorosa y aún más estúpida, de ocultar la cabeza bajo el ala que la de sostener, como hay quienes sostienen, que ni Cataluña tiene lengua propia, ni tiene costumbres propias, ni tiene historia propia, ni tiene nada. Si esto fuera así, naturalmente, no habría problema de Cataluña y no tendríamos que molestarnos ni en estudiarlo ni en resolverlo. (...) Cataluña existe con toda su individualidad (...), y si queremos conocer cómo es España, y si queremos dar una estructura a España, tenemos que arrancar de lo que España en realidad ofrece; y precisamente el negarlo, además de la torpeza

¹²⁷² «Nota de Falange Española» dins *ABC* [Madrid], (30 de novembre de 1934).

¹²⁷³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «España y Cataluña» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 514 – 520.

que antes os decía, envuelve la de plantear el problema en el terreno más desfavorable para quienes pretenden defender la unidad de España».¹²⁷⁴

S'havia de vèncer els separatistes amb una mística nacional: l'esperit religiós i militar podia ser una unitat projectada a allò universal. Giménez Caballero exaltà la branca més catòlica i homogeneïtzadora de la teoria imperial: «España alcanzó la unidad en nombre del Catolicismo. España extendió su imperio bajo la cruz católica. Catolicismo significa universalidad. ¡España fue universal por su catolicismo! España no puede dejar de ser católica. Aun cuando quisiera dejar de serlo. Ser católico, ser universal es armonizar la Libertad del hombre con la Autoridad de Dios. (...) Respetar la libertad humana sometida a las jerarquías del César y de Dios. Hoy eso se llama ¡ser fascista!». ¹²⁷⁵ El madrileny ja estava apostant per fer ponts d'entesa entre els feixistes i els autoritaris feixistitzats.

José Antonio exigia eliminar l'Estatut. Afirmava: «Lo que tenemos que inquirir es hasta qué punto está arraigada en su espíritu la conciencia de la unidad de destino; que si la conciencia de la unidad de destino está bien arraigada en el alma colectiva de una región, apenas ofrece ningún peligro que demos libertades a esa región para que, de un modo o de otro, organice su vida interna». ¹²⁷⁶ No es podia atorgar llibertats «a una región en que no sabemos suficientemente arraigado el sentido de la unidad nacional». ¹²⁷⁷

A *Libertad* van escriure: «Al separatismo un tajo mortal y enseñar de verdad a los niños catalanes y vascos el amor a España hasta el punto de estar dispuestos a morir por ella». ¹²⁷⁸ Ledesma Ramos es preguntava qui indultaria els patriotes caiguts per defensar la pàtria contra els revolucionaris. ¹²⁷⁹ El líder de FE va escollir el periòdic de Valladolid per reivindicar el nacionalisme i la religió: «Por miedo a aparecer inquisitoriales, todos nos habíamos pasado de

¹²⁷⁴ *Ibidem*.

¹²⁷⁵ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Nación e Iglesia» dins *Lib* [Valladolid], (29 d'octubre de 1931).

¹²⁷⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «España y Cataluña... op. cit.

¹²⁷⁷ *Ibidem*. Gil Robles va pressionar fins que va aconseguir que el govern suspengués l'Estatut, encara que no ho va aconseguir.

¹²⁷⁸ «El Estado nuevo» dins *Lib* [Valladolid], (26 de novembre de 1934).

¹²⁷⁹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «La burguesía española y la revolución socialista» dins *Lib* [Valladolid], (12 de novembre de 1934).

europesos. Nadie se atrevía a invocar las cosas profundas y elementales, como la Religión o la Patria, por temor de parecer vulgar». ¹²⁸⁰

Catalunya va passar a ser considerada un cas irremeiable: «En el peligro inminente hay un elemento decisivo que lo equipara a una guerra exterior; éste: el alzamiento socialista va a ir acompañada de la separación, probablemente irremediable, de Cataluña. El Estado español ha entregado la Generalidad casi todos los instrumentos de defensa y le ha dejado mano libre para preparar el ataque. Son conocidas las concomitancias entre el socialismo y la Generalidad. Así, pues, en Cataluña la revolución no tendría que adueñarse del poder: lo tiene ya. Y piensa usarlo, en primer término, para proclamar la independencia de Cataluña. (...) La Generalidad, cauta, no se habrá embarcado en el proyecto de revolución sin previas exploraciones internacionales. Son conocidas sus concomitancias con cierta potencia próxima». ¹²⁸¹ La teoria de la conspiració de *Libertad* havia guanyat pes a Falange Española.

El 28 de novembre de 1934 s'havia presentat a les Corts un projecte de llei per a la suspensió de l'Estatut de Catalunya. Els monàrquics havien proposat derogar-lo i van tenir el suport de Primo de Rivera i d'uns quants cedistes. La Lliga, la Unió Republicana de Martínez Barrio i una minoria de radicals, en canvi, volien el seu immediat restabliment. El dia 14 de desembre es va suspendre indefinidament l'Estatut i es va anular la llei de contractes de conreu. Manuel Portela Valladares, un veterà del Partit Liberal, va ser designat com a governador general de Catalunya. Azaña, tot i que no havia tingut cap participació en els fets del 6 d'octubre, fou empresonat en el vaixell «Alcalá Galiano» al port de Barcelona i no va ser alliberat fins al dia 28 de desembre de l'any 1934 per ordre del Tribunal Suprem.

Primo de Rivera tenia difícil dir res original en aquestes circumstàncies: les dretes monàrquiques i feixistes coincidien a reivindicar un home fort contra els enemics patris. ¹²⁸² El missatge de FE de las JONS sobre aquesta qüestió era que a Astúries els obrers, com a mínim, tenien motius per revolucionar-se en

¹²⁸⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Una ocasión de España» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 460 – 461.

¹²⁸¹ *Ibidem...* p. 436.

¹²⁸² «Actualidad y libertad» dins *Arb* [Madrid], (28 de març de 1935).

contra del capitalisme –sovint caracteritzat com a sistema jueu–, mentre que el veritable perill a Espanya era el separatisme català.¹²⁸³

Es va escriure que la revolta del 6 d'octubre havia estat un enfrontament d'Espanya (l'exèrcit) contra l'antiEspanya (separatistes).¹²⁸⁴ Es va dir: «Venció la vena heroica permanente de España (...). Pero ni los soldados de España ni quienes corrieron peligro defendían el orden burgués: defendían la permanencia de España, amenazada por el separatismo».¹²⁸⁵ No es podia ni s'havia de «pasar por el sonrojo próximo de ver amnistiados a Companys y sus compinches».¹²⁸⁶ Emilio Alvargonzález va repetir que els nacionalismes formaven part d'un complot internacional.¹²⁸⁷ «Que los estatutos Vasco y Gallego que se trataban de imponer eran parte de un plan maquiavélico, no cabe dudarlo. Implantado el cerco a la España central, sería un hecho. Entre los pirineos, Cataluña, Gibraltar, Portugal, Galicia y Vizcaya, las tierras castellanas se asfixiarían» afirmava.¹²⁸⁸ Primo de Rivera va sol·licitar que s'ajusticiés els involucrats a la revolta.¹²⁸⁹ Es va utilitzar el nacionalisme català per esperonar l'espanyol.¹²⁹⁰ La teoria de la diversitat va desaparèixer. Quan el líder falangista va visitar el local del carrer Rosich a Barcelona, el divendres dia 3 de maig de 1935, només va parlar d'economia.¹²⁹¹

Fins a l'abril no es va restablir la Generalitat i les competències administratives, excepte la de l'ordre públic. El governador Portela va ser substituït pel dirigent

¹²⁸³ FERNÁNDEZ CUESTA, Raimundo, «FE de las JONS en Puebla de Sanabria» dins *Arb* [Madrid], (25 d'abril de 1935); «La crisis económica» dins *Arb* [Madrid], (28 de març de 1935); «Basta de farsas» dins *Arb* [Madrid], (4 d'abril de 1935); MATEO, Manuel, «FE de las JONS en Don Benito» dins *Arb* [Madrid], (2 de maig de 1935); i «Política española» dins *Arb* [Madrid], (28 de març de 1935).

¹²⁸⁴ «Política española» dins *Arb* [Madrid], (4 d'abril de 1935).

¹²⁸⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Resumen del discurso pronunciado en el teatro Principal de Oviedo, el día 26 de mayo de 1935» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 695 i ss.

¹²⁸⁶ «La barriga» dins *Arb* [Madrid], (24 de juny de 1935).

¹²⁸⁷ «La protección que se dispensa a la industria y comercio nacional» dins *Arb* [Madrid], (28 de març de 1935); i «Invasión financiera» dins *Arb* [Madrid], (4 d'abril de 1935).

¹²⁸⁸ ALVARGONZÁLEZ, Emilio, «Ventana al mundo. Elecciones» dins *Arb* [Madrid], (4 d'abril de 1935).

¹²⁸⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Lección gritada», «Circular redactada por José Antonio a propósito de la solución dada a la crisis de octubre» i «Traidores» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 654, p. 662-663 i p. 703; i «Política española» dins *Arb* [Madrid], (6 de juny de 1935).

¹²⁹⁰ «Un espectáculo repugnante» dins *Arb* [Madrid], (6 de juny de 1935).

¹²⁹¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Conferencia pronunciada en Barcelona, en el local de la Calle Rosich, núm. 4, el viernes 3 de mayo de 1935» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 667.

del Partit Republicà Radical a Catalunya, Joan Pich i Pon, que va assumir la presidència de la Generalitat i va formar un nou Consell Executiu, integrat per radicals, cedistes i membres de la Lliga. Però Pich va haver d'abandonar el càrrec a l'octubre, quan es va veure involucrat a l'escàndol de l'estraperlo. El va succeir el banquer valencià Ignasi Vilallonga, membre de la CEDA i, després de la dissolució de les Corts a final d'any, va assumir la presidència l'empresari Fèlix Escales, amb un Consell integrat per membres de la Lliga. Per tant, el retorn a la plenitud del règim autonòmic republicà no va arribar fins al triomf del Front Popular.¹²⁹²

4.3 Els 27 punts: el programa polític de FE de las JONS

Francisco Bravo va sortir del Primer Consell Nacional amb l'encàrrec d'elaborar un document sobre els continguts polítics de FE de las JONS. Quan el va tenir enllestit, va portar-lo a la Junta Política. Ledesma Ramos, com a president, va utilitzar-lo com a material per construir-ne un de més elaborat. José Antonio va canviar-lo considerablement després. Aquest text es va convertir en el programa marc que va orientar les polítiques estratègiques del grup: «Los 27 puntos».¹²⁹³

El primer bloc estava dedicat a «Nación, Unidad, Imperio». La creença en la nació afavoriria la unitat. Amb la unió de tots els espanyols l'objectiu podria ser la universalitat, l'imperi: 1. Espanya, era la «suprema realidad». Els deures dels espanyols eren enfortir-la. No es toleraven els drets que anessin contra la pàtria; 2.«España, unidad de destino en lo universal»; 3. voluntat d'imperi. Un lloc preminent a Europa i l'exercici del domini espiritual al món hispànic; 4. i 5. prioritzar l'exèrcit i el domini dels mars. Era un programa irreal a curt termini, tal com l'expressaven, per tant, es tractava de propaganda.

El segon, «Estado, Individuo, Libertad», indicava que els individus havien d'estar sotmesos al poder de l'Estat: 6. un Estat totalitari ordenat en famílies, municipis i sindicats verticals; 7. els valors eters dels homes prendrien sentit total amb la integració absoluta a l'Estat; 8. només s'admetrien les iniciatives

¹²⁹² GIL PECHARROMÁN, Julio, *Historia de la Segunda República...* op. cit., p. 211.

¹²⁹³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Puntos programáticos de Falange Española de las JONS» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 478 – 482.

favorables a l'Estat. A Falange Española, però, a diferència de La Conquista del Estado o de les JONS, «el Estado es el servidor del destino de la Patria y de su unidad. Creemos, finalmente, que por encima del Estado hay un rumbo histórico».¹²⁹⁴

El tercer ordenava les forces productives: «Economía, Trabajo, Lucha de clases»: 9. l'economia s'havia d'organitzar per mitjà d'un sindicat vertical cooperatiu de productors; 10. es repudiava el sistema capitalista, que creava injustícies socials, i el marxisme, que atemptava contra la unitat nacional; 11. el nou sistema havia d'evitar les lluites socials i les injustícies; 12. el primer objectiu de la riquesa era millorar les condicions d'Espanya; 13. reconeixien la propietat privada; 14. reivindicaven nacionalitzar la banca i els grans serveis públics; 15. tots els espanyols tenien dret al treball, i 16. el deure de treballar.

El quart era «Tierra». Els feixistes de Valladolid tenien un paper remarcable a Falange i en aquest apartat això era particularment evident. 17. elevar el nivell de vida al camp; 18. un paquet de mesures concretes: crèdit agrícola nacional, ensenyança agrícola i pecuària, ordenar la dedicació de les terres, proteccionisme, obres hidràuliques, entre d'altres; 19. es redistribuirien terres cultivables, s'estimularia la producció familiar i la sindicació de treballadors; 20. la joventut espanyola portaria a terme una tasca de repoblació forestal i de bestiar de manera forçosa-voluntària; 21. s'expropiaria sense indemnització les terres adquirides de manera il·legal; 22. es reconstruirien els patrimonis comunals dels pobles.¹²⁹⁵

El cinquè era «Educación nacional. Religión»: 23. s'educaria per aconseguir un «espíritu nacional, fuerte y unido»; 24. s'articulava una organització cultural que permetés estudiar qui fes mèrits per merèixer-ho; 25. el moviment incorporava el sentit catòlic, però l'Estat i l'Església concordarien facultats, sense que res no pogués maldar contra la independència de l'Estat. L'últim bloc estava dedicat a la «Revolución nacional»: 26. els valors de servei i de sacrifici havien de fer possible la revolució; 27. FE només col·laboraria amb altres formacions si el predomini falangista estava assegurat.

¹²⁹⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Extracto de la conferencia pronunciada en San Sebastián con motivo de la inauguración de los locales de la Falange en la calle Garibay, 27, el 5 de enero de 1935» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 528.

¹²⁹⁵ THOMÀS, Joan Maria, *Lo que fue la Falange...* op. cit., pp. 65-66.

El pacte entre Goicoechea i Primo de Rivera de l'agost de 1934 havia quedat en paper mullat. Que no hi hagués cap referència a la Monarquia, que es manifestés la independència de l'Estat respecte a la religió i que s'estipulés que no es volia pactes amb altres forces polítiques, certificava que ja no es rebien recursos de la dreta autoritària i que tampoc no s'hi comptava. A José Antonio no li havia quedat cap més sortida que la soledat. Això, com a mínim, li permetia mantenir la independència de criteri. En un any, finalment, s'havia planificat el missatge polític de la formació. Ja no hi havia condicions. Els 27 punts eren el programa polític de FE de las JONS.

4.4 Les últimes desercions dels reaccionaris i dels revolucionaris

La dreta monàrquica alfonsina havia decidit apostar per una nova formació feixista, el Bloque Nacional de Calvo Sotelo, i abandonar la conducta erràtica i poc contundent de FE de las JONS. Primo de Rivera els havia defraudat, perquè havia dit públicament que l'esquerra tenia motius socials per a la revolta, perquè el seu grup havia desfilat darrere d'una bandera republicana a l'octubre, perquè no havia acceptat el lideratge de Calvo Sotelo, perquè havia reivindicat una teoria imperial en què Catalunya s'hi podia incloure sense renunciar a les particularitats, i perquè havia definit un model teòric en el qual el catolicisme no tenia el paper cabdal que volien. Això féu que, a final de l'any 1934, la situació de FE sigués dolenta. No tenien els recursos necessaris que la seva activitat generava.¹²⁹⁶ José Antonio estava disposat a aguantar la pressió. Però això va provocar-li noves desercions entre els bàndols dels reaccionaris i dels revolucionaris.

Per una banda, Francisco Moreno, marquès de la Eliseda, representant de la dreta radical i conservadora, va abandonar la formació, fet que no va sorprendre a ningú, ja que tothom coneixia la falta de sintonia amb Ledesma Ramos i altres dirigents. Ara bé, el factor que l'havia portat a prendre la decisió havia estat el document dels 27 punts. Sobretot, el punt 25, que assenyalava la independència de l'Estat respecte a la religió. La decisió també estava influïda per l'allunyament del discurs de Primo de Rivera i l'acostament a Calvo Sotelo.

¹²⁹⁶ BORRÁS, Tomás, *El Madrid de José Antonio...* op. cit, p. 25.

El Bloque Nacional havia aconseguit el suport de Sainz Rodríguez, de José María de Areilza, d'Ansaldo, de Ricardo de Rada –*jefe* a Falange de Sangre i substituït per Agustín Aznar– o de Rodríguez Tarduchy.

José Antonio va escriure: «El marqués de la Eliseda buscaba hace tiempo pretexto para apartarse de FE de las JONS, cuyos rigores compartió bien poco. No ha querido hacerlo sin dejar tras de sí, como despedida, una ruidosa declaración que se pudiera suponer guiada por el propósito de sobresaltar la conciencia religiosa de los innumerables católicos alistados en la Falange».¹²⁹⁷ Va ser un cop dur, ja que havien estat amics des de la infància.

A *Libertad*, es va mantenir la posició que Redondo havia apuntat, durant l'exili a Portugal, sobre religió. La revolució feixista era nacionalista, però Espanya era catòlica. La política totalitària havia d'actuar sense utilitzar termes religiosos i a Espanya no hi havia possible discussió ni neutralitat sobre la seva catolicitat. Tothom podia formar part del projecte polític feixista, sempre i quan reconegués la veritat catòlica d'Espanya, encara que no fos creient.¹²⁹⁸

En un altre ordre de casos, Ledesma Ramos no havia obtingut a Falange la posició que esperava. Havia estat relegat per Primo de Rivera, a qui considerava el culpable de no haver accelerat la revolució nacional per mitjà d'accions violentes decidides. Abans, havia pactat amb FE l'ingrés de les JONS, perquè creia que era un pas d'obertura a la dreta i Primo de Rivera, en canvi, havia recorregut el camí contrari: s'havia anat aïllant de les altres forces polítiques que podien esdevenir feixistitzades. Ledesma Ramos havia perdut l'esperança que FE liderés un arc feixistitzat ampli.¹²⁹⁹ El líder no havia sabut aprofitar el furor popular d'octubre de 1934 i, en lloc d'intentar una temptativa per fer caure el sistema establert, havia donat suport al govern en contra d'una genuïna revolució.¹³⁰⁰ Escrivia Ledesma Ramos: «Ocasión mejor, ni soñada. El miedo de unos, la desilusión de otros y la audacia y la inteligencia de una

¹²⁹⁷ «Nota de José Antonio Primo de Rivera» dins *La Época* [Madrid], (1 de desembre de 1934). Citat a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 317.

¹²⁹⁸ «Lo religioso» dins *Lib* [Valladolid], (3 de desembre de 1934).

¹²⁹⁹ GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., pp. 275-305; SAZ CAMPOS, Ismael, *Mussolini contra la II República...* op. cit., pp. 179-212; i ELLWOOD, Shellag, *Historia de la Falange Española...* op. cit., p. 61.

¹³⁰⁰ «La izquierda catalana y la derecha vasca» dins *La Patria Libre* [Madrid], (23 de març de 1935); i LEDESMA RAMOS, Ramiro, «¡Ni disgregación, ni marxismo!» dins *La Patria Libre* [Madrid], (23 de febrer de 1935). A partir d'ara *La Patria Libre* serà *LPL*.

minoría podían ser tres factores que, manejados por la intuición genial de un jefe verdadero, proporcionasen éxitos sorprendentes y rápidos».¹³⁰¹ S'adonava, a més, que havia nascut un nou partit, el Bloque Nacional, que disputava a FE l'hegemonia en el camp d'una dreta radical nacionalista i s'emmirallava en el feixisme italià i el nazisme alemany.

Ledesma Ramos no entenia per quins motius Primo de Rivera feia política des d'un Congrés burgès, mentre que hauria d'estar esperonant la revolució des del carrer. Dissentia de la retòrica cultural i estirada de les plomes de FE. No compartia que es prioritzés els mítings al camp abans que a la ciutat. Criticava que no es presentés batalla de manera oberta en contra del marxisme. Havia sortit com a sospitós del complot d'Ansaldo. Al final, per tot plegat, va decidir abandonar FE. Va anar a buscar antics jonsistes com Redondo, Álvarez de Sotomayor i Manuel Mateo i es van trobar a la cafeteria Fuyma a la Gran Via per preparar la sortida de FE. Mateo, a última hora, se'n va penedir i va informar a Primo de Rivera.

El dia 15 de gener de 1935, Ledesma Ramos, Redondo i Sotomayor van publicar una nota a *ABC* i a *Heraldo de Madrid*, en què s'expressava «la necesidad de reorganizar las JONS fuera de la órbita de Falange Española y de la disciplina de su jefe, José Antonio Primo de Rivera».¹³⁰² Assenyalaven directament el líder com a culpable. Redondo va afirmar que tenia el control de l'organització de Valladolid i que JONS havia de recuperar la seva independència. Álvarez de Sotomayor va dir que no es podia permetre que

¹³⁰¹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, *¿Fascismo en España?...* op. cit., p. 198 – 206.

¹³⁰² «Declaración de Ramiro Ledesma Ramos, Onésimo Redondo y Álvarez de Sotomayor» dins *Heraldo de Madrid* [Madrid], (14 de gener de 1935). El text diu: «Reunidos con esta fecha en Madrid los antiguos dirigentes de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista, hemos reconocido unánimemente la necesidad de organizar las JONS fuera de la órbita de Falange Española y de la disciplina de su jefe, José A. Primo de Rivera. Adoptamos esta decisión grave y fundamental después de un examen minucioso de la situación política y las perspectivas que se le ofrecen a nuestras convicciones doctrinales y tácticas en la ruta vacilante y defectuosa seguida hoy por el partido y su jefe. Las finalidades de nuestra decisión son, en resumen, las siguientes: 1) Afianzar el carácter nacional sindicalista revolucionario que nos ha distinguido siempre y que incorporamos a Falange Española cuando hicimos la fusión que hoy declaramos rota; 2) Perfilar sin vacilaciones nuestra posición, frente a la actual situación política; 3) Encauzar positivamente el descontento y la protesta que entre la casi totalidad de los antiguos camaradas jonsistas se advertía contra el espíritu y los hombres que últimamente predominan en FE; y 4) Extender con eficacia y vigor los ideales nacionalsindicalistas en los sectores más propiamente populares de España».

continués la decadència de FE.¹³⁰³ Aquesta nota també s'havia enviat a *La Nación* i Delgado Barreto n'havia informat Primo de Rivera.

Ledesma Ramos havia aconseguit el suport de la CONS i probablement havia viatjat a València on hi havia alguns jonsistes de primera hora, com Bacigalupe o Lloret, per controlar-hi les agrupacions locals.¹³⁰⁴ Pensava que se'n podia sortir: «Pues la escisión de las JONS equivale a desprender de aquella [de FE], de una parte, el grupo intelectual, teórico, que ha creado la doctrina, como Giménez Caballero, Juan Aparicio, Bedoya... Y, de otra, el grupo de organizadores y agitadores, Ledesma Ramos, Redondo, Ortega y Álvarez de Sotomayor: es decir, los intelectuales y toda la base popular, revolucionaria, obrera del partido».¹³⁰⁵

4.5 Un partit petit, però controlat

El repte de José Antonio era mantenir el grup unit i evitar el menor número de pèrdues en nombre d'afiliats després de la maniobra d'evasió dirigida per Ledesma Ramos. Va reaccionar de nou amb rapidesa. El diumenge dia 16 de gener de 1935 va convocar la Junta Política i va expulsar Ledesma Ramos i Álvarez de Sotomayor. Va visitar el local social de la CONS on hi havia diferents militants revoltats i va aconseguir tornar-hi la calma. Va designar un dels amotinats com a nou líder: Manuel Mateo. Va mantenir el poder al SEU gràcies al suport de Manuel Valdés.

José Antonio va enviar els membres del SEU, José Miguel Guitarte i Alejandro Salazar, per convèncer Redondo de no fer el pas d'abandonar FE. La relació entre els dos líders havia estat distant i Redondo va dubtar molt de la decisió d'acabar-se quedant.¹³⁰⁶ Un dels primers actes on va ser José Antonio després de la sortida de Ledesma Ramos fou el de la fundació del SEU a Valladolid. Entre els seuistes que van seguir Ledesma Ramos hi havia Bedoya, Compte, Tauler o Juan Arias. Aquest últim aviat va intentar tornar a FE, però se li va

¹³⁰³ GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 301 – 302.

¹³⁰⁴ PAYNE, Stanley, *Falange. Historia del fascismo español...* op. cit., p. 90.

¹³⁰⁵ Citat a GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 313.

¹³⁰⁶ Primo de Rivera confessa a Francisco Bravo no comprendre Onésimo Redondo. BRAVO, Francisco, *José Antonio: el hombre, el jefe, el camarada...* op. cit.

denegar l'entrada. Els ledesmistes foren perseguits.¹³⁰⁷ Alhora, el *jefe* falangista, quan visità Santander, fou encanyonat per ledesmistes. Primo de Rivera, però, se'n va sortir. Després va canviar la direcció. Primer va pensar en Yllera, que va declinar l'ofertament, i després va situar-hi a Manuel Hedilla.¹³⁰⁸ A Màlaga, va canviar el cap local per ser un reaccionari.¹³⁰⁹ A Saragossa, els antics monàrquics alfonsins van ser expulsats.¹³¹⁰

Giménez Caballero, alineat en el camp de la dreta autoritària, va escriure l'article «Estilo de pistolero» contra Primo de Rivera: «Cuando uno se llama o quiere ser llamado "fascista", lo honrado es adecuar todo su ser y toda su conducta a ese ímpetu de sinceridad, de verdad y de acción directa que es el fascismo hoy en el mundo. Lo que es incomprensible es querer pasar por "fascista", por "juventud fascista" y tener "estilo fascista" el que escribe o habla a base de flores, mermeladas y delicuescencias a la veneciana (...). Es la farsa del señorito que quiere pasar por proletario. Y el proletario por señorito. Es la farsa del liberal que se ve perdido y quiere vestirse de pronto capciosamente a lo fascista y ponerse una camisa que no le tapa los faldones del frac parlamentario».¹³¹¹ El madrileny havia estat apartat primer de La Conquista del Estado, de JONS i després de FE. A inici de l'any 1935, s'alineava amb la dreta conservadora i criticava que Primo de Rivera mai no hagués portat a terme una política directa i violenta, és a dir, s'alineava amb els sectors que haurien volgut convertir el grup en una colla de pistolers a mans dels alfonsins. Poc temps després va organitzar el Partido Económico de la Patronal Española i va formar part de la candidatura de dretes a les eleccions de 1936.¹³¹²

L'estratègia de Ledesma Ramos per emportar-se els efectius de JONS no va funcionar. José Antonio estava dèbil i discutit internament. Però Ledesma Ramos no tenia el control dels lideratges de les formacions territorials i

¹³⁰⁷ IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, *Estudio y acción. La Falange fundacional a la luz del "Diario" de Alejandro Salazar, 1934-1936*. Madrid: Barbarroja, 1993; i BRAVO, Francisco, *Historia de Falange Española de las JONS...* op. cit.

¹³⁰⁸ GARCÍA VENERO, Maximiano, *La falange en guerra: la unificación y Hedilla*. París: Ruedo Ibérico, 1967, p. 63.

¹³⁰⁹ NADAL, Antonio, *Guerra Civil en Málaga*. Málaga: Arguval, 2003, p. 107.

¹³¹⁰ PEIRÓ, Antonio, «El nacimiento de la Falange Española en Aragón» dins *Andalán*, núm. 367 [Saragossa], (1982).

¹³¹¹ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Estilo de pistolero» dins *Informaciones* [Madrid], (gener – febrer de 1935). Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luís, *Historia de Falange...* op. cit., p. 188.

¹³¹² GALLEGU, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 277.

sindicals que li haurien pogut aportar el control de les agrupacions. Només els més fidels van acompanyar-lo: Bedoya, Enrique Compte, Gutiérrez Palma i Álvarez de Sotomayor. A Cantàbria, Pino, Monteoliva i Sordo, dirigents locals, lideraren l'escissió ledesmista de la CONS. Montero Díaz, comunista arribat a les JONS, que havia tornat el carnet de militant quan JONS s'havia unit a FE, va tornar a la política per fer costat a Ledesma Ramos.¹³¹³

El líder de les JONS va pretendre refundar la formació, tot emportant-se l'estructura dèbil de la CONS que havia dirigit Sotomayor fins aleshores. El sindicat falangista comptava amb uns 2.000 integrants. Havia aconseguit alguna incorporació després de les revoltes d'octubre, perquè ésser-hi comportava a vegades trobar feina, però aviat s'havia tornat a debilitar. Ledesma Ramos va demanar recursos a la dreta monàrquica per editar una publicació i va redactar, gairebé en soledat, *La Patria Libre* a febrer de 1935. Però ho tenia difícil. Havia abandonat la disciplina, quan sempre havia afirmat que la lleialtat i el sacrifici eren elements cabdals. No podia acusar Primo de Rivera, en orgullosa solitud i enfrontat a totes les dretes i les esquerres, d'una actitud poc contundent en aquest camp i, per tant, el seu perfil revolucionari tampoc no podia ajudar-lo.

Primo de Rivera havia anat superant els diferents conats de revolta a dins la formació i s'havia convertit en el líder d'un partit petit. El dia 20 de gener de 1935, el SEU va portar a terme l'acte constitutiu de l'entitat. Primo de Rivera va dir: «La jefatura es la suprema carga: la que obliga a todos los sacrificios, incluso a la pérdida de la intimidad; la que exige a diario adivinar las cosas no sujetas a pauta, con la acongojante responsabilidad de obrar».¹³¹⁴ La retòrica mística amb elements de la voluntat de màrtir religiós s'imposava. Avançava el lideratge fort i autoritari, tot i que fos en soledat.¹³¹⁵ El discurs, doncs, va guanyar messianisme, radicalisme, purisme i religiositat. A FE estaven sols,

¹³¹³ NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M., *La sombra del César...* op. cit.

¹³¹⁴ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 324.

¹³¹⁵ Primo de Rivera era conscient que estava molt sol. El 14 de desembre de 1934 va escriure: «se quedan las frases en los huesos. Quizá por tal causa nadie me traga. Los huesos no se digieren» a PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Una justicia social profunda» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 522.

però tenien la veritat i no donarien ni un pas enrere, tal com «los apóstoles y peregrinos de la Fe caminaban jornadas enteras para cumplir su misión».¹³¹⁶

4.6 La Patria Libre: una revista contra FE de las JONS

Ledesma Ramos podia haver cregut que en marxar es reproduiria la divisió de la votació sobre el lideratge durant el primer Consell Nacional; que la dreta monàrquica li donaria suport econòmic; que el Bloque Nacional estaria al seu costat per anar contra Primo de Rivera; que l'acompanyarien les JONS de Valladolid amb Onésimo Redondo al capdavant; que Primo de Rivera dubtaria i que no tindria una conducta enèrgica per respondre a la maniobra. Però res de tot això no es va produir. No es va unir al Bloque Nacional, perquè volia recuperar el seu grup, i perquè volia actuar amb la independència que havia trobat a Falange.

Va escriure dos llibres, *¿Fascismo en España?* i *Discurso a las juventudes*. El primer era de caire més biogràfic i el va firmar com a Roberto Lanzas.¹³¹⁷ Hi definia el feixisme com una ideologia contemporània i nacionalista amb un Estat totalitari i una economia corporativa.¹³¹⁸ A Espanya, les dretes eren les que l'haurien d'imposar, perquè les esquerres no ho podien fer en tant que havien assumit l'internacionalisme i el marxisme.¹³¹⁹ Acceptava, doncs, el fracàs de la nacionalització de masses i que la victòria del feixisme hauria de ser per imposició d'una parcialitat en contra de l'altra.

A la segona part del llibre explicà la història del feixisme a Espanya segons la seva particular visió. Es presentà com a acadèmic brillant que ho deixà tot per la política.¹³²⁰ Va definir La Conquista del Estado com a pioner del feixisme al país.¹³²¹ N'exagerà la capacitat violenta.¹³²² Va menystenir el paper de

¹³¹⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Peregrinaje de la Falange» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 525.

¹³¹⁷ En el pròleg diu que és un militant que no ha ocupat mai cap càrrec. El pseudònim Lanzas ja l'havia utilitzat en alguns articles anteriors.

¹³¹⁸ LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...* op. cit., pp. 9 i ss.

¹³¹⁹ *Ibidem*, p. 35 i ss. Tornava a insistir en el feixisme d'esquerres i, per això, publicava un text del revolucionari Joaquín Maurín.

¹³²⁰ *Ibidem*., p. 53 i ss.

¹³²¹ *Ibidem*, p. 51 i ss.

¹³²² *Ibidem*., p. 70 i ss.

Libertad.¹³²³ Definí *El Fascio* com una empresa de reaccionaris.¹³²⁴ Va dir que el míting de la Comedia havia estat organitzat per les dretes.¹³²⁵ Va denunciar que FE havia nascut per atemptar contra l'esquerra i el PSOE.¹³²⁶ Però no estaven preparats i s'havia pagat al carrer amb atemptats i assassinats.¹³²⁷ Va riure's dels militars Alvargonzález, Tarduchy, Arredondo i lloà els joves Valdés, Guitarte, Aguilar, Allanguí i Matías Montero.¹³²⁸ Encertà quan lamentà el to enrevessat i teòric de la publicació *FE*.¹³²⁹ Declarà que les JONS s'havien unit a FE per sobreviure.¹³³⁰ Exaltà la labor d'Ansaldo –que s'havia revoltat contra Primo de Rivera– a la Falange de Sangre.¹³³¹ Criticà l'estratègia de mítings a pobles petits en lloc de ciutats.¹³³² I justificà la decisió d'abandonar FE, perquè el grup havia perdut molts militants, perquè Primo de Rivera estava mal aconsellat per una cort d'amics sense valor per a la política, i perquè el líder no plantejava cap solució a la difícil situació en què es trobava el partit.¹³³³

El segon llibre, *Discurso a las Juventudes de España*, tenia un to teòric. Va aconseguir recursos per editar-lo amb el segell de *La Conquista del Estado*, juntament amb la col·lecció completa de la revista *JONS*. Hi compendiava antics continguts: la nació com a ésser intemporal –influència del seu pas per JONS i per FE;¹³³⁴ l'element exterior com a fet positiu per a Espanya, no debades Carles V era alemany i el feixisme, italià;¹³³⁵ la violència com a portadora de canvi i com a factor de creació de noves realitats;¹³³⁶ la convicció que Espanya podria recuperar la grandesa internacional en quinze o vint anys;¹³³⁷ la voluntat de conquesta de Portugal, Gibraltar, el nord de l'Àfrica i

¹³²³ *Ibidem.*, p. 73 i ss.

¹³²⁴ *Ibidem.*, p. 86 i ss.

¹³²⁵ *Ibidem.*, pp. 122 i ss.

¹³²⁶ *Ibidem.*, p. 129.

¹³²⁷ *Ibidem.*, p. 130.

¹³²⁸ *Ibidem.*, pp. 139 i ss.

¹³²⁹ *Ibidem.*, p. 142.

¹³³⁰ *Ibidem.*, pp. 150 i ss.

¹³³¹ *Ibidem.*, pp. 161 i ss.

¹³³² *Ibidem.*, p. 167.

¹³³³ *Ibidem.*, pp. 220 i ss.

¹³³⁴ LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Discurso a las Juventudes de España...* op. cit. El text és el següent: «No creemos como Renan que las naciones sean un continuo y permanente plebiscito, sino, al contrario que tienen sus raíces más allá y más acá de los seres de cada día»

¹³³⁵ *Ibidem.*, p. 53.

¹³³⁶ *Ibidem.*, p. 68.

¹³³⁷ *Ibidem.*, p. 52 i ss.

Amèrica llatina,¹³³⁸ i la confiança en la política per acabar amb els desajustos socials.¹³³⁹

Ledesma Ramos va tornar a canviar el seu punt de vista sobre la religió en els dos llibres que va escriure l'any 1935. Va afirmar que hi havia una contradicció perniciosa entre l'objectiu del feixisme, que havia de ser salvar Espanya, i el de la religió, que era el de salvar el món.¹³⁴⁰ Va afirmar que el nacionalisme espanyol havia fracassat per haver estat mediatitzat per l'Església catòlica i la monarquia, fet que li hauria impedit arribar al conjunt de la població.¹³⁴¹

La Patria Libre, que va publicar un total de set números durant l'any 1935, va ser la revista de la ruptura amb FE.¹³⁴² Ledesma Ramos va escriure'n la majoria de textos, però també hi van col·laborar Bedoya, Juan Aparicio, Emilio Gutiérrez Palma, Emiliano Aguado, Juan Berenguer, José Maluquer o Ildefonso Cebriano, entre d'altres.¹³⁴³ Els receptors del missatge eren el món feixista i les dretes feixistitzades. Les circumstàncies de conflicte amb FE de las JONS van marcar els temes i l'agenda del moment.

El primer que van fer els jonsistes de Ledesma Ramos va ser exposar les raons que els havien portat a separar-se de FE. El que abandona el grup és qui ha de donar més explicacions del trencament i qui més ha de justificar el seu comportament. A *La Patria Libre* afirmaven que havien tornat a les JONS per tenir un grup ben cohesionat, sincer i apassionat a favor del feixisme i per deixar enrere les «frivolidades vanidosas» de Primo de Rivera i dels seus amics.¹³⁴⁴ El líder jonsista va sortir de FE molest amb Sánchez Mazas, Fernández Cuesta i el grup més pròxim a Primo de Rivera, a qui acusava d'intoxicar un líder dèbil i indecís.¹³⁴⁵ Denunciava que a FE copiaven els seus

¹³³⁸ *Ibíd.*, p. 79.

¹³³⁹ *Ibíd.*, p. 129 i ss.

¹³⁴⁰ *Ibíd.*, p. 70. En el llibre LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...*, op. cit., p. 34, ja havia escrit que la religió no podia servir per crear unitat de pensament a Espanya.

¹³⁴¹ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 192.

¹³⁴² LEDESMA RAMOS, Ramiro, *La Patria Libre. El semanario de la ruptura*. Sevilla: Barbarroja, 2009.

¹³⁴³ «¿Qué es el fascismo?... op. cit.

¹³⁴⁴ «La actitud de los antiguos camaradas» dins *LPL* [Madrid], (2 de març de 1935).

¹³⁴⁵ «El fascismo español, partido en dos. Entrevista a Ramiro Ledesma Ramos» dins *Heraldo de Madrid* [Madrid], (18 de gener de 1935).

símbols i consignes.¹³⁴⁶ I que Primo de Rivera no tenia dret a proclamar-se líder de les JONS.¹³⁴⁷ Van escriure que els falangistes eren un grup sense ànima i que el seu líder donava ordres contradictòries.¹³⁴⁸ Van acusar els antics companys de ser un moviment estranger i internacionalista.¹³⁴⁹

Bedoya, de Valladolid, que havia abandonat la formació de Primo de Rivera per anar-se'n amb Ledesma Ramos, va negar a FE que tingués cap interès a favor del poble: «Allí pude apreciar que el pueblo como tal no contaba para nada; el pueblo es un rebaño, la masa es inconsciente. La Falange no sería nunca un movimiento de masas».¹³⁵⁰ A més, va menystenir Primo de Rivera.¹³⁵¹ El pacte entre les JCAH i LCE de l'any 1931 havia creat un nucli dur a l'entorn de Ledesma Ramos amb gent de Madrid i de Valladolid.

Els dos partits es van començar a disputar els morts.¹³⁵² A la revista de JONS es va escriure: «Matías Montero. Estuvo en FE, pero podemos asegurar que era un jonsista auténtico, y que en estas horas por las que atravesamos, de depuración y de reencuentro de nosotros mismos, estaría aquí, en las filas de las JONS sin vacilación alguna».¹³⁵³ En el primer número d'*Arriba* hi havia un apunt sobre la commemoració de la mort de Montero i una nota sobre els diferents discursos pronunciats a l'acte. Alejandro Salazar, *jefe* nacional del SEU, va dir: «Que la sangre de mártir de Matías Montero sirva a nosotros también para darnos ese espíritu de sacrificio y heroísmo necesarios para afrontar todos los peligros que lleva consigo la defensa de un sagrado ideal».¹³⁵⁴

¹³⁴⁶ «Las JONS y FE. Con precisión, con sinceridad y con entereza» dins *LPL* [Madrid], (16 de febrer de 1935); i «Las JONS se disponen a presentar una querrela criminal contra Primo de Rivera» dins *LPL* [Madrid], (2 de març de 1934).

¹³⁴⁷ «La unida jonsista» dins *LPL* [Madrid], (23 de març de 1935).

¹³⁴⁸ «Juegos florales en Salamanca» dins *LPL* [Madrid], (16 de febrer de 1935); «El problema fundamental en la organización de las JONS» dins *LPL* [Madrid], (23 de febrer de 1935); i «La ruta nacionalsindicalista» dins *LPL* [Madrid], (23 de març de 1935).

¹³⁴⁹ «Los fascismos de exportación» dins *LPL* [Madrid], (9 de març de 1935).

¹³⁵⁰ BEDOYA, Javier M. de, «La liberación de las JONS» dins *LPL* [Madrid], (16 de febrer de 1935). Bedoya va atacar de manera directa en diferents ocasions a Primo de Rivera i a FE. Per exemple a BEDOYA, Javier M. de, «En el panorama y la propaganda de derechas» dins *LPL* [Madrid], (2 de març de 1935).

¹³⁵¹ Javier M. de, «La juventud sin "jefe"» dins *LPL* [Madrid], (16 de març de 1935); i BEDOYA, Javier M. de, «Ramiro Ledesma Ramos» dins *LPL* [Madrid], (30 de març de 1935).

¹³⁵² «Jesús Hernández» dins *LPL* [Madrid], (30 de març de 1935).

¹³⁵³ «Matías Montero» dins *LPL* [Madrid], (16 de febrer de 1935).

¹³⁵⁴ SALAZAR, Alejandro, «Matías Montero. Funeral en conmemoración de su muerte: el 9 de febrero» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

Ledesma Ramos exclamava que els dirigents de FE «utilizan el esfuerzo de unos grupos juveniles y sinceros en la tarea exclusiva de sostener su vanidad enfermiza y sus inconfesables emociones (...), ¿Pero en qué época feudal creen vivir esos señoritos?». ¹³⁵⁵

Primo de Rivera va escriure una carta molt dura en el nou butlletí feixista *Arriba* contra Ledesma Ramos, de qui es mofava per la seva mala dicció. «Quien quiera se tropiece con un feroz revolucionario –o gevolucionario, según dicen algunos guturalizando la r–, con uno de esos revolucionarios tan feroces, tan feroces, que juzgan falsos revolucionarios a todos los demás, debe plantearse a sí mismo, como tema de investigación instructiva, la pregunta siguiente ¿de qué vive este sujeto? Porque hay tremebundos revolucionarios que ganan, por ejemplo, en una oficina pública, 450 pesetas al mes, y que gastan 2 o 3.000 entre viajes, alojamiento independiente, invitaciones a cenar y salario de tres pistoleros para protección de sus vidas. Si alguien se obstina en averiguar de qué manera tales revolucionarios repiten con sus parvos ingresos el milagro de los panes y los peces, no tardará en descubrir, como fuente secreta de tales dispendios, la mayordomía de algunos millonarios archiconservadores o ciertos fondos estables dedicados a la retribución de los confidentes». ¹³⁵⁶ Ledesma Ramos va contestar que Primo de Rivera era qui tenia el suport econòmic dels alfonsins i va amenaçar-lo dient que ensenyaria documentació sobre les banalitats de les seves despeses. ¹³⁵⁷

A *FE* es va emetre una «orden general» contra tots els militants i afiliats que s'havien endarrerit en el pagament de la quota. ¹³⁵⁸ El líder falangista havia fet com si l'escissió de Ledesma no s'hagués produït i va dir públicament que havia procedit a expedientar-lo i expulsar-lo. Tots els que no estiguessin al dia en els pagaments al partit serien considerats com a «enemigos encubiertos». ¹³⁵⁹

¹³⁵⁵ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Una consigna para todos los jonsistas» dins *LPL* [Madrid], (23 de febrer de 1935).

¹³⁵⁶ Citat a GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 317.

¹³⁵⁷ *Ibidem*, p. 321; i «Arte de identificar "revolucionarios"» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

¹³⁵⁸ «Orden general de José Antonio a los jefes locales y afiliados de Falange, dada en Madrid en Febrero de 1935» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 549 i 550.

¹³⁵⁹ *Ibidem*.

A JONS van denunciar que estaven essent agredits per falangistes i que no els deixaven vendre *La Patria Libre*.¹³⁶⁰ A Salamanca, van acusar Bravo d'atacar violentament jonsistes.¹³⁶¹ Amb tot, José Antonio va prohibir que alguns elements radicals atemptessin contra el líder jonsista.¹³⁶²

Aquest clima va contribuir al fet que *La Patria Libre* no va sobreviure a març de l'any 1935. L'intent de Ledesma Ramos de refundar les JONS, afirmant que eren el veritable nucli feixista de la capital en detriment de FE, i defensant que volien ser un grup interclassista amb preocupació obrerista, va ésser el seu tercer fracàs polític.¹³⁶³ El globus sonda que va llançar, per mitjà de la nova publicació, tant a simpatitzants i militants de les antigues JONS, com a feixistitzats d'altres formacions polítiques, no va funcionar. Les adhesions van ser molt poques.

La revista *La Patria Libre* havia tornat a l'estil directe i auster de *La Conquista del Estado*. L'Estat va tornar a guanyar força davant de la nació.¹³⁶⁴ Es va dir que el feixisme no podia ser un moviment elitista.¹³⁶⁵ Els obrers i les classes treballadores van tenir un espai prioritari a les pàgines del butlletí.¹³⁶⁶ Sovint es parlava de revolució.¹³⁶⁷ La joventut recuperà el primer pla com a receptora del missatge feixista.¹³⁶⁸

Encara que aquest missatge va ser elaborat per contraposar-lo al de FE de las JONS i per crear un contrast amb el perfil falangista, el cert és que les coincidències continuaven essent moltes. A la portada de la publicació, el dia

¹³⁶⁰ «En presencia de la ruindad» dins *LPL* [Madrid], (2 de març de 1935); i «En presencia de la ruindad» dins *LPL* [Madrid], (9 de març de 1935).

¹³⁶¹ «Victoria falangista» dins *LPL* [Madrid], (16 de març de 1935).

¹³⁶² GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit.

¹³⁶³ «Vida Jonsista. La reorganización del partido» i «¡¡¡A extender y propagar las JONS!!!» dins *LPL* [Madrid], (16 de febrer de 1935).

¹³⁶⁴ «Los jonsistas estamos incondicionalmente al servicio de España» dins *LPL* [Madrid], (9 de març de 1935); i «¿España en peligro?» dins *LPL* [Madrid], (16 de març de 1935).

¹³⁶⁵ «El Estado» dins *LPL* [Madrid], (23 de març de 1935).

¹³⁶⁶ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Manifiesto de las JONS», GUTIÉRREZ PALMA, Emilio, «La voz de Castilla. Justicia para el campo» i «Una entrevista con Sotomayor. El momento obrero y la creación de los Sindicatos Nacional Sindicalistas» dins *LPL* [Madrid], (16 de febrer de 1935); «¿Lucha de clases?» dins *LPL* [Madrid], (23 de febrer de 1935); «El paro forzoso es evitable» dins *LPL* [Madrid], (2 de març de 1935); i «Guerra al hambre y la miseria», AGUADO, Emiliano, «Variedad marxista» i MARTÍNEZ, J.M., «Hacia las masas. Orientaciones jonsistas» dins *LPL* [Madrid], (30 de març de 1935).

¹³⁶⁷ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Sin modernidad y sin juventudes» dins *LPL* [Madrid], (23 de febrer de 1935).

¹³⁶⁸ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Orientación y defensa de los jóvenes españoles» dins *LPL* [Madrid], (23 de febrer de 1935).

16 de febrer de l'any 1935, en el text «Lo nacional: la patria. Lo sindicalista: el pan. Lo nacionalsindicalista: la justicia», Ledesma Ramos expressava la idea central que havia estat utilitzant Primo de Rivera durant la segona meitat de l'any 1934: la nacionalització de les masses i la justícia social com a elements interpedendents contra la triple amenaça dels partits polítics, del separatisme i del marxisme.¹³⁶⁹ Aquest discurs demostra que Ledesma Ramos va ser una influència notable per a Primo de Rivera. A l'alçada de 1935, però, tot això ofería poques novetats.

Les JONS de Ledesma Ramos van recuperar l'organització de triumvirats.¹³⁷⁰ Van tornar a fer una oferta d'integració a sectors de l'esquerra anarquista d'Ángel Pestaña i del comunisme antiestalinista de Joaquín Maurín al Bloc Obrer i Camperol.¹³⁷¹ Ledesma Ramos va viatjar a Barcelona, on hi havia un nucli de jonsistes fidels liderats per José María Poblador, Juan Berenguer Aguilá i José Maluquer.¹³⁷² Volia abandonar Madrid per la persecució que havia patit després de la sortida de FE i per considerar que la capital d'Espanya era una ciutat burgesa i acomodaticia.¹³⁷³ Estava convençut que a partir del nacionalisme espanyol podria aconseguir suports a la capital catalana.¹³⁷⁴ Calculava que el nacionalisme català havia d'haver creat nacionalisme espanyol com a reacció.

En general, els militants no van estar disposats a creure que la unió entre FE i JONS havia estat tàctica. Això era difícil d'acceptar, quan els afiliats s'havien estat jugant la vida als carrers amb camarades de Falange. La controvèrsia havia donat la imatge de ser per càrrecs en lloc de ser-ho per un projecte polític i quan Ledesma Ramos va marxar de la formació no va superar el fet de ser el primer sospitós de traïdoria.

¹³⁶⁹ LEDESMA RAMOS, Ramiro, «Lo nacional: la patria. Lo sindicalista: el pan. Lo nacionalsindicalista: la justicia» i «La comunidad española de todo el pueblo » dins *LPL* [Madrid], (16 de febrer de 1935).

¹³⁷⁰ «¿Qué son las juntas?» dins *LPL* [Madrid], (16 de febrero de 1935).

¹³⁷¹ «Con voz sincera decimos a los supervivientes» dins *LPL* [Madrid], (2 de març de 1935).

¹³⁷² «La reorganización del partido en Cataluña» dins *LPL* [Madrid], (2 de març de 1935); i BERENGUER, Juan, «Lo nacional... "Patria". Lo sindicalista... "Pan"» dins *LPL* [Madrid], (30 de març de 1935).

¹³⁷³ «La *Patria Libre* interrumpe su publicación en Madrid para reanudarla brevisimamente en Barcelona» dins *LPL* [Madrid], (30 de març de 1935).

¹³⁷⁴ «La lucha por la unidad» dins *LPL* [Madrid], (30 de març de 1935).

5 Un partit organitzat per a la comunicació política

5.1 La violència com a propaganda: Patria a Granada

La llei marcial perduraria fins a març. El clima polític de 1935 era el de relatiu replegament de les forces d'esquerres. FE de las JONS va prendre la iniciativa en accions violentes: rebentar mítings, agredir venedors de premsa rival, arrencar símbols d'altres partits, col·locar-ne de propis a llocs simbòlics o ocupar Casas del Pueblo.¹³⁷⁵ En aquesta primera meitat de l'any, les principals accions violentes van ocórrer a Andalusia.

El partit va reorganitzar la Primera Línea i va apartar els elements de procedència monàrquica i pròxims a Ansaldo. A Madrid, hi havia cinc centúries comandades per Ponce de León, Díaz Aguado, García Noblejas, Barroso i Laguna. La milícia «Escuadra 16» era una unitat especial per a les missions més perilloses. Agustín Aznar, casat amb una filla de Fernando Primo de Rivera, va ascendir a *jefe* de milícies nacional a inici de l'any 1935 i González Sampedro va liderar la Primera Línea de Madrid.¹³⁷⁶

El dia 29 abril, quatre falangistes –entre els quals hi havia Adrián Trusta– van anar al poble miner d'Aznalcóllar a Andalusia per vendre el número sis d'*Arriba*, però es van trobar que unes cent persones els obligaren a marxar.¹³⁷⁷ Sancho Dávila, *jefe* de Sevilla, va ordenar que dues esquadres de 21 falangistes cadascuna, comandades per Martín Ruiz Arenado i Manuel García Mínguez, tornessin al poble armats amb pals, ganivets i pistoles. Es va produir un nou enfrontament: 13 falangistes van ser detinguts, 5 van ser ferits i García Mínguez va resultar mort. Un dels xofers dels taxis utilitzats va ser assassinat uns dies més tard. Primo de Rivera va concedir 5 palmes de plata, 21 aspes blanques, una aspa vermella i una palma de plata a la milícia de Sevilla.¹³⁷⁸ Es

¹³⁷⁵ Algunes referències a MELEIRO, Fernando, *Anecdótico de la Falange de Orense*. Madrid: Ediciones del Movimiento, 1952, p. 135. <http://es.scribd.com/doc/47359072/Anecdótico-de-la-Falange-de-Orense> [Consultat: agost de 2011].

¹³⁷⁶ PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants...* op. cit., p. 618.

¹³⁷⁷ «JONS de Sevilla» dins *Arb* [Madrid], (27 de juny de 1935).

¹³⁷⁸ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, *Los pistoleros azules. Milicias fascistas y violencia política en la Segunda República Española...* op. cit.

va mostrar orgullós dels retinguts a la presó.¹³⁷⁹ La violència s'havia consolidat com a forma de propaganda política.¹³⁸⁰

El falangista Miguel Soriano Jiménez, de vint-i-set anys, i nascut a Linares (Jaén), va ser assassinat dies després com a venjança pels fets d'Aznalcóllar. Es va respondre a juliol amb el tiroteig a quatre dependents del sindicat comunista de begudes. El 8 d'agost va ser assassinat Antonio Corpas Gutiérrez.¹³⁸¹ El 10 d'agost, uns desconeguts –probablement falangistes– tirotejaren la seu de la Unión Local de Sindicatos de Sevilla i van matar un home i en feriren dos més. El 27 d'aquell mateix, va ser ferit de gravetat Manuel Guerrero Padrón, falangista de dinou anys, quan passejava de nit pel carrer Doña María Coronel de Sevilla. El 12 d'octubre va ser assassinat el falangista Manuel Arrabal a Màlaga i, a novembre, van morir els militants Eduardo Rivas i Jerónimo Pérez de la Rosa a la capital andalusa.

Primo de Rivera, aleshores, va realitzar una intervenció parlamentària crispada queixant-se que, mentre estaven essent agredits i assassinats, el governador civil de Sevilla mantenia el centre falangista tancat i molts dels seus militants eren empresonats.¹³⁸² El centre de FE es va obrir de nou poc temps després. Totes aquestes accions violentes es convertiren en propaganda a les pàgines de la revista de Granada: *Patria*.

Entre febrer i març de l'any 1935, a FE, havien començat a editar butlletins a diferents llocs d'Espanya, com per exemple *Patria* a Granada o bé *Patria Sindicalista* a Saragossa, que va tenir una vida curta i efímera. Aquestes revistes van néixer en aquest moment pel buit provocat per l'absència d'un butlletí central.¹³⁸³ El dia 26 de març de l'any 1935, el SEU va crear la revista *Haz* dirigida per Alejandro Salazar que portava com a subtítol *Semanario deportivo universitario*, encara que sobretot tractava de política.

¹³⁷⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Carta a Sancho Dávila» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *José Antonio. Íntimo. Textos biográficos y epistolario*. Madrid: Ediciones del Movimiento, 1968, p. 615.

¹³⁸⁰ PEMARTÍN, Julián, *Hacia la historia de la Falange*. Jerez: Tip. Lit. Jerez Industrial, 1938, vol.1, p. 102.

¹³⁸¹ Falangista que anteriorment havia estat comunista.

¹³⁸² PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Los muertos de Falange en el Parlamento» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 695.

¹³⁸³ *Patria Sindicalista* no és localitzable ni a cap arxiu o biblioteca de Saragossa ni a la Biblioteca Nacional a Madrid.

A la publicació *Patria* de Granada hi van escriure José Gutiérrez-Ortega (*jefe* provincial del SEU de la zona), ànima de la publicació, Carlos Cervera Mengual, Luis Valle, Castro, López Valenzuela, Lozano o Molina Plata, entre d'altres. Aquesta publicació reflectia que en aquells moments hi havia un discurs homogeni que es repetia a arreu d'Espanya, amb lleugeríssimes modificacions per adaptar-lo al territori local: la voluntat d'unió entre espanyols, la nacionalització de les masses i l'esperança de superar els problemes per mitjà de fixar un gran objectiu universal o imperial de futur.¹³⁸⁴

A *Patria*, la violència hi tenia un paper protagonista. La comunitat havia de superar l'individualisme per «conseguir para nuestra patria su poderío antiguo».¹³⁸⁵ Tot plegat adquiria tons de milícia i de religiositat. «Hay una juventud sana de cuerpo y espíritu que está dispuesta a que recobre sus destinos inmortales (...) como verdaderos soldados de nuestra fe».¹³⁸⁶ Les paraules febrils eren la música ambiental dels trets dels carrers. Es lluitava en camaraderia: «El título de camarada nuestro, equivale a una mayor asistencia que al mayor de nuestros amigos; un camarada encuentra el cariño y la ayuda total en todas las manifestaciones de la vida».¹³⁸⁷ La vida no els pertanyia: «Patria, a quien hemos de consagrar-nos los españoles, pues ella es todo para nosotros: nuestra familia, nuestra hacienda, nuestro honor, y en una palabra, nuestra vida, que a ella está vinculada como el árbol arraigado a la tierra que le da vida».¹³⁸⁸ El valor es premiava: «La Falange es una comunidad que reconoce una aristocracia si se quiere, la del propio valer de cada miembro de la comunidad que, desde el taller llega al más alto mando (...), jerarquía conquistada a título del esfuerzo propio y de las dotes de que por si nos da la naturaleza es respetada y mantenida».¹³⁸⁹

Es presentaven com un grup d'acció contrari al sistema.¹³⁹⁰ Escrivien: «O España aplasta a los políticos, o los políticos aplastan a España».¹³⁹¹

¹³⁸⁴ «El mal de muchos españoles: ni pensar, ni sentir, ni querer» dins *Patria* [Granada], (28 de febrer de 1935).

¹³⁸⁵ «Desarrollo de los puntos iniciales» dins *Patria* [Granada], (15 de març de 1935).

¹³⁸⁶ LOZANO, Domingo «Elecciones» dins *Patria* [Granada], (28 de febrer de 1935).

¹³⁸⁷ VALLE, Luís, «El espíritu de la Falange» dins *Patria* [Granada], (28 de febrer de 1935).

¹³⁸⁸ «¡Por España!» dins *Patria* [Granada], (15 de març de 1935).

¹³⁸⁹ VALLE, Luís, «El espíritu de la Falange... op. cit.

¹³⁹⁰ GUTIÉRREZ-ORTEGA, José «Catolicismo y fascismo» dins *Patria* [Granada], (28 de febrer de 1935).

¹³⁹¹ «Obra de los políticos» dins *Patria* [Granada], (31 de març de 1935).

Participaven en política, però deien ser un moviment al marge de la política i en contra dels partits polítics. Tant de l'esquerra,¹³⁹² com de les dretes accidentalistes.¹³⁹³ D'aquesta manera, s'aprofitaven del desprestigi de la democràcia, a la vegada que l'accentuaven.¹³⁹⁴

El missatge central de la revista se situava en la disjuntiva entre la modernitat del feixisme, per una banda, i el mite antic de la comunitat nacional unida en contra de la degeneració a causa d'un present decadent, de l'altra. El nacionalisme hi jugava un paper clau. Per això, van intentar estimular-lo amb l'odi en contra dels separatismes: «Son tiempos estos por los que atravesamos, en los que no puede concebirse la existencia de un solo buen español que no le produzca un fuerte y arraigado sentimiento, como a hijo que a su madre matan, el desgarramiento y destrucción a que están llevando a España los políticos separatistas más o menos encubiertos».¹³⁹⁵ Qualsevol diversitat era interpretada com una amenaça: «Bajo la bandera española no pueden cobijarse nada más que españoles con leyes iguales, con derechos iguales y deberes idénticos, y con una sola y exclusiva aspiración: la de una España única, indivisible».¹³⁹⁶

El *target* o públic objectiu de la publicació va ser les classes mitjanes i treballadors.¹³⁹⁷ Enfrontaven els propis sindicats falangistes contra els d'esquerres.¹³⁹⁸ Es van dirigir a comerciants, a industrials, a professionals i als

¹³⁹² GUTIÉRREZ-ORTEGA, José, «El SEU a los estudiantes granadinos» dins *Patria* [Granada], (31 de març de 1935). El líder del SEU local, en aquesta missiva, exhorta els estudiants a respondre als atacs de l'esquerra.

¹³⁹³ «Ineptitud, imbecilidad y cobardía» dins *Patria* [Granada], (31 de març de 1935); i GUTIÉRREZ-ORTEGA, José «Catolicismo y fascismo» dins *Patria* [Granada], (28 de febrero de 1935).

¹³⁹⁴ «Delimitando conceptos. Política y partidos políticos» dins *Patria* [Granada], (15 de març de 1935); o bé [consigna] dins *Patria* [Granada], (31 de març de 1935), on s'afirmava: «Recapacita un instante sobre las ventajas que en el mundo van obteniendo estas naciones que han sabido hacer una patria vigorosa y potentísima, aunando el esfuerzo individual con una idea totalitaria. Las naciones que cierran los ojos para no ver, y los oídos para no escuchar aquellos clamores, quedarán a la zaga y serán las cenicientas despreciables en el concierto mundial».

¹³⁹⁵ CASTRO, «España para los españoles» dins *Patria* [Granada], (28 de febrer de 1935).

¹³⁹⁶ «Programa de FE de las JONS» dins *Patria* [Granada], (28 de febrer de 1935).

¹³⁹⁷ LOZANO, Domingo, «Porque FE de las JONS no es enemiga del obrero» dins *Patria* [Granada], (31 de març de 1935).

¹³⁹⁸ «Sindicatos. Sindicato Autónomo del ramo de la construcción» dins *Patria* [Granada], (28 de febrer de 1935); i GILDO, «¡¡¡Obreros españoles, camaradas todos!!!» dins *Patria* [Granada], (28 de febrer de 1935).

treballadors del camp per afiliar-los.¹³⁹⁹ El dia 28 de febrer de 1935, *Patria* de Granada havia vist la llum. Tenia quatre pàgines. L'últim número de quatre entregues va ser venut el dia 31 de març de 1935 i tenia 6 pàgines.

5.2 La centralització del missatge polític: Arriba

El dia 20 de gener de l'any 1935, el líder falangista va pronunciar un discurs a Valladolid en motiu de l'acte de constitució legal del Sindicato Español Universitario. El grup estudiantil de la capital castellana era fidel a Primo de Rivera. Hi havia estudiants com Girón de Velasco i Vicén. A Valladolid, aleshores, eren un nucli en discòrdia: l'acte es va portar a terme sis dies després que Onésimo Redondo hagués publicat el comunicat d'acomiadament a *Heraldo de Madrid*, juntament amb Ledesma Ramos i Álvarez de Sotomayor. Primo de Rivera va recordar la unitat que necessitava la gran empresa de FE de las JONS: «Esta tarea de unidad exige que estemos indestructiblemente unidos. Entendamos la vida como servicio; todo cargo es una tarea y todas las tareas son igualmente dignas, desde la más gozosa, que es la de obedecer, hasta la más áspera, que es la de mandar».¹⁴⁰⁰ A *Libertad*, van publicar que hi havia d'haver obediència i respecte a la jerarquia, això no obstant, també van escriure una nota molt elogiosa sobre Calvo Sotelo i una salutació cordial a Ledesma Ramos.¹⁴⁰¹

FE de las JONS tenia a l'entorn d'uns 5.000 militants actius a inici de l'any 1935 i els nuclis més importants del partit eren el de Madrid, amb uns 700 membres, el de Valladolid, amb uns 400, i el de Sevilla, amb uns 200.¹⁴⁰² A Cadis, a Burgos i a Santander hi havia nuclis d'una certa envergadura i a gairebé a totes les capitals provincials hi tenien representacions. Es va intentar llançar el setmanari *Unidad*, dirigit per Mariano García Gutiérrez i confeccionat en la

¹³⁹⁹ LOZANO, Domingo, «Porque FE de las JONS no es enemiga... op. cit; i GUTIÉRREZ ORTEGA, José, «Los verdaderos perturbadores» dins *Patria* [Granada], (31 de març de 1935).

¹⁴⁰⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso en el acto de constitución del SEU en Valladolid» dins *La Nación* [Madrid], (21 de gener de 1935).

¹⁴⁰¹ «Calvo Sotelo» dins *Lib* [Valladolid], (28 de gener de 1935).

¹⁴⁰² PAYNE, Stanley, *Historia del fascismo español*. París: Ruedo Ibérico, 1965. Citat a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 326.

mateixa impremta de FE, al carrer Ibiza.¹⁴⁰³ El governador de Madrid no ho va permetre, perquè encara hi havia vigent l'estat d'excepció.¹⁴⁰⁴

El partit tenia un problema urgent de finançament des que s'havia trencat l'acord amb Renovación Española. La seu central va estar tancada per les forces de l'ordre públic entre abril de l'any 1934 i maig del següent. Un cop superats tots els conats de rebel·lia en contra de José Antonio, es va recuperar el pols de l'organització del partit i es va posar fil a l'agulla per articular els diferents instruments de partit.¹⁴⁰⁵

L'únic setmanari en funcionament entre els dies finals de l'any 1934 i el començament de l'any 1935, havia estat *Libertad*, tot i que també fou suspesa temporalment després de les revolucions d'octubre. Els falangistes havien aprofitat els diaris de la dreta conservadora i reaccionària per publicar notes de premsa o comunicats. Fins i tot havien pensat arrendar una o dues pàgines d'algun diari conservador per publicar-hi les seves notícies. Van escriure articles a *La Nación* i a *La Época*. Aquest últim era un periòdic liberal conservador que comptava gairebé amb cent anys d'història. Era propietat del marquès de Valdeiglesias, però, a la tardor del 1933, el va vendre al seu fill, el marquès de las Marismas. Amb l'ajut de Jorge Vigón i Eugenio Vegas Latapie, va convertir-lo en un òrgan de Renovación Española, primer, i del Bloque Nacional de Calvo Sotelo, que aglutinava monàrquics alfonsins i tradicionalistes, després. Per altra banda, Primo de Rivera era membre del consell d'administració de *La Nación*.

Un diumenge de gener del 1935, Primo de Rivera es va trobar amb Fernández Cuesta, Ruiz de Alda, Sánchez Mazas, Gaceo, Aizpurúa, Ximénez de Sandoval, Vicente Cadenas i Carlos Ruiz de la Fuente. Va dir-los que calia tenir un òrgan d'opinió que substituís *FE*. Es van dir uns quants noms i al final es va acordar que fundarien *Arriba*. El primer número va aparèixer el dia 21 de març.

¹⁴⁰³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Ideas y notas.-Conversación con Primo de Rivera» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 531-533.

¹⁴⁰⁴ Cartas del gobernador civil de Madrid al Ministro de la Gobernación (10 y 27-XII-1934), in AGA, Gobernación, caja 10.700. Citat a GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, «La prensa carlista y falangista durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1937)... op. cit.

¹⁴⁰⁵ Quan va aparèixer la publicació *Arriba* va dedicar una pàgina a dinamitzar la CONS. Cal veure: «Central Obrera», «Noticario de la organización», «Lo que pretende la Central Obrera Nacional Sindicalista» o bé «El pan, el abrigo y el albergue» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

Hi van escriure els principals dirigents de FE, entre els quals destacaven Primo de Rivera, Sánchez Mazas, Fernández Cuesta, Ruiz de Alda, Emilio Alvargonzález, Manuel Valdés, Giménez Caballero o Rosario Pereda. Es transcrivien sovint els discursos de la formació.

Arriba va ser editat en els tallers d'*El Financiero*. El 21 de març de 1935, els 12.000 exemplars de tirada tenien un cost d'entre 400 i 500 pessetes. La seva confecció, realitzada des de l'oficina de redacció a la Cuesta de Santo Domingo, estava a càrrec de José Luis Gómez Telo i Vicente Gaceo, amb l'ajut de Vicente Cadenas i Julio Fuertes. El periòdic era dirigit per José Manuel Aizpurúa, que també s'ocupava de l'organització i estètica dels actes públics del grup, mentre Maximiano García Venero es feia càrrec dels aspectes tècnics. Primo de Rivera, però, era qui tenia l'última paraula sobre els continguts. Hi havia seccions fixes: «Consignas de normas y estilo» (de Rafael Sánchez Mazas), «Política Nacional» (de José Antonio), «Vida Sindical» (de Manuel Mateo) i «Política Internacional» (de Ximénez de Sandoval).¹⁴⁰⁶

En el primer número d'*Arriba* va aparèixer l'article de José Antonio «España estancada», en el qual es definia el projecte feixista de FE de las JONS: la nació, que era definida com una comunitat forjada al llarg de la història, havia de recuperar l'objectiu imperial, que en el passat –i com a exemple a seguir– havia estat l'acció d'unir i de civilitzar sota la bandera del catolicisme.¹⁴⁰⁷ La revista incloïa un recull de notícies sobre els actes falangistes: una conferència de Sánchez Mazas;¹⁴⁰⁸ la cerimònia religiosa de l'aniversari de la mort de Matías Montero;¹⁴⁰⁹ un sopar en honor a Eugenio Montes;¹⁴¹⁰ els mítings, actes i reunions a Cadis i a Salamanca,¹⁴¹¹ i es recollien les intervencions de José Antonio al Parlament.¹⁴¹² El format temàtic de la revista era: un article extens a

¹⁴⁰⁶ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, «La prensa carlista y falangista durante la Segunda República y la Guerra Civil, (1931-1937)... op. cit.

¹⁴⁰⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «España estancada» o bé a «Impotentes...» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

¹⁴⁰⁸ «Una conferencia de Rafael Sánchez Mazas» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

¹⁴⁰⁹ «Matías Montero. Funeral en conmemoración de su muerte» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

¹⁴¹⁰ «Un banquete en el café San Isidro en honor a Eugenio Montes...», op. cit.

¹⁴¹¹ «FE de las JONS en Cádiz» i «Reuniones i actos: Salamanca» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

¹⁴¹² «Intervención de José Antonio en el Parlamento» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

la portada relacionat amb la política del moment,¹⁴¹³ les notes sobre l'agenda del grup i del seu líder,¹⁴¹⁴ les relacions internacionals,¹⁴¹⁵ el món del treball i del sindicat CONS,¹⁴¹⁶ un relat sobre les accions violentes al carrer,¹⁴¹⁷ i les consignes.¹⁴¹⁸

5.3 *El final de Libertad*

El grup de *Libertad* s'havia sentit còmode amb el missatge central de Primo de Rivera explicitat a la publicació *FE*, en què se subratllava la realitat de les coses eternes, com Espanya o Déu, i en què el passat guanyava potència lírica i romàntica respecte a *JONS*.¹⁴¹⁹ La nostàlgia era un element propi d'alguns falangistes literats com Sánchez Mazas o Santa Marina, tal com demostren els llibres *Rosa Kruger*, *La vida nueva de Pedrito de Andía* o bé *Cisneros*.¹⁴²⁰ Els valors eterns havien estat assimilats en clau religiosa a *Libertad*.¹⁴²¹ Escrivien: «El eterno ser hispano (...), ahí están los manantiales de belleza de nuestras canciones populares, la grandiosa severidad de nuestros templos, la bizarría de nuestros castillos y todo junto en la solemnidad de los campos, trasunto de la inmensidad estupenda de Dios». ¹⁴²² Aviat, doncs, el grup de Valladolid va incorporar el llenguatge mític i la concepció de ser una milícia religiosa.¹⁴²³ Per

¹⁴¹³ Per exemple: «Política española» dins *Arb* [Madrid], (4 d'abril de 1935); «Sabiduría y rareza de España» dins *Arb* [Madrid], (11 d'abril de 1935); «Espectáculo» dins *Arb* [Madrid], (18 d'abril de 1935); o «Esquema de una política de aldea» dins *Arb* [Madrid], (25 d'abril de 1935).

¹⁴¹⁴ El butlletí té una secció fixa que agrupa les notes redactades segons els actes i esdeveniments del grup que porta com a nom «Los actos de Falange».

¹⁴¹⁵ El butlletí té una secció fixa anomenada «Ventana al mundo».

¹⁴¹⁶ El butlletí té notícies de la CONS i una secció anomenada «Sindicalismo nacional».

¹⁴¹⁷ El butlletí té una secció que apareix sovint anomenada «Cuadro de honor».

¹⁴¹⁸ Com per exemple «Revolución es espíritu contra materia», «El orden eterno primordial debe de ser espiritual desde luego: el pensamiento debe dominar la materia», «la Falange quiere imponer el sentido moral, el sentido poético y el sentido heroico de la Patria», o «Falange en su puesta de lucha y de sacrificio serena, lejos de la batalla electoral, en guardia bajo las estrellas».

¹⁴¹⁹ «Los españoles de América» dins *Lib* [Valladolid], (7 de gener de 1935).

¹⁴²⁰ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, *La vida nueva de Pedrito de Andía...* op. cit.; i SANTA MARINA, Luys, *Cisneros*. Madrid: Espasa-Calpe, 1957.

¹⁴²¹ «Día de fiesta española» dins *Lib* [Valladolid], (10 de desembre de 1934).

¹⁴²² GARCÍA PÉREZ, Nemesio, «Contra la ciudad» dins *Lib* [Valladolid], (11 de març de 1935).

¹⁴²³ «Vida jonsista. Charla de Rosario Pereda contra el feminismo» dins *Lib* [Valladolid], (10 de desembre de 1934); «Fe de las JONS en Tordesillas. Mitin de Rosario Pereda» dins *Lib* [Valladolid], (8 d'abril de 1935); SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «Nación. Unidad. Imperio» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935); «Hermandad» dins *Arb* [Madrid], (9 de maig de 1935); i «El divorcio» dins *Arb* [Madrid], (4 de juliol de 1935).

tant, tot i que al final Redondo es va fer enrere, la pregunta que s'imposa és per quins motius va participar a les maniobres per abandonar FE de las JONS?

La revista de les JCAH, tant *Libertad* com *Igualdad*, sempre havia tingut un discurs polític propi, independent tant del missatge de JONS com, després, de FE de las JONS. A les JCAH havien apostat per un règim de dretes que prohibís les esquerres.¹⁴²⁴ Havien anat perfilant un missatge que contenia elements feixistes –parlava d'un nou despertar palingenètic– i conservava els elements catòlic, antisemita i reaccionari de l'inici.¹⁴²⁵ Aquesta independència va fer possible que Redondo es pogués plantejar abandonar FE de las JONS amb Ledesma Ramos.

Redondo i Ledesma Ramos es coneixien des de la formació del grup JONS i el pacte havia funcionat raonablement bé. En canvi, a Redondo no li agradaven les formes estirades i urbanes de la cort literària de José Antonio. Tampoc no va entendre la posició tova contra el socialisme de Primo de Rivera.¹⁴²⁶ El seu estil era un altre: «Muerte de horca para Azaña, Prieto, Largo, Teodomiro Menéndez y Companys (...). Detención de todos los diputados y caciques socialistas y separatistas. Disolución del partido socialista».¹⁴²⁷ Va irritar-lo que José Antonio saludés Indalecio Prieto.¹⁴²⁸ No compartia que el líder dedicés temps als debats a les Corts republicanes,¹⁴²⁹ ni que contingués les ànsies violentes dels falangistes radicals.¹⁴³⁰ Estava d'acord amb Ledesma Ramos que, a octubre de 1934, s'havia perdut una bona oportunitat per a la revolució

¹⁴²⁴ «¿La unión de las derechas?» dins *Lib* [Valladolid], (11 de febrer de 1935); i «A Gil Robles le corresponde el poder» dins *Lib* [Valladolid], (1 d'abril de 1935).

¹⁴²⁵ «El patriotismo» dins *Lib* [Valladolid], (10 de desembre de 1934); «La natividad frente al mundo actual» dins *Lib* [Valladolid], (24 de desembre de 1934); «La masonería es la que manda» i GUTIÉRREZ PALMA, Emilio, «En franco contubernio con los enemigos de la Patria» dins *Lib* [Valladolid], (31 de desembre de 1934); «El capitalismo judío» dins *Lib* [Valladolid], (1 d'abril de 1934); «Tarea urgente» dins *Lib* [Valladolid], (8 d'abril de 1935); i «La tierra» dins *Lib* [Valladolid], (10 de desembre de 1934).

¹⁴²⁶ «Ideas... Todavía con el Estatuto» dins *Lib* [Valladolid], (10 de desembre de 1934); i «La masonería es la que manda» i «El triunfo de los derrotados» dins *Lib* [Valladolid], (31 de desembre de 1934).

¹⁴²⁷ REDONDO, Onésimo, «¡Si los separatistas quieren la guerra, viva la guerra!» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Caudillo de Castilla...* op. cit., p. 120 i ss.

¹⁴²⁸ «¿Un abrazo? Nunca» dins *Lib* [Valladolid], (9 de juliol de 1934).

¹⁴²⁹ «Una nación al borde de la disolución y de la ruina» dins *Lib* [Valladolid], (24 de desembre de 1934); i «Está todo mal, ¿Se arregla algo?» dins *Lib* [Valladolid], (14 de gener de 1935).

¹⁴³⁰ «Miedo fundamental» dins *Lib* [Valladolid], (6 de maig de 1935); i «Gil Robles pudo serlo todo y no fue nada», «Unidad de mando» i «Primer gobierno Maura» dins *Lib* [Valladolid], (13 de maig de 1935).

feixista.¹⁴³¹ A més, el grup de Valladolid era ple de ledesmistes, com Bedoya o Gutiérrez Palma. Doncs, per què no va marxar finalment amb les JONS de Ledesma Ramos?

Primo de Rivera, Fernández Cuesta i Sánchez Mazas no estaven disposats a perdre el nucli de Valladolid, que era el més nombrós de FE. Aleshores, potser superava la federació de Madrid. Redondo va rebre fortes pressions dels antics camarades. A Valladolid, hi arribaren Guitarte i Salazar.¹⁴³² Probablement es va adonar que no podria justificar davant la militància una sortida tan taxativa i sobtada del partit de manera enraonada, ni podria amagar que el seu propi discurs s'articulava millor a la FE de José Antonio que a les JONS de Ledesma Ramos, ni podria assegurar que continuaria tenint recursos humans i materials per continuar l'aventura feixista sense el suport de FE. Alhora, el seu lideratge estaria més consolidat a FE de las JONS de Valladolid, si Bedoya (juntament amb Gutiérrez Palma) se n'anaven a les JONS. A més, sabia que Primo de Rivera podia atiar el descontentament dels estudiants del SEU Girón de Velasco i Vicén en contra seva.¹⁴³³ En tot cas, FE de las JONS a Valladolid va sortir dividida del conflicte.

A *La Patria Libre*, reivindicaven que els líders Bedoya i Gutiérrez Palma estaven amb Ledesma Ramos i denunciaren la conducta erràtica de Redondo.¹⁴³⁴ Van dir que Redondo actuava com el reaccionari que sempre havia estat: «Esa primera etapa de Valladolid está llena de desviaciones con relación al verdadero sentido de las JONS, desviaciones obligadas, si se tiene en cuenta que Onésimo tuvo por primeros colaboradores a muchachos todos ellos “Luisés”, y él mismo estaba formado en la escuela de Ángel Herrera, y en la política sana y razonable que éste y *El Debate* representan, (...) ese burocratismo algodonoso y esa indiferencia ante la angustia española que

¹⁴³¹ «La revolución muestra impaciencia por levantar la cabeza» dins *Lib* [Valladolid], (7 de gener de 1935); «Los socialistas vuelven» i «Los socialistas predicen otra vez la revolución social» dins *Lib* [Valladolid], (1 d'abril de 1935); «¿Se aproxima una nueva etapa de terror marxista?» dins *Lib* [Valladolid], (15 d'abril de 1935); i «Los jefes socialistas» i «Hacia el aniquilamiento de un régimen» dins *Lib* [Valladolid], (29 d'abril de 1935).

¹⁴³² MINGUEZ GOYANES, José Luis, *Onésimo Redondo (1905-1935)*... op. cit., p. 71.

¹⁴³³ IGLESIA, Anselmo de la, «Historia de mi actuación en Falange Española». Citat a PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants*... op. cit., p. 606.

¹⁴³⁴ «El caso Valladolid» dins *LPL* [Madrid], (23 de març de 1935).

constituyen los ingredientes de toda la edificación Herrera-Gil Robles-*El Debate*». ¹⁴³⁵

El 19 de maig de 1935, Redondo va parlar com un més dels líders locals de FE de las JONS en el míting del cine Madrid. Va afirmar que la industrialització havia perjudicat Espanya i que el camp era tractat injustament. ¹⁴³⁶ Primo de Rivera, que va parlar l'últim, el va citar en diferents ocasions. ¹⁴³⁷ Uns dies abans, li havia ordenat tancar el periòdic *Libertad* a conseqüència de la seva participació a les maniobres de Ledesma Ramos i d'Álvarez de Sotomayor. La decisió de Primo de Rivera havia estat provocada per tenir un control absolut sobre el partit, que havia de tenir una estructura, un missatge central i un líder. ¹⁴³⁸

Sánchez Mazas va dir unes breus paraules en el brindis de després del míting al Cine Madrid: «El acto de hoy ha sido tan completo, tan rotundo, tan alto de espíritu y estilo que no cometeré yo el error de ponerle añadiduras. (...) Tenemos una hermandad y una capitanía juradas. En el amor a España, en el amor entre nosotros, en el amor al Jefe radica nuestro fervor, nuestra doctrina, nuestra disciplina, las fuerzas esenciales de la Falange». ¹⁴³⁹ Primo de Rivera havia superat diferents intents de revolta en contra del seu lideratge i, a mitjan de l'any 1935, tenia un grup petit, però unit sota el seu comandament. ¹⁴⁴⁰

El dia següent va aparèixer publicada la carta d'acomiadament a *Libertad* de Redondo: «Ha llegado el instante de decir adiós (...). Cuatro años justos apuntando al mismo blanco nos han dado como recompensa la seguridad de alcanzarle (...). Falange Española de las JONS ha recogido y completado nuestras consignas y sirve a España con nuestro mismo estilo, en alto grado desenvuelto, nos plegamos gustosos a su organización nacional. Y aceptamos como un deseo cumplido el descanso que nos brinda. *Libertad* desaparece

¹⁴³⁵ Citat a GALLEGO, Ferran, *Ramiro Ledesma Ramos...* op. cit., p. 326.

¹⁴³⁶ «Onésimo Redondo en el mitin del Cine Madrid» dins *Arb* [Madrid], (23 de maig de 1935). Primo de Rivera havia defensat un discurs molt semblant amb anterioritat. Veure: PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «El alijo» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 593-598.

¹⁴³⁷ «José Antonio Primo de Rivera en el mitin del Cine Madrid» dins *Arb* [Madrid], (23 de maig de 1935).

¹⁴³⁸ «Falange=Pombo» dins *Arb* [Madrid], (23 de maig de 1935).

¹⁴³⁹ «Brindis de Rafael Sánchez Mazas» dins *Arb* [Madrid], (23 de maig de 1935).

¹⁴⁴⁰ Des de les pàgines de la publicació *Arb* es va difondre un missatge d'obediència i de submissió. «Unidad de mando» dins *Arb* [Madrid], (2 de maig de 1935).

señalando, sin aplacarse, por enemigos absolutos de sus banderas a los mismos que apuntó al principio: el marxismo, la masonería, el separatismo. No nos hemos reconciliado lo más mínimo con ellos, ni mitigamos al cerrar la última de nuestras ediciones el odio de destrucción que nos inspiran. Sin perdonarlos, usaremos con mayor alcance las fuerzas juveniles que hemos creado, para acabar con esa trinidad del satanismo antiespañol. Fuimos los primeros que designamos con orden firme y con palabras propias la calidad y el número de los componentes de la antiespaña».¹⁴⁴¹ Nemesio García Sánchez va lloar Redondo per haver estat assot dels enemics d'Espanya.¹⁴⁴²

Primo de Rivera va escriure a *Libertad* un últim text on recordava el valor de l'obediència: «Quienes entienden la vida como de sí propia quieren, ante todo, vivir, permanecer, afirmar la propia individualidad entre todas las individualidades, existir por encima de todo. Quienes entienden la existencia como servicio, como camino hacia una meta superior, tienen hecha siempre ofrenda de su vida en tanto el sacrificio de la vida sirva al cumplimiento de un fin más alto (...). *Libertad* renuncia a la vida. Pudo resistirse a morir; pudo obstinarse en lanzar su grito y su nombre como un ángel rebelde. Entre nosotros no es esa la moral que rige. Cada uno de nosotros está dispuesto a callar y a renunciar para ocupar el puesto en que mejor sirva a la Falange Española de las JONS».¹⁴⁴³ En el diari *Arriba* es va poder llegir durant aquells dies: «El semanario '*Libertad*', que publicaban en Valladolid señalados camaradas de aquellas JONS, ha decidido dejar de publicarse, para que la polarización espiritual de sus lectores se concentre sobre nuestro *Arriba*».¹⁴⁴⁴

5.4 Els mítings polítics i els recursos econòmics

El dia 10 de febrer de 1935, FE va convocar un míting a Salamanca. Hores abans de l'acte, acompanyat per Sánchez Mazas i el dirigent falangista local, Francisco Bravo, Primo de Rivera havia anat a casa de Miguel de Unamuno. L'escriptor va avisar que qualsevol política falangista hauria de ser diferent a la

¹⁴⁴¹ REDONDO, Onésimo, «Despedida» dins *Lib* [Valladolid], (20 de maig de 1935).

¹⁴⁴² GARCÍA SÁNCHEZ, Nemesio, «Al terminar» dins *Lib* [Valladolid], (20 de maig de 1935).

¹⁴⁴³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «El último número de *Libertad*» dins *Lib* [Valladolid], (20 de maig de 1935).

¹⁴⁴⁴ «El último número de *Libertad*» dins *Arb* [Madrid], (30 de maig de 1935).

del Directori: «Lo del padre de usted es ya Historia. Lo de ustedes, porvenir. Ya veremos lo que hacen, que desde luego yo supongo será distinto de aquello».¹⁴⁴⁵ El tracte que el novel·lista va dirigir a la joventut feixista de FE va ser cortès: va acompanyar-los al míting. Però també va dir-los que moriria com a liberal. A FE van fer propaganda de la presència de l'escriptor a l'acte.¹⁴⁴⁶

Primo de Rivera va sentir-se satisfet del suport públic d'Unamuno. No debades, havia escrit en més d'una ocasió que el fracàs del Directori havia estat causat per no haver aconseguit tenir al seu costat la intel·lectualitat. Això no obstant, l'escriptor no es casava amb ningú, ni amb les seves pròpies opinions que es transformaven o oscil·laven en el temps segons les circumstàncies del moment. Ben aviat, va canviar d'actitud i va escriure que Primo de Rivera «es un muchacho que se ha metido en un papel que no le corresponde. Es demasiado fino, demasiado señorito y, en el fondo, tímido para que pueda ser un jefe, y ni mucho menos un dictador».¹⁴⁴⁷ Llavors, a FE van acusar Unamuno de ser un «viejo avariento».¹⁴⁴⁸

El dia 28 d'abril, Primo de Rivera va parlar en el camp d'esports de Don Benito, Badajoz, Extremadura. Va dir el següent sobre la dona i la mort: «[En FE] tenemos que contar con la muerte, como acto de servicio. Y tenemos que ir de sitio en sitio, desgañitándonos, en medio de la deformación, de la interpretación torcida, del egoísmo indiferente. Ved, pues, mujeres cómo hemos hecho virtud capital de una debilidad –la abnegación que es, sobre todo, vuestra. Ojalá lleguemos en ella a tanta altura, lleguemos a ser tan femeninos, que algún día podáis de veras considerarnos ¡hombres!».¹⁴⁴⁹ L'amor nacional podia ser comparat amb el vincle existent entre una mare i un fill. Els discursos havien perdut la ira de Redondo i la rigidesa revolucionària de Ledesma Ramos, però havien adquirit una emotivitat poètica entre l'heroïcitat dels conceptes de Primo de Rivera i la religiositat de la prosa de Sánchez Mazas.

¹⁴⁴⁵ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 331; «Diálogo que mantuvieron en Salamanca, el 10 de febrero de 1935, José Antonio y don Miguel de Unamuno» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 551 i 552.

¹⁴⁴⁶ «Salamanca» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

¹⁴⁴⁷ Citat a GIBSON, Ian, *En busca de José Antonio...* op. cit., p. 255.

¹⁴⁴⁸ «Unamuno, el fascismo y el premio Nóbel» dins *Arb* [Madrid], (28 de març de 1935).

¹⁴⁴⁹ Citat a GIBSON, Ian, *En busca de José Antonio...* op. cit., p. 332.

El diumenge dia 19 de maig de 1935, FE de las JONS va convocar un gran acte al cine Madrid a la capital d'Espanya. Els titulars no només destacaven el clàssic suport del públic, sinó també l'estil i l'estètica de l'esdeveniment.¹⁴⁵⁰ La premsa falangista anunciava que hi havia hagut 10.000 assistents.¹⁴⁵¹ Escrivia: «Minutos antes de empezar el acto presentaba el local un aspecto impresionante: al fondo, la pared recubierta de negro, con el emblema inmenso en rojo y los nombres de los mártires con letras de oro, dispuestos a los lados en dos columnas».¹⁴⁵² Fernández-Cuesta va ser el primer a parlar. Va recordar l'acte de la Comedia.¹⁴⁵³ I es va dirigir al líder: «El jefe nacional, José Antonio Primo de Rivera, para quien huelgan todas las presentaciones y a quien nosotros seguimos con fe ciega como un solo hombre, convencidos de que en sus manos la Falange alcanzará muy pronto la meta gloriosa de nuestras ilusiones».¹⁴⁵⁴ Manuel Valdés, líder del SEU, va dir que els estudiants estaven disposats a tot per Espanya.¹⁴⁵⁵ Manuel Mateo, secretari de la CONS, definí FE com un moviment revolucionari i violent.¹⁴⁵⁶ Ruiz de Alda, l'home d'acció, va recordar que el motiu d'existència d'Espanya era la voluntat imperial.¹⁴⁵⁷

El dia 30 de maig es va organitzar un altre acte a la localitat manxega de Campo de Criptana. José Sáinz era el líder local i va aconseguir concentrar un grup nombrós d'esquadres locals, que va desfilar amb uniforme i que es va situar davant del *jefe* en formació de fila. Primo de Rivera va passar revista i va saludar a la romana. L'estètica era un component fonamental de la propaganda política feixista, el llenguatge visual cada vegada dominava més la publicitat del grup.

L'organització del partit avançava i el Servicio de Prensa y Propaganda havia estat encomanat en el primer Consell Nacional a Manuel Aizpurúa, *jefe* de FE

¹⁴⁵⁰ «El mitin en Madrid del 19 de mayo» dins *Arb* [Madrid], (23 de maig de 1935).

¹⁴⁵¹ «Una jornada memorable» dins *Arb* [Madrid], (23 de maig de 1935).

¹⁴⁵² *Ibidem*.

¹⁴⁵³ «Fernández-Cuesta en el mitin del Cine Madrid» dins *Arb* [Madrid], (23 de maig de 1935).

¹⁴⁵⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵⁵ «Manuel Valdés, líder del SEU, en el mitin del Cine Madrid» dins *Arb* [Madrid], (23 de maig de 1935).

¹⁴⁵⁶ «Manuel Mateo, secretario de la CONS, en el mitin del Cine Madrid» dins *Arb* [Madrid], (23 de maig de 1935). La CONS, en aquest moment d'anorreament de l'esquerra, va créixer per la integració de gent que volia trobar feina. El sindicat falangista, per mitjà de Giménez Caballero, que havia creat el Partido Económico de Patronos Españoles, ajudava a trobar feina a obrers falangistes que eren vistos com a esquiroles i enemics polítics per les esquerres.

¹⁴⁵⁷ «Julio Ruiz de Alda en el mitin del Cine Madrid» dins *Arb* [Madrid], (23 de maig de 1935).

de las JONS a Guipúzcoa i director d'Arriba, amb el que col·laboraven Vicente Gaceo, Vicente Cadenas, Ximénez de Sandoval i García Venero.

El partit es mantenia en bona mesura per diners aportats directament per Primo de Rivera, que comptava amb un sou com a parlamentari. Però no es podia continuar gaire temps en aquella situació. Durant el mes de març, a causa de la situació econòmica de dificultats, a FE de las JONS van haver d'abandonar el palauet de Marquès de Riscal i es van traslladar a un pis més econòmic del número 3 de la Cuesta de Santo Domingo.¹⁴⁵⁸ Les possibilitats que poguessin sobreviure sense l'entrada de diners eren escasses i, per tant, Primo de Rivera va haver de buscar un inversor. Encara que a final de l'any 1934, quan va ser acusat en diferents ocasions de voler expandir un moviment estranger a Espanya, va negar les similituds amb el feixisme italià, el fet és que quan es va quedar sense capital el règim de Mussolini li va semblar una bona opció per demanar recursos.

Dionosio Ridruejo va escriure un text sobre la relació entre el falangisme i els feixismes europeus: «Un historiador tendrá que definir el falangismo como una de las variantes o réplicas del fenómeno fascista imperante en otros pueblos de Europa y definible por su triple significación: como reacción defensiva de las clases medias frente al peligro y sugestión de la Revolución Soviética; como movimiento de reivindicación de ciertos pueblos despojados, vencidos o llegados tardíamente al reparto del poder ejercido por Europa sobre la mayor parte del mundo; y como tentativa para producir una síntesis violenta que acomodase la defensa de ciertos valores tradicionales y ciertas exigencias burguesas al estilo colectivo o proletario de los nuevos tiempos. Directivas a las que habría que añadir una más bien estética que hunde sus raíces en el vitalismo nietzscheano».¹⁴⁵⁹ El moviment feixista espanyol compartia elements d'estil amb el feixisme a Itàlia i amb el nazisme d'Alemanya: el tractament de tu, la camaraderia, el fet de compartir símbols o de vestir amb un mateix uniforme; l'acostament humà que significava haver d'emprendre accions de risc i de violència o el fet de sentir que es participava en una gran aventura compartida.

¹⁴⁵⁸ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 329.

¹⁴⁵⁹ Citat a les pàgines introductòries a Southworth, Herbert R., *Antifalange...* op. cit.

A final d'abril, Primo de Rivera va tenir una entrevista breu a Gènova amb Eugenio Coselschi dels CAUR. Va voler veure Mussolini, però no li va ser possible. Va declarar a *Il Lavoro Fascista*: «Miramos al Fascismo italiano como al hecho histórico más sobresaliente de nuestros tiempos del cual pretendemos extraer los principios y la política que se adapten a nuestro país (...). La idea central del Fascismo, de la unidad del pueblo en un Estado totalitario, es la misma que la de Falange Española».¹⁴⁶⁰ El govern de Mussolini va finançar regularment el feixisme espanyol. Probablement va ser el propi Mussolini qui va encarregar al seu gendre, el comte Galeazzo Ciano, subsecretari del Ministeri de premsa i propaganda, que pagués 50.000 lires mensuals a FE. Entre juny de l'any 1935 i gener de l'any 1936, s'entregà aquesta quantitat a l'ambaixada italiana de París. Primo de Rivera, que probablement va informar a molt poques persones d'aquest acord, viatjà cada dos mesos a la capital francesa per recollir els diners.¹⁴⁶¹

Encara que FE de las JONS no tenia les mans lliures i els diners no eren suficients pels costos del partit, havia guanyat independència en comparació amb els temps que depenia dels recursos de Renovación Española. Es va haver de fer més propaganda del feixisme italià i, en concret, es varen explicar les raons del règim de Mussolini per conquerir el territori d'Abissínia, a l'Etiòpia.¹⁴⁶² Mussolini va declarar la guerra a aquest país africà. Com a primer pas per al seu imperi Mediterrani, va pretendre ocupar aquesta terra situada entre les colònies italianes d'Eritrea i de Somàlia. El dia 3 d'octubre de l'any 1935, 100.000 soldats de l'exèrcit italià, sota el comandament del Mariscal Emilio de Bono, van entrar en territori d'Etiòpia des d'Eritrea, mentre el general Rodolfo Graziani va atacar amb una força menor des de la Somàlia italiana. L'expansió italiana va ser rebuda amb eufòria a les pàgines d'*Arriba*.¹⁴⁶³

José Antonio va viatjar al Segon Congrés de Montreux, en una reunió preparatòria de la internacional feixista, encara que ho va mantenir en secret tot el temps que li va ser possible. Va explicar per quins motius FE no estava a

¹⁴⁶⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, [Declaraciones] dins *Il Lavoro Fascista* [Roma], (25 de maig de 1935). Citat a SAZ CAMPOS, Ismael, *Mussolini contra la II República...* op. cit., p. 138 i 139.

¹⁴⁶¹ VIÑAS, Ángel, *La Alemania nazi...* op. cit., p. 423.

¹⁴⁶² «Ventana al mundo» dins *Arb* [Madrid], (30 de maig de 1935).

¹⁴⁶³ «Ventana al mundo» dins *Arb* [Madrid], (13 de juny de 1935), (24 de juny de 1935) i (27 de juny de 1935).

l'entesa feixista europea *in situ*: «España no está preparada todavía a unirse, por mi mediación, a un movimiento de carácter no ya internacional, sino supernacional, universal. Y esto no sólo porque el carácter español es demasiado individualista, sino también porque España ha sufrido mucho por las Internacionales. Estamos en manos de tres Internacionales por lo menos: una masónica, una socialista, otra capitalista y quizá de otros poderes, de un carácter extranacional, que intervienen en los asuntos españoles. Si apareciésemos ante la opinión española como unidos a otro movimiento, y esto sin una preparación lenta, profunda y difícil, la conciencia pública española protestaría. Yo creo que todos nosotros estamos obligados a preparar la opinión en nuestros diferentes países antes de iniciar una acción colectiva. Yo prometo a todos vosotros hacer lo que pueda en ese sentido y despertar una conciencia nacional».¹⁴⁶⁴ Primo de Rivera admetia el projecte d'una Europa feixista. A FE havien adduït en més d'una ocasió que el feixisme anava més enllà dels països.

En el missatge polític, el canvi d'apoderats dineraris va tenir algunes conseqüències. Es va poder atacar amb més contundència l'univers feixistitzat per acusar-lo d'estar robant el seu discurs.¹⁴⁶⁵ També es va dir amb més claredat que l'Estat feixista havia de ser independent de l'Església catòlica.

Ismael Saz Campos ha escrit que és en aquest moment quan Primo de Rivera radicalitzà el seu discurs convertint-se de feixistitzat a feixista.¹⁴⁶⁶ El fet, però, és que la radicalització del discurs, la independència doctrinària de FE, la retòrica obrerista i la distància amb els monàrquics començaren en el mateix moment de la fundació de FE i van anar augmentant gradualment fins que Primo de Rivera va haver d'anar a Itàlia a buscar recursos per la soledat i l'aïllament en què es trobava FE a causa d'aquest procés d'independència i de feixistització prèvia. Per tant, l'acord amb el règim italià va ser la conseqüència

¹⁴⁶⁴ SANDOVAL, Ximénez de, Felipe «Documento inédito. José Antonio en Montreux» dins *Fuerza Nueva* [Madrid], (24 de juliol de 1976), p. 498. Citat a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 341.

¹⁴⁶⁵ «Las JAP y la Falange» dins *Arb* [Madrid], (13 de juny de 1935); «Insensibilidad vergonzosa» dins *Arb* [Madrid], (24 de juny de 1935); «¿Qué pretenden las JAP?» dins *Arb* [Madrid], (27 de juny de 1935); «Conferencia de Manuel Valdés» dins *Arb* [Madrid], (27 de juny de 1935); «El régimen corporativo en Europa» dins *Arb* [Madrid], (4 de juliol de 1935); i «El Estado de Abisinia» dins *Arb* [Madrid], (14 de novembre de 1935).

¹⁴⁶⁶ SAZ CAMPOS, Ismael, *España contra España. Los nacionalismos franquistas...* op. cit., p. 150.

de la radicalització del discurs de José Antonio, i no a la inversa. En els mesos centrals de 1935, allò que es va produir va ser un perfeccionament del missatge central gràcies a la independència que varen proporcionar els diners arribats des d'Itàlia.

Primo de Rivera va realitzar mítings a Sant Sebastià, a Barcelona, a Madrid, a Valladolid, a Oviedo i a moltes altres ciutats petites. En tots els actes va defensar el caràcter espanyol del feixisme, però quan va aprofundir en la teoria falangista va tornar a recórrer a la història universal.¹⁴⁶⁷ El dia 5 de gener de l'any 1935, es van inaugurar els locals de FE de las JONS al carrer Garibay número 27 a Sant Sebastià. Primo de Rivera va pronunciar una conferència en què va remarcar la importància de la nació i va dir que l'Estat era un instrument al seu servei.¹⁴⁶⁸ Ho afirmava, perquè des de la dreta, la CEDA o la JAP, els acusaven de ser estatistes.

La intensitat de mítings de FE durant els primers mesos de l'any 1935 va ser molt alta: es va ser a Cadis, a Corrales, a Villagarcía, a Jaén, a Zamora, a Toro, a Puebla de Sanabria, a San Adrián de Navarra o a Córdoba. El ruralisme, que provenia originàriament de *Libertad*, i que va tenir en el feixisme italià un component similar en el moviment *strapaese*, era un vector notable a FE de las JONS, tal com demostren els pobles i municipis on la formació buscava nous militants. Espanya majoritàriament era rural.

S'anava adquirint tot un seguit d'elements de propaganda per convertir-se en un partit de masses. Tenien un diari central que fixava un missatge a tota la península per al conjunt de falangistes; hi havia cerimònies diverses com els funerals pels caiguts, la convocatòria de militars a formar, aniversaris dels assassinats, recepció de medalles o mèrits; accions al carrer i lluita contra les esquerres; propaganda dels fets violents a la premsa; consignes, símbols, uniformes, tractament de camaraderia i organització militar; i els mítings a

¹⁴⁶⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Resumen del discurso pronunciado en el teatro de Breton de Salamanca» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 553 i 555. Fins i tot, Primo de Rivera va demanar que s'hauria d'haver ajusticiat el president del consell de ministres Manuel Azaña per no haver aprofitat l'oportunitat històrica revolucionària del 14 d'abril de 1931. Cal veure: PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «De como se administra la justicia histórica» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 587-590.

¹⁴⁶⁸ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Extracto de la conferencia pronunciada en San Sebastián con motivo de la inauguración de los locales de la Falange» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 527-529.

pobles i ciutats on tot l'aparat de propaganda del partit es desplegava. A final de 1935, amb una partitura de Juan Telleria, Agustín de Foxá, Alfaro, Ridruejo, Miquelarena, Sánchez Mazas i José Antonio van compondre «Cara el Sol».¹⁴⁶⁹

5.5 Teoría política de FE de las JONS

José Antonio havia començat a manar per tenir un partit disciplinat i disposava de l'autoritat i de la serenitat per redactar el missatge central de FE de las JONS. Aleshores, va fixar posició teòrica en diferents conferències programàtiques pronunciades el dia 17 de febrer al cine Alhambra, de Saragossa, titulada «El nuevo orden»; el dia 3 de març al teatre Calderón de Valladolid, anomenada «España y la barbarie»; el dia 9 d'abril al Cercle Mercantil de Madrid amb el títol «Ante una encrucijada en la historia política y económica del mundo»; i el dia 19 de maig, el discurs del Cine Madrid. En aquestes exposicions orals va realitzar un perfeccionament coherent dels continguts polítics que ja havia defensat en els últims temps.¹⁴⁷⁰ David Jato, a *La rebelión de los estudiantes*, va escriure que en aquest període es produí una definició del perfil ideològic de FE.¹⁴⁷¹

Primo de Rivera va dir que la història universal era cíclica. Compartia la visió d'Spengler sobre les civilitzacions: plenitud-decadència-regeneració o desaparició. Espanya i Europa es trobaven en un moment de regeneració o desaparició. Estava influït per la visió d'Ortega y Gasset a *El tema de nuestro tiempo*, en què havia escrit que hi havia etapes passives i creatives.¹⁴⁷² Sobretot, seguia la teoria de la conflagració mundial de Ledesma Ramos, que havia estat clau a *La Conquista del Estado*.

Hi havia etapes de plenitud, segons Primo de Rivera, caracteritzades com a moments d'unitat i d'expansió, seguides d'altres de decadència i desunió. Les

¹⁴⁶⁹ BOLARQUE, LUIS, «José Antonio y la verdad de "Cara al sol"» dins VVAA, *Dolor y memoria de España en el segundo aniversario de la muerte de José Antonio*. Madrid: Jerarquía, 1939. http://www.plataforma2003.org/libros/dolor_y_memoria/dolor.htm, [consultat: agost de 2012]. Per veure una explicació més elaborada de com es va escriure «Cara al sol» cal veure BRAVO, Francisco, *José Antonio. El hombre, el jefe, el camarada...* op. cit. Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., pp. 204 i 205.

¹⁴⁷⁰ GALLEGO, Ferran, «Ángeles con espadas...» op. cit., p. 179-210.

¹⁴⁷¹ JATO, David, *La rebelión de los estudiantes...* op. cit., p. 122.

¹⁴⁷² ORTEGA Y GASSET, José, *El tema de nuestro tiempo; El ocaso de las revoluciones; El sentido histórico de la teoría de Einstein*. Madrid: Espasa-Calpe, 1950.

primeres eren definides com a èpoques clàssiques: rigidesa, unitat, civilització i fortalesa. La influència de d'Ors era important en aquest punt.¹⁴⁷³ Eren els moments àlgids de la història dels homes. Eren els instants d'auge de civilització en contraposició a la foscor dels períodes de decadència.¹⁴⁷⁴ Els moments de transició, en canvi, eren definits com a edats mitjanes: obscures i decadents, de retrocés i de recolliment. Al final s'esdevenia la invasió dels bàrbars amb el final d'una nació o bé la regeneració. Podien passar les dues coses. L'exemple de Primo de Rivera va ser: auge de l'imperi romà-decadència-invasió dels bàrbars germànics. La decadència arribava amb la plenitud, perquè s'aconseguia la fita proposada i, per tant, es perdia l'empresa en comú: «Roma estaba completa, Roma era la unidad del orbe; no le quedaba nada por hacer. Todo lo extremo estaba realizado y Roma no tenía vida interior».¹⁴⁷⁵

Un altre exemple de Primo de Rivera va ser l'imperi espanyol-contemporaneïtat decadent. En el segle XIII el món iniciava un moment de regeneració: Espanya tenia una missió universal. El seu imperi va ser definit com a etapa clàssica. En canvi, va definir la reforma protestant, el capitalisme i la Il·lustració com un període de decadència.¹⁴⁷⁶ La reforma protestant havia estat un cop al procés civilitzador de la Monarquia espanyola. Rousseau havia escampat la tornada de l'home a la naturalesa i, per tant, el rebuig del classicisme, la civilització, la norma o la disciplina. Llavors s'havia produït l'auge del romanticisme i del particularisme. Adam Smith havia maldat contra el sentiment grupal o de col·lectivitat per estendre l'individualisme. Per tant, Ledesma Ramos fou l'únic feixista de FE de las JONS durant la Segona República que acceptà un paper positiu de la contemporaneïtat.

En el moment en què parlava Primo de Rivera havia culminat el moment de decadència i arribava o bé la invasió dels bàrbars –comunisme– o bé l'instant

¹⁴⁷³ FUENTES CODERA, Maximiliano, *Un viaje por los extremos. Eugeni d'Ors entre la Gran Guerra y el fascismo (1914-1923)*. Girona: Universitat de Girona, 2011 [Tesi doctoral], <http://ves.cat/bjZ8>, [consultat l'agost de 2012].

¹⁴⁷⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Entraña y estilo. He aquí lo que compone a España» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 565 i 566.

¹⁴⁷⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «España y la barbarie» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 568-572.

¹⁴⁷⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Ante una encrucijada en la historia política y económica del mundo» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 625 i ss.

de regeneració –feixisme.¹⁴⁷⁷ Era un moment de transició.¹⁴⁷⁸ Al cine Madrid va dir que Marx tenia raó quan va predir la mort del capitalisme.¹⁴⁷⁹ Es va fer referència a la debilitat democràtica enfront de la fortalesa totalitària soviètica.¹⁴⁸⁰ Es va escriure que Europa havia d'apostar pels feixismes i el nazisme.¹⁴⁸¹ Escrivia, per exemple: «Seguir apretados y sin vacilaciones. Cada esfuerzo que prestéis a la causa será un paso más hacia esa unidad de destino en lo universal que nos habla Donoso Cortés, en la prosa de mirar lejano, (...), en donde, con una visión milagrosa de profecía, nos invitaba a la misión universal del pueblo romana que en la hora presente es una realidad de existencia y una luminaria de Europa, de esta Europa que acaso en fecha próxima se ha de jugar a la carta de la fatalidad el predominio de las dos civilizaciones: la Occidental, Roma, y la Oriental, Moscú».¹⁴⁸²

La pàtria havia d'estendre civilització a partir de l'imperi: «España salvará al mundo de la nueva invasión de los bárbaros».¹⁴⁸³ Primo de Rivera havia portat a terme una esplèndida feina de síntesi: la modernitat de Ledesma Ramos encaixava amb la interpretació històrica de Giménez Caballero. Tot plegat expressat a la manera literària de Sánchez Mazas.

El dia 9 d'abril va ser convidat a la conferència del cercle de la Unión Mercantil de Madrid pel seu president Mariano Matesanz. A la institució, s'hi havia discutit si era apropiat que hi parlés el líder dels feixistes espanyols. Quan ho va fer, hi havia moltíssima gent. S'hi podia veure diferents joves amb camisa blava i els símbols feixistes. Primo de Rivera vestia amb pantaló i jaqueta de color negre i

¹⁴⁷⁷ *Ibidem*, p. 635.

¹⁴⁷⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁷⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Discurso sobre la Revolución Española. Discurso pronunciado en el Cine Madrid, el día 19 de mayo de 1935» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 679. El text era el següent: «Las previsiones de Marx se vienen cumpliendo más o menos de prisa, pero implacablemente. Se va a la concentración de capitales; se va a la proletarización de las masas, y se va, como final de todo, a la revolución social, que tendrá un durísimo período de dictadura comunista. Y esta dictadura comunista tiene que horrorizarnos a nosotros, europeos, occidentales, cristianos, porque esta sí que es la terrible negación del hombre».

¹⁴⁸⁰ «Ventana al mundo» dins *Arb* [Madrid], (16 de maig de 1935).

¹⁴⁸¹ «El mando único» dins *Arb* [Madrid], (18 d'abril de 1935); i «El verdadero peligro ruso» dins *Arb* [Madrid], (4 d'abril de 1935).

¹⁴⁸² BUSTOS, Francisco, «Una profecía de Donoso Cortés» dins *Arb* [Madrid], (24 de juny de 1935).

¹⁴⁸³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Ante una encrucijada en la historia política y económica del mundo» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 625 i ss.

camisa blanca. Quan es va acostar al micròfon, els joves falangistes entre el públic van saludar a la manera feixista.

A inici de la conferència, Primo de Rivera va definir el moviment italià com a clàssic, perquè el pensament, la rigidesa, l'organització, la jerarquia i l'estructura hi predominaven. En canvi, considerava que el nazisme germànic era un règim romàntic, popular, místic i racial, profundament conseqüent –deia– amb la psicologia alemanya. A Espanya, «el orden nuevo tiene que arrancar de la propia existencia del hombre, del reconocimiento de su libertad y dignidad. La libertad del hombre y la dignidad humana son valores eternos e intangibles. El orden nuevo ha de arrancar de la existencia del hombre como portador de valores eternos».¹⁴⁸⁴ La tradició, el passat i la nació definien els homes per mitjà de valors que enllaçaven amb una empresa en comú. «España, desde que existe, es y será siempre un quehacer: que España se justifica por una misión que cumplir; que a España no se la puede entregar a temporadas inacabables de ocio, de dispersión, de falta de explicación vital».¹⁴⁸⁵ A *Arriba*, va escriure: «Dos cosas forman una patria: como asiento físico, una comunidad humana de existencia; como vínculo espiritual, un destino común».¹⁴⁸⁶

A FE de las JONS, l'imperi era territorial, cultural i espiritual.¹⁴⁸⁷ Els objectius eren el predomini en el Mediterrani i l'expansió cultural a Amèrica Llatina.¹⁴⁸⁸ Afirmava Primo de Rivera: «Nuestro imperio ha de ser preferentemente espiritual (...). A la eterna metafísica de España, a España como tarea y como misión, como unidad y como comunidad de destino en lo universal, que es como se encuentra escrito su nombre en lo alto».¹⁴⁸⁹ Manuel Valdés va dir a Jaén: «España fue la primera nación que en la Historia se constituyó y a los cuatro siglos de existencia realiza los actos más decisivos para la vida de la civilización. España significa en el mundo lo que Castilla para España: la

¹⁴⁸⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Conferencia pronunciada en Zaragoza en el cinema Alhambra en el curso organizado por el Ateneo sobre el tema El nuevo orden» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 557-560.

¹⁴⁸⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «El 6 de octubre. El estado de guerra y la Falange» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 539-547.

¹⁴⁸⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «España estancada» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 579-582.

¹⁴⁸⁷ «Educación nacional» dins *Arb* [Madrid], (18 d'abril de 1935).

¹⁴⁸⁸ «Ventana al mundo» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

¹⁴⁸⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Versión del discurso pronunciado el 17 de marzo de 1935 en el teatro Vilagarcía» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 574-575.

unidad. Unidad que partiendo de la diversidad de las cosas va por una escala ascendente de unidades a converger en la Unidad, supremo principio y fin de todas las cosas. Y es por encima de la diferencia entre vascos y catalanes, entre castellanos y andaluces, por encima de la diferencia de paisajes, de raza y de lengua, existe escrito en la eternidad el mandato de cumplir una misión en la Historia».¹⁴⁹⁰ La unitat, tal com va dir el *jefe* nacional, era imposició d'una utopia. No era un agregat de diferents parts, perquè mai no s'havia donat el cas que uns quants nans es convertissin en un gegant.¹⁴⁹¹ Redondo, a Toro, va assegurar que l'imperi era conquerir la veritat i destruir la falsedat.¹⁴⁹²

Era possible l'èxit. La història ho ensenyava, perquè ja havia succeït «cuando el yugo se hizo de símbolo, carne, cuando unidas Castilla, Aragón, Navarra, Granada, hubo un solo cetro y un solo trono. Se hizo de un coletazo brusco y viril. Los impotentes rastreaban su baba cerca de las sepulturas. Aquella Castilla muerta, seca, solitaria, sin caminos ni posadas fue madre de una nación, España». Tot això havia succeït just després dels temps amargs del Rei Enric IV amb la unió dels Reis catòlics.¹⁴⁹³ Aleshores, Castella havia creat un moviment de palingenèsia que havia unit una nació.¹⁴⁹⁴ Sánchez Mazas ho explicava com un determinisme inevitable de qualsevol gran nació: «La nación en su principio es una vaga unidad pasional y racial que va, primero, ascendiendo poco a poco a lo histórico con la lengua; de aquí asciende a lo racional –el Estado, unidad perfecta– de aquí a lo religioso –la misión universal del Estado–, el Imperio».¹⁴⁹⁵ Espanya era essència d'expansió de veritat, de civilització i de catolicisme.¹⁴⁹⁶

La unitat era una «revolución espiritual de todos», en què el passat estava permanentment vinculat al futur.¹⁴⁹⁷ Era una ideologia eclèctica que, tal com havia explicat Giménez Caballero, superaria el racisme germànic i el

¹⁴⁹⁰ VALDÉS, Manuel, «FE de las JONS en Jaén» dins *Arb* [Madrid], (11 d'abril de 1935).

¹⁴⁹¹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «FE de las JONS en Jaén» dins *Arb* [Madrid], (11 d'abril de 1935).

¹⁴⁹² REDONDO, Onésimo, «FE de las JONS en Toro» dins *Arb* [Madrid], (25 d'abril de 1935).

¹⁴⁹³ «Impotentes...» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

¹⁴⁹⁴ «FE de las JONS en Zamora» dins *Arb* [Madrid], (25 d'abril de 1935).

¹⁴⁹⁵ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «Nación, unidad, imperio» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

¹⁴⁹⁶ «España como es y España como está» dins *Arb* [Madrid], (4 d'abril de 1935).

¹⁴⁹⁷ [consigna] dins *Arb* [Madrid], (28 de març de 1935); «Los políticos contrarevolucionarios...» dins *Arb* [Madrid], (28 de març de 1935); i «La Patria lo manda» dins *Arb* [Madrid], (2 de maig de 1935).

materialisme soviètic: «creemos en la unidad del género humano como armónica conciliación de las grandes unidades civilizadas de la historia, donde España es una e indivisible. A lo largo de los siglos, el lado bueno de España – el lado civil, heroico, religioso, original y limpio– es el que ha mirado hacia la unidad de destino, imponiendo el mayor apogeo de su historia la tesis católica de la unidad del género humano».¹⁴⁹⁸

6 FE a l'Espanya de l'emergència de la conflictivitat

6.1 Els universitaris a l'avantguarda de la política: Haz

El Sindicato Español Universitario es fundà el 21 de novembre de l'any 1933, però no va ser legalitzat fins a febrer del 1934, pel fet que els seus estatuts vulneraven la Llei d'Associacions. L'organització del SEU era jeràrquica: delegat de curs, sindicat de facultat o d'escola, de províncies, regional i nacional. El *jefe* nacional era designat pel Consell Nacional, que estava format pels dirigents de FE. Els ingressos provenien de quotes i de donacions. Un 20% era enviat a FE i un altre 20% a la direcció nacional del SEU.

L'emblema era el cisne de plata del cardenal Cisneros. Sánchez Mazas en parlava a *Haz*: «Sólo hay dos aves imperiales: el águila y el cisne. Quizá el cisne sea la mejor. Él parece recordar, con su pura elegancia, con su alejandrina belleza, el clásico Imperio de Alejandro, el primer gran Imperio de cultura».¹⁴⁹⁹ El cisne era el símbol d'un moviment pur, estètic, clàssic, racional, oposat a la barbàrie.¹⁵⁰⁰

En un primer moment, els dirigents del SEU van ser el triumvirat Valdés Larrañaga, Fanjul i Zaragoza. Gordejuela era el vicesecretari. Tenien nuclis a Sevilla, a Salamanca, a Oviedo i a València.¹⁵⁰¹ La principal funció era el combat polític a les universitats en contra de la FUE i de les esquerres.¹⁵⁰² Ruiz

¹⁴⁹⁸ «España estancada» dins *Arb* [Madrid], (21 de març de 1935).

¹⁴⁹⁹ SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «El SEU con el guión del cisne» dins *Haz* [Madrid], (28 de maig de 1935).

¹⁵⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁵⁰¹ PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants...* op. cit., p. 399.

¹⁵⁰² *Ibidem*, p. 399. I també a JATO, David, *La rebelión de los estudiantes...* op. cit., p. 53; i CHUECA, Ricardo, *El fascismo en los comienzos del régimen de Franco: un estudio sobre FET-JONS*. Madrid: San Martín, 1969, p. 538.

de Alda va escriure que el SEU construiria el planter d'herois de FE.¹⁵⁰³ Efectivament, els joves van incorporar-se a la Primera Línea. Ledesma Ramos recordà que eren l'element més actiu del grup i en cità uns quants noms: Valdés, Guitarte, Aguilar, Allangui i Montero.¹⁵⁰⁴

El SEU es va intentar infiltrar a la FUE per colonitzar-la.¹⁵⁰⁵ Estudiants feixistes, com Guitarte o Rafael García Serrano, hi van entrar i no van ser-ne expulsats fins al març de l'any 1934.¹⁵⁰⁶ En aquesta primera etapa, el SEU era un apèndix de FE i, en realitat, a les universitats eren coneguts com a falangistes. Les mateixes persones formaven part del SEU i de la Falange de Sangre. Quan hi havia disturbis a la universitats, l'autoritat màxima l'ostentava el càrrec més alt de la Primera Línia.¹⁵⁰⁷ El sindicat també integrava joves amb menys de setze anys, que encara no podien militar legalment a FE, els quals eren anomenat Balillas.¹⁵⁰⁸ Qualsevol estudiant que s'incorporava a les files falangistes, automàticament se l'inscrivía a l'organització universitària falangista.

Rafael García Serrano, durant la Guerra Civil, va escriure *Eugenio o la proclamación de la primavera*, en què havia reflectit l'odi d'una generació jove contra els polítics.¹⁵⁰⁹ «Mueres bajo el sol o mueres bajo las estrellas. Pero mueres en combate, y tu sangre se hace fértil como la primavera», anotava.¹⁵¹⁰ Aquest mateix sentiment de rebel·lió destructiva també era present al llibre de

¹⁵⁰³ RUIZ DE ALDA, Julio, *Obras completas*. Madrid: FE, 1939, p. 193. Citat a PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants...* op. cit., p. 400.

¹⁵⁰⁴ LANZAS, Roberto, *¿Fascismo en España?...* op. cit., p. 142.

¹⁵⁰⁵ TAGÜENA, Manuel, *Testimonio de dos guerras...* op. cit., p. 41. Citat a PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants...* op. cit., p. 425.

¹⁵⁰⁶ GARCÍA SERRANO, Rafael, *La gran esperanza*. Barcelona: Planeta, 1983.

¹⁵⁰⁷ FANJUL, Juan María, «Problemas» dins *Haz* [Madrid], (19 de juliol de 1935).

¹⁵⁰⁸ El nom, tal com s'explicava a la mateixa publicació, tenia l'origen en el feixisme italià. «La juventud fascista italiana» dins *Haz* [Madrid], (29 de juliol de 1935). El text afirmava: «Balilla. Vanguardia segura de la perpetuidad fascista; origen sagrado de las generaciones futuras; primavera eterna de la Italia renovada. Ellos son los elegidos, los predilectos, los afortunados. Es la nueva generación de los creyentes, en la cual reina el corazón y el espíritu del 'Duce' que ha palpitado y palpita por estos niños, que va hacia ellos con gran caricia de amor y que los prepara a amar y sentir grande la patria, esa patria que él quiere grande y potente, como quiere fuerte el niño de hoy, que será el hombre del mañana. Balilla es el nombre de un niño –italiano de nombre y de sangre– que el 1746 lanzó en Génova la primera piedra contra un soldado austríaco del ejército invasor».

¹⁵⁰⁹ GARCÍA SERRANO, Rafael, *Eugenio o la proclamación de la primavera*. Molins de Rei: La Nueva República, 2003.

¹⁵¹⁰ GARCÍA SERRANO, Rafeal, *Eugenio o la proclamación de la Primavera...* op. cit., p. 34. Citat a PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants...* op. cit., p. 375.

Guillén Salaya: *Bajo la luna nueva*.¹⁵¹¹ Edgar Neville va entrevistar una jove afiliada a FE i la presentava així: «Tenía 18 años y odiava a Jiménez de Asúa». ¹⁵¹² Aquests eren els militants violents del SEU.

El grup havia anat creixent durant l'any 1934 a causa de la intensitat de la brutalitat política i s'havia consolidat a les universitats. El SEU tenia 2.300 militants l'any 1934, i 5.100, l'any 1935.

Manuel Valdés va ser el primer líder del SEU, quan el partit va substituir els triumvirats per «jefes». Era un estudiant bilbaí d'arquitectura. El seu lloctinent era Alejandro Salazar, estudiant d'Almeria de Filosofia i Lletres.¹⁵¹³ Durant el mes de gener, els seuistes Guitarte, Fanjul, Gómez Acebo i Mayoral, aprofitant la inestabilitat del partit per l'escissió de Ledesma Ramos, van portar a terme un cop de mà contra el lideratge de Valdés i, fins i tot, van demanar la dimissió de Primo de Rivera. José Antonio, per no perdre el grup, va accedir a canviar Valdés per Salazar.

El SEU de Salazar, el sindicat estava igualment sotmès al partit, però l'organització va anar guanyant pes. Salazar havia nascut a Almeria l'any 1913 i s'havia afiliat a FE a principis de l'any 1934.¹⁵¹⁴ A inici del 1935, el SEU va mantenir l'activitat falangista, sobretot, a Madrid, a Valladolid i a Sevilla.¹⁵¹⁵ El primer número del nou butlletí del SEU, *Haz*, va aparèixer el dia 26 de març i anava dirigit al públic estudiantil i universitari. Aquesta publicació es va mantenir, tot i que se n'havien fet tancar d'altres com *Libertad*. El SEU era una organització que Primo de Rivera no controlava del tot. Els seuistes estaven aconseguint tenir el predomini a algunes universitats estatals.¹⁵¹⁶

El nom *Haz* de la publicació al·ludia a l'esperit de grup, no només a la unitat nacional, sinó també al nucli primigeni encarregat de portar-la a terme. A la capçalera apareixia el jou agrícola i les cinc fletxes imperials. Ruiz de Alda va dir que, des de l'aire, quan anava pel cel de Madrid amb avió, s'havia adonat

¹⁵¹¹ Citat a MAINER, José Carlos, *La Corona hecha trizas...* op. cit., pp. 135 i ss.

¹⁵¹² NEVILLE, Edgar, *Frente de Madrid*. Madrid:[s.n], 1940, p. 17. Citat a MAINER, José Carlos, *La Corona hecha trizas...* op. cit., p. 137.

¹⁵¹³ MONTES AGUDO, Gumersindo, *Vieja Guardia...* op. cit., p. 274. Citat a PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants...* op. cit., p. 629.

¹⁵¹⁴ IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, *Estudio y acción...* op. cit., p. 33. Citat a PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants...* op. cit., p. 630.

¹⁵¹⁵ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, Julio, *Historia de Falange...* op. cit., p. 192.

¹⁵¹⁶ TAGÜENA, Manuel, *Testimonio de dos guerras...* op. cit., p. 83.

que la capital imperial es podia construir des de la ciutat universitària.¹⁵¹⁷ L'objectiu últim de l'organització havia de ser aconseguir la sindicació única i obligatòria de tots els estudiants.¹⁵¹⁸ Escrivia: «Ahora estamos todos en un puesto de combate, en las avanzadas, en el verdadero tiempo heroico del movimiento; en este tiempo que los historiadores cuando triunfemos cantarán y alabarán, y nuestros hijos se sentirán orgullosos de esta época».¹⁵¹⁹

Primo de Rivera va escriure un article breu titulat «España incómoda» en el primer número de la publicació: «Nosotros, estudiantes, no os llamamos con la invocación del nombre de España a una charanga patriótica. No os invitamos a cantar a coro fanfarronadas. Os llamamos a la labor ascética de encontrar bajo los escombros de una España detestable la clave enterrada de una España exacta y difícil. (...) Tendremos que hendir muchas veces la carne física de España –sus gustos, su pereza, sus malos hábitos– para liberar a su alma metafísica. España nos tiene que ser incómoda. ¡Dios nos libre de encontrarnos como el pez en el agua en esta España de hoy! Tenemos que sentir cólera y asco contra tanta vegetación confusa».¹⁵²⁰ En el segon número hi havia la següent consigna: «Estudiante: si crees es cierto lo que defendemos, no nos aplaudas; ven a nuestras filas. Los aplausos satisfacen a los necios. A nosotros nos satisfacen más las bofetadas».¹⁵²¹

La publicació *Haz* va dedicar un apartat a la crítica cultural amb una sèrie de visionats de pel·lícules i de documentals que va començar amb el film *Camisa negra* sobre la història de la Itàlia feixista.¹⁵²² Es van escriure crítiques de pel·lícules com *El capità Sorrell* de Herbert Brenon, *Marruecos* de Josef von Sternberg, *La patrulla perdida* de John Ford o *El signo de la muerte* de Jacques Feyder, entre d'altres. També hi havia relats panegírics sobre història d'Espanya.¹⁵²³ Es va donar notícia de llibres que parlaven del nazisme i del

¹⁵¹⁷ RUIZ DE ALDA, Julio, «La Universidad y el SEU» dins *Haz* [Madrid], (2 d'abril de 1935).

¹⁵¹⁸ «Nuestros postulados esenciales» dins *Haz* [Madrid], (9 d'abril de 1935).

¹⁵¹⁹ RUIZ DE ALDA, Julio, «La Universidad y el SEU... op. cit.

¹⁵²⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «España incómoda» dins *Haz* [Madrid], (26 de març de 1935).

¹⁵²¹ [consigna] dins *Haz* [Madrid], (2 d'abril de 1935).

¹⁵²² «Cine-club SEU» dins *Haz* [Madrid], (26 de març de 1935).

¹⁵²³ GARCÍA SERRANO, Rafael, «La primera vértebra» dins *Haz* [Madrid], (2 d'abril de 1935); SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «Lo universitario y lo popular» dins *Haz* [Madrid], (2 d'abril de 1935); i «¡¡A la cruzada!» dins *Haz* [Madrid], (9 d'abril de 1935).

feixisme, per exemple *Hitler, el salvador de Alemania* d'Adelardo Fernández Arias, o es va traduir *Diario de un esquadrista* de Fernando Bernabini.¹⁵²⁴

Escriuen que la companyia teatral de Federico García Lorca, *La Barraca*, havia convertit *Fuenteovejuna* de Lope de Vega en una obra de signe soviètic. «Su labor [la de García Lorca], movida por elementos indeseables del más repugnante tipo comunista, que operaban detrás de él, fue el transformar un drama auténticamente español, con las características tan españolas de odio a lo injusto y sometimiento incondicional ante lo justo –los reyes, en este caso–, en un mezquino drama rusófilo».¹⁵²⁵ Es va publicar que no hi havia espai per l'art per l'art.¹⁵²⁶ La cultura havia de servir la política.¹⁵²⁷

En els primers números del diari van reformar els estatus del sindicat. Es recollia l'esperit de comunitat, es dividien en categories jeràrquiques – honoraris, protectors i numeraris–, s'establien els deures dels militants, es definia l'organització territorial (facultat, província, regió i nació) i altres institucions consultives com el Consell o la Junta. Oficialment no es va escriure en cap moment que el sindicat fos una entitat filial de FE.¹⁵²⁸

El primer Consell Nacional del SEU va tenir lloc entre els dies 11 i 16 d'abril.¹⁵²⁹ Tenien representació a 28 províncies espanyoles.¹⁵³⁰ Salazar va advertir que a l'acte no s'hi anava a discutir i que no tenia cap semblança amb una «asamblea estilo parlamentario».¹⁵³¹ El sindicat havia començat a fer carnets personals per a tots els afiliats. El primer secretari del Consell era Eduardo Ródenas i com a secretaris hi havia Ruiz de Santayana i Villalba. També es van presentar les ponències a discutir: *La mujer en el Sindicato Español Universitario*, de Mercedes Fornica; *El camino para la conquista de la Universidad*, dels seuistes

¹⁵²⁴ «El libro *Hitler, salvador de Alemania* d'Adelardo Fernández Arias» dins *Haz* [Madrid], (28 de maig de 1935).

¹⁵²⁵ «Ante el centenario de Lope» dins *Haz* [Madrid], (26 de març de 1935).

¹⁵²⁶ «Revista» dins *Haz* [Madrid], (26 de març de 1935).

¹⁵²⁷ «El Sindicato Español Universitario a todos los estudiantes» dins *Haz* [Madrid], (26 de març de 1935).

¹⁵²⁸ «Estatutos del Sindicato Español Universitario» dins *Haz* [Madrid], (2 d'abril de 1935); i «Estatutos del Sindicato Español Universitario» dins *Haz* [Madrid], (9 d'abril de 1935).

¹⁵²⁹ «El primer Consejo Nacional del SEU» dins *Haz* [Madrid], (26 de març de 1935); i «Organización del primer Consejo Nacional del SEU» dins *Haz* [Madrid], (2 d'abril de 1935).

¹⁵³⁰ «El movimiento sindical en provincias» dins *Haz* [Madrid], (26 de març de 1935); «El movimiento sindical en provincias» dins *Haz* [Madrid], (2 d'abril de 1935); i «El movimiento sindical en provincias» dins *Haz* [Madrid], (9 d'abril de 1935).

¹⁵³¹ SALAZAR, Alejandro, «Necesidad del consejo» dins *Haz* [Madrid], (2 d'abril de 1935).

Gómez Acebo i Guitarte; *Universidad nacional obrera*, de Víctor Bragoso; *Atletismo y deportes interuniversitario*, de José Manuel González, i *Plan de educación disciplinaria de la juventud escolar*, de Luís Alonso Otero.

El dia 11 d'abril es va començar a la sala de sessions del domicili social de FE a Madrid a la Cuesta de Santo Domingo. José González García representava el grup d'Astúries. Hilario Muñoz, José L. Alberdaño, Luis Alonso Otero, Víctor Frago, García Pérez i Remolina Pardo, el de Lleó. Juan M. Fanjul, Luis Paquet i Fernando Morón representaven el SEU de Castella. José Manuel Aizpurua, el grup del País Basc. Antonio Caudevilla, el d'Aragó. Juan Pajuelo, Extremadura. Eduardo Requena, València. Alejandro Salazar, Andalusia. Els membres designats lliurement per la Jefatura nacional eren Felipe Gómez Acebo, Luis de Aguilar, Agustín Aznar, Javier Aznar, Enrique Suárez Inclán, Heliodoro Fernández Canepa, Eduardo Ródenas Llusiá, Vicente Gaceo, José M. Alonso Goya, Mercedes Formica, Justina Rodríguez de Viguri i Carlos Ruiz de la Fuente. El primer secretari va haver de ser Gaceo, perquè Ródenas estava detingut.

La Junta consultiva, organisme permanent en representació del Consell Nacional, es va constituir amb José Miguel Guitarte com a secretari general. També hi havia Juan M. Fanjul, jefe de Madrid –que a més va ser designat president–, Luis Paquet, secretari de Madrid, Mercedes Fórmica, de la secció femenina de Madrid, Eduardo Ródenas i Heliodoro Fernández, de la secció sindical madrilenya, Luis Alonso Otero de Valladolid, Hilario Muñoz Dávila de Salamanca, Eduardo Requena de València i José González García d'Astúries. Enrique Villalba era el representant de Batxillerat.¹⁵³²

A la taula presidencial que inaugurava l'acte hi havia Primo de Rivera, Ruiz de Alda, Salazar, Fernández Cuesta, Andrés de la Cuerda –jefe de les JONS de Madrid– i Manuel Mateo –jefe de la CONS. Tots els membres del Consell Nacional ratificaren Salazar com a jefe nacional del SEU. Es va llegir un informe dels diferents nuclis seuistes a Espanya. A Madrid i a Valladolid, eren els llocs on el grup tenia més efectius.¹⁵³³ A les ponències polítiques s'especificava la importància de l'educació nacional i de l'esport disciplinat.

¹⁵³² «La Junta consultiva nacional» dins *Haz* [Madrid], (28 de maig de 1935).

¹⁵³³ «Se celebra el 1er Consejo Nacional del SEU» dins *Haz* [Madrid], (30 d'abril de 1935).

Mercedes Fornica va explicar que la dona havia de donar suport a l'home. A les organitzatives, es va fixar que la contribució econòmica dels militants seria d'una pesseta.¹⁵³⁴ El dia 16 d'abril, Primo de Rivera va dir unes breus paraules per tancar el primer Consell Nacional.¹⁵³⁵ Ruiz de Alda va prometre als oients que estarien dirigint el país en pocs anys.¹⁵³⁶ Salazar va recordar que era una heroïtat portar el jou i les fletxes al pit.¹⁵³⁷

Manuel Penella ha suposat que la radicalització del discurs de Primo de Rivera va ser a conseqüència de l'apropament tàctic que va haver de realitzar amb els estudiants per la fortalesa creixent del SEU.¹⁵³⁸ El líder falangista, però, mai no va realitzar un canvi discursiu incoherent. La radicalització del discurs havia començat mesos abans i va anar efectuant-se de manera gradual i contínua. El líder falangista va ordenar a estudiants del SEU inspeccions sobre les agrupacions locals i provincials del partit, fet que alimentava l'ego dels joves com a guardians de l'ortodòxia feixista.¹⁵³⁹ Salazar i Guitarte, líders del SEU, expulsaren el cabdill falangista de Jaén i el substituïren per Rodríguez Costa. A Santander, els joves van canviar la direcció amb un cop que Primo de Rivera acabà per acceptar.¹⁵⁴⁰ També es van canviar les direccions a Màlaga i a Saragossa.¹⁵⁴¹

El discurs de la publicació era dur i directe. El comunisme era vist com a bàrbar.¹⁵⁴² Es pensaven que vivien en un temps en què «la horda sustituye al pueblo».¹⁵⁴³ Emilio Alvargonzález va dir-los que eren els guardians d'Espanya «y si preciso fuera, y como ejecutoria de esta firme decisión, estad dispuestos a

¹⁵³⁴ «Extracto de las ponencias presentadas en el 1er Consejo Nacional del SEU» dins *Haz* [Madrid], (30 d'abril de 1935).

¹⁵³⁵ «Discurso de José Antonio Primo de Rivera, clausura del 1er Consejo Nacional» dins *Haz* [Madrid], (30 d'abril de 1935).

¹⁵³⁶ «Discurso de Julio Ruiz de Alda, clausura del 1er Consejo Nacional» dins *Haz* [Madrid], (30 d'abril de 1935).

¹⁵³⁷ «Discurso de Alejandro Salazar, clausura del 1er Consejo Nacional» dins *Haz* [Madrid], (30 d'abril de 1935).

¹⁵³⁸ PENELLA, Manuel, *La Falange Teórica...* op. cit.

¹⁵³⁹ «Sindicato Español Universitario» (SEU), Falange Española de las JONS. Distrito de Valladolid. Estudiantes Camaradas. Archivo Histórico de la Universidad de Valladolid (AHUVA), Lligall 2914. Citat a PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants...* op. cit., p. 614.

¹⁵⁴⁰ BRAVO, Francisco, *José Antonio: el hombre, el jefe, el camarada...* op. cit., p. 228.

¹⁵⁴¹ GARCÍA VENERO, Maximiano, *La falange en guerra...* op. cit., p. 144; i NADAL, Antonio, *Guerra Civil en Málaga...* op. cit., p. 107.

¹⁵⁴² ARAMBURU, J., «El paraíso ruso» dins *Haz* [Madrid], (9 d'abril de 1935).

¹⁵⁴³ «Los estudiantes madrileños ante la profanación de la tumba de Valdecilla» dins *Haz* [Madrid], (26 de març de 1926).

seguir dando vuestras vidas». ¹⁵⁴⁴ A l'última pàgina del primer número de la revista, hi havia les fotografies de quatre caiguts: Matias Montero, Francisco de Paula Sampol, Juan Cuéllar y Jesús Hernández. Les quatre fotografies formaven una creu. ¹⁵⁴⁵

Un mes més tard, però, Salazar, no va parlar en el míting del cine Madrid. Ho va fer Manuel Valdés en nom del SEU. ¹⁵⁴⁶ Aleshores, aquesta organització era la més influent a les universitats. ¹⁵⁴⁷ Salazar va dimitir per aquesta decisió, però al final es va fer enrere i va haver d'acceptar la decisió de José Antonio. ¹⁵⁴⁸ El SEU havia estat cada vegada més fort i s'havia ocupat de la destitució de càrrecs locals a arreu de la península. Primo de Rivera temia el poder de Salazar.

6.2 FE marca perfil i escull bàndol

A FE de las JONS, l'aparició del Bloque Nacional de Calvo Sotelo, de qui havien de diferenciar-se amb un discurs radical, el paper accidentalista de la CEDA feixistitzada, de qui volien denunciar-ne la falsedat, i la llibertat d'haver trobat finançament provinent de la Itàlia feixista, va possibilitar que es perfilés un discurs allunyat de l'antiga equidistància que havien demostrat en temes com la Monarquia o l'Església. Primo de Rivera va dir que el cicle monàrquic estava esgotat a Espanya. ¹⁵⁴⁹ Els monàrquics van protestar de manera irritada a *ABC* i van acusar-lo de republicà. A *La Época*, diari vinculat al Bloque Nacional, van dir-li que no coneixia la història del seu país. A *La Nación* van ser més generosos i van disculpar l'error per un moment d'ofuscació. ¹⁵⁵⁰

Al llarg de tot l'any 1935, es va continuar discutint l'actuació governamental després dels fets d'octubre. FE de las JONS no va contradir ni a Gil Robles ni a Calvo Sotelo quan es disputaven ser els més durs contra la rebel·lió d'Astúries. No obstant això, reconeixien que els miners vivien en molt males

¹⁵⁴⁴ ALVARGONZÁLEZ, Emilio, «Los estudiantes, cimienta de la nueva España» dins *Haz* [Madrid], (9 d'abril de 1935).

¹⁵⁴⁵ «Por la España inmortal» dins *Haz* [Madrid], (2 d'abril de 1935).

¹⁵⁴⁶ IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, *Estudio y acción...* op. cit.

¹⁵⁴⁷ «En torno al mitin fascista del cine Madrid» dins *JAP* [Madrid], (23 de novembre de 1935).

¹⁵⁴⁸ «El mitin de la Falange en el cine Madrid» dins *Haz* [Madrid], (28 de maig de 1935).

¹⁵⁴⁹ Citat a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 346.

¹⁵⁵⁰ *Ibidem*, p. 356.

condicions.¹⁵⁵¹ De fet, acceptaren que el sistema capitalista provocava injustícies socials gravíssimes.¹⁵⁵² En canvi, els falangistes no van admetre cap raó al govern català: «Los partidos conservadores han querido escamotear el aspecto antinacional de la revolución para insistir en su aspecto antisocial; y así han querido interpretar el resultado victorioso, no como un triunfo nacional contra lo antinacional, sino del orden burgués existente contra un propósito subversivo».¹⁵⁵³

El partit va crear un argumentari a favor de les classes treballadores amb propostes concretes: sanitat pública, assegurança per a la vellesa, mesures higièniques en els pobles, funerals dignes, ajuts al camp i obertura de «Casas de España» per ajudar els obrers emigrats a l'estranger.¹⁵⁵⁴ Primo de Rivera va contestar en una entrevista: «La Falange contra el criterio capitalista que asigna la plusvalía al capital, propugna el criterio sindicalista: la plusvalía, para la comunidad orgánica de productores constituida en Sindicatos verticales».¹⁵⁵⁵

A la primavera i a l'estiu, els governs del Partit Radical, la CEDA i l'oligarquia agrària van patir crisis successives entre els socis i remodelacions. A maig, la CEDA va aconseguir tenir majoria a l'executiu: cinc ministres. Gil Robles era el ministre de Guerra. Va anomenar com a secretari al monàrquic Sanjurjo, va convertir Goded en Comandant en cap i a Franco va nomenar-lo cap de l'Estat major. Es va iniciar un programa de rearmament. Aleshores, Ruiz de Alda va lloar algunes decisions.¹⁵⁵⁶ I Primo de Rivera va insinuar que el líder cedista

¹⁵⁵¹ «Mosaico de noticias breves» dins *Arb* [Madrid], (30 de maig de 1935); i «¿El problema del paro, resuelto con la limosna oficial?» dins *Arb* [Madrid], (24 de juny de 1935).

¹⁵⁵² «Capitalismo» dins *Arb* [Madrid], (4 de juliol de 1935).

¹⁵⁵³ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Resumen del discurso pronunciado en el teatro Principal de Oviedo... op. cit.

¹⁵⁵⁴ «Política demográfica del nacionalsindicalismo. El obrero español en el extranjero» dins *Arb* [Madrid], (30 de maig de 1935); «La mutualidad nacionalsindicalista» dins *Arb* [Madrid], (4 de juliol de 1935); PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Resumen del discurso relativo a los mítines celebrados en Mota del Cuervo (Cuenca) y en Campo de Criptana (Ciudad Real), el día de 30 de mayo de 1935» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., pp. 697 i ss.; i «Obreras agrícolas y sindicatos» dins *Arb* [Madrid], (30 de maig de 1935). El ministre d'Agricultura, Manuel Giménez Fernández de la CEDA, mai no va poder portar a terme la reforma agrària que va pretendre per la pressió dels agraristes representants de la dreta més dura i, finalment, va ser substituït per un terratinent de Valladolid, Nicasio Velayos, que va aturar qualsevol millora per als treballadors del camp. La situació era molt dura i es vulnerava la llei, ja molt magre, a molts llocs d'Espanya en contra dels jornalers.

¹⁵⁵⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op., cit., p. 859 i p. 1006.

¹⁵⁵⁶ Julio Ruiz de Alda donava suport a moltes decisions de l'executiu central si havien estat decidides per ministres de la CEDA. RUIZ DE ALDA, Julio, «España, sin política militar» dins *Arb* [Madrid], (13 de juny de 1935); «La aviación ha revolucionado el arte tradicional de la guerra»

podria ser un bon cabdill, si fora capaç d'allunyar-se de la influència reaccionària.¹⁵⁵⁷

Amb tot, la llei de reforma agrària presentada durant el mes de juliol va significar, tal com va dir Claudio Sánchez Albornoz, una autèntica aturada de la reforma agrària.¹⁵⁵⁸ L'ofensiva dels terratinents contra els jornalers i arrendataris va ser molt dura, els salaris van caure i la fam va créixer a la ruralia, sobretot, del sud, a Andalusia o a Extremadura. Primo de Rivera va denunciar sense embuts la situació al camp i va ser acusat per la dreta reaccionària de bolxevic.¹⁵⁵⁹

FE de las JONS va denunciar que el govern radical-cedista no havia fet res ni per millorar la pèssima situació de molts espanyols ni per Espanya.¹⁵⁶⁰ El govern permetia la vergonya de Gibraltar.¹⁵⁶¹ Tot havia quedat aturat: «La juventud se muere de náusea, de asco trascendental y profundo ante el espectáculo de miasmas y fantasmas del presente (...). Queremos salir de esta letrina y sacar de ella a España».¹⁵⁶² La revolució estava per fer.¹⁵⁶³ «España se está muriendo de asco y de pena al ver sus tierras divididas, sus hijos separados, sus altos y heroicos destinos en manos de unas cuadrillas que unas veces se llamaban de izquierdas y otras de derechas. El resultado es el mismo», s'escrivía.¹⁵⁶⁴

dins *Arb* [Madrid], (24 de juny de 1935); i «La misión de las fuerzas armadas es la guerra» dins *Arb* [Madrid], (27 de juny de 1935).

¹⁵⁵⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «El nuevo gobierno y el fracaso del orden constitucional», «La mediocridad estabilizada» i «El sistema anémico» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 646 i ss, p. 674 i ss i p. 707 i ss.

¹⁵⁵⁸ TOWNSON, Nigel, *La República que no pudo ser...* op. cit., p. 347.

¹⁵⁵⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Sobre la reforma agraria. Discursos pronunciados en el Parlamento el 23 y 24 de julio de 1935» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit, p. 735 i ss.; i PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «El bolchevismo» dins *ABC* [Madrid], (31 de juliol de 1935).

¹⁵⁶⁰ «La política y los productores. La maniobra de la amnistía» dins *Arb* [Madrid], (30 de maig de 1935); «Juventudes españolas», «Mestalla», «¿Qué pretenden las JAP?» i «Falsedad» dins *Arb* [Madrid], (27 de juny de 1935); i «Política española» dins *Arb* [Madrid], (4 de juliol).

¹⁵⁶¹ «Gibraltar español» dins *Arb* [Madrid], (13 de juny de 1935); i «Para salvar a España hay que recoger el alma española» dins *Arb* [Madrid], (24 de juny de 1935).

¹⁵⁶² «Contienda por lo necesario» dins *Arb* [Madrid], (30 de maig de 1935).

¹⁵⁶³ «Tabla rasa» dins *Arb* [Madrid], (27 de juny de 1935).

¹⁵⁶⁴ SARABIA, Edmundo S., «¿Por qué soy nacionalsindicalista» dins *Arb* [Madrid], (30 de maig de 1935).

Els falangistes es van mostrar ofesos amb la feixistització de les JAP.¹⁵⁶⁵ Es repetia el retret que FE havia d'assumir la càrrega de la batalla contra les esquerres.¹⁵⁶⁶ Així, anotaven: «Nosotros en la calle, a por la calle. Es nuestro puesto, nuestra obligación; por eso en la calle conquistaremos a las juventudes valientes y vibrando de patriotismo puro, con espíritu hispano y viril, primero nos apoderaremos de la calle, siendo esto el puente que nos lleve a logro de nuestro ideal. A sangre y fuego. Con la violencia, con el coraje de nuestras escuadras, luchando, matando y muriendo –jóvenes de la Juventud de Acción Popular– vamos a continuar la Historia de España. Sin palabras vanas. Con el ejemplo, con la acción, vamos hacia la España imperial».¹⁵⁶⁷ O bé: un falangista «se batió en primera línea como hermano, con los héroes de la Guardia Civil (...), '¿Tú cómo te llamas?' Respondía con espartana sencillez: 'Me llamo Falange'».¹⁵⁶⁸

La direcció de FE de las JONS, juntament amb els cabdills territorials i la junta nacional, es va reunir de manera clandestina, perquè estaven prohibits els actes polítics, durant els dies 15 i 16 de juliol de 1935. Es va celebrar un concurs de tir que va guanyar Luis Aguilar. Primo de Rivera va dir-los que el govern radical-cedista no havia aconseguit liquidar la revolució d'octubre, que l'esquerra s'estava reagrupant i que tornaria a guanyar les següents eleccions democràtiques.¹⁵⁶⁹ Això no obstant, va afegir que el triomf de les forces antinacionals es podia evitar si la Falange executava un alçament armat contra el govern. Tenia l'ofertament de deu mil fusells, la col·laboració d'alguns militars i d'un general, probablement Sanjurjo. Calia concentrar quatre o cinc mil esquadrastes de la Primera Línea a Fuentes de Oñoro, Salamanca, des d'on marxarien sobre Madrid. Esperaven el suport dels oficials de la guarnició a la capital.¹⁵⁷⁰ La Unión Militar Española, on hi havia els dissidents falangistes Rodríguez Tarduchy, Arredondo i Rada, aportaria la logística i la direcció

¹⁵⁶⁵ RÓDENAS, Eduardo, «Nuestra obediencia no es tiranía; es un mutuo deseo del manda y del que obedece» dins *Arb* [Madrid], (6 de juny de 1935); «El tiempo nuevo contra el tiempo viejo» i «Cuadro de honor: José Moya Torres» dins *Arb* [Madrid], (13 de juny de 1935).

¹⁵⁶⁶ ALOY MANERA, Francisco, «Recuerdos imperiales: Cisneros» dins *Arb* [Madrid], (24 de juny de 1935); i «Conferencia de Manuel Valdés» dins *Arb* [Madrid], (27 de juny de 1935)

¹⁵⁶⁷ «La JAP y la Falange» dins *Arb* [Madrid], (13 de juny de 1935).

¹⁵⁶⁸ «Insensibilidad vergonzosa» dins *Arb* [Madrid], (24 de juny de 1935).

¹⁵⁶⁹ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 347.

¹⁵⁷⁰ AZNAR, Manuel, *Historia militar de la Guerra de España*. Madrid: Idea, 1958, p. 37.

militar. Salazar, Aguilar i Ruiz de Alda van dir que hi estaven d'acord. Bravo s'hi va oposar i els altres dubtaren.¹⁵⁷¹

Es va acordar continuar amb els preparatius, però el líder de la UME, Barba Hernández, finalment va desaconsellar el pla. La seva organització no estava en condicions de donar-hi suport, ja que no tenia el suport de generals amb comandament de tropa.¹⁵⁷² Fernández Cuesta considerava que hauria estat un desastre si s'haguessin decidit a portar el pla a terme.¹⁵⁷³

A agost, Primo de Rivera va escriure un informe polític a petició de Landini, un home de Mussolini, en què repetia que el socialisme seria més fort que mai, perquè la tàctica revolucionària li havia retornat el prestigi perdut; que pactaria amb Azaña, que cada vegada tenia més popularitat; que les dretes monàrquiques no tindrien suport de les masses, i que la CEDA era una formació sense capacitat per efectuar un canvi radical.¹⁵⁷⁴ Gil Robles ho sabia i, per això, segons Primo de Rivera, es refiava del general Francisco Franco, a qui va definir com «el primer valor militar español».¹⁵⁷⁵ Va escriure que FE tenia cada vegada més força popular i que comptaven amb la simpatia de l'exèrcit i de la Guàrdia Civil. Pronosticava que si l'esquerra portava a terme una revolució, durant el primer moment de confusió, FE podria imposar-se en alguns pobles amb l'ajut de la Guàrdia Civil. Si, per contra, l'esquerra guanyava les eleccions, un cop d'Estat falangista seria seguit per l'exèrcit.

A abril, Azaña, Martínez Barrio i Felipe Xánchez Roman van firmar un manifest progressista i, durant els mesos de maig i juny, van portar a terme una campanya per expandir el missatge de recuperar la República de l'any 1931. Gil Robles tenia un discurs radical que, en un context de conflicte i de bipolarització política, li comportava aglutinar cada vegada més sectors de l'extrema dreta. En una concentració a Medina del Campo va prometre una reforma de la Constitució en sentit autoritari a la tornada de l'estiu. El dia 1 de

¹⁵⁷¹ IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, *Estudio y acción...* op. cit., p. 33. Citat a PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants...* op. cit., p. 36.

¹⁵⁷² CACHO ZABALZA, Antonio, *La Unión Militar Española*. Alacant: Egasa, 1940, pp. 23-25.

¹⁵⁷³ FERNÁNDEZ CUESTA, Raimundo, *Testimonio, recuerdos y reflexiones*. Madrid: Dyrsa, 1985, p. 52.

¹⁵⁷⁴ GIL PECHARROMÁN, Julio, *Conservadores subversivos...* op. cit.

¹⁵⁷⁵ VIÑAS, Ángel, *La Alemania nazi...* op. cit.

setembre, davant d'una concentració de les JAP a Santiago de Compostela, va declarar que aspirava a la revisió total de la Constitució.

El discurs de Primo de Rivera no es radicalitzà en aquest moment, ans tot el contrari. Abans de la revolució d'octubre va ser quan havia estès la mà a la nacionalització dels socialistes i de les esquerres. Aleshores, havia escollit bàndol i, simplement, hi marcava perfil polític. Després de l'abandó de Ledesma Ramos, Primo de Rivera havia començat a actuar tal com havia volgut el de Zamora. Va començar a pensar en pactar amb les dretes feixistitzades per combatre les esquerres.

6.3 La consolidació falangista del SEU a la Universitat

Antonio Machado va escriure: «Españolito que vienes / al mundo, te guarde Dios / Una de las dos Españas / ha de helarte el corazón».¹⁵⁷⁶ Les posicions polítiques s'estaven radicalitzant. Hi havia dues Espanyes que s'havien anat articulant des del punt de vista geogràfic, productiu, ocupacional i de població durant els segles XIX i el primer terç del XX.¹⁵⁷⁷ L'any 1936 hi havia tres bàndols: el reformista i democràtic; el reaccionari autoritari o totalitari, i el revolucionari col·lectivitzador. Aquest esquema reproduïa l'escenari europeu. El primer s'estava debilitant.¹⁵⁷⁸ Aquest fenomen va ser agreujat per la pràctica desintegració del Partit Radical de Lerroux durant 1935 per la divisió governamental i els casos de corrupció. A les universitats espanyoles, el clima de radicalització anava, fins i tot, un pas per endavant del context de crispació general. El domini del SEU a la Universitat de Madrid es va anar consolidant.¹⁵⁷⁹

El públic objectiu que perseguia l'organització era l'estudiant de principis dretans encara apolític.¹⁵⁸⁰ També es buscava la complicitat dels desencantats amb els partits de dretes.¹⁵⁸¹ A FE afirmaven que les dretes conservadores i,

¹⁵⁷⁶ MACHADO, Antonio, «Proverbios y cantares» (número LIII) dins MACHADO, Antonio, *Poesías completas*. Madrid: Espasa Calpe, 1988, p. 246.

¹⁵⁷⁷ MORADIELLOS, Enrique, 1936. *Los mitos de la Guerra Civil*. Barcelona: Península, 2004.

¹⁵⁷⁸ VARELA ORTEGA, José, «Reacción y Revolución frente a Reforma» dins *Revista Internacional de Sociología*, núm. 3-4 [Barcelona], (1972), pp. 253-263.

¹⁵⁷⁹ JATO, David, *La rebelión de los estudiantes...* op. cit., p. 135 i ss.

¹⁵⁸⁰ PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants...* op. cit., p. 648.

¹⁵⁸¹ «La JAP y nosotros» dins *Haz* [Madrid], (15 de juliol de 1935).

en especial les JAP, no feien res per aturar les esquerres.¹⁵⁸² Van escriure: «No atacamos a todos los militantes de la JAP (...). Atacamos a esos mentecatos que les dirigen».¹⁵⁸³ S'estava produint un procés de feixistització de les JAP, de l'Agrupació Escolar Tradicionalista o de la Federación de Estudiantes Católicos. Primo de Rivera va publicar a *Haz* consignes radicals contra la dreta accidentalista: «Hay pueblos españoles abrasados, sin una hoja de árbol que temple la ferocidad del clima, en los que no es posible beber un vaso de agua que no sepa a sal o a pobredumbre. Y nada de eso puede remediarse a paso conservador».¹⁵⁸⁴ Molts joves arribaven al SEU sense saber res de feixisme. El sindicat era una escola de creació de feixistes.¹⁵⁸⁵ Alguns estudiants catòlics o tradicionalistes van començar a escollir el falangisme, perquè havia obtingut el protagonisme hegemònic a les universitats o perquè actuava de la manera més agressiva en contra dels combatents contraris.

També van entrar al SEU alguns estudiants de la FUE atrets per la imatge moderna i la doctrina revolucionària dels falangistes. La publicació, per captar joves, publicava sovint notícies de l'actualitat esportiva del país. Per exemple, competicions internacionals en què hi havia representats equips espanyols, com les de futbol o de rugbi.¹⁵⁸⁶ També, notes sobre boxejadors o atletes.¹⁵⁸⁷ A octubre, a la portada del número extraordinari de la revista, que va aparèixer després d'una aturada de més de dos mesos, hi havia uns joves atlètics que desfilaven en files de quatre, entre dues columnes clàssiques, a prop d'una figura femenina amb els braços alçats amb una actitud triomfant. Simbolitzava l'avenç de la joventut cap a la victòria. FE no tenia una filial de joves, perquè tot el grup era jove. A la contraportada, un estudiant exhibia un llibre i un fusell, als seus peus s'alçaven instruments científics i, al fons, hi havia un paisatge

¹⁵⁸² RUIZ DE ALDA, Julio, «Girar al vacío» dins *Haz* [Madrid], (29 de juliol de 1935).

¹⁵⁸³ [consigna] dins *Haz* [Madrid], (19 de juliol de 1935).

¹⁵⁸⁴ «Mientras España duerme la siesta» dins *Haz* [Madrid], (19 de juliol de 1935).

¹⁵⁸⁵ A nivell europeu, hi havia hagut un procés de feixistització entre els joves que cursaven estudis superiors anàleg al que s'estava produint a Espanya. Hi havia grups nazis a les universitats alemanyes. La penetració del feixisme entre els estudiants catòlics a Itàlia, o la captació de joves feixistitzats en el partit de Doriot a França, havia estat un èxit a l'Europa d'entreguerres. MANN, Michael, *Fascistas...* op. cit., pp. 43 i ss.

¹⁵⁸⁶ «Entrevista a Juanito Sastre, campeón de España de los 200 metros lisos» dins *Haz* [Madrid], (29 de juliol de 1935).

¹⁵⁸⁷ «Paulino Uzcudun» dins *Haz* [Madrid], (19 de juliol de 1935).

industrial. A les imatges del SEU, tot era modernitat a excepció d'alguna referència a l'antiguitat clàssica.¹⁵⁸⁸

El SEU es presentava com a rebel en contra del sistema oficial.¹⁵⁸⁹ El dia 29 de juliol, FE va celebrar una cerimònia pels caiguts.¹⁵⁹⁰ Salazar va escriure que «las juventudes españolas, como las juventudes del mundo entero, se levantan en franca guerra –guerra noble porque es guerra de almas, de espíritus de ansias constructivas– y exteriorizan su dolor y su asco ante el mundo que el destino les ha hecho vivir. Estamos asistiendo a la más calamitosa época de hace muchos siglos».¹⁵⁹¹ El setmanari *Haz* preparava els militants per entendre que el món vivia una guerra dels joves en contra dels vells: «Es la tragedia de nuestra juventud. (...) Nuestro padre suele ser un buen amigo del orden, liberalote y magnífico discutidor en la mesa del café. Acostumbrado a la política parlamentaria, tranquila y mullida, no quiere comprendernos, y en su loco amor por nosotros, no concibe el que podamos dejar las comodidades y placeres de nuestros veinte años –o nuestros quince, o nuestros veinticinco– por rompemos el alma por las calles».¹⁵⁹² Primo de Rivera va escriure: «La vena de un sentido tradicional profundo, de un tuétano tradicional español, que tal vez no resida donde piensan muchos y que es necesario a toda costa rejuvenecer».¹⁵⁹³

Els preparaven per ser l'elit de l'endemà: «La revolución es la tarea de una resuelta minoría, inasequible al desaliento. De una minoría cuyos primeros pasos no entenderá la masa, porque la luz interior fue lo más caro que perdió, víctima de un período de decadencia».¹⁵⁹⁴ Per explicar-ho, van recórrer a la metàfora del Quixot i Sancho: «Hoy no vemos más que Sanchos ahítos de

¹⁵⁸⁸ En aquests moments, hi havia obres que glorificaven el paper del jove a la societat. OBREGÓN, Antonio de, *Hermes en la vía pública*. Madrid: Espasa-Calpe, 1934. Citat a ALBERT, Mechthild, *Vanguardistas de camisa azul...* op.cit; o bé DRIEU LA ROCHELLE, Pierre, *Gilles*. Madrid: Alianza, 1989; o SALAYA, Guillén, *Diálogo de las pistolas. Novela del terrorismo español*. Madrid: Atlántico, 1931 i *Bajo la luna nueva. Novela de la vida social moderna*. Madrid: Juan Pueyo, 1935.

¹⁵⁸⁹ «La FUE sigue ostentando la representación de los estudiantes» dins *Haz* [Madrid], (19 de juliol de 1935).

¹⁵⁹⁰ «Funeral por las víctimas de la Falange» dins *Haz* [Madrid], (29 de juliol de 1935).

¹⁵⁹¹ SALAZAR, Alejandro, «¿A dónde va la juventud española?» dins *Haz* [Madrid], (15 de juliol de 1935).

¹⁵⁹² «La juventud, los 'mayores' y la falange» dins *Haz* [Madrid], (19 de juliol de 1935).

¹⁵⁹³ «Habla el Jefe» dins *Haz* [Madrid], (29 de juliol de 1935).

¹⁵⁹⁴ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Acercas de la revolución» dins *Haz. Número extraordinario* [Madrid], (octubre de 1935). Es van publicar fotografies de cadàvers.

carnaza, llorosos cuando el pan material falta o escasea, jactanciosos y charlatanes cuando las vacas engordan a su gusto. (...) Queremos ser como tú fuiste [el Quixot], ¡oh claro espejo de virtudes terrenales!». ¹⁵⁹⁵ Fernández Cuesta reivindicava que no tots els homes eren iguals i que el mèrit del sacrifici s'havia d'imposar a la societat. ¹⁵⁹⁶

A la segona quinzena de desembre de 1935 es va portar a terme el segon Consell Nacional del SEU. El sindicat tenia 9.700 afiliats l'any 1936. Eren la formació més visible a la universitat. Aquest auge del protagonisme va ser descrit com una epopeia. ¹⁵⁹⁷ A principi de gener, van liderar la vaga estudiantil contra el separatisme català en resposta a les reivindicacions dels estudiants catalans per recuperar l'autonomia perduda a octubre de 1934. Es van produir xocs violents a diferents universitats de l'Estat: a Barcelona, a Madrid, a Sevilla, a Còrdova, entre d'altres. ¹⁵⁹⁸ Els enfrontaments van tenir lloc durant la campanya electoral per a les eleccions de 1936. Aquest fet va augmentar les afiliacions del sindicat falangista.

6.4 Les eleccions de 1936: Ni d'esquerres, ni de dretes

A la tardor de l'any 1935, per disparitat de criteris amb la reforma constitucional i la devolució de competències al govern de Catalunya, la coalició cedo-radical va entrar en crisi terminal. El 17 de setembre Lerroux renuncià al càrrec de president del govern. Quan no quallaren les opcions ni de l'agrari Martínez Velasco ni del radical Santiago Alba, Joaquín Chapaprieta, liberal independent, formà govern amb el suport i la participació en el ministeri de Guerra, Gil Robles. A octubre i novembre, van explotar els casos de corrupció de l'estraperlo i la denúncia Nombela del Partit Radical. A FE van utilitzar-los per

¹⁵⁹⁵ «Elegía a la muerte de Don Quijote» dins *Haz. Número extraordinario* [Madrid], (octubre de 1935).

¹⁵⁹⁶ FERNÁNDEZ CUESTA, Raimundo, «El paro intelectual» dins *Haz. Número extraordinario* [Madrid], (octubre de 1935).

¹⁵⁹⁷ «El sindicato por dentro. Nuestro periódico» dins *Haz. Número extraordinario* [Madrid], (octubre de 1935); i «Fechas» dins *Haz. Número extraordinario* [Madrid], (octubre de 1935).

¹⁵⁹⁸ Havien escrit, també, textos molt durs contra la diversitat regional catalana. GUITART, José, «La universidad catalana y su autonomía» dins *Haz. Número extraordinario* [Madrid], (octubre de 1935). Veure GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, *Rebelión en las aulas. Movilización y protesta estudiantil en la España contemporánea, 1865-2008*. Madrid: Alianza, 2009.

atacar el sistema democràtic.¹⁵⁹⁹ El líder cedista intentà ser president del govern, tot fent caure Chapaprieta, però Alcalá-Zamora ho va impedir. S'instituí un nou govern amb Portela Valladares, però no comptava amb prou suport al Congrés. El dia 7 de gener, es van convocar eleccions generals.

El Segon Consell Nacional de FE de las JONS, dels dies 15 i 16 de desembre, al local de la Cuesta de Santo Domingo, es va fixar que calia buscar pactes amb altres partits de dretes.¹⁶⁰⁰ Dels 50 consellers, només 11 havien participat al Primer Consell, fet indicador dels canvis ocorreguts aquell últim any. Es lluïa cordons de seda vermella, negra o or segons la graduació. El tancament del Consell va ser al cine Madrid, el 17 de desembre. José Manuel Aizpurúa va posar a punt una escenografia espectacular –els 24 noms dels caiguts, focus de llum, símbols falangistes per tot arreu. Els teloners, Bassas i Fernández Cuesta, van escalfar el públic amb andanades contra socialistes i catalanistes.¹⁶⁰¹ José Antonio, després, va dir que les masses eren «torvas, rencorosas, envenenadas por los agentes españoles del bolchevismo ruso».¹⁶⁰² Va tractar socialistes i separatistes com a enemics: «Todo esto encierra la amenaza de un sentido asiático, ruso, contradictorio con toda la manera occidental, cristiana y española de entender la existencia».¹⁶⁰³ El *target* era les dretes feixistitzades. Per això, José Antonio va reivindicar la catolicitat.¹⁶⁰⁴

FE de las JONS continuava essent un partit petit que comptava amb uns 10.000 afiliats: a Madrid, 1.500; a Valladolid, 1500-1800; a Santander, 800; a Cáceres, 750; a Badajoz, 750; a Sevilla, 600; a Cadis, 600 i a Burgos, 500.¹⁶⁰⁵ José Antonio va manifestar, en privat a Salazar, que tenia temors de nous conats rebels a la formació.¹⁶⁰⁶ Era coneixedor que havia d'efectuar un gir tàctic

¹⁵⁹⁹ «Entre caballeros» dins *Arb* [Madrid], (5 de desembre de 1935).

¹⁶⁰⁰ XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Felipe, *José Antonio: biografía apasionada...* op. cit., p. 358. Al Consell, ho va discutir Sánchez Mazas, Bravo, Dávila, García Tuñón i Gaceo.

¹⁶⁰¹ BASSAS, Roberto, «Discurso de Roberto Bassas en el cine Madrid» i FERNÁNDEZ CUESTA, Raimundo, «Discurso de Raimundo Fernández Cuesta en el cine Madrid» dins *Arb* [Madrid], (21 de novembre de 1935).

¹⁶⁰² PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas*. Madrid: Ediciones de la vicesecretaría de educación popular de FET y de las JONS, 1945, p. 91.

¹⁶⁰³ *Ibidem*, p. 92 i p. 95.

¹⁶⁰⁴ *Ibidem*, p. 106.

¹⁶⁰⁵ Les dades són aproximades. PAYNE, Stanley G., *Falange...* op. cit.

¹⁶⁰⁶ IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, *Estudio y acción...* op. cit., p. 37. Alejandro Salazar creu que Primo de Rivera s'equivocava mantenint la tensió i els temors a nous cops dins del grup.

i temia els militants: després de reclamar un perfil propi durant l'últim any, aleshores havia promogut el Frente Nacional amb japistes, alfonsins, tradicionalistes i albiñanistes. Es va intentar justificar el gir: «Falange solo formará en el Frente con plena dignidad y con consideración entera a su calidad de movimiento total, constituido de arriba abajo con doctrina, estructura y disciplina propias».¹⁶⁰⁷ Salazar era un dels més crítics.¹⁶⁰⁸

El 15 de gener del 1936, Azaña va firmar un acord amb Indalecio Prieto –que signava en nom del PSOE, del PCE, del PS i del POUM– per la creació del Front Popular.¹⁶⁰⁹ El programa pactat va ser l'amnistia pels delictes polítics i socials i la continuació tant de les reformes del primer bienni com del programa autonomista aturat el 1933.¹⁶¹⁰ La CEDA, per la seva banda, es va presentar a les eleccions com el partit líder d'una coalició anomenada Frente Nacional Antirrevolucionario. Primo de Rivera va reclamar haver estat el primer que havia proposat la idea d'unir totes les dretes autoritàries i totalitàries.¹⁶¹¹ Els tradicionalistes, però, no volien presentar-se amb els alfonsins que, majoritàriament, militaven al Bloque Nacional. I les dretes republicanes i el Partido Radical no volien anar de la mà amb els monàrquics.

Primo de Rivera, que creia que les esquerres començaven amb avantatge, temia que arribessin al poder. El 27 de desembre, la Junta Política va contactar amb el coronel Moscardó per proposar-li un cop d'estat des de Toledo. Com que no aconseguí el beneplàcit del general Franco, que trobava el pla prematur i poc preparat, s'hi va negar.¹⁶¹² El cabdill falangista, un mes després, va

¹⁶⁰⁷ «Frente nacional» dins *Arb* [Madrid], (19 de desembre de 1935).

¹⁶⁰⁸ IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, *Estudio y acción...* op. cit., p. 39. En la Junta Política del dia 8 de gener, Primo de Rivera va tractar Alejandro Salazar amb extrema duresa. El jove, fins i tot, va presentar la seva dimissió, tot i que el president de la Junta, Ruiz de Alda, no va acceptar-la.

¹⁶⁰⁹ El Partido Comunista de España de José Díaz, el Partido Sindicalista d'Ángel Pestaña i el Partit Obrer d'Unificació Marxista d'Andreu Nin i de Juan Andrade.

¹⁶¹⁰ Els partits republicans d'esquerres i de centre foren: el Partido Radical Socialista de Marcelino Domingo, l'Organización Republicana Gallega Autónoma de Santiago Casares Quiroga, la Unión Republicana de Diego Martínez Barrio i el Partido Nacional Republicano de Felipe Sánchez Román. CASANOVA, Julián, *República y Guerra Civil. Vol. VIII de la Historia de España, dirigida por Josep Fontana y Ramón Villares*. Barcelona: Crítica / Marcial Pons, 2007, p. 150. El partit de Sánchez Román va sortir del Front Popular quan s'hi van incorporar els comunistes. A maig, quan la CEDA va aconseguir tenir cinc ministres a l'executiu, per altra banda, tal com li pertocava segons les majories parlamentàries, el dirigent republicà va realitzar tres mítings multitudinaris en el camp de Mestalla a València el 26 de maig, a Baracaldo a Vizcaya el 14 de juliol i el de Comillas a Madrid el dia 20 d'octubre.

¹⁶¹¹ «Falange Española de las JONS y el Frente Nacional. Nuestra línea de combate frente a la unión de derechas» dins *La Época* [Madrid], (19 de desembre de 1935).

¹⁶¹² *Ibidem*, p. 375.

demanar al general el suport de l'exèrcit per portar a terme un cop d'estat, però Franco va contestar-li amb un conjunt de banalitats per fugir d'estudi.¹⁶¹³ Ja fos tot participant a les eleccions o bé planejant cops insurreccionals, FE de las JONS havia acabat acceptant una lògica definida per camps confrontats i oposats.

Mentrestant, es van haver de prendre decisions sobre les eleccions. S'hi havia de participar? No ser al Parlament significaria una invisibilitat absoluta? Els pactes serien vistos pels militants com una traïció?¹⁶¹⁴ José Antonio estava convençut que calia arribar a acords amb les dretes, perquè s'havia d'evitar ser desplaçats per la creixent oposició entre el Front Popular i el Front Nacional. Llavors no es podia ser acusat de perjudicar els antimarxistes i tampoc no es podia quedar sense immunitat parlamentària si perdia l'acta electoral.¹⁶¹⁵ El missatge es va adaptar a l'objectiu tàctic del moment: continuar captant militants procedents de les dretes feixistitzades i, sobretot, justificar un teòric pacte amb altres forces de dretes. Fins i tot la CEDA.¹⁶¹⁶ Per això, es van subratllar elements compartits com la religió catòlica i la institució militar.¹⁶¹⁷ «El que hoy se pone la camisa azul tiene que hacer cuenta de que es mitad como si se hiciera fraile y mitad como si se hiciera soldado», s'escrivia.¹⁶¹⁸ En el Frontón Betis a Sevilla, Ruiz de Alda va definir la lluita de FE de las JONS com a «Cruzada Nacional».¹⁶¹⁹

La retòrica de Primo de Rivera als mítings va guanyar un marcat to bèl·lic, religiós i castrense: «Nosotros, que hemos acampado bajo estas banderas (...). Miles de almas militantes dispuestas a la lucha. No importa, seguiremos en

¹⁶¹³ FERNÁNDEZ CUESTA, Raimundo, *Testimonio, recuerdos y reflexiones*. Madrid: Dyrsa, 1985, p. 52 i 53.

¹⁶¹⁴ Aquests eren els dubtes que va plantejar José Antonio Primo de Rivera a l'enquesta que va enviar a la Junta Política el dia 24 de desembre de 1935. Veure: GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 379.

¹⁶¹⁵ Tot i que és cert que els partits republicans de centre i dreta eren una força política que tenia les seves opcions i que el seu resultat no es pot menystenir.

¹⁶¹⁶ *Ibidem*, p. 107.

¹⁶¹⁷ «Un frente moral» dins *Arb* [Madrid], (21 de novembre de 1935); «La fe en Dios y en España» dins *Arb* [Madrid], (5 de desembre de 1935); «Crítica, crónica, consigna» dins *Arb* [Madrid], (12 de desembre de 1935); «Mitin de Raimundo Fernández Cuesta» dins *Arb* [Madrid], (12 de desembre de 1935); «Ventana al mundo» dins *Arb* [Madrid], (2 de gener de 1936); «Mitin de Rosario Pereda en FE de las JONS» dins *Arb* [Madrid], (16 de gener de 1936); i «Mitin de FE de las JONS en Asturias» dins *Arb* [Madrid], (16 de gener de 1936)

¹⁶¹⁸ «Extrema experiencia» dins *Arb* [Madrid], (28 de novembre de 1935).

¹⁶¹⁹ RUIZ DE ALDA, Julio, «Mitin en el Frontón Betis a Sevilla» dins *Arb* [Madrid], (26 de desembre de 1935).

nuestro sitio (...). Los primeros en el sacrificio, que habéis visto clarear vuestras filas con tantos nombres de mártires, vosotros tendréis puesto de honor para el desfile en la alegre mañana de España».¹⁶²⁰ El missatge més repetit a la campanya va ser el que havia redactat José Antonio en el manifest electoral presentat el dia 12 de gener: la República havia perdut el temps, tant en els primers dos anys com en el següent bienni contrareformista; un nou govern havia de reivindicar l'amor a la Pàtria, implantar una economia corporativista en contra del capitalisme, amb nacionalització de la banca i reforma agrària. Aquest missatge central s'integrava raonablement bé en el Front Nacional i, a la vegada, hi marcava perfil propi.

La campanya electoral va ser agitada.¹⁶²¹ Els fets d'octubre havien contribuït a crear un clima de conflictivitat i d'enfrontament.¹⁶²² Els lemes dels partits de dretes eren combatius: «Contra la revolución y sus cómplices».¹⁶²³ Mentrestant, el SEU, quan va començar la conflictivitat per la vaga contra el separatisme català, ordenà atemptar contra els estudiants d'esquerres.¹⁶²⁴ Es van produir accidents a Sevilla, a Madrid i a Barcelona.¹⁶²⁵ La vaga es va estendre per tot Espanya i perdurà fins al dia 27 de gener. El sindicat falangista en va sortir reforçat i la premsa de dretes en justificà les accions.¹⁶²⁶ Salazar s'havia convertit en un dels homes forts del partit i José Antonio va premiar-lo essent a la Junta Política i encarregant-se del partit durant la campanya electoral de 1936.

Les condicions inicials per al pacte de dretes que demandava FE de las JONS van ser 25 o 30 llocs a les llistes i absoluta independència per realitzar la pròpia campanya. La CEDA, però, no va mostrar-hi interès i Primo de Rivera va criticar públicament Gil Robles.¹⁶²⁷ Això no obstant, no hi havia diferències remarcables en el contingut central de la campanya electoral dels diferents

¹⁶²⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Mitin de José Antonio Primo de Rivera en el Frontón Betis, Sevilla» dins *Arb* [Madrid], (26 de desembre de 1935).

¹⁶²¹ TUSELL, Javier, *Las elecciones del Frente Popular*. Madrid: Cuadernos para el diálogo, 1971, p. 13.

¹⁶²² LINZ, Juan J. i MIGUEL, Jesús, M., «Hacia un análisis regional de las elecciones de 1936 en España» dins *Revista Española de Opinión Pública*, núm. 48 [Madrid], (1977), p. 34.

¹⁶²³ GIL PECHARROMÁN, Julio, *Historia de la Segunda República...* op. cit., p. 222.

¹⁶²⁴ «Los estudiantes de toda España impulsados por el Sindicato Español Universitario se levantan contra el separatismo catalán» dins *Haz* [Madrid], (20 de gener de 1935).

¹⁶²⁵ [titular] dins *ABC* [Madrid], (16 de gener de 1936).

¹⁶²⁶ ZAYAS, Alfonso de, *Historia de la vieja guardia de Baleares*. Madrid: Sáez, 1955, pp. 72 i 73.

¹⁶²⁷ «El jefe que se equivocó» dins *Arb* [Madrid], (19 de desembre de 1935).

partits de dretes. A FE van publicar que separatistes i socialistes eren forces polítiques agermanades, tant a la revolució d'octubre com al Front Popular.¹⁶²⁸ Mai fins llavors havien estat tan durs contra els adversaris polítics: el PSOE va ser acusat d'entrar en una etapa de rancúnia;¹⁶²⁹ es va utilitzar amb freqüència la por a una invasió soviètica,¹⁶³⁰ i es va esperonar el nacionalisme castellanista contra el separatisme.¹⁶³¹

El dia 14 de gener, Primo de Rivera va visitar Gil Robles. Aleshores, s'hauria acontentat amb divuit llocs a les llistes. Però se n'hi oferiren sis i només tres o quatre amb possibilitats de sortir. Se l'excloïa de Madrid, on admeteren a Ruiz de Alda, i d'Andalusia, on van dir que hi podia ser Fernando Primo de Rivera.¹⁶³² El procés havia ocasionat lluites intestines pels llocs a les llistes a FE de las JONS.¹⁶³³ Primo de Rivera, tot i que va dubtar en un primer moment, al final no va acceptar-ho.¹⁶³⁴ Amb tot, fins al dia 7 de febrer, quan es va tornar a entrevistar amb Gil Robles, no va descartar definitivament el pacte amb les dretes.¹⁶³⁵ FE de les JONS va presentar llistes en solitari el dia 13 de febrer. José Antonio estava a les llistes de Madrid (amb Ruiz de Alda i Fernández Cuesta), Cadis, Astúries (amb sis falangistes més), Valladolid (amb Redondo), Corunya, Toledo, Osca, Sevilla (amb Sancho Dávila) i Càceres. Fe de las JONS també era a Santander (Ruiz de Alda i Hedilla), Saragossa (Ruiz de Alda), Jaén (Fernández Cuesta) i Zamora (Fernando Meleiro). Els mítings falangistes van ser a les ciutats de Sevilla, Àvila, Valladolid, Càceres,

¹⁶²⁸ «¿Hay quien dé más?» i «La liquidación de la revolución de octubre en marcha» dins *Arb* [Madrid], (19 de desembre de 1935); i «El Frente Popular por dentro» dins *Arb* [Madrid], (2 de gener de 1935);

¹⁶²⁹ «El socialismo sin cartera» dins *Arb* [Madrid], (26 de desembre de 1935); «Las izquierdas burguesas» dins *Arb* [Madrid], (26 de desembre de 1935); «Cataluña» dins *Arb* [Madrid], (19 de desembre de 1935); i «Mitin de Manuel Mateo en el Frontón Betis en Sevilla» dins *Arb* [Madrid], (26 de desembre de 1935);

¹⁶³⁰ «Este año será decisivo» dins *Arb* [Madrid], (2 de gener de 1936); «Las clases medias y el socialismo» dins *Arb* [Madrid], (16 de gener de 1936); i [consigna] dins *Arb* [Madrid], (16 de gener de 1936).

¹⁶³¹ RUIZ DE ALDA, Julio, «Mitin de Julio Ruiz de Alda en Briviesca» dins *Arb* [Madrid], (2 de gener de 1936); i PEREDA, Rosario, «Mitin de Rosario Pereda en Valladolid» dins *Arb* [Madrid], (16 de gener de 1936).

¹⁶³² XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Felipe, *José Antonio: biografía apasionada...* op. cit., p. 413.

¹⁶³³ [consigna] dins *Arb* [Madrid], (9 de gener de 1936). El text era el següent: «Lo que menos puede producirse en la Falange es un apetito del viejo estilo por ir en candidaturas y buscar actas. Los puestos electorales son entre nosotros, como todos, puestos de servicio, cuyos ocupantes se designan por el mando».

¹⁶³⁴ GIL ROBLES, José María, *No fue posible la paz...* op. cit., pp. 434 i 435.

¹⁶³⁵ Es va intentar arribar a acords per Madrid, per tal de substituir Giménez Caballero, i a Cadis, on els antics aliats no van tornar-li a donar suport, perquè adduïen que no havia defensat els seus interessos a l'anterior legislatura.

Saragossa, Santander, Oviedo, Gijón i Madrid; i als pobles Quintanar del Rey (Cuenca), Jerez i Sanlúcar (Cadis), Alcañiz (Teruel), Medina del Campo (Valladolid), Linares (Jaén), Trujillo, Plasencia, Jaraiz de la Vera i Logrosán (Càceres).

L'estratègia de la campanya va canviar a partir del trencament del pacte per entrar al Front Popular. Es va imposar un nou missatge contra les esquerres i contra les dretes: «¡Contra la revolución y sus cómplices! ¡Contra los ladrones y sus cómplices! Contra unos y contra otros, Falange Española de las JONS». O bé: «No basta el miedo, hay que tener una fe para triunfar. La candidatura de las derechas es la candidatura del miedo. La candidatura de la Falange es la candidatura de la fe en España, una, grande y libre». Es va atacar el capitalisme en el teatre Norba a Càceres i en el principal a Sanlúcar de Barrameda a Cadis.¹⁶³⁶ Va criticar que les dretes tinguessin un discurs buit.¹⁶³⁷ Al Frontón Cinema, a Saragossa, va dir que FE de las JONS eren revolucionaris i que calia recuperar Catalunya a favor d'Espanya.¹⁶³⁸ A Càceres va acusar les dretes d'haver alimentat el separatisme.¹⁶³⁹ I a Oviedo va dir que estaven utilitzant només la por a la campanya electoral i *El Socialista* van donar-li la raó.¹⁶⁴⁰

La campanya electoral de FE de las JONS no va funcionar bé. Els cartells, que eren excessivament rígids amb el jou i les fletxes i el nom dels candidats, no aprofitaven el carisma de José Antonio. No es podia animar a ningú, si s'explicitava que es presentaven a les eleccions per obligació.¹⁶⁴¹ Es van publicar textos desanimant a tothom, tot dient que les eleccions no servien de res.¹⁶⁴² José Antonio va realitzar una entrevista en la qual es va mostrar

¹⁶³⁶ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Mitin de José Antonio Primo de Rivera en Cáceres» dins *Arb* [Madrid], (23 de gener de 1936), i «Mitin de José Antonio Primo de Rivera en Sanlúcar de Barrameda (Cádiz)» dins *Arb* [Madrid], (13 de febrer de 1936). I poc tems més tard va escriure que el temps del capitalisme s'havia acabat. Ho va fer a: «La falange ante las elecciones» dins *Arb* [Madrid], (6 de febrer de 1936).

¹⁶³⁷ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Ante las elecciones» dins *Arb* [Madrid], (16 de gener de 1936).

¹⁶³⁸ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Mitin de José Antonio Primo de Rivera en Zaragoza» dins *Arb* [Madrid], (30 de gener de 1935).

¹⁶³⁹ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Mitin de José Antonio Primo de Rivera en Cáceres... op. cit.

¹⁶⁴⁰ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera... op. cit.*, p. 390.

¹⁶⁴¹ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera... op. cit.*, p. 385.

¹⁶⁴² PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Ante las elecciones... op. cit.

misogen i antipàtic.¹⁶⁴³ Van quedar atrapats pel menysteniment de les esquerres –la campanya electoral va transcórrer sense accidents remarcables– i per l'oposició de militants cedistes.¹⁶⁴⁴ Fins i tot al diari *La Tierra*, a Osca, van anunciar, falsament, que els falangistes retiraven la seva candidatura per animar els candidats de dretes a votar la CEDA.¹⁶⁴⁵

Les eleccions van tenir lloc els dies 16 de febrer i 1 de març. La participació va ser alta (72,9%) per l'alt grau de politització i per la participació dels anarquistes. Els resultats foren: PSOE (99 escons/20,9% del vot); CEDA (88/18,6); Izquierda Republicana (37/7,8); Esquerra Catalana (37/7,8); PCE (17/3,5); Centristes (16/3,3); Bloque Nacional (12/2,5); Lliga (12/2,5); Agraris (11/2,3); Nacionalistes bascos (10/2,1); Tradicionalistes (10/2,1); Republicanos progressistas (6/1,2); Radicales (5/1,1); Republicanos conservadores (3/0,6); Independientes de derecha (3/0,6); i altres (19/4).

El Front Popular va guanyar de manera còmode: 278 escons. La dreta havia estat derrotada: 124 escons. El centre republicà: 51 escons. El Partido Radical d'Alejandro Lerroix patia una desfeta total. FE de las JONS va tenir un resultat dolent a tot arreu.¹⁶⁴⁶ Ximénez Sandoval va trobar Primo de Rivera, el dia abans de les eleccions, en el local de la Cuesta de Santo Domingo. El líder li va dir: «En cuanto triunfe el Frente Popular, nos meterán en la cárcel a todos, y la Falange donde hace falta es en la calle. ¿Qué conseguiremos con llenar las prisiones? (...) No es un reproche a ti. Es a mí por habernos metido en esta aventura».¹⁶⁴⁷ En el diari *Arriba* van publicar: «Nos dejaron solos en los puestos peores de combate, solos después con nuestros muertos, solos con nuestros presos, solos con nuestros heridos. Nos pusieron fosas de silencio y cerco de

¹⁶⁴³ «Entrevista a José Antonio Primo de Rivera. El voto de la mujer» dins *La voz de Madrid* [Madrid], (14 de febrero de 1936).

¹⁶⁴⁴ En el míting a Saragossa, el dia 26 de gener, uns cedistes van xiular Julio Ruiz de Alda. *Ibidem*, p. 391. Els xocs contra les esquerres van ser escassos i n'hi va haver alguns contra cedistes, per exemple en el míting de Saragossa, el dia 26 de gener. L'accident més remarcable va ser l'assassinat de Luís Collazo, militant falangista de Vigo. La seu va ser assaltada per anarquistes i Collazo va morir després de forcejar amb un dels assaltants.

¹⁶⁴⁵ *Ibidem*, p. 391.

¹⁶⁴⁶ José Antonio: Madrid (7.499 vots, 4,6%); Valladolid (2.793, 2,1%); Toledo (1.479, 0,6%); Sevilla (942, 0,7%), A Corunya (0,6%); Astúries (0,8%); Osca (322, 0,3%). Ruiz de Alda: Santander (2.930, 1,9%); Saragossa (678, 0,7%). Onésimo Redondo: Valladolid (5.435, 4,5%). Fernández Cuesta: Jaén (6.136, 2,2%). Meleiro: Zamora (1.193, 1%).

¹⁶⁴⁷ XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Felipe, *José Antonio: biografía apasionada...* op. cit., p. 438.

hambre cuando por España nos batíamos ¿qué de extraño tiene que ahora nos dejen también solos?». ¹⁶⁴⁸

6.5 Els últims dies de la FE de la JONS de José Antonio

Gil Robles, Calvo Sotelo i el general Franco van demanar de manera infructuosa a Portela Valladares, president del govern, que anul·lés els comicis i declarés l'estat de guerra. José Antonio va carregar durament contra la CEDA pels resultats electorals. ¹⁶⁴⁹ Gil Robles, abandonant sovint les butaques del Congrés, i Calvo Sotelo, convertint qualsevol tema en un espectacle amb declaracions contundents, van radicalitzar el discurs, perquè temien que el descontentament del seu electorat pogués acabar comportant un traspàs de militància a FE de las JONS.

En un primer moment, José Antonio va ordenar serenitat al partit. ¹⁶⁵⁰ Fins i tot, va dir que s'havia de donar temps a Azaña per veure quin govern formava. ¹⁶⁵¹ A la Junta Política del 20 de febrer, portes endins, va assumir un resultat molt advers. ¹⁶⁵² El dia 23 de febrer, *Arriba* va publicar que FE havia combatut els enemics en soledat. ¹⁶⁵³ José Antonio va reivindicar haver defensat una posició de puresa. ¹⁶⁵⁴ Així, es va començar a escriure el relat falangista de 1936: s'havia de superar el règim existent, juntament amb tots els seus vells debats d'esquerres i de dretes, per construir un nou sistema feixista.

El 21 de febrer, el nou govern va aplicar una mesura de gràcia per alliberar el president de la Generalitat, Lluís Companys, i els seus consellers. El dia 1 de març es va autoritzar el Parlament a recomençar les seves funcions i es van recuperar processos autonòmics a altres territoris, com el País Basc, Galícia, Aragó o València. José Antonio es va beneficiar de l'amnistia del Front Popular:

¹⁶⁴⁸ «La situación política» dins *Arb* [Madrid], (13 de febrero de 1936).

¹⁶⁴⁹ [declaraciones de José Antonio Primo de Rivera] dins *La Voz* [Madrid], (18 de febrer de 1931). El dia següent va enviar una nota matisant les declaracions del dia anterior.

¹⁶⁵⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 959 i 960.

¹⁶⁵¹ «De la lucha contra el comunismo» i «Al servicio de Rusia» dins *Arb* [Madrid], (23 de febrero de 1936).

¹⁶⁵² IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, *Estudio y acción...* op. cit., pp. 40 i 41.

¹⁶⁵³ «Un vaticinio del 28 de marzo» dins *Arb* [Madrid], (23 de febrer de 1936). És cert que José Antonio Primo de Rivera havia vaticinat el triomf de les esquerres, però més tard durant els dies de campanya també va dir que guanyarien les dretes.

¹⁶⁵⁴ «Sucedió lo que había que suceder» dins *Arb* [Madrid], (23 de febrer de 1936).

el dia 6 de març la Sala Segona del Tribunal Suprem va emetre una resolució incloent el procés contra ell dos anys abans per tinença d'armes com un dels beneficiaris de la mesura de gràcia.¹⁶⁵⁵

Durant la campanya electoral, el grup havia hagut de fer mudances entre el 9 i el 20 de febrer, de la Cuesta de Domingo al número 21 del carrer de Nicasio Gallego, un edifici propietat del comte de Vilana.¹⁶⁵⁶ El 26 de febrer el ministre de governació, Amós Salvador, va clausurar el local central de FE. Pocs dies després, els falangistes de la CONS van ser acomiadats. El dia 5 de març es va ordenar que *Arriba* no pogués sortir al carrer. Va ser l'últim número de la publicació. Aleshores, José Antonio expressà una desil·lusió absoluta amb el govern Azaña.¹⁶⁵⁷

El clima de violència va augmentar. El dia 6 de març dos falangistes de la CONS van morir a trets, quan treballaven a les obres d'enderroc de l'antiga plaça de toros madrilenya. Es va respondre amb un atemptat contra obrers comunistes. Durant els disturbis d'esquerres dels dies 10 i 11 de març, va ser incendiada la seu de FE a Granada i va ser assassinat el falangista Juan José Olano a Madrid. El dia 12 de març estudiants del SEU van trotejar Luis Jiménez de Asúa, que aconseguí escapar-se, però Jesús Gisbert, el seu guardaespalles, va morir. Alguns dels implicats van escapar amb una avioneta pilotada per Ansaldo a França.¹⁶⁵⁸ L'enterrament va anar acompanyat de manifestacions d'indignació. José Antonio no condemnà l'acció.

Sota la banal acusació d'haver entrat en locals falangistes clausurats per ordre governativa, la Direcció General de Seguretat va procedir a la detenció dels dirigents nacionals de la Falange el dia 14 de març: José Antonio, Ruiz de Alda, Sánchez Mazas, Fernández Cuesta, David Jato, Heliodoro Fernández Canepa, Augusto Barrado i Eduardo Ródenas. El grup havia passat a la clandestinitat. Les seus territorials es van clausurar. Aquest mateix dia Largo Caballero va

¹⁶⁵⁵ IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, *Estudio y acción...* op. cit., pp. 162 i 163.

¹⁶⁵⁶ El comte de Vilana no volia llogar un pis propietat seva a FE de las JONS i van enganyar-lo fent-li creure que era per a un empresari català.

¹⁶⁵⁷ «Por mal camino» dins *Arb* [Madrid], (5 de març de 1936).

¹⁶⁵⁸ ANSALDO, Juan Antonio, *¿Para qué?...* op. cit., pp. 115-118.

patir un atemptat frustrat. Salazar va ser pres el dia 1 d'abril. Els seuistes van ser tancats com a presos comuns.¹⁶⁵⁹

El primer dia a la presó, José Antonio va escriure un manifest, que algú va aconseguir treure al carrer, en què afirmava que els comunistes impartien terror, que els frontpopulistes eren «unos cuantos enfermos, capaces, por rencor, de entregar la Patria entera a la disolución, a las llamas», i que el govern afavoria el separatisme i aplicava vexacions als rivals polítics.¹⁶⁶⁰ Aquell mateix dia va insultar el director general de seguretat, José Alonso Mallol, dient-li cornut. Va ingressar a la presó Model, on va ser tractat de manera digna, tal com va explicar l'ambaixador nord-americà Claude G. Bowers.¹⁶⁶¹ Durant aquests dies, FE apuntalava la imatge de ser el partit en lluita contra la República.

Des de la presó Model, José Antonio va ordenar que FE s'organitzés en la clandestinitat, que se substituïssin els dirigents presos i que l'organització aconseguís armes per passar a l'ofensiva. A mitjan març havia començat un traspàs d'afiliats de les JAP, de la CEDA i de Renovación Española a FE de las JONS.

El dia 8 d'abril es va condemnar l'estudiant de Dret Alberto Ortega, *jefe* d'una Falange de la primera centúria del SEU madrileny, a 25 anys de presó i a dos còmplices a 6 anys més, per l'atemptat contra la vida de Jiménez de Asúa. FE va respondre amb l'atemptat contra el magistrat de l'Audiència, Manuel Pedregal, ponent del cas, abatut a trets la nit del dia 13. El dia següent, durant l'acte d'aniversari de la República, un falangista va tirar petards contra la tribuna presidencial. Durant el desconcert es va atemptar contra la vida d'un Guàrdia Civil, Anastasio de los Reyes. Les dretes van portar el cadàver pels carrers de Madrid el dia del funeral, 16 d'abril, amb presència de Gil Robles, Calvo Sotelo i nombrosos falangistes. A inici del Passeig de la Castellana, hi va haver enfrontaments amb obrers. La jornada es va acabar amb 6 morts i 32

¹⁶⁵⁹ Alejandro Salazar ja no va tornar a ser alliberat de la presó i va morir assassinat el dia 9 de novembre de 1936 a Paracuellos del Jarama.

¹⁶⁶⁰ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 971-973.

¹⁶⁶¹ BOWERS, Claude G., *Misión en España. En el umbral de la Segunda Guerra Mundial (1931-1939)*. México: Grijalbo, 1977, p. 229. Feien gimnàstica, rebien visites, jugaven a futbol, escacs i «julepe». José Antonio va escriure l'inici d'una novel·la que volia titular *El navegante solitario* i una obra teatral de contingut social i polític.

ferits. Un dels assassinats era Andrés Sáenz de Heredia, cosí de José Antonio.¹⁶⁶² Es van produir diferents accions violentes falangistes arreu del territori com a resposta.¹⁶⁶³ Entre abril i juliol, doncs, es va lliurar una autèntica batalla als carrers, que va tenir un cost de 40 morts i més de 100 ferits per a FE. Entre els militants, hi havia més orgull que mai per ser de FE de las JONS i una autèntica mística de la persecució. La violència s'havia convertit en el primer mecanisme de propaganda.

Els rumors de cops contra el govern eren freqüents. Hi havia trobades clandestines entre militars, monàrquics i les dretes autoritàries i totalitàries. Gil Robles i Calvo Sotelo presentaven estadístiques apocalíptiques de desordres, incendis i assassinats al Parlament. Calvo Sotelo es va declarar obertament feixista al Parlament el dia 16 de juny, en la mateixa declaració en què va demanar obertament la intervenció de l'exèrcit a la vida política del país.¹⁶⁶⁴

La direcció falangista va ordenar a Manuel Hedilla, *jefe* provincial de Santander, la impressió i distribució de la «Carta a los militares de España» de José Antonio, el dia 4 de maig, en què relatava una situació terminal i la imminència de l'arribada dels bàrbars comunistes.¹⁶⁶⁵ Havia arribat l'hora de la guerra: «Sacudid desde ahora mismo sus ligaduras. Formad desde ahora mismo una unión firmísima (...). Jurad por vuestro honor que no dejaréis sin respuesta el toque de guerra que se avecina».¹⁶⁶⁶ En aquesta nova missiva a l'exèrcit, havia desaparegut la defensa d'un paper concret per a FE de las JONS, i només hi havia una exhortació a la rebel·lió militar quan més aviat millor.¹⁶⁶⁷

A abril, José Antonio va substituir Aizpurua com a secretari de propaganda i va posar-hi Gaceo. El dia 3 de maig es van celebrar eleccions a Cuenca, on els parlamentaris no s'havien posat d'acord sobre la legalitat de les actes

¹⁶⁶² José Luis Sáenz de Heredia, testimoni presencial, va explicar la seva versió de la història a *Razón Española*, núm. 47 [Madrid], (1991), pp. 319-327.

¹⁶⁶³ El dia 14 d'abril es va col·locar una bandera falangista sobre l'estàtua del rei Jaume I a Palma de Mallorca. Es va canviar el nom d'un carrer, que havia acabat de donar el govern republicà per un altre cartell on deia «Calle de José Antonio Primo de Rivera». O uns joves van declarar a Sarrià, província de Lugo, l'Estat feixista fins que l'autoritat va obligar-los a fugir.

¹⁶⁶⁴ BULLÓN DE MENDOZA, Alfonso, *José Calvo Sotelo*. Barcelona: Ariel, 2004, p. 637.

¹⁶⁶⁵ PRIMO DE RIVERA, José Antonio, «Carta a los militares de España. Hoja clandestina escrita por José Antonio en la Cárcel Modelo de Madrid el día 4 de mayo de 1936» dins PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *Obras completas...* op. cit., p. 988-991.

¹⁶⁶⁶ *Ibidem*, p. 991.

¹⁶⁶⁷ LLEIXÀ CHAVARRÍA, Joaquín, «La trama civil de la sublevación del 18 de julio» dins TUÑÓN DE LARA, Manuel (coord.), *La Guerra Civil española*. Madrid: Folio, 1986, vol. 3, p. 44.

electorals. Les dretes van intentar que el general Franco i José Antonio fossin candidats, però la junta electoral no ho va permetre, en tant que va considerar que només podien ser-hi els que ja haguessin format part de les llistes a les eleccions de febrer.

El 20 de maig, els dirigents falangistes van aconseguir tenir una nova revista: *No Importa. Boletín de los días de la persecución*. També es varen publicar diversos butlletins territorials: *Aquí estamos... Periódico clandestino de FE de las JONS de Baleares. Sale cuando le da la gana*, el primer número del 23 de maig; i *Solidaridad Nacional*, a Barcelona, a càrrec de José Ribas, que va intentar de nou infiltrar-se a la CNT i que no va tardar a rebre atacs durs d'Estat Català.¹⁶⁶⁸ José Antonio va escriure un article a *Aquí estamos* en el qual descrivia amb detall l'angúnia per estar vivint el final d'una època.¹⁶⁶⁹ En la clandestinitat, la propaganda i la premsa van perdre centralitat i van acabar per dispersar-se en esforços escampats en el territori.

No Importa era dirigida per Ruiz de Alda des de la presó i corregida personalment per José Antonio. La circulació en clandestinitat era difícil i, per això, el primer número no va sortir al carrer fins al dia 3 de juny. Es remetia fora de la capital amb etiquetes falses d'un laboratori químic, d'una acadèmia o d'un altre periòdic.¹⁶⁷⁰ S'editaven 12.000 exemplars. No tenia peu d'impremta, tot i que és probable que fos la de Zoila Ascasibar. La gestió diària corresponia a Mariano García i era confeccionada per Cadenas i Gaceo amb l'ajut de tipògrafs dirigits per Manuel Mateo i José María Alfaro.¹⁶⁷¹ Hi havia textos de Ximénez de Sandoval, Manuel Bueno, Aparicio, Alfaro, Fernández Cuesta, Ismael Herráiz, Andrés Gamboa, Joaquín Arrarás Iribarren (subdirector de *Ya*) i José Antonio. Els costos d'edició eren unes 600 pessetes, pagades per Amelia Azarola, esposa de Ruiz de Alda.¹⁶⁷²

¹⁶⁶⁸ Veure: RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 221.

¹⁶⁶⁹ «Prieto se acerca a la Falange» dins *Aquí Estamos* [Palma de Mallorca], (23 de maig de 1936).

¹⁶⁷⁰ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, «La prensa carlista y falangista durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1937)... op. cit.

¹⁶⁷¹ *Ibidem*.

¹⁶⁷² La publicació va ser continuada durant l'inici de la Guerra Civil. Vicente Cadenas va organitzar un aparell clandestí de propaganda a l'àtic del carrer de Sagasti durant els primers mesos de la guerra amb Gaceo, Carlos Juan Ruiz de la Fuente, Manuel Garnelo Gallego, Ximénez de Sandoval, Agripino Camín Elósegui, Julio González Hontoria i Pepe Costas.

La imatge corporativa de FE estava vinculada a la insurrecció violenta contra la República pel fet d'haver-se presentat en solitari a les eleccions. La imatge corporativa és la mirada que tenen els públics sobre el partit i està basada en el concepte de recepció per part de les masses. Són els receptors els que la construeixen, a partir d'informacions de dins i de fora de l'organització.¹⁶⁷³ La imatge de ser un partit en permanent lluita i sacrifici havia quallat, ajudada per la casualitat que la formació no s'havia pogut afegir al front nacionalista. La revista *No Importa* pretenia aprofitar aquesta oportunitat. Es tractava de demostrar la força civil del partit als militars conspiradors.

Mentrestant, el líder de FE de las JONS es va veure sotmès a diferents judicis. El primer va ser pel manifest redactat en la Direcció General de Seguretat el dia 21 de març davant la Secció Quarta de l'Audiència Provincial. Se'l va declarar culpable. Però en el recurs, el Tribunal Suprem va dictar sentència exculpatòria el 19 de maig. El segon procés va ser per injúries contra el director general de Seguretat. Va ser declarat culpable. Però, de nou, el Suprem va tornar a revocar la sentència. El dia 30 d'abril, en el procés contra els punts 2, 3, 4 i 26 del programa del partit per ser contrari a fins legals, la direcció va ser absolta, però va continuar a la Model com a pres governatiu.¹⁶⁷⁴ Uns dies després, al juny, el Tribunal Suprem va declarar FE partit legal, però el govern va emetre una interdicció per demorar indefinidament la sentència. En el quart procés, José Antonio va ser condemnat a cinc mesos d'arrest per tinença il·lícita d'armes. Va acabar insultant el tribunal i colpejant un funcionari de presons.¹⁶⁷⁵

La publicació va denunciar que el govern d'Azaña no respectava la legalitat i publicaren el nom del jutge, Ursicino Gómez Carbajo, que els havia processat.¹⁶⁷⁶ Es va escriure que els falangistes eren detinguts sense que hi

¹⁶⁷³ CAPRIOTTI, Paul, *Planificación estratégica de la imagen corporativa*. Barcelona: Ariel, 1999.

¹⁶⁷⁴ Ofici del director de la presó al director general de seguretat, de 30 d'abril de 1936 (Archivo Histórico nacional, Madrid, Fondos Contemporáneos, Expedientes Policiales, H-123). Citat a GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., p. 413.

¹⁶⁷⁵ José Antonio va dir al tribunal: «¡Granujas!... Sois unos cobardes. ¡Canallas! Si ésta es la justicia española, yo renuncio a servirla». Després, quan havia de firmar l'acta, va acusar el funcionari de justícia Felipe Reyes de la Cruz d'haver-la falsificat, que li va respondre: «Tan chulo como su padre». Primo de Rivera el va colpejar.

¹⁶⁷⁶ «El Gobierno, fuera de la ley» dins *No Importa* [Madrid], (20 de maig de 1936); «¿Quién manda en España? Las elecciones de Cuenca y la detención de unos fascistas» o «Panacea democrática para solucionar toda clase de conflictos» dins *No Importa* [Madrid], (20 de maig de 1936); i «Reformismo», «Otro párroco encarcelado», «Un tribunal socialista» o «Gravísimos

hagués càrrecs en contra seva.¹⁶⁷⁷ Es va informar sobre incendis, robatoris i crims dels socialistes.¹⁶⁷⁸ Es va dir que les esquerres obeïen ordres directes de Moscou.¹⁶⁷⁹ Es va utilitzar desqualificacions grolleres contra els enemics polítics.¹⁶⁸⁰ «España agoniza en un charco de sangre y pus, lanzados entre eructos de una succulenta cena de restaurant de lujo» s'assegurava.¹⁶⁸¹

Els falangistes es van vanagloriar de tenir militants disparant contra manifestacions;¹⁶⁸² de gamberrades en contra del govern;¹⁶⁸³ de tenir companys a la presó;¹⁶⁸⁴ de publicar llistes negres contra els que atemptaven després;¹⁶⁸⁵ de la valentia i abnegació dels morts José Urra Goñi i Ramón Faisán, Secundino Esperón i Pascual López;¹⁶⁸⁶ de venjar els caiguts,¹⁶⁸⁷ o d'escapolir-se de la presó.¹⁶⁸⁸ Primo de Rivera va justificar la violència: «Seguid luchando, camaradas, solos o acompañados. Apretad vuestras filas, aguzad vuestros métodos. Mañana cuando amanezcan más claros días, tocarán a la Falange los laureles frescos de la primacía en esta santa cruzada de violencias».¹⁶⁸⁹ La direcció va expressar l'angoixa pel moment de crisi i de canvi en què vivien: «Haremos de la angustia trampolín para saltar a los cielos de la salvación».¹⁶⁹⁰

El 29 de maig, Primo de Rivera va entrar en contacte amb el general Mola a partir d'un antic socialista, Garcerán, a Pamplona. La negociació es va

sucesos en Yeste» dins *No Importa* [Madrid], (6 de juny de 1936). A partir d'ara *No Importa* será *NI*.

¹⁶⁷⁷ «No se dejan cachear...» dins *NI* [Madrid], (20 de maig de 1936); i «El jefe nacional de Falange Española y cinco camaradas más son sacados violentamente de la cárcel modelo de Madrid» dins *NI* [Madrid], (6 de junio de 1936).

¹⁶⁷⁸ «En Vigo las turbas socialistas amparadas por la inhibición de las autoridades acometen e incendian», «Contra ciertos bellacos socialistas» i «Taponazos» dins *NI* [Madrid], (20 de maig de 1936); i «No hay autoridad» dins *NI* [Madrid], (6 de juny de 1936).

¹⁶⁷⁹ «Largo Caballero decreta la clausura de los locales de la CNT» dins *NI* [Madrid], (6 de juny de 1936).

¹⁶⁸⁰ «¿Un fascismo de Azaña y Prieto?» dins *NI* [Madrid], (20 de maig de 1936); «El robo de las actas de Cuenca» i «Entereza socialista» dins *NI* [Madrid], (6 de juny de 1936).

¹⁶⁸¹ *Ibidem*.

¹⁶⁸² «Unos salvajes, un oficial encarcelado y una muchacha valerosa» dins *NI* [Madrid], (20 de maig de 1936).

¹⁶⁸³ «Una lápida que se transforma» dins *NI* [Madrid], (20 de maig de 1936).

¹⁶⁸⁴ «Los falangistas de Oviedo encarcelados» dins *NI* [Madrid], (20 de maig de 1936); i «No podrán con nosotros» dins *NI* [Madrid], (6 de juny de 1936).

¹⁶⁸⁵ «Ecos de sociedad» i «Listas negras» dins *NI* [Madrid], (20 de maig de 1936).

¹⁶⁸⁶ «Cuadro de honor» dins *NI* [Madrid], (20 de maig de 1936).

¹⁶⁸⁷ «Un falangista muerto y vengado» dins *NI* [Madrid], (6 de juny de 1936).

¹⁶⁸⁸ «Tres nacionalsindicalistas se evaden de la cárcel de Murcia» dins *NI* [Madrid], (6 de juny de 1936).

¹⁶⁸⁹ «Justificación de la violencia» dins *NI* [Madrid], (6 de juny de 1936).

¹⁶⁹⁰ «El círculo de hierro y el círculo de fuego» dins *NI* [20 de maig de 1936].

estancar, perquè José Antonio demanava el domini polític un cop hagués triomfat un teòric cop d'estat. El dia 5 de juny va ser traslladat a la presó d'Alacant. Les condicions eren força més dures. Melquíades Álvarez va realitzar gestions per tal que el tornessin a la Model, però no ho aconseguí. Primo de Rivera va emetre consignes polítiques a partir de Margarita Larios, la seva cunyada. Fernando, el seu germà, dirigí FE amb Hedilla i Mateo.

Mentrestant, les forces autoritàries continuaven les conspiracions. El model feixista s'havia imposat davant l'opinió pública conservadora com un sistema capaç d'atreure les masses. El dia 10 de maig, *El Debate* es va veure obligat a reconèixer que cert número d'afiliats a la CEDA abandonaven el partit en direcció a organitzacions extremistes com FE de las JONS.¹⁶⁹¹ Això no obstant, era evident que els falangistes no estaven essent convidats a les reunions d'alt nivell amb militars i que els cedistes, alfonsins i carlistes comptaven tant o més que FE en els plans insurreccionals del general Mola. A José Antonio li molestà especialment l'actitud de Calvo Sotelo, a qui acusà de voler-se beneficiar dels sacrificis dels falangistes.

A *No Importa*, es va demanar respecte: «No merecen respeto nuestro medio centenar largo de caídos, nuestros miles de presos, nuestros trabajos en la adversidad, nuestros esfuerzos por tallar una conciencia española cristiana y exacta».¹⁶⁹² Es va advertir que no es deixarien manipular per ningú: «Ni una gota de sangre por complots de derechas que el mando no legitime».¹⁶⁹³ La missiva va ser dirigida contra Calvo Sotelo.¹⁶⁹⁴ Es van repartir octavetes contra el portaveu de la minoria monàrquica.¹⁶⁹⁵ Jorge Vigón va respondre a *La Época* acusant Primo de Rivera de ser un banal seductor a la recerca de l'aplaudiment fàcil i infèrtil.¹⁶⁹⁶ José Antonio va reaccionar amb una carta insultant el director d'aquest diari, José Ignacio Escobar.¹⁶⁹⁷

¹⁶⁹¹ Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis, *Historia de Falange...* op. cit., p. 217.

¹⁶⁹² «Vista a la derecha. Aviso a los "madrugadores", la Falange no es una fuerza cipayo» dins *N/* [20 de juny de 1936].

¹⁶⁹³ *Ibidem*.

¹⁶⁹⁴ ANSALDO, Juan Antonio, *¿Para qué?...* op. cit., p. 122.

¹⁶⁹⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁹⁶ VIGÓN, Jorge, «Un nuevo estilo y una unidad de destino» dins *La Época* [Madrid], (1 de juliol de 1936). Citat a GIBSON, Ian, *En busca de José Antonio...* op. cit, pp. 124-127.

¹⁶⁹⁷ PRIETO, Indalecio, *Convulsiones de España...* op. cit., pp. 137 i 138.

Indalecio Prieto va dir el dia 24 de maig en un míting a Bilbao: «No es el fascismo un peligro ilusorio; no tendrá a estas horas la articulación debida para la lucha, y por eso se debate oprobiosamente en viles asesinatos aislados; pero el ambiente va extendiéndose y densificándose». ¹⁶⁹⁸ FE de las JONS era favorable a la col·laboració amb l'exèrcit per enderrocar el règim. ¹⁶⁹⁹ Però tampoc no volia que el partit es convertís en una eina utilitzada com a comparsa i, per aquesta raó, va emetre diferents ordres per mantenir la disciplina entre els militants.

Els feixistes estaven involucrats en trifulgues arreu del territori espanyol. ¹⁷⁰⁰ *No Importa* descrivia un món en guerra: les esquerres marxaven amb armes pels carrers a València; ¹⁷⁰¹ atacs contra la Guàrdia Civil a Albacete i a Oviedo; ¹⁷⁰² agressions comunistes contra la religió catòlica a Lleó i a Múrcia; ¹⁷⁰³ persecució de falangistes a Llevant i a Múrcia; ¹⁷⁰⁴ Pérez Farrás havia estat convertit en heroi a Barcelona, ¹⁷⁰⁵ i hi havia violències de falangistes contra les esquerres a Valladolid, a León, a Sevilla, a Madrid i a Orense. ¹⁷⁰⁶ En els últims dies de juliol, José Antonio va posar els seus homes a disposició de l'exèrcit. ¹⁷⁰⁷ El líder acabava d'abdicar del poder sobre la Falange en favor de l'exèrcit sense condicions.

¹⁶⁹⁸ *Ibidem*, p. 218.

¹⁶⁹⁹ Real Academia de la Historia. Legado Diego Angulo. Octavilla: «Español. La Falange Salta por encima de la censura para avisarte. Las cárceles de España están pobladas de afiliados de FE sabiamente guardados por orden del Frente Popular, el cual teme verles libres y combativos. En tu tertulia, en tu casa, en tu trabajo protesta sordamente de estas detenciones. Llénate del ambiente sano y claro de estas juventudes que prefieren la calle de España donde mueren y vencen a la tranquilidad del hogar y de la Cárcel».

¹⁷⁰⁰ «Rompen la placa con el nombre de Azaña y ponen el de Primo de Rivera» i «La Falange lícita; el gobierno faccioso y cobarde» dins *NI* [Madrid], (20 de juny de 1936).

¹⁷⁰¹ «¿Quién gobierna en España? Desfiles armados por las calles. Valencia» dins *NI* [Madrid], (20 de juny de 1936). També es denunciaven desordres a «La bárbara caza del hombre. Santander», «Los guardias rojos efectúan detenciones», «Gángsters socialistas» i «Séparse quien mató al director de La Región» dins *NI* [Madrid], (20 de juny de 1936).

¹⁷⁰² «Mitin antifascista con camisas rojas y ataques a la Guardia Civil. Albacete», «Un guardia civil asesinado. Oviedo» i «Los socialistas degüellan un guardia civil. Córdoba» dins *NI* [Madrid], (20 de juny de 1936).

¹⁷⁰³ «Acto comunista a pretexto de la situación de la enseñanza religiosa. León» i «La amenaza de quemar una iglesia que propone un concejal. Murcia» dins *NI* [Madrid], (20 de juny de 1936).

¹⁷⁰⁴ «Copiamos de un periódico levantino» i «Colisión entre falangistas y socialistas con un herido. Murcia» dins *NI* [Madrid], (20 de juny de 1936).

¹⁷⁰⁵ «Pérez Farrás quiere viajar de balde. Barcelona» dins *NI* [Madrid], (20 de juny de 1936).

¹⁷⁰⁶ «Refriega política. Resultan dos socialistas muertos. Valladolid», «Choque entre comunistas y nacionalsindicalistas. León», «Un nacionalsindicalista asesinado. Sevilla», «Falangista agredido a tiros cuando iba con su novia resultando los dos graves. Madrid», «En una colisión entre falangistas y comunistas resultan dos muertos y dos heridos», «Correo internacional» i «Obreros de la CNT» dins *NI* [Madrid], (20 de juny de 1936).

¹⁷⁰⁷ GIL PECHARROMÁN, Julio, *José Antonio Primo de Rivera...* op. cit., pp. 442 i 443.

6.6 Ledesma Ramos: un fals nou començament

Ledesma Ramos va tornar a escena, de nou, en un context d'alta politització, tal com ho havia fet a 1931. Va iniciar una nova publicació tot aprofitant el clima revolucionari del moment, que el va tornar a fer pensar que la incorporació d'Espanya a una nova època totalitària seria possible. Acompanyat de Raúl Carballal (redactor en cap), Enrique Comte Azcuaga (administrador de totes les empreses periodístiques de Ledesma Ramos), Guillén Salaya, Emilio Gutiérrez Palma, Emiliano Aguado, José María Cordero, Ignacio Luengo i el dibuixant José Dávila de Arizcun, es va llançar *Nuestra Revolución*, butlletí de sis pàgines, amb un preu de vint cèntims i format radical. Els continguts significaven un retorn a *La Conquista del Estado* i, de nou, el líder jonsista va insistir en el desig de nacionalitzar les masses obreres anarcosindicalistes.

El primer número va aparèixer a inici de juliol.¹⁷⁰⁸ El segon havia de veure la llum el dia 18 de juliol, però ja no hi va haver temps. Es va intentar editar a la impremta d'*El Financiero*, però no va ser possible i, al final, fou a la d'Ascasibar.¹⁷⁰⁹ El grup de JONS independent de FE, que era l'inspirador del butlletí, tenia el nucli més important a Barcelona, autoanomenat *Solidaridad Nacional*.¹⁷¹⁰ El discurs principal era elaborat per Ledesma Ramos des de Madrid. Les seccions fixes de la revista –si la Guerra Civil no hagués significat la seva aturada– havien de ser les següents: l'Espanya camperola, la secció internacional, l'economia, la relació imperial amb l'Amèrica hispana, la cultura, els litigis socials i la vida sindical. Els articles eren llargs i densos.

La revista tenia un to teòric i no hi havia ni símbols ni consignes. L'article de portada, «De cara a lo fundamental», era escrit amb angúnia per la impossibilitat d'Espanya de connectar amb el canvi global. S'havia escrit per «la sospecha de que el proceso revolucionario en marcha entenebrece sus rutas y

¹⁷⁰⁸ IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, «La última empresa periodística de Ledesma Ramos» dins JIMÉNEZ GALOCHA, José Manuel (comp.), *Nuestra Revolución. La última iniciativa editorial de Ramiro Ledesma Ramos*. Barcelona: Ediciones Nueva República, 2003, p. 7 i ss. En aquest pròleg s'afirma que la revista va sortir el dia 11 de juliol. En canvi González Calleja diu que va sortir el dia 1 de juliol. Citat a GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, «La prensa carlista y falangista durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1937)... op. cit.

¹⁷⁰⁹ *Ibidem*.

¹⁷¹⁰ *Ibidem*.

quiere ignorar, como uno de sus nortes, el de ser precisamente la revolución nacional que España precisa, es asimismo lo que moviliza hoy nuestras plumas con urgencia. Quisiéramos aclarar el camino de la transformación española, garantizar su futuro y vencer aquellas orientaciones que encierran en su seno tanto el fracaso de la revolución como el predominio de ideales traidores (...). Nuestra polémica va, pues, a moverse en torno a cuanto hoy afecta a los españoles de modo más profundo: la posibilidad misma de ser o no un pueblo libre, y el hallazgo de un resorte que nos abra con claridad el camino de la redención social y de la convivencia histórica».¹⁷¹¹

El missatge central de la publicació va ser a favor d'una revolució unitària, tant nacional com social, contra el capitalisme i a favor del nacionalisme.¹⁷¹² En primer lloc, es defensava el nacionalisme imperialista. La debilitat d'Espanya havia estat causada per una posició governamental contrària a l'expansionisme durant la contemporaneïtat en un món en competició permanent entre Estats.¹⁷¹³ Aquest fet havia comportat que no s'haguessin nacionalitzat les masses durant l'oportunitat de la Gran Guerra a Espanya.¹⁷¹⁴ O bé que els Estats Units, França i Anglaterra haguessin arruïnat el país amb empreses estrangeres com les mines de Riotinto (Huelva), amb ocupacions territorials il·legítimes com la de Gibraltar, amb l'asfíxia per territoris francesos al nord i al sud d'Espanya i amb la influència de la de Gran Bretanya sobre Portugal.¹⁷¹⁵

En segon lloc, es va subratllar que el canvi no podia ser el de la imposició d'unes classes contra les altres: «Nuestra fundamental preocupación se dirigió hacia las grandes masas del pueblo, necesitadas de auxilio urgente».¹⁷¹⁶ Els jueus eren acusats de ser els acumuladors de riqueses que condemnaven les masses a la pobresa: «Asociación de magnates hebraicos, explotadores de España y de su economía».¹⁷¹⁷ La ruralia havia estat especialment castigada, tant pel capitalisme de les grans fortunes, com pel comunisme expandit entre

¹⁷¹¹ «De cara a lo fundamental» dins *Nuestra Revolución* [Madrid], (11 de juliol de 1936). A partir d'ara *Nuestra Revolución* serà *NR*.

¹⁷¹² LANZAS, Roberto, «La transformación social» dins *NR* [Madrid], (11 de juliol de 1936); o bé [AGUADO, Emiliano], «Precisiones» dins *NR* [Madrid], (11 de juliol de 1936).

¹⁷¹³ URCITANUS, «España en el mundo» dins *NR* [Madrid], (11 de juliol de 1936).

¹⁷¹⁴ *Ibidem*.

¹⁷¹⁵ *Ibidem*. I LANZAS, Roberto, «Capitalismos extranjeros en España. Un ejemplo sangrante: Riotinto» dins *NI* [Madrid], (11 de juliol de 1936).

¹⁷¹⁶ «La España campesina y sus problemas» dins *NR* [Madrid], (11 de juliol de 1936).

¹⁷¹⁷ «Una economía dirigida... A medias» dins *NR* [Madrid], (11 de juliol de 1936).

les masses.¹⁷¹⁸ Van escriure mesures pels jornalers del camp: salaris dignes, participació en els beneficis de les grans explotacions, crèdits financers, habitatges higiènics, escoles, biblioteques, cines, centres superiors d'ensenyament, cooperatives de consum, bancs d'estalvi popular, possibilitat d'adquirir terres pròpies i liquidació dels deutes contrets de forma abusiva.

El feixisme va ser també una voluntat política de canviar el sistema estatal i de depurar la decadència de la civilització i de promoure l'aparició d'un nou tipus d'ésser humà, que no es definia mitjançant categories universals, sinó a través de mites nacionals i racials.¹⁷¹⁹ Ledesma Ramos havia estat un observador de la política internacional i havia quedat enlluernat per la sensació de començament que havia impregnat tot el procés de consecució del poder a mans de Hitler i de Mussolini.¹⁷²⁰ La sensació de començament havia estat un clam incessant a *La Conquista del Estado* i es repetia a *Nuestra Revolución*. El motor, l'automobilisme, la velocitat, l'esport, la urbanitat o la joventut formaven part del vocabulari de la publicació.¹⁷²¹

No van construir ponts amb les altres forces de dretes feixistitzades o contràries a la República: «El diario *Informaciones* viene llamando a la unidad de las fuerzas nacionales. ¿Tendremos que decir que nuestro concepto de “lo nacional”, tanto en el sentido válido para la política cotidiana, como en su apreciación histórica más profunda, es divergente –en absoluto divergente– del que sin duda postula *Informaciones*».¹⁷²² El nacionalisme, per tal que fos fructífer i eficient, s'havia de desvincular de les classes privilegiades i de la religió catòlica, que el condemnaven a ser una eina en benefici d'una minoria: «Entre los grandes equívocos que tradicionalmente vienen circulando en nuestro país, uno de los más nefastos para la idea nacional de España es el de vincular el patriotismo a las capas privilegiadas de la sociedad y los núcleos

¹⁷¹⁸ «La España campesina y sus problemas... op. cit.; i «El campesino ruso y la futura constitución soviética» dins *NR* [Madrid], (11 de juliol de 1936).

¹⁷¹⁹ GRIFFIN, Roger, *Modernismo y fascismo...* op. cit., p. 21. Roger Griffin explicà que *Aufbruch* significava la fugida d'un món destrossat, d'un viatge des de l'ahir en direcció al futur sobre la base de conceptes revolucionaris.

¹⁷²⁰ KRACAUER, Siegfried, *From Caligari to Hitler. A Psychological History of the German Film [1947]*. Princeton: Princeton University Press, 1970, p. 38 [ed. Cast.: *De Caligari a Hitler. Una historia psicológica del cine alemán*. Barcelona: Paidós, 2002].

¹⁷²¹ «Orientaciones deportivas» dins *NR* [Madrid], (11 de juliol de 1936).

¹⁷²² «La contienda política y social del momento. Hombres. Ideas. Grupos. Sobre las “fuerzas nacionales”» dins *NR* [Madrid], (11 de juliol de 1936).

socialmente regresivos. Han hecho así imposible toda influencia de la consigna “nacional” entre las grandes masas del pueblo laborioso. Si a ello se añade que tal flácido patriotismo se fundía y confundía también con ideales religiosos en quiebra, ya de suyo, por muchas dimensiones de su propia doctrina poco propicios a alentar y sostener una fe nacional muy intensa, tenemos la explicación patente de por qué en España no hay hoy, ni ha habido desde hace mucho tiempo, banderas nacionales al viento».¹⁷²³

Tal com havia succeït a *La Conquista del Estado* i a *JONS*, també a *Nuestra Revolución*, la contemporaneïtat no era percebuda i definida com un temps perdut, a la manera que havia estat explicada a *Libertad*, a *Igualdad*, a *FE* o a *Arriba*. Els últims dos segles havien estat els del nacionalisme a les revistes de Ledesma Ramos: «La idea nacional, si bien se mira, es una idea revolucionaria, rumbo adelante, y su primera vinculación en la historia universal aparece en los jacobinos de la gran Revolución».¹⁷²⁴ Ell va ser el que més va reivindicar la novetat com a resposta al marc cultural de crisi de la modernitat, com a sortida a una manifestació de desarrelament europeu generalitzat després dels canvis ocasionats per les revolucions francesa i industrial.¹⁷²⁵

A les últimes pàgines del periòdic, es van escriure alguns articles sobre l'articulació regional d'Espanya. En «El estatuto de Galicia» i «El estatuto de Castilla» s'insistia que l'amor a la nació i la utopia civilitzadora imperialista havien de ser els mites per a la unió de tots els espanyols i que les estructures federals podien funcionar si existia un objectiu compartit de país.¹⁷²⁶ A l'article «Ante la realidad nacional. Las fuerzas motrices de la transformación española: la CNT» s'explicava les raons de la insistència de Ledesma Ramos per captar els anarcosindicalistes. Aquesta organització era caracteritzada com a manifestació de la raça espanyola.¹⁷²⁷ Escrivia, així: «Su foco central, más potente y radiante, estaba en Cataluña. Y ello, cosa curiosa, sin que la CNT fuera de hecho una organización producida por el espíritu catalán ni tuviese

¹⁷²³ *Ibidem*.

¹⁷²⁴ *Ibidem*.

¹⁷²⁵ JOSIPOVICI, Gabriel, *¿Qué fue de la modernidad?* Madrid: Turner, 2012.

¹⁷²⁶ «El estatuto de Galicia» i «El estatuto de Castilla» dins *NR* [Madrid], (11 de juliol de 1936).

¹⁷²⁷ «Ante la realidad nacional. Las fuerzas motrices de la transformación española: la CNT» dins *NR* [Madrid], (11 de juliol de 1936).

nada que ver apenas con las peculiaridades de esa comarca española».¹⁷²⁸ A més, la CNT no obeïa consignes internacionals i tenien poder revolucionari.¹⁷²⁹ Aquest missatge, que no havia obtingut suport el 1931, quan la població es va manifestar a favor d'un nou règim republicà i democràtic, encara tenia menys possibilitats d'èxit a juliol de 1936, quan Espanya es dividia en dos bàndols enfrontats a trets al carrer. Nogensmenys, els anarquistes també havien escollit bàndol en el conflicte que s'anava imposant.

El dia 12 de juliol va ser assassinat el tinent de la Guardia de Asalto José Castillo.¹⁷³⁰ La nit del 13 de juliol un grup de guàrdies d'assalt capitanejats per un guàrdia civil va segrestar i assassinar Calvo Sotelo. Les morts i els enterraments convertits en litúrgies polítiques van commocionar el país i van radicalitzar una situació ja extremadament crispada pel conflicte i la violència. Els dies següents diferents dirigents de les forces monàrquiques van abandonar la capital d'Espanya a la recerca d'un lloc des del qual poguessin seguir amb tranquil·litat l'esdevenir del cop d'estat. Va començar el dia 17 de juliol al protectorat marroquí.

Aleshores, Primo de Rivera va publicar un manifest favorable a la participació falangista a la temptativa, que figura a la *Historia de la Falange Española de las JONS* publicada pel dirigent falangista Francisco Bravo l'any 1941.¹⁷³¹ El 18 de juliol, diferents guarnicions es van sumar a la rebel·lió. El fracàs a molts territoris peninsulars va obrir les portes a la Guerra Civil. Primo de Rivera i Redondo eren a la presó. Ledesma Ramos era a Madrid, en zona republicana. L'inici de la Guerra Civil també va significar el definitiu fracàs de la utopia política que havia llançat Falange. No havia estat possible construir un partit de masses que imposés per la força un nou règim dictatorial a Espanya sense una divisió fratricida entre dos bàndols oposats de manera irreconciliable.

¹⁷²⁸ *Ibidem.*

¹⁷²⁹ *Ibidem.*

¹⁷³⁰ GIBSON, Ian, *La noche en que mataron a Calvo Sotelo*. Barcelona: Arcos Vergara, 1982, p. 207; i RUIZ, Julius, *El Terror Rojo. Madrid, 1936*. Madrid: Espasa, 2012.

¹⁷³¹ Citat a RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, Julio, *Historia de Falange...* op. cit., pp. 226 i 227.

Conclusions: Una història fracassada per l'hegemonia política a Espanya

Introducció: línies de prospecció

Les conclusions d'aquest estudi introdueixen les aportacions de la investigació d'aquesta tesi realitzada a l'entorn de la comunicació política dels grups feixistes a Espanya entre 1931 i 1936. D'aquesta manera també s'ha conegut algunes línies d'investigació que, en un futur, poden ser desenvolupades per tal de tenir millor estudiat com els partits polítics durant la dècada de 1930 van utilitzar tàctiques per tal d'aconseguir el suport de nous afiliats. L'objecte principal ha estat la comunicació i, per tant, els instruments emprats per expandir un missatge: mítings, actes, premsa, etc. En relació al feixisme, emperò, com a aposta política es podrien iniciar nous camins d'investigació.

L'estudi de l'arribada ideològica del feixisme a Espanya durant la dècada de 1920 encara, en bona mesura, està per escriure. És cert, tal com s'ha explicat en aquest text, que els textos de Giménez Caballero o de Sánchez Mazas a l'entorn de l'origen i de l'evolució del feixisme italià són prou coneguts, però en canvi hi ha pocs articles que hagin descrit quina és la reacció de la premsa liberal, comunista, socialista o conservadora a Espanya davant el sorgiment a l'escena europea d'un nou moviment totalitari. En aquest sentit, el moment en què Miguel Primo de Rivera arriba el poder a l'Estat i viatja a Itàlia té particular interès i és quan apareixen formacions com La Traza o Camisa Negra. El fet, però, és que la imatge del feixisme a l'opinió pública va ser construïda per les referències escrites a diaris com *El Socialista*, *La Vanguardia*, *El Debate*, *ABC*, *La Veu de Catalunya*, *El Sol* o *L'Opinió*, entre d'altres. Què es va criticar o què

es va mirar amb simpatia del feixisme? Quina va ser l'evolució en aquests diaris sobre aquesta ideologia entre 1923 i 1931?

Un estudi més detallat de l'organització interna dels partits que apareixen en aquesta tesi, podria aportar informacions sobre els quadres i la militància, conèixer la procedència social dels afiliats o el poder dels diferents càrrecs intermedia. La relació entre l'elit feixista i el conjunt dels afiliats, entre l'elit feixista i les altres elits del període, ens donaria informacions noves sobre la vida pública i política durant aquest període. Saber amb més detall quina era la vida social a les trobades en els restaurants, bars i locals d'oci a les principals ciutats estatals i qui hi assistia, per exemple, permetria entendre relacions, contactes i derives tàctiques del moment. L'escriptura de biografies d'autors com Rafael Sánchez Mazas, Roberto Bassas o Onésimo Redondo aportaria noves dades a tenir en compte. Realitzar un estudi de detall sobre el traspàs de militància entre partits polítics, podria aportar noves informacions sobre el canvi de perspectives ideològiques, que es va donar en el camp de comunistes o socialistes, de feixistes o conservadors.

Una de les hipòtesis, que apareixen a les conclusions, és que la ideologia de Falange Española de las JONS era susceptible de ser rendibilitzada per Francisco Franco, en tant que el feixisme estava tenint un creixent prestigi a nivell europeu, que defensava que hi hagués un sol líder i una jerarquia sòlida, que justificava la violència sempre i quan fos en contra dels traïdors a Espanya, o que tenia connotacions de renovació i de joventut. El falangisme no va dominar el franquisme, però en canvi sí que alguns d'aquests elements van fonamentar les justificacions ideològiques durant els primers anys del règim. Un cop morts els principals líders del feixisme durant la Segona República, Primo de Rivera, Ledesma Ramos i Redondo, es van escriure multitud de documents que rememoraven les seves figures i accions, a l'hora que se'n servien per tal d'emetre opinions subjectives. Els líders feixistes de la Segona República, en conseqüència, van ser sovint rememorats per emetre continguts en un sentit o un altre del moment polític.

La propaganda política a FE de las JONS

Aquest treball ha estudiat un tema ben analitzat i conegut: el feixisme durant la Segona República. És un text, però, a mig camí de ser un treball d'investigació històrica i una recerca sobre comunicació cultural i política. Aquest fet ha permès aportar un punt de vista diferent sobre aquesta qüestió. L'anàlisi històrica ha permès tenir en compte el context per tal d'apuntar processos de fons, per una banda, i el fet polític que comporta prendre decisions cada dia tenint en compte en moltes ocasions factors de caràcter més tàctic que estratègic, per l'altra.

Ledesma Ramos i José Antonio, per exemple, van pretendre construir un missatge transversal atractiu per a les masses populars i, fins i tot, per a sectors polititzats d'esquerreres com a estratègia de fons. Estaven convençuts que podrint fer triomfar el feixisme com a forma natural, emesa per una elit poderosa i acceptada per les multituds. Però el context i el tacticisme van acabar obligant-los a tots dos al pragmatisme de fomentar llaços amb les dretes autoritàries.

Els partits feixistes durant la Segona República van anar evolucionant formes de propaganda política. Ledesma Ramos va crear un fulletó directe, violent i revolucionari, *La Conquista del Estado*, quan volia activar les masses al carrer per captar-les a favor del seu projecte polític. I, en canvi, va editar llibres o un butlletí de continguts, *JONS*, amb articles llargs i reflexionats, quan va voler evidenciar que ell era el màxim teòric del feixisme espanyol.

Libertad va ser sempre una forma de propaganda política popular, feta sense matisos i plena d'odi contra les autoritats del moment. Tenia caràcter local: donar a conèixer a tothom que el nou règim era una usurpació a Espanya. Les accions que portaven a terme sempre estaven basades en la crítica visceral, en l'oposició i en la protesta contra els enemics polítics que ostentaven el poder.

El màrqueting polític va millorar de manera substancial quan es va crear FE de las JONS. José Antonio era un líder carismàtic i atractiu, tot i que la intel·ligència i la seriositat li impediren un grau de demagògia elevat, que l'hauria beneficiat altament en un context tan radicalitzat com el de Segona

República. Políticament va ser hàbil. Va ser un líder imposat per les dretes autoritàries. Però se'n va saber allunyar i consolidar el lideratge a FE de las JONS. Va prendre decisions difícils, va expulsar militants i va buscar aliances, sempre tenint en compte la seva supervivència i la del partit.

Aquest partit va anar creant un seguit d'eines de propaganda d'un missatge central ben elaborat. És cert que bona part de la teoria política falangista havia estat construïda a JONS, però no ho és menys que a FE de las JONS va adquirir una estructuració, presentació i elaboració molt més acurada i treballada. José Antonio va ser el constructor d'un missatge central que esperonava a creure una utopia: la resurrecció d'Espanya com un artefacte ben cohesionat, sense injustícies socials internes.

Els falangistes van incorporar els actes per a la captació de militants. En especial, mítings que van portar a terme a ciutats petites i mitjanes. També s'organitzaren alguns grans mítings centrals a Madrid. Tenien cura de l'escenari. Hi havia els colors del partit. Els noms en daurat dels caiguts. Es van incorporar uniformes i símbols, la camisa blava i el jou i les fletxes. Les consignes i els himnes eren coneguts per molta gent gràcies a una estratègia de repetició del mateix missatge. S'editaven butlletins i fulletons, com *FE*, *Arriba* o *No importa*, on estaven anotats amb grans lletres els titulars a destacar. Les revistes i periòdics tenien dos objectius concrets: captar militància i mantenir l'ordre intern entre els afiliats.

La violència es va convertir en un factor de màrqueting polític. FE de las JONS era el partit dels joves espanyols que decidien deixar-ho tot enrere per combatre un enemic sense rostre humà. El mateix líder tenia un tarannà conflictiu i va protagonitzar en primera persona persecucions a trets o baralles en escenaris com el Congrés dels diputats. El martiri i la celebració de la mort es varen convertir en litúrgia política de màrqueting. La lectura dels noms caiguts, els himnes als morts, el «Presente» que identificava la continuïtat de l'empresa o els enterraments com a símbol d'unitat i de resistència van contribuir a identificar FE de las JONS com a partit polític amb valor.

Les JCAH, un grup reaccionari

Redondo, el principal redactor i responsable de *Libertad*, havia estat un reaccionari, que va continuar vindicant bona part dels continguts d'aquesta ideologia quan va esdevenir feixista. Entre 1931 i 1936, sempre va cercar el retorn a un *status quo ante* i es va oposar a qualsevol element identificat amb la modernitat. Va ser un defensor de la Monarquia i un nostàlgic de l'Antic Règim, va manifestar en repetides ocasions aversió a la contemporaneïtat i va assimilar el catolicisme a la nació. El passat va ser el temps protagonista en el seu discurs polític. La funció de la història, del record i de l'oblit, va ajudar-lo a dotar-se d'una consciència identitària.

Aquestes característiques, amb intensitat variable, van ser presents en el pensament del de Valladolid sempre i, per tant, el feixisme va tenir des d'un primer moment components ideològics identificats com a nacionalcatòlics amb posterioritat. Ismael Saz Campos o Joan Maria Thomàs han dit que el Franquisme va ser un règim feixistitzat, on hi havia dues grans tendències ideològiques: els feixistes i els nacionalcatòlics. Aquesta divisió ideològica, encara que va ser present durant la Segona República, no és absoluta. En aquest treball es demostra que el pensament nacionalcatòlic va formar part del feixisme espanyol des de 1931.

Redondo va estar més a prop de Menéndez y Pelayo o de Maeztu que d'Unamuno o d'Ortega y Gasset. En el nucli central de la seva ideologia hi havia la nació associada a l'expansió del catolicisme al món. Quan va esdevenir feixista de la mà de Ledesma Ramos, va entendre que el mite més eficaç per a la mobilització de les masses era el nacionalisme. Mai no va abandonar la creença que l'ànima d'Espanya era catòlica i va conceptualitzar el feixisme com la resposta a un atac jueu en contra de les nacions cristianes. El nacionalcatolicisme formà part de la ideologia, primer, de les JCAH, i després de les JONS i de FE. Per tant, aquest treball demostra que la divisió entre nacionalcatòlics i feixistes es produeix en posterioritat. És durant el Primer Franquisme que aquesta divisió ideològica és més evident com a forma de marcar perfil pròpi a dins del règim.

Les JCAH es van crear com a reacció d'esperit espanyolista i reaccionari en contra de la Segona República. El tema més repetit va ser la defensa d'Espanya com a nació homogènia i catòlica. Es va defensar dos tipus de discursos nacionals complementaris: el regionalista castellanista i el patriòtic espanyolista. La regió, identificada permanentment amb el camp i l'agricultura, hauria estat la creadora de la nació. El pensament reaccionari espanyol té una llarga tradició de reivindicació de la ruralia. Es va defensar el mode de viure, l'economia, els paisatges i les tradicions de Castella. Sovint, confrontant-los amb els d'altres territoris peninsulars.

El llenguatge polític que utilitzaven era violent i bel·licista. Es dirigien a un públic concret: les dretes autoritàries i monàrquiques. Opinaven que les masses no havien de participar en política. Per tant, eren autoritaris, no totalitaris. No pensaven que s'hagués d'activar les masses, sinó apartar-les de la política. En certa mesura, *Libertad* va ser una reacció contra el protagonisme de les masses. Les esquerres van ser definides com a enemics d'Espanya. Les dretes liberals, democràtiques o accidentalistes eren referenciades com a traïdores. Utilitzaven el passat anterior a la contemporaneïtat, que creien veure preservat al camp, com a mite simbòlic on s'havia de retornar quan s'hagués vençut els enemics polítics. Per això eren i van ser sempre reaccionaris. El seu primer objectiu va ser la guerra de les dretes contra les esquerres.

A la publicació *Libertad* es va difondre la teoria de la conspiració, segons la qual hauria existit un reduït nombre d'agents jueus que maldaven contra les nacions civilitzades i cristianes del món per mitjà d'instruments diversos: la democràcia, el liberalisme, el parlamentarisme, el socialisme i el comunisme. Existiria un corrent contemporani planificat i estructurat, que hauria volgut acabar amb la grandesa de les nacions històriques occidentals i cristianes. Mai no van participar ni del darwinisme social racista ni de l'evolucionisme com a formes modernes del racisme. Estaven convençuts de l'existència d'una lluita entre el bé (la veritat catòlica) i el mal (les altres formes d'entendre la vida), on s'actuava a partir de convèncer l'infidel del seu error o eliminant-lo si es resistia. La voluntat expansiva fins a l'infinit d'estendre una sola veritat en deien unitat. No pensaven que ningú hagués de ser condemnat d'entrada, sinó que havia de ser evangelitzat i, en això, Espanya havia tingut i tenia un deure al món. Van

escriure públicament, per tant, que rebutjaven el racisme de Hitler, perquè eren catòlics. Redondo, que ha estat l'únic que sovint ha estat caracteritzat com a antisemita encertadament, també va ser l'únic que va protestar contra el racisme nazi, fet que fins ara ningú no havia evidenciat.

La Conquista del Estado, un grup inconformista i totalitari

Ledesma Ramos, en un primer moment, estava entusiasmat per la novetat dels règims totalitaris i revolucionaris, que creia que s'imposarien com a formes polítiques durant el segle XX. Era coneixedor que aquest tipus de sistemes s'imposava per mitjà de l'activació de les masses i, per això, va decidir començar una empresa política quan l'escenari polític a Espanya era incert i agitat, a l'alçada de mitjan març de 1931. L'inici de la publicació de *La Conquista del Estado* no va ser per reacció contra la presència de les masses al carrer o per l'inici d'un nou règim a Espanya, tal com va succeir a la publicació *Libertad* de Redondo, sinó tot el contrari. La revista de Ledesma Ramos va néixer per la il·lusió pel canvi. Amb la Segona República, però, Ledesma Ramos aviat es va sentir frustrat, perquè entenia que era l'inici d'un sistema de tipus liberal, democràtic i republicà, que creia que era un model esgotat a Europa.

Les influències més importants havien estat els aprenentatges següents: la superació del pessimisme d'Unamuno per mitjà de l'activisme polític; i la construcció d'una empresa en comú, apresada d'Ortega y Gasset, que havia de ser una revolució elitista. Hauria volgut superar el pessimisme de la Generació de 1898 i hauria cregut que el mètode era la revolució voluntarista i elitista anunciada pel pensador més destacat de la Generació de 1914. El seu pas per *La Gaceta Literaria* de Giménez Caballero el va acabar de convèncer que era possible construir noves realitats. Però va escollir intentar-ho, no per mitjà de la cultura, sinó de la política. La revista *Plans* a França el va imbuir de passió per l'inconformisme, la joventut, la violència regeneradora, el futur i la revolució; i, així mateix, el va convèncer que els règims liberals, democràtics i capitalistes europeus serien superats en breu per altres de nous i totalitaris. Els inconformistes francesos van ser la influència més important de *La Conquista*

del Estado. Això no ha estat suficientment explicat fins ara: no eren un grup feixista, sinó d'inconformistes i de totalitaris.

Durant la segona meitat de la dècada de 1920, Ledesma Ramos havia escrit que una organització tancada, jeràrquica, dictatorial i totalitària era superior a qualsevol altra. Durant el sopar a Pombo, va especificar a crits i pistola en mà la preferència pel feixisme. L'any 1931, en canvi, *La Conquista del Estado* va ser un moviment que aplaudia els sistemes dictatorials nous, ja fossin feixistes o comunistes, amb la condició que superessin el liberalisme, el parlamentarisme i la democràcia. Ledesma Ramos defensava que els règims totalitaris, feixistes i comunistes tenien un mateix nucli articulador: la contemporaneïtat. Aquest fet els proporcionaria una superioritat enfront de les decrepites democràcies liberals. A partir d'aquest missatge central es va intentar captar obrers i anarquistes, a la vegada que burgesos i adinerats. Per tant, no existeix el feixisme a Espanya fins a l'aparició de JONS. Fins ara els treballs sobre el feixisme havien considerat que *La Conquista del Estado* era un partit feixista. El cert, però, és que les JCAH de Redondo són essencials per comprendre com va esdevenir feixista Ledesma Ramos.

La publicació *La Conquista del Estado* no havia reivindicat de manera directa i clara l'ultranacionalisme, fet indispensable en tots els feixismes europeus de l'època. I no ho va fer fins al naixement de les JONS. Ledesma Ramos creia que l'activació de les masses i l'estatalisme eren els mecanismes de regeneració polítiques. Aquestes característiques eren compartides pels feixismes i pels comunismes. Però, en canvi, el factor nacionalista no va tenir un paper protagonista a la publicació. El 1931 Ledesma Ramos va iniciar una empresa política per animar les masses a superar l'època contemporània i començar el segle XX totalitari. Aleshores, no va dir clarament quina preferència tenia, si el comunisme o el feixisme. Era un inconformista enfront del present liberal i democràtic.

Pensava que hi havia moviments universals que s'imposaven per l'acció col·lectiva. El liberalisme, el parlamentarisme, l'individualisme o l'objectivisme haurien estat realitats fèrtils durant el segle XIX, però haurien perdut força a les primeres dècades del segle XX. La història enfrontava mentalitats diferents i imposava noves maneres de concebre el món. La teoria de la conflagració

mundial, que va anar desenvolupant a l'estiu de 1931, entenia que el totalitarisme era la política superior dels nous temps i que estava representada pel comunisme a la Unió Soviètica i pels feixismes a Itàlia i, després, a Alemanya. Aquesta revolució o canvi sobtat, que tenia com a conseqüència l'emergència de règims dictatorials que utilitzaven les masses, amagava una oposició sobre la qual no va escollir fins més tard: Occident i Orient. La revolució feixista era la que s'adaptava a la cosmovisió d'Europa, va acabar advertint uns mesos després, mentre que el comunisme era definit com a oriental i bàrbar. El concepte de lluita de classes perjudicava les essències més profundes del ser europeu, la nació. Allò que diferenciava el feixisme del comunisme era el nacionalisme. Ledesma Ramos ho va descobrir en paral·lel al pacte que va acordar amb Redondo. El de Valladolid va aportar l'ultranacionalisme al pacte.

Espanya, segons Ledesma Ramos, mai no s'hauria trobat bé al món contemporani, perquè la seva ànima o essència més profunda no encaixava ni amb la democràcia, ni amb la llibertat liberal, ni amb l'individualisme. El segle XX, en canvi, significaria un canvi a favor del totalitarisme, de la dictadura i de les accions col·lectives coordinades, fet que hauria de comportar que l'Estat espanyol tornés a una posició de domini internacional. El totalitarisme va ser interpretat com una oportunitat per a la nació. L'estat feixista no podia tenir, per altra banda, cap altre objectiu que convertir-se en un imperi, per tant, expandir-se territorialment. El fet que el nacionalisme espanyol tingués poc pes en un primer moment, i que l'imperi fos l'objectiu últim de la revolució totalitària, va possibilitar un discurs sobre Espanya obert a acceptar la diversitat territorial.

Les opinions més radicals sobre les diferències de Catalunya sobretot, però també de Galícia i del País Basc, amb Castella i la resta de territoris espanyols, es van escriure a *La Conquista del Estado*. Aquest text ha prestat una especial atenció a les propostes de cohesió i unitat a Espanya que es van donar des dels diferents grups feixistes a la Segona República, fet que ningú fins ara havia explicat amb detall. El periòdic de Ledesma Ramos acceptava sense matisos que Espanya tenia territoris diferents, fins i tot es va escriure el terme a l'Estat hi havia nacions diferents.

LCE + JCAH = JONS

Les JONS van ser el resultat d'un acord entre dos grups diferents, que va tenir com a conseqüència la creació d'una formació política nova. La Conquista del Estado, que havia desenvolupat una ideologia i simbologia concreta, no es va integrar ni assimilar les JCAH de Redondo a les seves files, sinó que es va crear un partit polític amb un nom diferent. Hi van haver influències mútues i canvis en ambdues parts. D'una banda, Redondo va entendre que els nous projectes polítics havien de comptar amb les masses i, de l'altra, Ledesma Ramos es va convèncer que el mite més eficaç per construir l'Estat imperial era el nacionalisme. Fins ara s'ha tingut una imatge profundament distorsionada de la creació de JONS. S'ha pensat equivocadament que es va crear per la captació per part de La Conquista del Estado de la gent de les JCAH. Aquest pacte, en canvi, va ser d'igual a igual, amb canvis i claudicacions en ambdues parts.

Aleshores, les JCAH van convertir el nacionalisme en el factor central de la seva acció política. Fins aleshores, el nucli discursiu havia estat més diversificat: el catolicisme o la monarquia eren tan indiscutibles com la pàtria. Redondo va canviar de discurs i va escriure que el feixisme havia d'acceptar tots els nacionalistes espanyols, encara que no fossin ni catòlics ni monàrquics. Tot i això, va afegir que Espanya indiscutiblement havia estat sempre catòlica i monàrquica i que no podia ser una altra cosa. A l'inici de 1934, el líder de Valladolid havia assumit les formes feixistes i l'ultranacionalisme era el missatge central del moviment que representava, mentre que altres idees sobre la religió, l'economia o la forma d'Estat van passar a tenir una posició secundària. Aquest fet, on el protagonisme de l'ultranacionalisme hi jugà un paper protagonista, va ser clau en el procés que va portar Redondo a esdevenir feixista entre 1931 i 1933.

Redondo va perdre la por a les masses i, en lloc d'intentar evitar la seva acció, es varen començar a publicar textos de propaganda per tal de controlar-les a *Libertad*. Quan es van crear les JONS, les JCAH van passar d'estar a favor de l'autoritarisme a defensar el totalitarisme. Les masses no havien de ser passives, tal com havien afirmat fins aleshores, sinó que se les convidava a participar en política de manera jeràrquica i ordenada sota el lideratge feixista.

Els pocs estudis existents sobre les JCAH no s'havien fixat en aquest procés de canvi que va portar-los a esdevenir feixistes.

Ledesma Ramos, al seu torn, va incorporar a la seva teoria política un missatge més romàntic i menys racional, més ètnic i menys estatal, quan es va produir el pacte. En les poques ocasions que va escriure a *Libertad*, després de la unió amb les JCAH, ho va fer des d'una posició nacionalista que no havia utilitzat fins aleshores i que era escoltada pels feixistes de Valladolid amb interès. A les JONS es va imposar un discurs sobre Espanya homogeneïtzador des del centre castellà a la perifèria per influència de Redondo. Ledesma Ramos va continuar tenint una estètica retòrica provocadora, però el contingut revolucionari va perdre autenticitat per sempre més. Fins i tot, va admetre que el catolicisme, a la manera de Maurras, podia ser un excel·lent element per nacionalitzar les masses. Les JONS, doncs, van ser el primer partit feixista a Espanya amb la incorporació del nacionalisme centralista procedent de les JCAH, fet que va tenir com a conseqüència la liquidació del respecte per les diferències territorials. Els historiadors i historiadores fins ara no havien destacat la importància d'aquest fet.

Els objectius polítics compartits entre els dos grups van ser la captació d'afiliats per tenir més força i poder portar a terme accions violentes d'avantguarda, tot esperant que això accelerés la possibilitat d'aconseguir obtenir el lideratge d'un arc de dretes autoritàries. La violència teòrica de *La Conquista del Estado* va guanyar l'odi immediat que exhalava *Libertad*. Per al grup de Madrid, la violència havia estat descrita com el component fonamental d'una revolució creadora. Per al grup de Valladolid, l'odi havia estat present des d'un primer moment, quan varen començar a militar en política com a combat contra els enemics polítics.

Les teories de la conflagració mundial de Ledesma Ramos i de la conspiració de Redondo eren molt diferents, però no antagòniques. La primera explicitava que la història avançava per conflictes entesos de manera hegeliana i protagonitzats per organismes polítics anomenats Estats. Si el segle XIX hauria deixat enrere l'Època Moderna per mitjà de la revolució liberal, el segle XX havia de superar el liberalisme a partir del triomf totalitari. A Orient, hi predominaria el comunisme basat en la lluita de classes. A Europa, s'hi

imposaria el feixisme articulat amb el nacionalisme. Redondo, en canvi, pensava que hi havia una conspiració d'una mà invisible jueva, que durant la contemporaneïtat hauria maldat contra el poder de les nacions cristianes, i el comunisme n'era l'últim instrument per derrotar-les. Aquesta investigació, doncs, ha evidenciat que el racisme és un element estructural a l'interior dels dos partits del primer feixisme a Espanya entre els anys de 1931 i 1936.

Al cap i a la fi, tots dos pensaven que hi havia una lluita entre Occident (on el feixisme s'havia d'imposar) i Orient (on el comunisme dominava més enllà de l'est d'Europa). Els enemics, d'aquesta manera, van ser caracteritzats com a traïdors a la pàtria. A Valladolid, es continuava parlant més de passat que de futur i a Madrid més de futur que de passat, però des d'aleshores –i per sempre més en el missatge falangista– l'imperi feixista va ésser imaginat com la recuperació de l'herència dels dies d'or de la primera Època Moderna espanyola.

La cultura jove i el feixisme

Falange Española es va articular a partir d'un conjunt de persones, més joves que grans, vinculades al món de l'art i de la literatura: Santa Marina, Murlane Michelena, Sánchez Mazas, Giménez Caballero, Guillén Salaya, Díaz-Plaja, Miquelarena, Foxá o Ledesma Ramos.

Santa Marina era un escriptor enamorat de l'Espanya del segle XVI, que va ser l'ànima de la revista cultural *Azor*, publicada a Barcelona durant els primers anys de la dècada de 1930, on hi escrivien altres futurs falangistes com Díaz-Plaja. L'element més repetit de la publicació va ser el nacionalisme espanyolista representat sobretot per una Castella austera, violenta, catòlica i conqueridora en qualitat de mirall permanent amb el passat. Primo de Rivera i Ruiz de Alda, quan visitaren Barcelona per tenir-hi una delegació falangista a 1934, es van reunir amb diferents representants del nacionalisme espanyol a la capital catalana. Santa Marina, a l'alçada de 1933, que havia declarat sentir admiració per Mussolini, hi va tenir un paper destacat.

Giménez Caballero compartia amb Santa Marina haver escrit un llibre sobre la guerra al Marroc: *Tras el águila del César: elegía del Tercio, 1921-1922* i *Las*

notas marruecas. La brutalitat, la camaraderia de trinxera i l'odi contra l'enemic van ser elements del conflicte que, si els feixistes dels anys trenta van aprehendre de la Gran Guerra, els jonsistes i els falangistes ho van fer de la guerra al Marroc. L'escriptor madrileny va ser un dels primers propagadors de la ideologia feixista a Espanya i va contribuir a la seva interpretació adaptada al territori local, convertint-la en una represa de l'antic imperi espanyol, que havia de tornar a expandir la missió històrica de la catolicitat, concepte entès en qualitat de barreja entre civilització i catolicisme. Va reutilitzar l'avantguardisme: si l'art havia somniat crear un nou món, la política havia d'inventar una altra realitat. Ledesma Ramos, l'any 1931, estava influït per la modernitat, el canvi, la revolució, l'inconformisme, el futur, el totalitarisme i el feixisme que havia conegut a *La Gaceta Literaria* de Giménez Caballero.

La cort literària de José Antonio també comptà amb Sánchez Mazas, Pedro Murlane Michelena, Jacinto Miquelarena, Agustín de Foxá i Guillén Salaya, entre altres. No tenien experiència política i, per això, la unió amb JONS, que sí que en tenien, va contribuir a consolidar FE. Sánchez Mazas, juntament amb Murlane Michelena, col·laborava amb Ramón de Basterra, Maeztu, Ortega y Gasset o d'Ors a la revista *Hermes, Revista del País Vasco*, influïda pel mite noucentista de la civilitat. Sánchez Mazas anava, amb Miquelarena, a la tertúlia espanyolista al Cafè Lyon d'Or, que va crear l'Escuela Romana del Pirineo al País Basc. Aquesta experiència va conformar la seva influència cultural i literària; a la Itàlia de Mussolini –quan hi viatjà com a corresponsal del diari *ABC*– hi cercà la política. Per altra banda, Agustín de Foxá i Eugenio Montes sempre foren tan reaccionaris com feixistes.

Els primers falangistes, per tant, provenien de l'avantguarda literària, com Giménez Caballero o Ledesma Ramos; del món reaccionari tradicional, com Redondo o Eugenio Montes; del món intel·lectual literari amb contactes al País Basc i Catalunya, com Sánchez Mazas o Murlane Michelena; o del món militar com José Antonio i Ruiz de Alda.

FE, empresa d'inicis autoritaris

La figura del líder de Falange Española, José Antonio, ha estat sovint recordada per mitjà d'apriorismes que han vingut tant del mite de l'absent, l'home que hauria evitat les desviacions i els errors del franquisme si no hagués mort assassinat, com de la negativitat pel fet de ser un dels fundadors del feixisme, una ideologia que a la fi i al cap va ser derrotada el 1945 després d'haver ocasionat de manera directa o indirecta milions de morts. Primo de Rivera va ser un polític que va haver d'afrontar una situació molt complexa a dins del partit i a fora, i que quan va tenir el domini absolut de la situació a FE de las JONS, aleshores, va ser empresonat i, posteriorment, assassinat. L'onzena novetat o aportació és l'evidència que l'èxit de FE de las JONS com a partit de masses va ser el fracàs de l'intent de José Antonio d'imposar un moviment transversal per la imposició de l'odi de la Guerra Civil.

Les màximes influències del líder de FE de las JONS van ser: Miguel Primo de Rivera, el seu pare pel qual va començar a militar en política; Ledesma Ramos, de qui va heretar la major part de la simbologia i de la teoria política; Sánchez Mazas, que va ser el seu consultor i constructor del missatge; el tomisme, com a referent del pensament de la defensa de la veritat en contra de la relativitat i la justificació de la violència; Ortega y Gasset, de qui utilitzà l'empresa en comú; i d'Ors, del qual en va aprehendre que l'objectiu havia de ser universal o imperial. José Antonio, en tot cas, sempre va voler imposar un règim, que tingués en compte els encerts i els problemes que va tenir el seu pare. La influència paternal va ser la més important i decisiva.

La primera aparició de Primo de Rivera va ser al costat del partit Unión Monàrquica Nacional, ple d'antics primorriveristes com Julio Ruiz de Alda o Sancho Dávila, amb els quals va començar l'aventura del Movimiento Español Sindicalista, que acabà confluint amb alguns joves orteguians del Frente Español, com Alfonso García Valdecasas. A l'alçada de 1933, la dreta autoritària s'havia recuperat a Espanya i el feixisme havia guanyat prestigi com a sistema polític a l'àmbit internacional, fet que va facilitar l'acord entre les dretes contràries a la República per impulsar Primo de Rivera com a nou líder espanyol del feixisme. Així doncs, les dretes autoritàries van tenir un context

favorable per afavorir una empresa feixista a Espanya l'any 1933 i van escollir Primo de Rivera com a líder carismàtic.

Falange Española va néixer a la tertúlia del cafè de Recoletos, amb Emilio Rodríguez Tarduchy i César González Ruano; de l'acord amb Pedro Sainz Rodríguez d'Acción Española; de les entrevistes amb Juan Antonio Ansaldo i amb el marquès d'Eliseda; del suport d'Ángel Herrera d'*El Debate* i de Delgado Barreto de *La Nación*; i de la campanya electoral de finals de 1933, on Primo de Rivera hi participava com a agrarista. Aquesta influència inicial de primorriveristes i autoritaris va ser en menor o major mesura un pes sovint difícil de suportar per al seu líder entre els anys 1934 i 1936.

Espanya i Catalunya i l'imperi falangista

En el marc polític general de la Segona República, la relació entre Catalunya i Espanya va tenir una tendència conflictiva que es va incrementar a partir del 1932, any d'aprovació de l'Estatut, i del 6 d'octubre de 1934, quan Lluís Companys proclamà l'Estat català. El missatge polític nacionalista a Catalunya funcionava des de feia uns anys amb la Lliga i, després, amb ERC. Els falangistes, per una banda, competien amb aquest projecte nacional radicalment contrari a la seva proposta. Els uns defensaven l'autonomia de Catalunya i els altres la primacia d'Espanya.

Però diferents feixistes, durant aquests anys, es van adonar que la força del nacionalisme funcionava molt bé a Catalunya i alguns, fins i tot, van somniar captar-la en benefici propi. Giménez Caballero, quan va sentir les masses a Barcelona al costat del president Macià va escriure que Espanya seria gran si en lloc d'exclamar «Avi!», la gent cridés «*Duce*».

Els jonsistes i els falangistes, majoritàriament, van trobar militants feixistes al Principat associats a l'ultranacionalisme espanyol de caràcter reactiu contra el regionalisme, el catalanisme i el nacionalisme català.

La Conquista del Estado va escriure articles sobre Espanya com a nació de nacions. Raimúndez va afirmar que Galícia, el País Basc i Catalunya tenien caràcters diferencials i que havien de ser definides com a nacions. Ledesma

Ramos, tot i que acostumava a tractar aquesta qüestió de manera racional i a referir-se més a Estats que no a nacions, va publicar que acceptava el fet particular a Catalunya i una estructura federal de l'Estat si era a favor del bé comú entès de manera imperial. Calia que es compartissin uns objectius, si es pretenia mantenir la diversitat territorial.

La creació del grup JONS, en canvi, sota la influència de les JCAH i de Redondo, va anar acompanyada d'una retòrica centralista i contrària als trets diferencials catalans.

Falange Española va utilitzar el discurs imperial. Es tractava de recuperar la grandesa internacional constituint-se com a Estat totalitari i feixista compost de territoris diversos o bé unit per mitjà de l'homogeneïtzació. Els dos discursos, encara que eren contradictoris, van conviure sense excessius problemes des de 1934 fins a 1936. Giménez Caballero associà l'imperi al factor civilitzatori iniciat per la Roma clàssica i continuat per l'Espanya catòlica d'Isabel i de Ferran i de Carles V. Sánchez Mazas, tal vegada el més influït per d'Ors, va relacionar urbanitat, classicisme i civilitat amb nació i imperi. En aquest camp, Catalunya hi podia oferir el llegat clàssic, grec i llatí, i imperial, segons el falangista que coneixia bé l'aparat ideològic dels noucentistes. Aquest missatge on l'imperi estava compost per territoris diversos també permetia a FE diferenciar-se de les dretes autoritàries recentralitzadores i homogeneïtzadores espanyoles, que no estaven disposades a admetre ni una sola de les demandes arribades des de sectors nacionalistes catalans.

Guillén Salaya, en canvi, va argumentar que a Andalusia i a Catalunya hi havia corrents ideològics estrangeritzants que maldaven contra el llegat hispà representat per Castella. Hi va haver, doncs, un debat sobre com afrontar la nacionalització de masses a tots els territoris hispans a dins de FE de las JONS i es va comptar amb opinions diferents i, a vegades, confrontades.

José Antonio va realitzar una divisió entre les nacions (romàntiques, femenines i tancades) i els imperis (clàssics, masculins i amb voluntat d'expansió i d'unitat). Espanya havia de tenir voluntat d'imperi, per mitjà de la qual superés els nacionalismes perifèrics. El líder de FE, durant els primers mesos de l'any 1934, va mantenir el propòsit d'iniciar un moviment feixista de masses a Espanya que comptés amb la col·laboració de la major part de la població. Va

utilitzar la propaganda per captar persones amb sensibilitats diverses i de Catalunya en va dir que es podia unir al projecte imperial i espanyol sense canviar de llengua, de tradicions ni de costums. Només calia compartir l'objectiu imperial, ésser a la «la unidad de destino en lo universal».

El lideratge de Bassas a Catalunya, escollit directament per Primo de Rivera en contra d'algunes opinions falangistes i jonsistes, era simbòlic: era un falangista espanyol amb cultura, llengua, tradicions i costums catalans. La decisió va costar d'entendre des de l'agrupació local, on principalment hi havia espanyolistes revoltats contra el catalanisme. Això va propiciar inestabilitat i conflictes.

El discurs de la seducció de Primo de Rivera

Les JONS de Ledesma Ramos van pactar amb FE, perquè tenien poques opcions de sobreviure amb l'aparició d'un partit feixista amb més recursos i amb un candidat molt més carismàtic. La incorporació de les JONS a la FE només beneficiava Primo de Rivera i, per això, Ledesma Ramos fou qui va estipular un seguit de condicions: mantenir el nom de JONS, intentar continuar tenint el control de la seva gent a dins la nova organització i establir que només hi podien militar els joves per intentar allunyar primorriveristes.

La incorporació de JONS a FE, en canvi, va ser interpretat com un èxit per a Primo de Rivera. Havia aconseguit no tenir competència feixista directa a Espanya. A dins del grup, aviat, es va imposar Primo de Rivera com a líder molt més carismàtic que Ledesma Ramos. Fins ara no s'ha explicat que el pacte entre FE i JONS va ser una victòria de Primo de Rivera i una claudicació de Ledesma Ramos.

FE de las JONS va llançar a partir de publicacions, reunions, actes i fulletons el missatge central de la voluntat de crear un partit de masses. El discurs de la seducció de Primo de Rivera estava basat en la unitat de ser espanyols, en contra de la triple divisió de partits, de classes i de nacionalismes, per impulsar una revolució política –totalitarisme dictatorial–, social –una nova jerarquia establerta pel sacrifici enlloc del poder del capital– i nacional –l'imperi espanyol com a missió en comú llançada a nivell global. Aquest objectiu era definit com

una mena de retorn al passat, a un esperit espanyol contaminat, però no exterminat, per la contemporaneïtat. La unitat i l'imperi, en fi, eren valors eterns dels espanyols, que sobretot s'haurien pogut conservar en zones rurals, menys afectades per la modernitat.

Per tant, el discurs de la seducció de Primo de Rivera va ser un intent de convèncer per mitjà de la propaganda política una àmplia majoria d'espanyols per tal d'imposar el feixisme. En lloc d'imposar un discurs homogeneïtzador dels territoris nacionals, es va explorar la idea llançada a *La Conquista del Estado* d'una Espanya imperial de regions amb costums, llengües, tradicions i paisatges diversos. En lloc de presentar una opció com un nou partit polític, es va presentar un moviment nou que havia de superar la vella política aglutinant tothom. I en lloc de presentar una opció partidista de dretes, es va dir que les esquerres havien de deixar enrere la lluita de classes i les dretes, la jerarquia injusta del capital.

L'aproximació al PSOE per captar-ne afiliats va ser el moviment tàctic més arriscat de Primo de Rivera, que només es pot entendre dins de la lògica a favor de la propaganda transversal o del discurs de la seducció. Ho va fer a partir d'articles i de discursos. A l'interior del partit aquesta operació va crear malestar. Redondo no va poder dissimular el seu enuig. Ledesma Ramos va creure que José Antonio cometia un greu error estratègic: havia de crear un gran arc conservador sota un lideratge feixista, en lloc d'estar girant a l'esquerra. Quelcom que ell ja havia intentat i no se n'havia sortit. La màxima oposició, però, va arribar de fora. Els polítics de Renovación Española, que havien impulsat el lideratge de Primo de Rivera, es van prendre aquesta mostra d'independència com un atac a la seva autoritat. La reacció de Sainz Rodríguez va ser la imposició dels «Diez puntos de El Escorial» a FE de las JONS. Aquest va ser el primer cop dur contra el discurs de la seducció de Primo de Rivera.

Aviat, el primer missatge central de Primo de Rivera va tenir diferents opositors i obstacles. La nacionalització de les esquerres i dels socialistes era cada vegada més difícil en un clima de violència en ascens als carrers. El missatge de la seducció havia estat basat en la unitat territorial per mitjà de la diversitat i de la política per un nou sistema que superés les injustícies capitalistes. L'oferta a la diversitat territorial, però, es va aturar a causa de l'enfrontament

protagonitzat entre la Generalitat i l'Estat central. L'aproximació a socialistes també va ser impossible quan el PSOE va començar a defensar la via revolucionària contra la deriva dretana de la República, fet que culminà en la revolució a Astúries. A la manifestació de FE de las JONS, l'encapçalava Roberto Bassas i una bandera republicana. Eren símbols d'un discurs que aleshores ja començava a quedar enrere. Com a aportació aquest treball evidencia que la violència a l'octubre de 1934 va canviar el discurs de FE de las JONS, que va abandonar l'intent de ser un partit transversal i va començar a acceptar que a Espanya hi havia dues parts enfrontades i s'havia d'escollir.

La feixistització

L'any 1934, entre les dretes autoritàries i totalitàries, es van crear diferents ponts de contacte. Per una banda, FE de las JONS era l'únic partit a Espanya que havia declarat obertament haver començat un moviment polític de signe nou, que s'emmirallava en els règims feixista d'Itàlia i en el nazi d'Alemanya. Això no obstant, Primo de Rivera va negar en diferents ocasions que FE de las JONS fos un partit feixista.

Els falangistes pensaven que no podien formar part d'un moviment internacionalista, perquè precisament era aquesta característica allò que més havien criticat dels socialistes i dels comunistes. Per tant, reconeixien l'admiració pels sistemes que reivindicaven Mussolini i Hitler. Però, a la vegada, advertien que no hi tenien pactes ni deutes. Tampoc no volien aparèixer davant l'opinió pública com un partit que fos una còpia del feixisme o del nazisme, quan l'ultranacionalisme –la singularitat d'ésser espanyols– afirmaven que era allò que més els definia. Si la característica principal del feixisme, tal com havien dit en repetides ocasions, era rescatar la veritable ànima d'Espanya, el resultat final havia de ser diferent als règims que hi havia a Itàlia o Alemanya.

Les dretes de Renovación Española, que pagaven les factures dels joves feixistes, estaven interessades en convertir-los en agents armats organitzats al carrer per atacar violentament les esquerres. Primo de Rivera va tenir una actitud dubitativa sobre si cometre cops, atemptats i assassinats al principi, mentre que les esquerres van castigar durament el jove feixisme espanyol,

perquè estaven previnguts d'allò que estava realitzant Mussolini a Itàlia, Dollfuss a Àustria i Hitler a Alemanya amb els companys socialistes. FE de las JONS va patir diferents baixes i Primo de Rivera va construir un missatge relacionat amb el dolor d'arrel cristiana a favor de la utopia d'un grup de soldats. Eren la generació que en nom d'Espanya no sucumbien enfront de les adversitats més dures. Matías Montero en va ser un dels símbols més notoris.

Durant aquells mesos, les dretes autoritàries de Renovación Española, el Bloque Nacional o les JAP van viure un procés de feixistització a causa de l'ascens del prestigi a nivell internacional dels règims de Mussolini i, sobretot, de Hitler. A més, l'escenari polític a Espanya es va radicalitzar de manera notable a partir de les revoltes d'octubre de l'any 1934 a Astúries i a Catalunya, mentre que el centre polític es va anar debilitant cada vegada més. Les esquerres van entendre que l'ascens de la CEDA al poder significava la destrucció de la República, mentre que els militants dels partits polítics de dretes van anar assumint formes estètiques feixistitzades.

Aquestes dues circumstàncies, el fet que els feixismes neguessin ser-ho i que les dretes autoritàries visquessin un procés de feixistització, va ocasionar que es creessin punts de contacte entre aquests partits polítics diferents, alguns totalitaris i altres autoritaris. Aquests punts de contacte, que no han estat prou estudiats fins aquest moment, van facilitar després els pactes entre feixistes i forces feixistitzades o bé l'ingrés de molts joves feixistitzats a FE l'any 1936. Es van crear coincidències notables entre feixistes que no volien semblar-ho i conservadors amb formes feixistes. Les dretes autoritàries van assolir un alt grau d'intensitat de feixistització quan es van unir al Bloque Nacional de Calvo Sotelo. Aquestes circumstàncies expliquen el fet que es va crear la imatge que hi havia masses disposades a iniciar un règim de tipus feixista a Espanya i que estaven prou a prop com per intentar-ho.

A les eleccions de 1936, es va formar un gran pacte conegut com a Frente Nacional, que Primo de Rivera havia defensat i impulsat durant els últims mesos de l'any 1935, tot i que al final no s'hi va unir perquè, segons el seu criteri, la força de FE de las JONS no es va tenir prou en compte.

Les esquerdes del discurs de la seducció

Les dretes autoritàries es van apartar de FE de las JONS a l'inici de 1935, quan Primo de Rivera va insistir a fer un discurs que trobaven excessivament teòric i transversal, quan es va resistir a convertir FE en un grup de matons al carrer contra les esquerres, i quan es va negar a què Calvo Sotelo fos militant del seu partit. Aleshores, les dretes de Renovación Española van intentar deposar-lo. Ansaldo va portar a terme un cop intern contra el seu lideratge, que va comptar amb l'acceptació tàcita de Ruiz de Alda i el silenci còmplice de Ledesma Ramos. La temptativa colpista va fracassar després d'una ràpida reacció del líder.

El Primer Congrés va ser convocat per allunyar nous conats de revolta i, sobretot, per convertir Primo de Rivera en l'únic líder de FE de las JONS. Estava en una posició de greu debilitat, tal com demostra el fet que només es va imposar per un sol vot. Tanmateix aquesta acció va atorgar-li tot el poder. Tenia enemics interns i externs. Enfront d'aquestes dificultats va escollir tancar files per aconseguir el control de la formació. Ho va fer actuant tant en el nucli dur, on es va acompanyar dels més lleials, com en les direccions de les agrupacions territorials, on va substituir les persones pròximes a Renovación Española.

Calvo Sotelo havia amenaçat la influència d'Antonio Goicoechea a Renovación Española i de Primo de Rivera a FE de las JONS. Tots dos van firmar un nou acord entre feixistes i autoritaris, que tenia com a objectiu debilitar Calvo Sotelo, i que aportava nous recursos per a FE de las JONS. Amb tot, la distància entre les parts, FE de las JONS i Renovación Española, ja era excessiva per recuperar l'entesa i el pacte aviat va quedar en paper mullat. Calvo Sotelo va crear el Bloque Nacional i les dretes autoritàries s'hi van unir.

Ledesma Ramos, que s'havia incorporat al falangisme amb la intenció de fer possible un partit ampli amb el suport de les dretes autoritàries, contemplava perplex com Primo de Rivera havia anat destruint els camins per tenir el lideratge de les forces feixistitzades a Espanya. El líder jonsista no havia aconseguit tenir mai una posició de preeminència al partit, encara que només fos teòrica. I la relació amb Primo de Rivera s'havia anat deteriorant cada

vegada més. Quan a octubre de 1934, Primo de Rivera va cometre l'error discursiu de donar suport al govern radical de la República en contra de les revoltes a Catalunya i a Astúries, mentre les dretes autoritàries estaven integrant-se dins el Bloque Nacional feixistitzat de Calvo Sotelo, Ledesma Ramos va acabar discrepant de manera oberta de la direcció falangista.

Primo de Rivera, després dels fets d'octubre, quan els falangistes havien desplegat una bandera republicana, va ser desplaçat a una posició secundària a l'escena pública a causa de la competència directa entre la CEDA de Gil Robles i el Bloque Nacional de Calvo Sotelo. FE de las JONS va insistir a dir que el mal més greu d'Espanya era el separatisme català i en va responsabilitzar les dretes autoritàries separadores de Madrid. Aquest tema va ser utilitzat a FE en detriment de la revolta de classes a Astúries, que era la notícia del moment i centrava els debats parlamentaris.

El programa polític de FE de las JONS a finals de 1934, «Los 27 puntos», va establir que la nació espanyola es configurava com a imperi, que el capitalisme era injust, que l'Estat havia de ser independent de la religió i que FE no pactaria amb altres partits polítics feixistitzats. Era el moment de màxima distància amb les dretes autoritàries. Amb tot, en aquests moments el discurs ja era menys arriscat i, per tant, menys revolucionari.

A FE de las JONS, a l'inici de l'any 1935, estaven en una situació difícil. No tenien recursos ni unitat interna. Francisco Moreno, marquès de l'Eliseda, va abandonar-los. Poc temps després ho va fer Ledesma Ramos. Adduïa que Primo de Rivera s'havia allunyat de les dretes autoritàries –necessàries per impulsar el feixisme a Espanya. Esperava endur-se els jonsistes. Però no ho aconseguí. Havien estat lluitant colze amb colze als carrers amb els falangistes i els dos partits s'havien convertit en un.

Redondo va estar a punt d'acompanyar-lo. D'una banda, no el convenia ni l'acostament de Primo de Rivera a les esquerres, ni l'activitat política en un Congrés burgès, ni la cort literària excessivament aristocràtica. De l'altra, havia començat a fer política al costat de Ledesma Ramos i va pensar que es podien tornar a acostar junts a les dretes autoritàries amb JONS. Al final, però, es va quedar a FE quan, pocs dies després, va rebre pressions de diferents

falangistes i es va fer evident que la sortida de Ledesma Ramos no aconseguiria emportar-se els jonsistes.

La revista *La Patria Libre* va ser una publicació contra FE de las JONS. Ledesma Ramos hi explicà els motius de la seva sortida per tal de justificar-se. Hi escrivia per al món feixistitzat del Bloque Nacional, que podia ajudar-lo econòmicament. Alhora, començà a recuperar l'estètica del màrqueting polític de *La Conquista del Estado*. Però només era estètica sense contingut revolucionari. Va escriure el llibre *¿Fascismo en España?*, on va admetre que el feixisme s'hauria d'imposar amb un pacte amb les dretes contra les esquerres.

En canvi, a *Discurso a las juventudes de España*, escrit amb posterioritat, tornà a pretendre connectar amb les energies revolucionàries del moment. Es va apartar del pragmatisme, que l'havia aproximat a les dretes autoritàries, i va escriure que el nacionalisme havia fracassat a Espanya per haver estat mediatitzat pels defensors del catolicisme i de la Monarquia. Aquest esperit va ser el que va animar l'empresa *Nuestra Revolución* el 1936. Com el 1931, a *La Conquista del Estado*, va pretendre aprofitar la politització del moment per emprendre l'aventura feixista.

FE de las JONS de Primo de Rivera

FE de las JONS era un partit petit, però unit sota el lideratge fort de Primo de Rivera, a mitjan 1935. Un cop van haver marxat els que havien defensat la unió amb les dretes feixistitzades, l'oposició absoluta contra de les esquerres i els nacionalismes perifèrics i la violència al carrer contra els enemics polítics, FE de las JONS va estar en disposició de començar a actuar justament d'aquesta manera. No és en aquest moment quan el discurs és més radical, tal com ha escrit Ismael Saz Campos. Ans tot al contrari, la radicalització del discurs va portar Primo de Rivera a la soledat segura. A partir del control del partit va canviar de posició per acostar-se a les dretes contra les esquerres. Es va assumir els continguts dels que ja no estaven a FE de las JONS. Espanya es radicalitzava en posicions cada vegada més confrontades. Els falangistes van renunciar al discurs de la seducció i el van substituir per un altre basat en

l'acostament a l'exèrcit, la duresa contra el catalanisme i l'animadversió per l'enemic socialista.

El partit va organitzar-se per ser més eficaç. La violència, que fins aquell moment havia estat en ocasions aturada i poc animada pel nucli central del partit, es va convertir en l'instrument més útil de propaganda. Es van publicar diferents butlletins en el moment de buit després de la desaparició de *FE*, però aviat es va crear una única revista, *Arriba*, que difonia el missatge central del partit. Aquesta circumstància va determinar l'ordre directa de Primo de Rivera a Redondo de tancar *Libertad*. No es permetien dissidències ni matisos, el discurs de FE de las JONS era homogeni i es decidia a Madrid. El grup de Valladolid, que havia mantingut una posició de relativa independència fins aquell moment, va admetre sense resistències l'autoritat absoluta de Primo de Rivera.

A juny de l'any 1935, el líder falangista va aconseguir recursos provinents del règim italià de Mussolini, fet que li comportà tenir absoluta independència respecte a les forces polítiques autoritàries, que en un primer moment havien limitat el discurs i la independència dels falangistes. En aquest moment, però, no es radicalitza el discurs de Primo de Rivera –la radicalització havia estat la causa que l'havia portat a buscar recursos a l'estranger–, sinó que llavors va poder començar a acostar-se a les dretes autoritàries gràcies a tenir una posició d'independència. Es va desenvolupar una intensíssima activitat de mítings a ciutats com Madrid, Sant Sebastià o Barcelona, i, sobretot, a viles i ciutats mitjanes de zones rurals.

A la primera part de l'any 1935, es va acabar de perfilar la teoria política de Primo de Rivera a les conferències pronunciades el dia 17 de febrer en el cine Alhambra de Saragossa, titulada «El nuevo orden»; el dia 3 de març en el teatre Calderón de Valladolid, anomenada «España y la barbarie»; el dia 9 d'abril en el Cercle Mercantil de Madrid, amb el títol «Ante una encrucijada en la historia política y económicca del mundo»; i el dia 19 de maig, en el discurs del Cine Madrid. Les civilitzacions humanes s'estructurarien en èpoques ascendents –caracteritzades per l'ordre, la jerarquia i el classicisme–, que haurien de superar-ne d'altres de decadència –definides pel desordre i el romanticisme– o bé patirien una conquesta exterior o invasió de bàrbars.

Espanya havia de recuperar una etapa ascendent –a partir de l'empresa en comú universal– o desaparèixer com a civilització, imperi, sota el poder de l'emergència soviètica. Qualsevol etapa ascendent es caracteritzaria per una jerarquia exemplar seguida per una massa –en singular per ésser homogènia– convençuda de l'objectiu compartit.

A la desfeta de 1936

El partit va centralitzar la comunicació per mitjà d'una publicació única, va implementar una estratègia intensiva de mítings, va promoure la violència al carrer com a mecanisme de publicitat, es va organitzar internament canviant els quadres orgànics i va crear o relançar diferents organismes, com la CONS, la secció femenina i el SEU. Els universitaris van tenir una posició de força creixent i van aprofitar la inestabilitat ocasionada per la sortida de Ledesma Ramos per formar part del nucli dur del partit. Van protagonitzar bona part de les trifulgues al carrer i van ser els membres de la Primera Línia de sang. Salazar va actuar al costat de Primo de Rivera com a home fort, entre 1935 i 1936, i va discrepar obertament del líder en diferents ocasions.

Els universitaris falangistes van pressionar Primo de Rivera per assumir un discurs plenament de confrontació entre les dues ànimes d'Espanya. La radicalització del Bloque Nacional va obligar FE de las JONS a mantenir un missatge duríssim contra qualsevol enemic polític per tal que ningú no pogués discutir-los ostentant la posició més hermètica. Per això, es va insistir en multitud d'ocasions a reivindicar els morts i es va crear una retòrica del martiri a l'entorn de FE. El fet, d'una banda, que hi hagués la dreta al govern i, de l'altra, que les esquerres s'estiguessin reorganitzant, va fer-los admetre que qualsevol solució passava per la victòria militar. A juliol de l'any 1935, Primo de Rivera ja estava disposat a seguir un cop d'estat de l'exèrcit si els militars respectaven el lideratge civil dels falangistes. El discurs de la seducció havia mort i havia estat del tot substituït pel discurs de la conquesta.

El SEU, a l'inici de l'any 1936, va començar a inscriure quadres provinents de les JAP, del Bloque Nacional i del carlisme. Es va desplegar una estratègia de màrqueting polític adreçada a aquest públic objectiu: les dretes feixistitzades.

Aquesta era una de les conseqüències d'haver renunciat a la transversalitat i d'haver escollit bàndol en una Espanya on les terceres vies s'estaven apartant per l'avenç de la confrontació bipolar. El resultat de les eleccions de 1936, tal com s'ha escrit en repetides ocasions, va dibuixar un mapa electoral dividit en dos, que dibuixava la confrontació territorial que hi hauria a la Guerra Civil. La majoria de persones que havia apostat per les dretes, després de la victòria de les esquerres el 16 de febrer i l'1 de març, va creure que les opcions de victòria passaven per destruir el sistema democràtica de la Segona República.

FE de las JONS, que no havia participat en el Frente Nacional, perquè no els havien tingut prou en compte, va reivindicar haver estat sempre l'opció de lluita contra l'anti-Espanya. Les afiliacions falangistes van anar augmentant paulatinament i el partit va créixer amb intensitat quan els seus principals líders ja eren a la presó. Primo de Rivera no es volia quedar fora un altre cop d'un gran pacte entre les dretes contràries a la República d'esquerres i va posar tots els homes del seu partit a disposició de l'exèrcit rebel. L'inici de la Guerra Civil no va fer altra cosa que augmentar exponencialment aquesta tendència de creixement fort de militants fins a convertir FE de las JONS en un partit amb molts més suports dels que mai havia obtingut durant la Segona República.

BIBLIOGRAFIA

Revistes feixistes durant la Segona República

Aquí Estamos [Palma de Mallorca], (1936)

Arriba [Madrid], (1935)

Azor [Barcelona], (1932-1934)

La Conquista del Estado [Madrid], (1931)

El Fascio [Madrid], (16 de març de 1933)

FE [Madrid], (1933-1934)

Haz [Madrid], (1935)

Igualdad [Valladolid], (1932-1933)

JONS [Madrid], (1933)

Libertad [Valladolid], (1931-1935)

No Importa [Madrid], (1936)

Nuestra Revolución [Madrid], (1936)

Patria [Granada], (1935)

La Patria Libre [Madrid], (1935)

Altres revistes consultades

ABC [Madrid], (1930-1946)

Ahora [Madrid], (1934)

El Alcázar [Madrid], (1941)

Bromas y Veras [Madrid], (1931-1936)

Crisol [Barcelona], (1931-1936)

Cruz y Raya [Madrid], (1931-1936)

Crónica [Madrid], (1932)

El Debate [Madrid], (1931-1936)

El Defensor [Albacete], (1930)

Diario de Cádiz [Cadis], (5 de juliol de 1930)

Diario de Jerez [Jerez], (1930)

La Época [Madrid], (1931-1936)

España [Madrid], (1923)

El Español [Madrid], (1944-1947)

Esprit [París], (1930)

Estampa [Madrid], (1934)

Il Lavoro Fascista [Roma], (1935)

La Gaceta Literaria [Madrid], (1927-1932)

Galicia [Ourense], (1930)

Heraldo de Madrid [Madrid], (1930-1936)

El Imparcial [Madrid], (1930-1933)

Informaciones [Madrid], (1931-1936)

JAP [Madrid], (23 de novembre de 1935)

La Nación [Madrid], (1930-1936)

La Noticia [Sant Sebastià], (1933)

El Pueblo Manchego [Ciudad Real], (1930)

El Pueblo Vasco [Bilbao], (1921)

La Rambla [Barcelona], (1934)

La Región [Ourense], (1930)

El Socialista [Madrid], (1923-1936)

El Sol [Madrid], (1931-1936)

La Vanguardia Española [Barcelona], (1931-1968)

La Veu de Catalunya [Barcelona], (1931-1936)

La Voz [Madrid], (1931-1936)

La voz de Madrid [Madrid], (1936)

Levante [València], (1939-1943)

Luz [Madrid], (1932)

Nação Portuguesa. Revista Cultura Nacionalista [Lisboa], (1932)

Nuevo Mundo [Madrid], (1923)

Plans [París], (1930)

Pueblo Vasco [San Sebastián], (1934)
Revista de Occidente [Madrid], (1927-1930)
Revista de Catalunya [Barcelona], (1931)
Unión Monárquica [Madrid], (1931)
Verso L'Internazionale Fascista [Roma], (1932)

Bibliografía general

ABELLA, CARLOS, *Murieron tan jóvenes. Tragedia y romanticismo de la muerte prematura*. Barcelona: Planeta, 2003

ADINOLFI, Goffredo, *Ai confini del fascismo: propaganda e consenso nel Portogallo salazarista (1932-1944)*. Milà: Franco Angeli, 2007

AGUILAR, Enrique, *Nación y estado en el pensamiento de Ortega y Gasset*. Buenos Aires: Ciudad Argentina, 1998

ALAVEDRA, Joan, *Francesc Macià: el camí cap a la presidència de la Generalitat, (1859-1926)*. Barcelona: Curial, 1993

ALBAREDA, Joaquim, *Del patriotisme al catalanisme*. Vic: Eumo, 2001

ALBERT, Mechthild, *Vanguardistas de camisa azul: la trayectoria de los escritores Tomás Borrás, Felipe Ximénez de Sandoval, Samuel Ros y Antonio de Obregón entre 1925 y 1940*. Madrid: Visor, 2003

ALPERT, Michael, *El ejército republicano*. París: Ruedo Ibérico, 1977

ALTED VIGIL, Alicia, *La revista «Filosofía y Letras»*, Madrid: Alianza, 1988

ALTED VIGIL, Alicia [et al.], *La revista «Filosofía y Letras»*, Madrid: Alianza, 1988, i *El republicanismo en España (1830-1977)*. Madrid: Alianza, 1994

ÁLVAREZ CHILLIDA, Gonzalo, *El Antisemitismo en España. La imagen del judío (1812-2002)*. Madrid: Marcial Pons, 2002

ÁLVAREZ JUNCO, José, *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus, 2001

ÁLVAREZ PUGA, Eduardo, *Historia de la Falange*. Barcelona: Dopesa, 1969

ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i REY, Fernando del (ed.), *El laberinto republicano. La democracia española y sus enemigos (1931-1936)*. Barcelona: RBA, 2012

AMIS, Martin, *Koba el temible*. Barcelona: Anagrama, 2004

ANTICH, Xavier, CASTIÑEIRA, Àngel i COLOMINAS, Joaquim (dirs.), *Cataluña-España. Relaciones políticas i culturales*. Barcelona: Icaria, 2003

ARANGO, Joaquín (coord.), *La economía española en el siglo xx: una perspectiva histórica*. Barcelona: Ariel, 1987

AREILZA, José María de, *Así los he visto*. Barcelona: Planeta, 1974

- ARON, Raymond, *Estudios políticos*. Mèxic: FCE, 1997
- AVILÉS FARRE, J. (et al.), *Historia política, 1875-1939*. Madrid: Istmo, 2002
- AZAÑA, Manuel, *Memorias políticas y de guerra*. Barcelona: Crítica, 1978
- AZORÍN, *Castilla*. Madrid: Espasa Calpe, 2001, *Pensando en España*. Madrid, Biblioteca Nueva, 1940
- BAHAMONDE, Ángel (coord.), *Historia de España. Siglo XX (1875-1939)*. Madrid: Cátedra, 2000
- BALCELLS, Albert, *El problema agrari a Catalunya: la qüestió rabassaire: 1890-1936*. Barcelona: La Llar del Llibre, 1983
- BALFOUR, Sebastian, *Abrazo mortal. De la guerra colonial a la Guerra Civil en España y Marruecos (1909-1939)*. Barcelona: península, 2002
- BARRIONUEVO PEÑA, José, *Procesos políticos en España*. Madrid: Tabla Rasa, 2003
- BÉCARUD, Jean i LÓPEZ CAMPILLO, Evelyn, *Los intelectuales españoles durante la II República*, Madrid: Siglo XXI, 1978
- BEN-GHIAT, Ruth, *La cultura fascista*. Bolonya: Il Mulino, 2000
- BERAMENDI, Justo G. i MAÍZ, Ramón, *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid: Siglo XXI, 1999
- BERNAL MUÑOZ, José Luis, *La generación española de 1898. ¿Invento o realidad?* Valencia: Pre-textos, 1996
- BILBENY, Norbert, *Eugeni d'Ors i la ideologia del Noucentisme*. Barcelona: La Magrana, 1988
- BLANCO ALFONSO, Ignacio, *El periodismo de Ortega y Gasset*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2005
- BLINKHORN, Martin, *Carlismo y contrarevolución en España 1931-1939*. Barcelona: Crítica, 1979
- BOBBIO, Norberto, *Ensayos sobre el fascismo*. Buenos Aires: Universidad Nacional de Quilmes, 2006
- BOREJSZA, Kherzy W. *La escalada del odio*. Madrid: Siglo XXI, 2002
- BOSWORTH, Richard J.B, *Mussolini*. Barcelona: Península, 2002
- BOTTOMORE, Tom, *Élites and society*. Londres: Routledge, 1964
- BOWERS, Claude G., *Misión en España. En el umbral de la Segunda Guerra Mundial (1931-1939)*. México: Grijalbo, 1977
- BRUNETEAU, Bernard, *L'Europe nouvelle de Hitler. Une illusion des intellectuels de la France de Vichy*. Mónaco: Editions du Rocher, 2003
- BULLÓN DE MENDOZA, Alfonso, *José Calvo Sotelo*. Barcelona: Ariel, 2004
- BULLÓN DE MENDOZA, Alfonso i TOGORES, Luis Eugenio (coord.), *Revisión de la Guerra Civil española*. Madrid: Actas, 2002
- BURDIEL, Isabel i CHURCH, Roy, (eds.), *Viejos y nuevos imperios*. València: Episteme, 1998
- BURRIN, Philippe, *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, Paris: Seuil, 2000

- CACHO VIU, Vicente, *Los intelectuales y la política. Perfil público de Ortega y Gasset*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000
- CALLAHAM, William J., *La Iglesia católica en España*. Barcelona: Crítica, 2007
- CAMBA, Francisco, *José Antonio*. Madrid: Instituto Editorial Reus, 1946
- CANAL, Jordi, *El carlisme català dins l'Espanya de la Restauració: un assaig de modernització política (1888-1900)*. Vic: Eumo, 1998, *El Carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*. Madrid: Alianza, 2000, *Banderas blancas, boinas rojas*. Madrid: Marcial Pons, 2006
- CANO BALLESTA, Juan, *Literatura y tecnología (las letras españolas ante la revolución industrial: 1900-1933)*. Madrid: Editorial orígenes, 1981
- CAPRIOTTI, Paul, *Planificación estratégica de la imagen corporativa*. Barcelona: Ariel, 1999
- CARBAJOSA, Mónica i CARBAJOSA, Pablo, *La corte literaria de José Antonio: la primera generación cultural de la Falange*. Barcelona: Crítica, 2003
- CARDONA, Gabriel, *El problema militar en España*. Madrid: Historia 16, 1990
- ROJAS, Carlos, «Juicio y ejecución de José Antonio Primo de Rivera» dins ROJAS, Carlos, *Momentos estelares de la Guerra Civil*. Barcelona: Plaza & Janés, 1996
- CARSTEN, Francis L., *La ascensión del Fascismo*. Barcelona: Seix Barral, 1971
- CARRILLO, Santiago, *Juez y parte. 15 retratos españoles*. Barcelona: Plaza & Janés, 1997
- CASALI, Luciano, *Società di massa, Giovani, rivoluzione. Il fascismo di Ramiro Ledesma Ramos*. Bolonya: Clueb, 2002
- CASANOVA, Julián, De la calle al frente: el anarcosindicalismo en España, 1931-1939. Barcelona: Crítica, 1997, *La Iglesia de Franco*. Madrid: Temas de hoy, 2001, i *Anarchism, the Republic and Civil War in Spain: 1931-1939*. Londres: Routledge, 2004, i *República y Guerra Civil. Vol. VIII de la Historia de España, dirigida por Josep Fontana y Ramón Villares*. Barcelona: Crítica / Marcial Pons, 2007
- CASANOVA, Julian [et al.], *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*. Madrid: Siglo XXI, 1992; *Víctimas de la Guerra Civil*. Madrid: Temas hoy, 1999
- CAUDET, Francisco, *Las cenizas del Fénix. La cultura española en los años 30*. Madrid: Ediciones La Torre, 1993
- CENARRO, Ángela, *La sonrisa de Falange. Auxilio Social en la Guerra Civil y en la posguerra*. Barcelona: Crítica, 2006
- CERCAS, Javier, *Soldados de Salamina*. Barcelona: Tusquets, 2001
- CIERVA, Ricardo de la, *José Antonio Primo de Rivera desde el futuro*. Murcia: Ed. Sucesores de Nogués, 1970, i *Media nación no se resigna a morir: los documentos perdidos del Frente Popular*. Madrid: Fénix, 2002
- COLLOTTI, Enzo, *L'Europa nazista. Il progetto di un nuovo ordine europeo (1939-1945)*. Florència: Giunti, 2002
- CONTRERAS, Josep, *Azaña y Cataluña: historia de un desencuentro*. Barcelona: Edhasa, 2008
- DAHL, Robert A., *Análisis sociológico de la política*. Barcelona: Fontanella, 1971

DALMAU, Antoni, *Set dies de fúria. Barcelona i la Setmana tràgica (juliol de 2009)*. Barcelona: Columna, 2009

DARDÉ MORENO, Carlos, *La aceptación del adversario. Política y políticos de la Restauración, 1875-1900*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003

DÍAZ FREIRE, José Javier, *Expectativas y frustraciones en la Segunda República*. Bilbao: Servicio editorial de la Universidad del País Vasco, 1990

DÍAZ – SALAZAR, Rafael, *La España laica*. Madrid: Espasa, 2008

DOGAN, Mattei, *Elite configurations at the apex of power*. Boston: Brill, 2003

DOGLIANI, Patrizia, *L'Italia fascista, 1922-1940*. Milà: Sansoni, 1999

DUARTE, Àngel, *El Republicanisme català a la fi del segle XIX*. Vic: Eumo, 1987, Pere Coromines: *del republicanisme als cercles llibertaris: 1888-1896*. [Barcelona]: Abadia de Montserrat, 1988, *Possibilistes i federals. Política i cultura republicanes a Reus (1874/1889)*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1992, *La España de la Restauración (1875-1923)*. Barcelona: Hipòtesis, 1993, *La República del emigrante: la cultura política de los españoles en Argentina (1875-1910)*. Lleida: Milenio, 1998, *Història del republicanisme a Catalunya*. Vic: Eumo editorial, 2004

DUARTE, Àngel i CULLA, Joan B., *La premsa republicana*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1990

DUARTE, Àngel i GABRIEL, Pere (eds.), *El republicanismo español*. Madrid: Marcial Pons, 2000

DUARTE, Àngel i PÉREZ BASTARDAS, Alfred, *Republicanisme i socialisme: V jornades història del socialisme*. Barcelona: Fundació Rafael Campalans, 1992

DUCH, Montserrat, *La II República espanyola: perspectives interdisciplinàries en el seu 75è aniversari*. Tarragona: URV, 2007; *República, reforma i crisi: el Camp de Tarragona, 1931-1936*. Tarragona: El Mèdol, 1994; o bé *Reus i el Baix Camp durant la Segona República*. Reus: Centre de Lectura, 1989

DUPRÉ DE SAINT MATIN, J., *La Phalange Espagnole*. París: Universitat de París, 1951 [Tesi doctoral]

DYE, Thomas, *Who's running America?* Nova Jersey: Prentice Hall, 1976

ELIOT HOWARD, Michael, *La Primera Guerra Mundial*. Barcelona: Crítica, 2003

ELLWOOD, Sheelagh, *Prietas las filas. Historia de Falange Española, 1933-1983*. Barcelona: Crítica, 1984, i *Historia de Falange Española*. Barcelona: Crítica, 2001

ELORZA, Antonio, *La razón y la sombra: una lectura política de Ortega y Gasset*. Barcelona: Anagrama, 1984

ETZIONI-HALEVY, Eva, *The Elite connection: problems and potential of western democracy*. Cambridge: Polity Press, 1993

EVANS, Richard J., *El Tercer Reich en el poder, 1933 – 1939*, Barcelona: Península, 2007

FELICE, Renzo de, *Le interpretazioni del fascismo*. Roma-Bari: Laterza, 1997

FERRER BENIMELLI, José Antonio, *Masonería, revolución y reacción*, IV Symposium Internacional de Historia de la Masonerías Española. Alicante: Diputación de Alicante, Caja de Ahorros Provincial, Generalitat Valenciana, 1990, *La Masonería en la España del siglo XX*. VII

Symposium Internacional de Historia de la Masonería Española. Toledo: Universidad Castilla-La Mancha, Cortes de Castilla-La Mancha, 1996

FISCHER, Louis, *The Life of Mahatma Gandhi*. London: Harper Collins, 1997

FOARD, Douglas, *Ernesto Giménez Caballero, o la revolución del poeta: estudio sobre el nacionalismo cultural hispánico en el siglo XX*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos, 1975, *The Revolt of the aesthetes: Ernesto Giménez Caballero and the origins of Spanish fascism*. New York: Peter Lang, 1989

FLEMING, James, *Circles of Power*. Toronto: Boubleday, 1991

FONTANA, Josep, *Europa ante el espejo*. Barcelona: Crítica, 1994

FOX, Inman, *La invención de España*. Madrid: Cátedra, 1998

FRÍAS GARCÍA, María del Carmen, *Iglesia y constitución. La jerarquía católica ante la II República*. Madrid: Centro de Estudios políticos y constitucionales, 2000, i *Cultura política en España: conocimiento, actitudes y práctica*. Madrid: CIS, 2001

FUENTES, Maximiliano, *El campo de fuerzas europeo en Cataluña. Eugeni d'Ors en los primeros años de la Gran Guerra (1914-1915)*. Lleida: Pagès, 2009

FUSI, Juan Pablo, *El País Vasco, 1931-1937: autonomía, revolución, Guerra Civil*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2002

GALLEGO, Andrés (et al.), *Histoire religieuse d'Espagne*. París: Cerf, 1998

GALLEGO, Ferran, *De Múnich a Auschwitz*. Barcelona: DeBolsillo, 2006, *Ramiro Ledesma Ramos y el fascismo español*. Madrid: Síntesis, 2005

GALLEGO, Ferran i MORENTE, Francisco, *Fascismo en España: ensayos sobre los orígenes sociales y culturales del franquismo*. Barcelona: El Viejo Topo, 2005

GANIVET, Ángel, *Los trabajos del infatigable creador Pío Cid*. Madrid: Cátedra, 1983

GARCÍA DELGADO, José Luis (ed), *La II República española. Bienio rectificador y Frente Popular, 1934-1936*. Madrid: Siglo XXI, 1988

GARCIA ROVIRA, Anna Maria (ed.), *España, ¿nación de naciones?*. Madrid: Marcial Pons, 2002

GAXIE, Daniel, *Les Professionnels de la politique*. París: Presses universitaires de France, 1973

GENTILE, Emilio, *Le origini dell'ideologia fascista: 1918-1925*. Bari: Laterza, 1975, i *Fascismo. Historia e interpretación*. Madrid: Alianza, 2004, i *El culto del littorio: la sacralización de la política en la Italia fascista*. Buenos Aires: Siglo XXI, 2007

GIBSON, Ian, *En busca de José Antonio*. Barcelona: Planeta, 1980, i *La noche en que mataron a Calvo Sotelo*. Barcelona: Arcos Vergara, 1982

GIDE, André, «Una aldea de viudas en la URSS» dins *No juzguéis*. Barcelona: Tusquets, 1996

GIL ANDRÉS, Carlos, *La República en la plaza: los sucesos de Arnedo de 1932*. Logroño: Govern de la Rioja i Instituto de Estudios Riojanos, 2002

GIL ROBLES, José María, *La fe a través de mi vida*. Bilbao: Desclée de Brower, 1975

GILBERT, Martin, *La Primera Guerra Mundial*. Madrid: La esfera de los libros, 2004

GIL PECHARROMÁN, Julio, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria Alfonsina (1913-1936)*. Madrid: Eudema, 1994, José Antonio Primo de Rivera. *Retrato de un visionario*. Madrid: Temas de Hoy, 1996, i *Niceto Alcalá-Zamora. Un liberal en la encrucijada*. Madrid: Síntesis, 2005

GIL ROBLES, José María, *No fue posible la paz*. Buenos Aires: Ed. Sudamericana, 1968

GOLDHAGEN, Daniel J., *Los verdugos voluntarios de Hitler: los alemanes corrientes y el holocausto*. Madrid: Taurus, 1998, *La Iglesia católica y el holocausto. Una deuda pendiente*. Madrid: Taurus, 2002, i *Contrarrevolucionarios: radicalización violenta de las derechas durante la Segunda República, 1931-1936*. Madrid: Alianza, 2011

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, *Acción Española: Teología política y nacionalismo en España (193-1936)*. Madrid: Planeta, 1988, *La Guerra Civil Española: La II República, esperanzas y decepciones*. Barcelona: Folio, 1996, *La España de Primo de Rivera: la modernización autoritaria 1923-1930*. Madrid: Alianza, 2005, i *Rebelión en las aulas. Movilización y protesta estudiantil en la España contemporánea, 1865-2008*. Madrid: Alianza, 2009

GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, *El pensamiento político de la derecha española en el siglo XX. De la crisis de la Restauración al Estado de partidos (1898-2000)*. Madrid: Tecnos, 2005, *Maeztu. Biografía de un nacionalista español*. Madrid: Marcial Pons, 2003, «Introducción» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Discurso a las juventudes de España*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003, *Historia de las derechas españolas. De la Ilustración a nuestros días*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000, i *Acción Española. Teología política y nacionalismo autoritario en España (1913-1936)*. Madrid: Tecnos, 1998, i *El pensamiento político de la derecha española en el siglo XX: de la crisis de la Restauración al Estado de partidos (1898-2000)*. Madrid: Tecnos, 2005

GONZÁLEZ, Isidro, *Los judíos y la Segunda República, 1931-1939*. Madrid: Alianza, 2004

GORDILLO COURCIÈRES, José Luís, *Luys Santa Marina*. Madrid: Actualidad militar, 2002

GRANJA SÁINZ, José Luís de la, *El estatuto vasco de 1936: sus antecedentes den la República, su aplicación en la Guerra Civil*. Oñati: Instituto Vasco de Administración Pública, 1988, i *Nacionalismo y II República en el País Vasco: estatutos de autonomía, partidos y elecciones: historia de Acción Nacionalista Vasca (1930-1936)*. Madrid: Siglo XXI, 2008

GRASS, Günter, *Mi siglo*. Madrid: Santillana, 1999

GRAZIA, Victoria de i LUZZATTO, Sergio, *Dizionario di fascismo*. Torino: Giulio Einaudi, 2002

GREENE, Nathanael (ed), *Fascism. An anthology*. Illinois: Harlan Davidson Inc, 1968

GRIFFIN, Roger, *The nature of fascism*. Londres: Routledge, 1993, *Fascism*. Oxford-Nueva York: Oxford University Press, 1995, i *Modernismo y fascismo. La sensación de comienzo bajo Mussolini y Hitler*. Madrid: Akal, 2010

GUTIÉRREZ PALACIO, Javier, *Eugenio Montes, prosista del 27*. Ourense: Caixa Ourense, 1989

HERF, Jeffrey, *El modernismo reaccionario: tecnología, cultura y política en Weimar y el Tercer Reich*. México: Fondo de Cultura Económica, 1990

HERNÁNDEZ, J., *España y la crisis económica de 1929*. Madrid: Espasa-Calpe, 1986

HERNANDO, Miguel Ángel, *La Gaceta Literaria (1927-1932). Biografía y valoración*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1974

HERRERO, Javier, *Los orígenes del pensamiento reaccionario español*, Madrid: Alianza Universidad, Alianza Universal, 1988

HOBBSAWM, Eric J., *Historia del siglo XX*. Barcelona: Crítica, 1994

- IMATZ, Arnaud, *José Antonio: entre odio y amor. Su historia como fue*, Barcelona: Altera, 2006
- JACKSON, Gabriel [et al.], *Octubre 1934. Cincuenta años para la reflexión*. Madrid: Siglo XXI, 1985
- JARDÍ, Enric, *Eugeni d'Ors. Obra i vida*. Barcelona: Quaderns Crema, 1990, i *Francesc Macià, president de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981
- JIMÉNEZ CAMPO, Javier, *El fascismo en la crisis de la Segunda República española*. Madrid: CSIC, 1979
- JOSIPOVICI, Gabriel, *¿Qué fue de la modernidad?* Madrid: Turner, 2012
- JULIÀ, Santos, *Madrid 1931-1934. De la fiesta popular a la lucha de clases*. Madrid: Ediciones XXI, 1984, *Manuel Azaña. Una biografía política*. Madrid: Alianza, 1990, JULIÀ, Santos, (ed.), *Política en la Segunda República*. Madrid: Marcial Pons, 1995 (Ayer; 20), *Violencia política en la España del siglo XX*. Madrid: Taurus, 2000, i *Historias de las dos Españas*. Madrid: Taurus: 2004
- KEENE, Judith, *Luchando por Franco. Voluntarios europeos al servicio de la España fascista, 1936-1939*. Barcelona: Salvat, 2002
- KERSHAW, Ian, *Hitler 1889-1936*. Barcelona: Península, 1999, i *Hitler. 1936-1945*. Barcelona: Península, 2000
- KITCHEN, Martin, *El período de entreguerras en Europa*. Madrid: Alianza, 1992
- KRACAUER, Siegfried, *From Caligari to Hitler. A Psychological History of the German Film [1947]*. Princeton: Princeton University Press, 1970
- LACOMBA, JA, *Historia social de España siglo xx*. Madrid: Guadiana, 1976
- LAQUEUR, Walter (ed.): *Fascism. A Reader's Guide*. Berkeley - Los Ángeles: University of California Press, 1976
- LASAGA, José, *José Ortega y Gasset (1883-1955). Vida y filosofía*. Madrid: Biblioteca Nueva-Fundación José Ortega y Gasset, 2003
- LASSWELL, Harold D., *La política como reparto de influencia*. Madrid: Aguilar, 1974
- LAZO DÍAZ, Alfonso, *La Iglesia, la Falange y el fascismo*. Sevilla: Universitat de Sevilla, 1998
- LINEHAN, Thomas P., *British fascism, 1918-1939: parties, ideology and culture*. Manchester: Manchester University Press, 2000
- LINZ, Juan, *Fascism, breakdown of democracy, authoritarian and totalitarian regimes: coincidences and distinctions*. Madrid: Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales I Institut Juan March, 2002
- LOWE, Sid, *Catholicism, war and the foundation of francoism: the Juventud de Acción Popular in Spain, 1931-1939*. Brighton: Sussex Academic Press, 2010
- MACHADO, Antonio, *Poesías completas*. Madrid: Espasa Calpe, 1988
- MACHIAVELLI, Niccolò, *El Príncipe. El arte de la guerra*. Barcelona: Círculo de amigos de la historia, 1974
- MAINER, José-Carlos, *Falange y literatura: Antología*. Barcelona: Labor, 1971, *Regionalismo, burguesía y cultura. Los casos de la «Revista de Aragón» (1900-1905) y «Hermes» (1917-1922)*. Barcelona: A. Redondo Editor, 1974, *La Edad de plata: (1902-1931): ensayo de*

interpretación de un proceso cultural. Madrid: Cátedra, 1981, i *La Corona hecha trizas: 1930-1936*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, 1989

MALEFAKIS, Edward, *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo xx*. Madrid: Espasa-Calpe, 2001

MANN, Michael, *Fascistas*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2004

MANNING, Leah, *What I saw in Spain*. Londres: V. Gollancz, 1935

MARTÍN GIJÓN, Mario, *Los (anti)intelectuales de la derecha en España*. De Giménez Caballero a Jiménez Losantos. Barcelona: RBA, 2011

MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio, *La Guerra Civil en Valladolid (1936-1939)*. *Amaneceres ensangrentados*. Valladolid: Ámbito, 2000

MARTÍNEZ ESTEBAN, Andrés, *Aceptar el poder constituido. Los católicos españoles y la Santa Sede en la Restauración (1890-1914)*. Madrid: Universidad de Teología San Dámaso, 2006

MAURA, Gabriel, *Bosquejo histórico de la Dictadura*, Madrid: Tip. de Archivos, 1930

MAURA, Miguel, *Así cayó Alfonso XIII: de una dictadura a otra*. Barcelona: Ariel, 1966

MAZOWER, Mark, *La Europa negra: desde la Gran Guerra hasta la caída del comunismo*. Barcelona: Ediciones B, 2001

MCALLISTER, Ted V., *Revolt againts modernity: Leo Strauss, Eric Voegelin & the search for postliberal order*. Kansas: Universiti Press of Kansas, 1966

MEISEL, James H., *El mito de la clase gobernante: Gaetano Mosca y la «élite»*. Buenos Aires: Amorrortu, 1974

MELGAR y ABREU, Bernardino, *Héroes y mártires de la aristocracia española (julio 1936-marzo 1939)*, Madrid, 1945

MEUSER, Norman, *Nation staat und politik bei José Antonio Primo de Rivera: Faschismus in Spanien?* Frankfurt: Peter Lang, 1995

MICHELS, Robert, *Les Partis politiques: essai sur les tendances oligarches des démocraties*. París: Flammarion, 1919

MILÁ ROGRÍGUEZ, Ernesto, *La guerrilla urbana falangista 1931-1937*. Barcelona: Alternativa, 1980

MOA, Pío, *Los orígenes de la Guerra Civil española*. Madrid: Encuentro, 1999

MOLAS, Isidre, *El sistema de partidos políticos en Cataluña, 1931-1936*. Barcelona: Península, 1974

MONTER, José Ramón, «Entre la radicalización antidemocrática y el fascismo: las Juventudes de Acción Popular» dins *Studia Historica. Historia Contemporánea* [Salamanca], (Vol. V, 1987)

MONTERO, José Ramón, *La CEDA. El catolicismo social y político en la II República*. Madrid: Revista de Trabajo, 1977

MORADIELLOS, Enrique, *1936. Los mitos de la Guerra Civil*. Barcelona: Península, 2004

MOSCA, Gaetano, *La clase política*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1984

MOSSE, George, *La cultura nazi: la vida intelectual, cultural y social en el Tercer Reich*. Mèxic: Grijalbo, 1973, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Nova Cork-Oxford: Oxford University Press, 1990, *La Révolution fascista. Vers une théorie générale du fascisme*. Paris : éditions du seuil, 2003, i *La nacionalización de las masas. Simbolismo político y movimientos de masas en Alemania desde las guerras Napoleónicas al Tercer Reich*. Madrid: Marcial Pons, 2005

MUÑOZ LÓPEZ, Pilar, *Sangre, amor e interés. La familia en la España de la Restauración*. Madrid: Marcial Pons, 2001

MUÑOZ SORO, Javier (ed.), *Culturas y políticas de la violencia*. Madrid: Siglo XX i Siete Mares Editorial, 2005

NADAL, Antonio, *Guerra Civil en Málaga*. Málaga, Argúval, 2003

NOLTE, Ernst, *La crisis del sistema liberal y los movimientos fascistas*. Barcelona: Península, 1971, *La Guerra Civil europea 1917-1945. Nacionalsocialismo y bolchevismo*. Mèxic: Fondo de cultura económica, 1987, i *Después del comunismo: aportaciones a la interpretación de la historia del siglo XX*. Barcelona: Ariel, 1995

NORRIS, Pipa i LOVENDUSKI, Joni, *Political Recruitment. Gender, Race and Class in the British Parliament*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M., *La sombra del César. Santiago Montero Díaz, una biografía entre la nación y la revolución*. Granada: Editorial Comares, 2012

ORTEGA Y GASSET, José, *España invertebrada: bosquejo de algunos pensamientos históricos*. Madrid: Alianza, 2001, *Meditaciones del Quijote*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2004, i *El tema de nuestro tiempo; El ocaso de las revoluciones; El sentido histórico de la teoría de Einstein*. Madrid: Espasa-Calpe, 1950

OSTROGORSKI, Mosei, *Democracy and the Organization of Political Parties*. Londres: MacMillan, 1902

PARETO, Vilfredo, *Trattado di sociología generale*. Milà: Edizioni di Comunità, 1964

PALAFIX, Jordi, *Atraso económico y democracia. La Segunda República y la economía española, 1892-1936*. Crítica: Barcelona, 1992

PASTOR, Manuel, *Los orígenes del fascismo en España*. Madrid: Tucur, 1975

PAXTON, Robert O., *Le temps des chemises vertes: révoltes paysannes et fascisme rural*. París: Editions du Seuil, 1996, i *Anatomía del fascismo*. Barcelona: Península, 2005

PAYNE, Stanley G., *Historia del fascismo español*. París: Ruedo Ibérico, 1965, *Ejército y sociedad en la España liberal, 1808-1036*. Madrid: Akal, 1977, *Falange, historia del fascismo español*. París: Ruedo Ibérico, 1965, *Historia del fascismo*. Barcelona: Planeta, 1995, *Franco y José Antonio: el extraño caso del fascismo español: historia de la Falange y del Movimiento Nacional, 1923-1977*, Barcelona: Planeta, 1997, i *Fascism in Spain, 1923-1977*. Madison: University of Wisconsin Press, 1999, i *El colapso de la República*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2006

PAYNE, Stanley G. i AGUINAGA, Enrique de, *José Antonio Primo de Rivera. Cara & Cruz*. Barcelona: Planeta, 2003

PELAZ LÓPEZ, José-Vidal, *El Estado de las Autonomías. Regionalismos y Nacionalismos en la Historia Contemporánea de España*. Madrid: Actas, 2002

PENA, Maria del Carmen, *Pintura de paisaje e ideología. La generación del 98*. Madrid: Taurus ediciones, 1982

PENELLA, Manuel, *La Falange Teórica. De José Antonio Primo de Rivera a Dionisio Ridruejo*. Barcelona: Planeta, 2006

PEÑA SÁNCHEZ, Victoriano, *Intelectuales y fascismo. La cultura italiana del ventennio fascista y su repercusión en España*. Granada: Adhara, 1993

PEÑALBA, Mercedes, *Falange española: historia de un fracaso (1933-1945)*. Navarra: Eunsa, 2009

PEYROU, Florencia, *La Comunidad de ciudadanos: el discurso democrático-republicano en España, 1840-1868*. Pisa: Plus-Pisa, 2006

PILOTTO, Stefano, *Storiadella Falange Española (1933-1939)*. Roma: Il Settimo Sigillo, 1993

PLA, Xavier (ed.), *Oceanografía de Xènius. Estudios críticos en torno a Eugeni d'Ors*. Kassel: Reichenberger, 2005

POMÉS I VIVÉS, Jordi, *La Unió Rabassaire: Lluís Companys i el republicanisme, el cooperativisme i el sindicalisme pagès a la Catalunya dels anys vint*. Barcelona: Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 2000

POZO ANDRÉS, María del Mar del, *Currículum e identidad nacional. Regeneracionismos, nacionalismos y escuela pública (1890-1939)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000

PRESTON, Paul, *España en crisis; la evolución y decadencia del régimen de Franco*. Madrid-México: FCE, 1977, *Cultura, Sociedad y Política en el mundo actual*. Guadalajara: Secretaria de Estado de Universidades, 1981, *Las derechas españolas en el siglo XX: autoritarismo, fascismo y golpismo*. Madrid: Sistema, 1986, i *La destrucción de la democracia en España. Reforma, reacción y revolución en la Segunda República*. Madrid: Alianza, 1986

PRIETO, Indalecio, *Convulsiones de España. Pequeños detalles y grandes sucesos*, México: Oasis, 1967

PUJOL, Josep (coord.), *El pozo de todos los males: sobre el atraso de la agricultura española contemporánea*. Barcelona: Crítica, 2001

RAMOS, Tano, *El caso Casas Viejas: crónica de una insidia, 1933-1936*. Barcelona: Tusquets, 2012

RAU, Heimo, Mahatma Gandhi. Barcelona: Edicions 62, 1991

RAYFELD, Donald, Stalin y los verdugos. Madrid: Santillana, 2003

REICH, WILHELM, *Psicología di massa del fascismo*. Torino: Book, 2002

REY, Fernando del (dir.), *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República*. Madrid: Tecnos, 2011

RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, Jose Luis, *La extrema derecha española en el siglo XX*. Madrid: Alianza, 1997, *Historia de la Falange Española de las JONS*. Madrid: Alianza, 2000

RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, Julio, *Literatura fascista española. Volumen I y II. Antología*. Madrid: Akal, 1987

ROIG I ROSICH, Josep M., *Francesc Macià: de militar español a independentista català*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres, 2006

ROMERO, Marina, Paisaje y literatura de España. Antología de los escritores del 98. Madrid: Tecnos, 1957

- ROMERO MAURA, Joaquín, «*La Rosa de fuego*»: *el obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*. Madrid: Alianza, 1989
- RUIZ CARNICER, Miguel Ángel, *El Sindicato Español Universitario (S.E.U.), 1939-1965. La socialización política de la juventud universitaria en el franquismo*. Madrid: Siglo XXI, 1996
- RUIZ VIDONDO, Jesús María, *Las principales reformas militares: la reforma militar de Azaña a través de los cursos de Coroneles para el ascenso (1931-1935)*. [Basauri]: Grafite ediciones, 2004
- RUIZ, Julius, *El Terror Rojo. Madrid, 1936*. Madrid: Espasa, 2012
- SAFRANSKI, Rüdiger, *Nietzsche. Biografía de su pensamiento*. Barcelona: Tusquets, 2001
- SALOTTI, Guglielmo, *Breve storia del fascismo*. Milano: Tascabili Bompiani, 1998
- SANJUÁN, Anselmo, *Ortega y Gasset, Francesc Cambó y la cuestión catalana*. Saragossa: Yalde, 2005
- SAN MARTÍN, Javier, *Ensayos sobre Ortega y Gasset*. Madrid: UNED, 1994
- SAZ CAMPOS, Ismael, *Fascistas en España: la intervención italiana en la Guerra Civil a través de los telegramas de la "missione Militare italiana in Spagna": 15 diciembre 1936-31 marzo 1937*. Madrid: CSIC, 1981, *Italia y la Guerra civil española*. Madrid: CSIC, 1986, *Mussolini contra la II República*. València: Alfons el magnànim, 1986, *España contra España. Los nacionalismos franquistas*. Madrid: Marcial Pons, 2003, *Fascismo y franquismo*. València: Universitat de València, 2004
- SCHUMPETER, Joseph A., *Capitalism, socialism and democracy*. Nova York: Harper & Row, 1978
- SCOTT, John, *Who rules Britain?*. Londres: Polity Press, 1992
- SELVA, Enrique, Ernesto Giménez Caballero: entre la vanguardia y el fascismo. Valencia: Pre textos i Institució Alfons el Magnànim, 2000
- SÉNDER, Ramón J., *Imán*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1992
- SERRANO, Carlos, *Militarismo y civilismo en la España contemporánea*. Madrid: Instituto de Estudios Económicos, 1984
- SID, Lowe, *Catholicism, war and the foundation of Francoism: the Juventud de Acción Popular in Spain, 1931-1939*. Brighton: Sussex Academic Press, 2010
- SOLZENICYN, Aleksandr, Archipiélago gulag (1918-1956). Esplugues de Llobregat: Plaza & Janés, 1975
- SOREL, George, Reflexiones sobre la violencia. Madrid: Biblioteca Moderna, 1934
- SORIANO FLORES DE LEMUS, Julián, *Calvo Sotelo ante la II República. La reacción conservadora*. Madrid: Editora Nacional, 1975
- SOUTHWORTH, Herbert Rutledge, *Antifalange. Estudio crítico de «Falange en la Guerra de España: la Unificación y Hedilla» de Maximiano García Venero*. Bordeaux: Ruedo Ibérico, 1967
- SPECTOR, Celine, *Montesquieu: pouvoirs, richesses et sociétés*. París: Presses Universitaires de France, 2004

SPENGLER, Oswald, *La decadencia de occidente. Bosquejo de una morfología de la historia universal*. Madrid: Espasa-Calpe, 1966, i *Años decisivos. Alemania y la evolución histórica universal*. Madrid: Espasa-Calpe, 1962

STERNHELL, Zeev. *La droite révolutionnaire. Les origines françaises du fascisme 1885-1914*. París: Éditions du Seuil, 1978

STERNHELL, Zeev, SZNAJDER, Mario i ASHERI, Maia, *El nacimiento de la ideología fascista*. Madrid: Siglo XXI, 1994

STRACHAN, Hew, *La Primera Guerra Mundial*. Barcelona: Crítica, 2004

SUEIRO, Susana (coord.), *Fascismo y franquismo. Cara a Cara. Una perspectiva histórica*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2004

TAGÜENA, Manuel, *Testimonio de dos guerras*. Barcelona: Planeta, 2005

THOMAS, Joan Maria (ed.), *Falange, Guerra Civil, Franquisme. FET y de las JONS de Barcelona en els primers anys del règim franquista*. Barcelona: Abadía de Montserrat, 1992, *Biografía política d'un franquista català*. Reus: edicions del centre de lectura de Reus, 1997, *Lo que fue la Falange*. Barcelona: Plaza & Janés, 1999, *Franquisme / Feixisme = Franquismo / Fascismo = Franchismo / Fascismo*. Reus: Fundació d'Estudis Socials i Nacionals Josep Recasens, 2001, *La Falange de Franco. Fascismo y fascistización en el régimen franquista, 1937-1945*. Barcelona: Plaza & Janés, 2001, *Feixistes! Viatge a l'interior del falangisme català*. Barcelona: La esfera de los Libros, 2008, *Los fascismos españoles*. Barcelona: Planeta, 2011

TOWNSON, Nigel, *La República que no pudo ser*. Madrid: Taurus, 2002

TRAVERSO, Enzo, *El totalitarisme. Història d'un debat*, Aldaia, Universitat de València: 2002

TUÑÓN DE LARA, Manuel (coord.), *La Guerra Civil española*. Madrid: Folio, 1986

TUSELL, Javier, *La Segunda República en Madrid: elecciones y partidos políticos*. Madrid: Tecnos, 1970, i *Historia de la democracia cristiana en España I. Los antecedentes. La CEDA y la II República*, Madrid: Cuadernos para el diálogo, 1974

TUSELL, Javier [et al.], *Las Constituyentes de 1931. Unas elecciones de transición*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1982

UCELAY DA CAL, Enric, *El Imperialismo catalán: Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*. Barcelona: Edhasa, 2003

UNAMUNO, Miguel de, *Obras completas. Volumen I*. Barcelona: Círculo de Lectores, 1970

VALBUENA PRAT, Ángel, *Historia de la literatura española*. Barcelona: Gili, 1960

VALLA, Jean Claude, *Ledesma Ramos et la Phalange Espagnole 1931-1936*. París: Librairie Nationale, 2002

VALLÈS, Josep M., *Ciencia política. Una introducción*. Barcelona: Planeta, 2006

VARELA, Javier, *La novela de España. Los intelectuales y el problema español*. Madrid: Taurus, 1999

VARELA, José, *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)*. Madrid: Marcial Pons, 2001

VERBA, Sidney (ed.), *Elites and the Idea of Equality*. Cambridge: Harvard University Press, 1987

VELARDE FUERTES, Juan, *El nacionalsindicalismo cuarenta años después (notas críticas)*, Madrid: Editorial Nacional, 1971

VIDAL, César, *José Antonio: la biografía no autorizada*. Madrid: Anaya & Mario Muchnik, 1996; i *Los masones: la historia de la sociedad secreta más poderosa*. Barcelona: Planeta, 2004

VIÑAS, Ángel, *La Alemania nazi y el 18 de julio*. Madrid: Alianza, 1974, *Guerra, dinero y dictadura, ayuda fascista y autarquía en la España de Franco*. Barcelona: Crítica, 1984, i *El desplome de la Segunda República*. Barcelona: Crítica, 2009

WEBER, Max, *La ciencia como profesión; La política como profesión*. Madrid: Espasa-Calpe, 1992; i *Economía y sociedad. Esbozo de sociología comprensiva*. Méxic. FCE, 1964

WRIGHT MILLS, C., *La élite del poder*. Mèxic: FCE, 1978

VVAA, *Antonio Bermúdez Cañete. Periodista, economista y político*. Madrid: editorial Actas, 2008

VVAA, *Art i poder. Catàleg de l'exposició*. Barcelona: CCCB, 1996

VVAA, CENTRO Y PERIFERIA en la modernización de la pintura española 1880-1918. Madrid i Bilbao: Ministerio de cultura, Àmbit, 1993-1994

VVAA, *Cultura, Sociedad y Política en el mundo actual*. Madrid: Universidad Internacional Menéndez Pelayo, 1981

VVAA, *Darker legacies of law in Europe: the shadow of national socialisme and fascism over Europe and its legal traditions*. Oxford: Hart Publishing, 2003

VVAA, *Diez textos básicos de Ciencia Política*. Barcelona: Ariel, 1982

VVAA, *Grandes enigmas de la historia*. Barcelona: Planeta, 1984

VVAA, *Homenaje a Diego Martínez Barrio*, París: [publicación privada], 1978

VVAA, *Imágenes y ensayos del 98*. Valencia: Fudación Cañada Blanch, 1998

VVAA, *Los discursos del poder*. Barcelona: Belacqva, 2003

VVAA, *Los fascismos*. Mèxic: FCE, 1983

VVAA, *Los sucesos de Casas Viejas en la historia, la literatura y la prensa (1933-2008)*. Cadis: Servicio de Publicaciones de la Diputación de Cádiz, 2010

VVAA, *Xornadas sobre Eugenio Montes. Actas das xornadas realizadas pola Dirección Xeral de Promoción Cultural en Ourense*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2001

WOODLEY, Daniel, *Fascism and political theory: critical perspectives on fascist ideology*. Nueva York i Londres: Routledge, 2010

YSMAL, Colette, *The Organization of political parties in southern Europe*. Westpor: Praeger, 1998

ZABALA, José María, *La pasión de José Antonio*. Barcelona: Mondadori, 2011

ZAMORA, Javier, *Ortega y Gasset*. Barcelona: Plaza & Janés, 2002

ZAYAS, Alfonso de, *Historia de la vieja guardia de Baleares*. Madrid: Sáez, 1955

Articles

ÁLVAREZ de PAZ, Francisco Javier, «El pensamiento de Ledesma Ramos» dins *Historia y vida*, núm. 137 [Barcelona], (agost de 1979)

AUBERT, P. (ed.), «Religión y sociedad en España (siglos XIX y XX)», Casa de Velázquez (Actas Seminario 1994-1995), 2002

AZORÍN, «La pitonisa de Coca» dins AZORÍN, *Pensando en España*. Madrid, Biblioteca Nueva, 1940

BAEZ PÉREZ DE TUDELA, José María, «‘El ruido de las nueces’: la Juventud de Acción Popular y la movilización ‘cívica’ católica durante la Segunda República» dins *Ayer*, núm. 59 [Madrid], (2005)

BARRIONUEVO PEÑA, José, «José Antonio o la sublevación desde la prisión» dins BARRIONUEVO PEÑA, José, *Procesos políticos en España*. Madrid: Tabla Rasa, 2003

BÖHMLER, ANDREAS, «Apuntes sobre la filosofía política de José Antonio Primo de Rivera» dins *Intus-Legere*, núm. 3, [Viña del Mar, Chile, Universidad Adolfo Ibáñez], (any 2000)

BOLAÑOS, Álvaro, «Ramiro Ledesma: ayer, hoy y siempre» dins *Tribuna de Europa* [Barcelona], (octubre-novembre, 1996)

BURON, Thierry i GAUCHON, Pascal, «Un caso particular: España» dins VVAA, *Los fascismos*. Mèxic: FCE, 1983

CABRERA, Mercedes, «Las Cortes republicanas» dins JULIÁ, Santos, *Ayer*, núm. 20 [Madrid], (1995)

CANAL, Jordi, «La masonería en el discurso integrista español a fines del siglo XIX: Ramón Nocedal y Romea» dins FERRER BENIMELLI, José Antonio, *Masonería, revolución y reacción*, IV Symposium Internacional de Historia de la Masonerías Española. Alicante: Diputación de Alicante, Caja de Ahorros Provincial, Generalitat Valenciana, 1990, «Republicanos y carlistas contra el Estado. Violencia política en la España finisecular» dins AROSTEGUI, Julio (ed.), *Violencia y política en España*, *Ayer*, núm. 13, 1994, «Las campañas antisecularios de Juan Tusquets (1929-1939): una aproximación a los orígenes del contubernio judeo-masónico-comunista en España» dins FERRER BENIMELI, José Antonio, *La Masonería en la España del siglo XX*. VII Symposium Internacional de Historia de la Masonería Española. Toledo: Universidad Castilla-La Mancha, Cortes de Castilla-La Mancha, 1996, i «El carlismo en la Segunda República: imaginarios del pasado, sueños del porvenir» dins ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i REY, Fernando del (ed.), *El laberinto republicano. La democracia española y sus enemigos (1931-1936)*. Barcelona: RBA, 2012

CANAL, Jordi i DUARTE, Àngel, *La Restaurazione in Spagna (1875-1923): stato, partiti e vita politica* dins *Ricerche di Storia Politica*, núm. IX [Bolonya], (1994).

CARRILLO, Santiago, «José Antonio Primo de Rivera» dins CARRILLO, Santiago, *Juez y parte. 15 retratos españoles*. Barcelona: Plaza & Janés, 1997

CASALI, Luciano, «‘Arriba España’. Ramiro Ledesma Ramos o la política com a propaganda» dins *Recerques. Història, economia i cultura*, núm. 50 [Barcelona], (2005), i «José Antonio cent’anni dopo: a celebrarlo: alcune riflessioni bibliografiche» dins *Spagna contemporanea*, núm. 30, [Torino], (2006)

CASANOVA, Julián, «La sombra del franquismo: ignorar la historia y huir del pasado» dins CASANOVA, Julian [et al.], *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*. Madrid: Siglo XXI, 1992; *Víctimas de la Guerra Civil*. Madrid: Temas hoy, 1999

CHUECA RODRÍGUEZ, Ricardo i MONTERO GIBERT, José R., «El fascismo en España: elementos para una interpretación» dins *Historia Contemporánea* [País Basc], (1992)

DUVERGER, Maurice, «Influencia de los sistemas electorales en la vida política» dins *VVAA, Diez textos básicos de Ciencia Política*. Barcelona: Ariel, 1982

FONTANA, Josep, «La Segunda República: un proyecto reformista para España» dins *Sistema* [Madrid], (gener del 2000)

FUENTES CODERA, Maximiliano, «Eugenio d'Ors y la génesis del discurso del nacionalismo falangista» dins *Falange. Las culturas políticas del fascismo en la España de Franco* [Universitat de Saragossa], (22 al 24 de novembre de 2011), <http://ifc.dpz.es/publicaciones/ebooks/id/3124>, [Consultat: 20 de juny de 2012]

GABRIEL, Pere, «La Setmana tràgica: una revolta política?» dins *L'Avenç* [Barcelona], (juliol – agost 2009)

GARAY VERA, Cristian, «Falange y paradoja de la modernidad» dins *Revista Estudios Universales*, núm. 3 [Xile], (1992)

GARCIA, Anna Maria, *España, ¿Nación de naciones?* dins *Ayer* [Madrid], (1999)

GARCÍA MORCILLO, Juan Carlos, «Ramiro Ledesma Ramos» dins *Diorama Letterario* [Florença], (abril de 1989)

GIBSON, Ian, «Prisión y muerte de José Antonio» dins *Historia 16*, núm. 127 [Madrid], (novembre de 1986)

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, «Los pistoleros azules. Milicias fascistas y violencia política en la II República» dins *Historia 16*, núm. 98 [Madrid], (juny de 1984), pp. 18-32, «Camisas de fuerza: fascismo y paramilitarización» dins *Historia Contemporánea*, núm. 11 [Bilbao], (1994), «Fascismo Español y nacionalismo» dins GUERRERO, Andrés de Blas, *Enciclopedia del Nacionalismo*. Madrid: Tecnos, 1997, «Política de lo sublime y teología de la violencia en la derecha española» dins JULIÀ, Santos (dir.), *Violencia política en la España del siglo XX*. Madrid: Taurus, 2000, «Rebelión en las aulas: un siglo de movilizaciones estudiantiles en España» dins *Ayer* [Madrid], (2005), i «Brutalización de la política y canalización de la violencia en la España de entreguerras» dins *Crisis, dictaduras, democracias. I Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo* [Logroño], (2007)

GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos, «Ledesma Ramos y el fascismo» dins *Razón Española*, núm. 80 [Madrid], (novembre-desembre, 1996), «Ledesma Ramos o el imposible fascismo española» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Discurso a las juventudes de España*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003, «La trayectoria de un recién llegado. El fracaso del fascismo español» dins REY, Fernando del (dir.), *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República*. Madrid: Tecnos, 2011

GRACIA, Jordi, «Fascismo y literatura o el esquema de una inmadurez» dins GALLEGU, Ferran i MORENTE, Francisco, *Fascismo en España: ensayos sobre los orígenes sociales y culturales del franquismo*. Barcelona: El Viejo Topo, 2005

IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, «Nacionalismos totalitarios en conflicto. Las tentaciones fascistas en la España republicana» dins BULLÓN DE MENDOZA, Alfonso i TOGORES, Luis Eugenio (coord.), *Revisión de la Guerra Civil española*. Madrid: Actas, 2002

IMATZ, Arnaud, «José Antonio ese desconhecido» dins *Futuro-Presente*, núm, 21-22, [Lisboa], (abril-juny de 1985)

JIMÉNEZ CAMPO, Javier, «Orígenes del fascismo español» dins *Historia 16*, núm 91, [Madrid], (novembre de 1983)

- LINZ, Juan, «Some Notes Toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective» dins LAQUEUR, Walter (ed.): *Fascism. A Reader's Guide*. Berkeley - Los Angeles: University of California Press, 1976, «El uso religioso de la política y/o de la religión: la ideología-sucedáneo versus la religión-sucedáneo» dins *Revista Española de Investigaciones sociológicas* [Internet], (2006), Enllaç de l'article [consultat: novembre de 2012]
- LLAURADÓ, Josep G., «A propòsit de l'article de Miquel Ferrer: Les JONS de José Antonio Primo de Rivera contra els moviments nacionals peninsulars» dins *Xaloc* [Mèxic], (1980)
- LLEIXÀ CHAVARRÍA, Joaquín, «La trama civil de la sublevación del 18 de julio» dins TUÑÓN DE LARA, Manuel (coord.), *La Guerra Civil española*. Madrid: Folio, 1986
- MAINER, José-Carlos, «Ernesto Giménez Caballero o la inoportunidad» dins GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Casticismo, nacionalismo y vanguardia: antología, 1927-1935*. Madrid: Fundación Santander Central Hispano, 2005
- MARFANY, Joan-Lluís, «Catalunya i Espanya» dins *L'Avenç* [Barcelona], (juliol – agost 1997)
- MARTÍNEZ BARRIO, Diego, «Episodio en Alicante: sobre José Antonio Primo de Rivera» dins VVAA, *Homenaje a Diego Martínez Barrio*, París: [publicación privada], 1978
- MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio, «Los últimos días de Onésimo Redondo» dins *Historia* 16, núm. 326 [Madrid], (junio de 2003)
- MAUREL, Marcos, «Un asunto de fe: Fascismo en España (1933-1936)» dins GALLEGO, Ferran i MORENTE, Francisco, *Fascismo en España: ensayos sobre los orígenes sociales y culturales del franquismo*. Barcelona: El Viejo Topo, 2005
- MEDRANO, Antonio, «Onésimo Redondo, Caudillo de Castilla» dins *Totalité*, núm. 14 [París], (primavera de 1982)
- MONTERO GIBERT, José Ramón, «Catolicismo político y fascismo en la II República» dins *Historia* 16, núm. 91 [Madrid], (novembre, 1983), «Las derechas en el sistema de partidos del segundo bienio republicano: algunos datos introductorias» dins GARCÍA DELGADO, José Luis, *La II República española. Bienio rectificador y frente popular, 1934-1936*. Madrid: Siglo XXI, 1988
- NOLTE, Ernst, «Fascism as Characteristic of an Era» dins GREENE, Nathanael (ed), *Fascism. An anthology*. Illinois: Harlan Davidson Inc, 1968
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel, «The Region as Essence of the Fatherland: Regionalist Variants of Spanish Nationalism (1849 – 1936)» dins *European History Quarterly* [Londres], (2001)
- PAREJO FERNÁNDEZ, José Antonio, «La mutación falangista (1934-1936)» dins ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i REY, Fernando del (ed.), *El laberinto republicano. La democracia española y sus enemigos (1931-1936)*. Barcelona: RBA, 2012
- PAYNE, Stanley G., «Ledezma Ramos and the origins of spanish fascism» dins *Mid. American* [Chicago], (1961)
- PÉREZ-AGOTE, Alfonso, «Sociología histórica del nacional-catolicismo español» dins *Historia contemporánea*, núm. 26 [Madrid], (2003)
- PETACCO, Arrigo (dir.), «El mito del ausente» dins VVAA, *Grandes enigmas de la historia*. Barcelona: Planeta, 1984
- PRESTON, Paul, «El imperio ficción de la Falange y el imperio realidad de Castilla» dins VVAA, *Cultura, Sociedad y Política en el mundo actual*. Madrid: Universidad Internacional Menéndez Pelayo, 1981, «Le national syndicalisme espagnol compare avec le fascisme italien et le national socialisme allemand» dins *Actas del Congreso Internacional sobre la guerra civil Española. 1977 Historia y Literatura*, Universidad de Montreal-Ministerio de Asuntos Exteriores

[Madrid], (1988), i «*Los esclavos, las alcantarillas y el capitán Aguilera: racismo, colonialismo y machismo en la mentalidad en el cuerpo de oficiales nacionales*» dins MUÑOZ SORO, Javier (ed.), *Culturas y políticas de la violencia*. Madrid: Siglo XX i Siete Mares Editorial, 2005

PRIETO, Indalecio, «Sobre José Antonio Primo de Rivera» dins PRIETO, Indalecio, *Convulsiones de España. Pequeños detalles y grandes sucesos*, México: Oasis, 1967

RAMONEDA, Josep, «Estetització de la política i politització de l'art» dins VVAA, *Art i poder. Catàleg de l'exposició*. Barcelona: CCCB, 1996

SÁNCHEZ-BIOSCA, Vicente, «The cinematic image of José Antonio Primo de Rivera: somewhere between a leader and a saint» dins *Screen* [Oxford], (tardor de 2009), pp. 318-333; o bé «El Ausente, ¡Presentel!: el carisma cinematográfico de José Antonio Primo de Rivera, entre líder y santo» dins *Archivos de la filmoteca: Revista de estudios históricos sobre la imagen* [València], (2004, núm. 46), pp. 66-87; i «La imagen y el líder. La aportación cinematográfica al carisma de Franco y José Antonio» dins CANAL, Jordi i MORENO LUZÓN, Javier (eds.), *Historia cultural de la política contemporánea*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2009.

SAZ CAMPOS, Ismael, «Falange e Italia. Aspectos poco conocidos del fascismo español» dins *Estudis d'Història contemporània del País Valencià* [València], (1982), pp. 203-221, «Tres acotaciones a propósito del origen, desarrollo y crisis del fascismo español» dins *Revista de Estudios Políticos* [Madrid], (1986), pp. 179-212, «Les peculiaritats del feixisme espanyol» dins *Afers* [València], (1996), «Regeneracionismo y nuevos nacionalismos. El caso español en una perspectiva Europea» dins BURDIEL, Isabel i CHURCH, Roy, (eds.), *Viejos y nuevos imperios*. València: Episteme, 1998

SOUTHWORTH, Herbert Rutledge, «Le nationalindicalisme espagnol compare avec le fascisme italien et le nationalsocialisme allemand» dins *Actas del Congreso Internacional sobre la Guerra Civil española* [Madrid], (1988)

STERNHELL, Zeev, «Fascist ideology» dins LAQUEUR, Walter (ed.), *Fascism. A Reader's Guide*. Berkeley - Los Ángeles: University of California Press, 1976

SUÁREZ, Federico, «Introducción: Maeztu y el 98» dins MAEZTU, Ramiro, *Defensa de la Hispanidad*. Madrid: Rialp, 2000

SUZZI VALLI, Roberta, «The Myth of squadristo in the fascist regime» dins *Journal of Contemporary History* [Califòrnia], (abril del 2000)

TAMAMES, Ramón, «Los problemas económicos de la Segunda República» dins LACOMBA, JA, *Historia social de España siglo XX*. Madrid: Guadiana, 1976

THOMAS, Hugh, «The hero in the empty room. José Antonio and Spanish Fascism» dins *Journal of Contemporary History* [Londres], (1996)

UCELAY DA CAL, Enric, «Vanguardia, fascismo y la interacción entre nacionalismo español y catalán: el proyecto catalán de Ernesto Giménez Caballero y algunas ideas corrientes en círculos intelectuales de Barcelona, 1927-1933» dins BERAMENDI, Justo G. i MAÍZ, Ramón, *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid: Siglo XXI, 1999

UNAMUNO, Miguel de, «La vida es sueño. Reflexiones sobre la regeneración de España» dins UNAMUNO, Miguel de, *Obras completas. Volumen I*. Barcelona: Círculo de Lectores, 1970

URIARTE, Edurne, «El análisis de las élites políticas en las democracias» dins *Revista de Estudios Políticos* [Madrid], (juliol-setembre, 1997)

VARELA, Javier, «Introducción» dins MAEZTU, Ramiro, *Hacia otra España*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1997

VILLACAÑAS BERLANGA, José Luis, «Estudio introductorio» dins ORTEGA Y GASSET, José, *Meditaciones del Quijote*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2004

VIÑAS, Ángel, «Berlín: salvad a José Antonio» dins *Historia 16*, núm. 1-2 [Madrid], (maig-juny, 1976)

Tesis i projectes d'investigació

CATALÁN DIEZ, José Ramon, *Nacional-sindicalismo. Fascismo Español. Primo de Rivera y Ledesma Ramos*. Bilbao: Universitat del País Basc, 1998 [Tesi doctoral]

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, *Milicias fascistas y violencia política en la II República*. Madrid: Universitat Complutense de Madrid, 1984 [Memòria de llicenciatura]

FUENTES CODERA, Maximiliano, *Un viaje por los extremos. Eugeni d'Ors entre la Gran Guerra y el fascismo (1914-1923)*. Girona: Universitat de Girona, 2011 [Tesi doctoral], <http://ves.cat/bjZ8>, [consultat l'agost de 2012].

JIMÉNEZ CORTACANS, Alfons, *Espanya, entre el passat i el futur. La Conquista del Estado i Libertad en la formació de JONS*. Girona: Universitat de Girona, 2005 [Tesi doctoral]

MARTÍN DE LA GUARDIA, Ricardo, *Información y propaganda en la Prensa del Movimiento. Libertad de Valladolid, 1931-1979*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1993 [Tesi doctoral]

MÍNGUEZ GOYANES, José Luís, *Onésimo Redondo: entre el conservadurismo y la revolución*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1982 [Memòria de llicenciatura]

NORLING, Erik, *La Conquista del Estado. La radicalización de los intelectuales jóvenes. Una corriente no conformista de la intelectualidad juvenil en los últimos meses de la dictadura. Sus paralelos en Europa*. Fuengirola: UNED, 1997 [Projecte d'investigació]

PAYNE, Stanley G., *Falange Española, 1931-1942: The rise and stagnation of a fascist movement*. Colúmbia: Universitat de Colúmbia, 1960 [Tesi doctoral]

PELUSE, Michael, *An Introduction to some of the fundamental thought of José Antonio Primo de Rivera: the untold story*. Nova York: Government Hamilton College, 1994 [Treball de llicenciatura]

PURCET, Aleix, *La reacció dels estudiants: feixisme, joves i món universitari durant la Segona República Espanyola: (1931-1936)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2011 [Tesi doctoral]

RODRÍGUEZ TERUEL, Juan, *Los ministros de la España democrática. Perfil, trayectorias y carrera ministerial de los miembros de gobierno de Suárez a Zapatero (1976-2005)*. Barcelona: Universitat de Barcelona [Tesi doctoral]

ROOT, Patricia, *The Falange in the pre-Civil War Spain: Leadership. Ideology and origins*. San Diego: Universidad de San Diego, 1972 [Tesi doctoral]

SERVER, Gabriel, *Ramiro Ledesma Ramos (1905-1936). Itinéraire d'un nationaliste révolutionnaire espagnol*. Niza: Universitat de Niza-Sophia Antipolis, 1998 [Memòria de llicenciatura]

TANDY, Lucy, *Ernesto Giménez Caballero and «La Gaceta Literaria»*, Oklahoma: University of Oklahoma, 1932 [Memoria de llicenciatura]

VICENTE MAUREL, Marcos, *Del arte a la política: la evolución ideológica de Ernesto Giménez Caballero y Ramiro Ledesma Ramos a través de su crítica cultural y literaria (1923-1931)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2004 [Tesi doctoral]

UCELAY DA CAL, Enric, «Vanguardia, fascismo y la interacción entre nacionalismo español y catalán: el proyecto catalán de Ernesto Giménez Caballero y algunas ideas corrientes en círculos intelectuales de Barcelona, 1927-1933» dins BERAMENDI, Justo G. i MAÍZ, Ramón, *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid: Siglo XXI, 1999

URETA, Michael G., *Falange: nationalism, patriotism or capitulation?* Manila: Universitat de Filipines, 1988 [Tesi doctoral]

Bibliografía de discurs polític i comunicació

ABERBACH, Joel D., PUTNAM, Robert D., i ROCHMAN, Bert A, *Bureaucrats and Politicians in western Democracies*. Cambridge: Harvard University, 1981

ADORNO, T. W., *Televisión y cultura de masas*. Córdoba: Eudecor, 1966; *La ideología como lenguaje*. Madrid: Taurus, 1971

ALCÁNTARA SÁEZ, Manuel, *El oficio de político*. Madrid: Tecnos, 2012

BERELSON, B., *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe: Free Press, 1952

BLUMER, Herbert, *El interaccionismo simbólico*. Barcelona: Hora, 1982

BROGAN, Hugh, *Alexis de Tocqueville: a biography*. Londres: Profile, 2006

CANEL, María José, *Comunicación política. Una guía para su estudio y práctica*. Madrid: Tecnos, 2006

CEDRONI, Lorella i DELL'ERA, Tomasso, *Il linguaggio politico*. Roma: Carocci, 2002

COENEN-HUTHER, Jacques, *Tocqueville*. París: Presses Universitaires de France, 1997.

CURRAN, J., GUREVITCH M. I WOOLLACOOT, J. (eds.), *Mass Communication and Society*. Londres: Arnold, 1975

DADER, José Luis, *Tratado de comunicación política*. Madrid: Cersa, 1998

DERRIDÀ, J., *L'écriture et la différance*. París: Seuil, 1967, *La desconstrucción en las fronteras de la filosofía: la retirada de la metáfora*. Barcelona: Paidós, 2001

DEXTER, L.A., i WHITE, D.M. (eds.), *People, Society and Mass Communications*. Nova York: Free Press, 1964

FERRI, Mascia, *Come si forma l'Opinione pubblica. Il contributo sociologico di Walter Lippmann*. Milan: Franco Angeli, 2006

FLEUR, M. De, i BALL-ROCHEACH, S., *Teorías de la comunicación de masas*. Barcelona: Paidós, 1992

FOUCAULT, M., *La arqueología del saber*. Madrid: Siglo XXI, 1990, *Los anormales: curso del collège de France, 1974-1975*. México: Fondo de cultura económica, 2000

FRANCO, Teresa, *Màrqueting polític*. Barcelona: UOC, 2009

FREEMAN, Des, *The Politics of media policy*. Cambridge: Polity, 2006

HOLTZENDORFF, Franz Von, *Esencia y valor de la opinión pública: introducción al estudio de la ciencia política contemporánea*. Madrid: librería de Fernando Fé, 1888.

- HORKHEIMER, M., *La función de las ideologías*. Madrid: Taurus, 1966; *Teoría crítica*. Barcelona: Barral, 1973
- HYMAN, H i SHEATSLEY, P., «Some Reasons Why Information Campaigns Fail» dins SCHRAMM, W., i ROBERTS, D., *The process and Effects of Mass Communication*. Chicado: University of Illinois Press, 1972
- IOSIFIDIS, Petros, *Global media and communication policy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011
- JAUSS, H.R., *Pour une esthétique de la réception*. París: Gallimard, 1996
- KATZ, E., GUREVITCH, M. i HAAS, H., «On the Use of Mass Media for Important Things» dins *American Sociological Review*, núm. 38 [Washington], (1973)
- KLAPPER, J.T., *The Science of Human Communication*. Nova York. Basic Books, 1963
- LEHMANN, Jennifer M., *Deconstructing Durkheim: a post-post structuralist critique*. Londres: Routledge, 1993
- LEONARDIS, C. DE, *Economia e Stato Sociale. Per la critica della teoria strutturale-funzionalista*. Florencia: La Nuova Italia, 1976
- LOZITO, Virginia, *By Walter Lippmann. Opinione pubblica, politica estera e democrazia*. Rome: Aracne, 2008
- LUKES, Steven, *El Poder. Un enfoque radical*. Madrid: Siglo XXI, 2007
- LUND, F.H, *Psychology. An Empirical Study of Behavior*. Nova York: Ronald Press, 1933
- LYOTARD, J.F., *La condició postmoderna*. Barcelona: Altaya, 1999
- MAAREK, Philippe, J., *Communication & marketing de l'homme politique*. París: Lexis Nexis, 2007
- MANGONE, Carlos i WARLEY, Jorge, *El discurso político: del foro a la televisión*. Buenos Aires, Biblos, 1994
- MARCUSE, H., *La agresividad en la sociedad avanzada y otros ensayos*. Madrid: Alianza, 1971, *Ensayos sobre política y cultura*. Madrid: Ariel, 1981, *El final de la utopia*. Barcelona: Ariel, 1986
- MARRIS, Paul i THORNHAM, Sue, *Media studies. A reader*. Nova York: University press New York, 2002
- MAZZOLENI, Gianpietro, *La comunicación política*. Madrid: Alianza, 2010
- MONTEFORTE TOLEDO, Mario (ed.), *Discurso político*. México: Nueva imagen, 1980
- MONZÓN, Cándido, *Opinión pública, comunicación y política*. Madrid: Tecnos, 2006
- MUÑOZ-ALONSO, Alejandro i ROSPIR, Juan Ignacio, *La comunicación política*. Madrid: Universitas, 1995
- PARSONS, T., *Sociological Theory and Modern Societies*. Nova Yord: Free Press, 1967
- PASQUINO, G. (dir.), *Le società complesse*. Bolònia: Mulino, 1983
- PRADES, José A., *Durkheim*. París: Presses Universitaires de France, 1990

- ROBLES MORCHÓN, Gregorio, *Crimen y castigo (ensayo sobre Durkheim)*. Madrid: Civitas, 2001.
- RODRÍGUEZ KAUTH, Ángel, *El discurso político: la caída del pensamiento*. Buenos Aires: Espacio, 2000
- RORTY, R., *El giro lingüístico: dificultades metafilosóficas de la filosofía lingüística*. Barcelona: Paidós, 1990
- SANCHÍS, José Luis, MAGAÑA, Marcos i SANMARTÍN, Aleix, *Ganar el poder. Apuntes de 86 campañas electorales*. Madrid: Síntesis, 2009
- SARTORI, Giovanni, *Homo videns. La Sociedad teledirigida*. Madrid: Taurus, 1977; *Partidos y sistemas de partidos*. Madrid: Alianza, 1980; i *Cómo hacer ciencia política*. Madrid: Taurus, 2011
- SEARS, D i FREEDMAN, J., «Selective Exposure to Information: a Critical Review» dins *Public Opinion Quarterly*, vol. 31, [Oxford], (1967)
- SCHILLER, Herbert I., *Communication and Cultural Domination*. Nova York: International Arts and Sciences Press, 1976
- SCHRAMM, W., i ROBERTS, D., *The process and Effects of Mass Communication*. Chicago: University of Illinois Press, 1972
- SIEDENTOP, Larry, *Tocqueville*. Nova York: Oxford, 1994
- VASILACHIS, Irene, *Discurso político y prensa escrita: un análisis sociológico, jurídico y lingüístico. La construcción de representaciones sociales*. Barcelona: Gedisa, 1997
- VATTIMO, Gianni, *Adiós a la verdad*. Barcelona: Gedisa, 2010.
- VVAA, *Democratizing communication? Comparative perspectives on information and power*. Cresskill: Hampton press, 1997
- WOLF, Mauro, *La investigación de la comunicación de masas. Crítica y perspectivas*. Barcelona: Paidós, 2005
- WRIGHT, C.R., *Saggi di sociologia della conoscenza*. Milà: Bompiani, 1971, *Mass Communications: A Sociological Approach*. Nova York: Random House, 1975

Articles i capítols de llibres de discurs polític i comunicació

- BAUER, R., «The Communicator and the Audience» dins DEXTER, L.A., i WHITE, D.M. (eds.), *People, Society and Mass Communications*. Nova York: Free Press, 1964
- FREIDSON, E., «Communications Research and the Concept of the Mass» dins *American Sociological Review*, vol. 18, núm. 3 [Washington], (1953)
- GIDDENS, A., «La società europea negli anni ottanta: divisioni di classe, conflitto di classe e diritti di cittadinanza» dins PASQUINO, G. (dir.), *Le società complesse*. Bolònia: Mulino, 1983
- HOVLAND, C, «Reconciling Conflicting Results Derived from Experimental and Survey Studies of Attitude Change» dins SCHRAMM, W., i ROBERTS, D., *The process and Effects of Mass Communication*. Chicado: University of Illinois Press, 1972
- LAZARSFELD, Paul F. I MERTON, Robert K., «Mass communication. Popular taste and organized social action» dins MARRIS, Paul i THORNHAM, Sue, *Media studies. A reader*. Nova York: University press New York, 2002

LOZANO, José Carlos, *Teoría e investigación de la comunicación de masas*. México: Pearson Educación, 2007

MCQUAIL, D., «The influence and Effects of Mass Media» dins CURRAN, J., GUREVITCH M. I WOOLLACOOT, J. (eds.), *Mass Communication and Society*. Londres: Arnold, 1975

Bibliografía general de proximitat a FE de las JONS

ABELLÁN, José Luís, *Ortega y Gasset y los orígenes de la transición democrática*. Madrid: Espasa-Calpe, 2000

AGUADO, Emiliano, *Ramiro Ledesma, fundador de las JONS*. Madrid: Eds. De la Vicesecretaría de Educación Popular, 1941, *Ramiro Ledesma Ramos en la crisis de España*. Madrid: Ed. Nacional, 1942, *Ramiro Ledesma en la crisis de España*. Madrid: ed. Nacional, 1942, *La República, último disfraz de la Restauración*. Madrid: Ed. Nacional, 1972

AGUINAGA, Enrique de, *Un informe (1972) y sus revisiones*. Madrid: Plataforma 2003, 2003

AGUINAGA, Enrique de i GONZÁLEZ NAVARRO, Emilio, *Mil veces José Antonio*. Madrid: Plataforma 2003, 2003

ALMIRANTE, Giorgio, *José Antonio Primo de Rivera*. Roma: Ciarrapico Editore, 1980

ALONSO BEIGHAU, Juan, *José Antonio (para los nietos de toda España)*. Granada: Copartgraf, 2003

ANSALDO, Juan Antonio, *¿Para qué...? (De Alfonso XIII a Juan III)*. Buenos Aires: Editorial Vasca Ekin, 1951

ANTIGÜEDAD, Alfredo R., *José Antonio en la cárcel de Madrid. Del 14 de marzo al 6 de junio de 1936. Interesante reportaje con Raimundo Fernández Cuesta*. Sant Sebastià: Imp. Giménez Caballero, 1936, *José Antonio en la cárcel de Alicante. Un gran reportaje con Miguel Primo de Rivera*. Madrid: Imp. Giménez Caballero, 1939, *José Antonio en Alicante. Reportaje con Carmen Primo de Rivera*. Sant Sebastià: [s.n.], 1939

APARICIO, Juan, *La Conquista del Estado. Antología*. Barcelona: Ediciones FE, 1939, i *JONS*. Barcelona: Editora Nacional, 1939

ARCE, Carlos de, *José Antonio. Biografía*. Barcelona: ATE, 1983

AREILZA, José María de, *Así los he visto*. Barcelona: Planeta, 1974

ARGAYA, Miguel, *Entre lo espontáneo y lo difícil: apuntes para una revisión de lo ético en el pensamiento de José Antonio Primo de Rivera*. Oviedo: Tarfe, 1996

ARRARÁS, Joaquín, *Historia de la Segunda República española*, Madrid: Editora nacional, 1970

AZNAR, Manuel, *Historia militar de la Guerra de España*. Madrid: Idea, 19585

BARRÈS, Maurice, *Los desarraigados*. Madrid: Cátedra, 1996

BEDOYA, Javier M. De, *Memorias desde mi aldea*. Valladolid: Ámbito, 1996

BERTRÁN GÜELL, Felipe, *Caudillos, profetas y soldados*. Madrid – Barcelona: Editorial Juventud, 1939

- BORRÁS, Tomás, *El Madrid de José Antonio*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos Madrileños, 1953; *Ramiro Ledesma*. Madrid: ed. Nacional, 1971
- BRAVO, Francisco, *José Antonio: el hombre, el jefe, el camarada*. Madrid: Ediciones Españolas, 1939, *Historia de Falange Española de las JONS*. Madrid: Editora Nacional, 1940, *José Antonio ante la justicia roja*. Madrid: Eds. De la Vicesecretaría de Educación Popular, 1941
- BROCA, Salvador de, *Falange y filosofía*. Granollers: Unieurop, 1976
- CACHO ZABALZA, Antonio, *La Unión Militar Española*. Alacant: Egasa, 1940
- CHUECA, Ricardo, *El fascismo en los comienzos del régimen de Franco: un estudio sobre FET-JONS*. Madrid: San Martín, 1969
- CUADRADO COSTA, José, *Ramiro Ledesma Ramos. Un romanticismo de acero*. Madrid: Barbarroja, 1998
- DÁVILA, Sancho, *José Antonio. Salamanca y otras cosas*. Madrid: Afrodisio Aguado, 1967
- DÍAZ DE OTAZU, Francisco, *Hacia la filosofía de Ramiro Ledesma*. Oviedo: SOS Libros, 2000
- DÍAZ NIEVA, José, *José Antonio: visiones y revisiones: bibliografía de, desde y sobre José Antonio Primo de Rivera*. Madrid: Barbarroja, 2002
- DÍAZ NIEVA, José i URIBE, Enrique, *El yugo y las letras*. Bibliografía de, desde y sobre el nacionalsindicalismo. Madrid: Reconquista, 2005
- DÍAZ PLAJA, Fernando, *Los Grandes procesos de la Guerra Civil española*. Barcelona: Plaza & Janés, 1997
- DRIEU LA ROCHELLE, Pierre, *Gilles*. Madrid: Alianza, 1989
- FERNÁNDEZ CUESTA, Raimundo, *Personalidad de José Antonio*. Badajoz: Alonso Mangas Cuenda, 1966, i *Testimonio, recuerdos y reflexiones*. Madrid: Dyrsa, 1985
- FRAGOSO DEL TORO, Víctor, *La España de ayer*. Valladolid: Ed. Miñón, 1955
- FOXÁ, Agustín de, *Madrid, de Corte a Checa*. Madrid: Ciudadela Libros, 2006
- FUENTES GALLEGU, Francisco Miguel, *José Antonio: La esperanza en el horizonte. Biografía fotográfica*. Madrid: Barbarroja, 2003
- GARCÍA DE TUÑÓN DE AZA, José María, *José Antonio y la República*. Oviedo: Tarfe, 1996
- GARCÍA SERRANO, Rafael, *Eugenio o la proclamación de la primavera*. Molins de Rei: La Nueva República, 2003, i *La gran esperanza*. Barcelona: Planeta, 1983
- GAY, Vicente, *El Nacionalsocialismo y el nuevo Derecho*. Madrid: El Financiero, 1933, o *La revolución nacionalsocialista*. Barcelona: Librería Bosch, 1934
- GIBELLO, Antonio, *José Antonio. Apuntes para una biografía polémica*. Madrid: Doncel, 1974, *José Antonio, ese desconocido*. Madrid: Dyrsa, 1985
- GIL MUGARZA, Bernado, *España en llamas*. Barcelona: Ed. Acervo, 1968
- GIL ROBLES, José María, *No fue posible la paz*. Buenos Aires: ed. Sudamericana, 1968
- GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, *Circuito imperial*, Madrid: La Gaceta Literaria, col. Joven España, 1929, *La nueva catolicidad. Teoría general sobre el Fascismo en Europa: en España. Segunda*

edición (con un capítulo adicional sobre "Los fascistas españoles"). Madrid: Ediciones de La Gaceta Literaria, 1933, *Genio de España*, Madrid: Ediciones Jerarquía, 1939, *Camisa azul y boina colorada*. Madrid: Los combatientes, 1939; *Los secretos de la Falange*. Barcelona: Yunque, 1939, *Casticismo, nacionalismo y vanguardia: antología, 1927-1935*. Madrid: Fundación Santander Central Hispano, 2005, *Memorias de un dictador*, Barcelona: Planeta, 1979

GUILLÉN SALAYA, Francisco, *El diálogo de las pistolas. Novela del terrorismo español*. Madrid: Atlántico, 1931, *Mirador literario. Parábola de la nueva literatura*. Madrid: Atlántico, 1931, *Bajo la luna nueva. Novela de la vida social moderna*. Madrid: Juan Pueyo, 1935, *Anecdotario de las JONS. Historia y anécdota de las Juntas Ofensivas Nacional Sindicalistas*. San Sebastián-Pamplona: Ed. Yugos y Flechas, 1938, i *Los que nacimos con el siglo: biografía de una juventud*. Madrid: Colenda, 1953

GÓMEZ-SANTOS, Marino, *La Reina Victoria Eugenia de cerca*. Madrid: Magisterio Español, 1969

GONZÁLEZ RUIZ, Nicolás, *José Antonio. Biografía e ideario*, Madrid: Ed. Redención, 1940

HILLERS, Sigfredo, *Falange y fascismo. Dos doctrinas diferentes. Dos modos de entender la vida y la muerte*. Madrid: Poesía que promete, 2011

HITLER, Adolf, *Mi lucha*. México: Editora México, 1971

IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, *Estudio y acción. La Falange fundacional a la luz del "Diario" de Alejandro Salazar, 1934-1936*. Madrid: Barbarroja, 1993

IMATZ, Aurnaud, *La Phalange Espagnole et le nationalsyndicalisme*. París: Goderfroy, 2000, *La pensée politique de José Antonio Primo de Rivera*. Burdeos: Universitat de Burdeos, 1975, *José Antonio, Falange Española y el nacionalsindicalismo*. Madrid: Plataforma 2003, 2003

JIMÉNEZ GALOCHA, José Manuel (comp.), *Nuestra Revolución. La última iniciativa editorial de Ramiro Ledesma Ramos*. Barcelona: Ediciones Nueva República, 2003

JEREZ RIESCO, José Luís, *Ramiro Ledesma Ramos. Rivoluzionario mistico. Iniziazione sulla filosofia, il pensiero e l'azione del promotore della rivoluzione spagnola*. Monfalcone: Le Pleiadi-Sentinella d'Italia, 1984, *Falange, partido fascista*. Barcelona: Ed. Bau, 1977, *Onésimo Redondo Ortega, adelantado nacionalsindicalista de Castilla*. Milán: Carpe Diem et Rape Oscula-Asociazione Culturale "Il Cervo Bianco", 2000, *José Antonio, fascista*. Molins de Rei: Nueva República, 2003

LANZAS, Roberto (pseudònim de LEDESMA RAMOS, Ramiro), *Fascismo en España*. Madrid: La Conquista del Estado, 1935

LEDESMA RAMOS, Ramiro, *JONS*. Barcelona: Editora nacional, 1939, *La filosofía, disciplina imperial*. Madrid: Tecnos, 1983, *Textos políticos. La Conquista del Estado*. Madrid: Edita Trinidad Ledesma Ramos, 1986, *Discurso a las juventudes de España*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003, i *La Patria Libre. El semanario de la ruptura*. Sevilla: Barbarroja, 2009

LÓPEZ PASCUAL, Eduardo, *Proceso a un hombre muerto*. Murcia: Tip. Juliá, 1985

LUCA DE TENA, Juan Ignacio, *Semblanza literaria y sentimental de Rafael Sánchez Mazas*. Madrid: Tall. Prensa Española, 1966, i *Mis amigos muertos*. Barcelona: Planeta, 1971

MAEZTU, Ramiro, *Hacia otra España*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1997, *Defensa de la Hispanidad*. Madrid: Rialp, 2000

MARTÍNEZ DE BEDOYA, Javier, *Onésimo Redondo. Caudillo de Castilla*. Valladolid: Libertad, 1938

- MARTÍNEZ PÉREZ, Juan Antonio, *José Antonio, vocación política de nuestro tiempo*. La Coruña: Eds. De la Diputación Provincial de La Coruña, 1972
- MARTÍN VILLAPECELLÍN, José, *José Antonio en la cárcel y a hombros de sus falanges*, Barcelona: Maucci, 1939
- MASSOT, Vicente Gonzalo, *José Antonio: un estilo español de pensamiento*. Oviedo: Tarfe, 1997
- MEDRANO, Antonio, «José Antonio Primo de Rivera: le fondateur de la Phalange» dins *Totalité*, núm. 13, [París], (tardor de 1991)
- MELEIRO, Fernando, *Anecdotario de la Falange de Orense*. Madrid: Ediciones del Movimiento, 1952
- MELGAR y ABREU, Bernardino, *Héroes y mártires de la aristocracia española (julio 1936-marzo 1939)*, Madrid: [s.n.], 1945
- MIQUELARENA, Jacinto, *El gusto de Holanda. Viaje novelado*. Madrid: Espasa Calpe, 1929
- MILLÁN LAVÍN, Joaquín, *Consigna: matar a José Antonio*. Madrid: Movimiento Falangista de España, 1998
- MÍNGUEZ GOYANES, José Luís, *Onésimo Redondo*. Valladolid: Obra Cultural de la Caja de Ahorros Popular, 1984, *Onésimo Redondo. 1905-1936. Precursor sindicalista*. Madrid: Ed. San Martín, 1990
- MONTERO DÍAZ, Santiago, *Ramiro Ledesma Ramos*. Madrid: círculo cultural Ledesma Ramos, 1962, *La evolución intelectual de Ramiro Ledesma*. Madrid: Minuesa de los Ríos, 1941, *Ramiro Ledesma Ramos*. Madrid: Círculo Cultural Ramiro Ledesma Ramos, 1962
- MONTES AGUDO, Gumersindo, *Vieja Guardia*. Madrid: Aguilar, 1939
- MONTES, Eugenio, *Antología de la obra de Eugenio Montes*. Galicia: Xunta de Galicia, 2003
- MORENO HERNÁNDEZ, Miguel, *El nacionalsindicalismo de Ramiro Ledesma Ramos*. Madrid: Delegación Nacional de Organizaciones del Movimiento, 1963
- MOURLANE MICHELENA, Pedro, *El discurso de las armas y las letras*. Bilbao: Biblioteca Amigos del País, 1915
- MUGUETA, Juan, *Víctor Pradera, Ramiro de Maeztu, José Calvo Sotelo, José Antonio*, Sant Sebastià: Ed. Navarro y del Teso, 1938
- NAVARRO ÁLVAREZ, Eduardo, *Cavilaciones entorno a José Antonio*. Madrid: Plataforma 2003, 2003
- NEVILLE, Edgar, *Frente de Madrid*. Madrid:[s.n.], 1940
- NORLING, Eric, *Las JONS revolucionarias. Compañeros de Ramiro Ledesma: los otros consistas. Textos y semblanzas*. Molins de Rei: Nueva República, 2002
- OBREGÓN, Antonio de, *Hermes en la vía pública*. Madrid: Espasa-Calpe, 1934
- PARRA CELAYA, Manuel, *José Antonio y Eugenio d'Ors: falangismo y catalanidad*. Madrid: Plataforma 2003, 2003
- PAVÓN PEREIRA, Enrique, *Confesiones de José Antonio*, Buenos Aires: Ed. Poblét, 1946, *Testimonios de José Antonio*. Buenos Aires: Domingo E. Taladriz, 1947, *De la vida de José*

Antonio. Madrid: Ed. Nacional, 1948, i *Historia de José Antonio y de la revolución nacional*. Madrid: Ed. Nacional, 1949

PEMÁN, José María, *Mis almuerzos con gente importante*, Barcelona: Dopesa, 1975

PEMARTÍN, Julián, *Hacia la historia de la Falange*. Jerez: Tip. Lit. Jerez Industrial, 1938, *Almanaque de la Primera Guardia*. Madrid: Ed. Nacional, 1945, *José Antonio*. Madrid: Publicaciones Españolas, 1953, i *José Antonio, lo que no es*. Oviedo: Ed. Nuevo Cauce, 1985

PÉREZ GARCÍA, María del Pilar Amparo, *Conversaciones con el ausente y otros temas*. Molins de Rei: Nueva República, 2006

PRIETO, Tomás, *Héroes y gestas de la cruzada. Datos para la historia*, Madrid: Tormes, 1966

PRIMO DE RIVERA, José Antonio, *José Antonio. Íntimo. Textos biográficos y epistolario*. Madrid: Ediciones del Movimiento, 1968, *Obras completas*. Madrid: Ediciones de la vicesecretaría de educación popular de FET y de las JONS, 1945, i *Obras Completas*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos, 1976

PRIMO DE RIVERA Y URQUIJO, Miguel, *Papeles póstumos de José Antonio*. Barcelona: Plaza & Janés, 1996

PRIMO DE RIVERA, Pilar, *La mujer en el movimiento nacional*. Santander: Delegación Nacional de la Sección Nacional Femenina de la Falange Española, 1938, *Recuerdos de José Antonio (conferencia pronunciada en el Instituto de Cultura Hispánica de Santiago de Chile en diciembre de 1953)*, Madrid: Gráf. Ibarra, 1967, *Recuerdos de José Antonio (conferencia pronunciada en el Club Mundo de Barcelona el 4 de abril de 1973)*, Madrid: Delegación Nacional de la Sección Femenina del Movimiento, 1973, *Recuerdos de José Antonio, Conferencia de Pilar Primo de Rivera en Barcelona el 4 de abril de 1977*, Madrid: Almena, 1977, *Recuerdos de una vida*, Madrid: Dyrsa, 1982, i *Recuerdos de José Antonio*, Madrid: Edis. Barbarroja/Plataforma 2003, 2002

RAMOS GONZÁLEZ, Miguel, *La violencia en Falange Española*. Oviedo: Tarfe, 1993

REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Caudillo de Castilla*. Valladolid: Hijos de Onésimo Redondo, 1937, *El Estado Nacional*. Valladolid: Libertad, 1938, *Onésimo Redondo. Vida obra y pensamiento*. Valladolid: Ediciones gráficas Afrodisio Aguado, 1941, *Obras completas*. Madrid: Publicaciones españolas, 1954, *Onésimo Redondo. Edición cronológica*. Madrid: Dirección general de información y publicaciones españolas, 1955, *Onésimo Redondo. Biografía y escritos*. Oviedo: Tarfe, 1994

RIDRUEJO, Dionisio, *Casi unas memorias*. Barcelona: Planeta, 1976

RÍO CISNEROS, Agustín del, *José Antonio: abogado*. Madrid: Ediciones del Movimiento, 1968

RUIZ DE ALDA, Julio, *Obras completas*. Madrid: FE, 1939

SAINZ RODRÍGUEZ, Pedro, *Testimonio y recuerdos*. Barcelona: Planeta, 1978

SÁNCHEZ DIANA, José María, *Ramiro Ledesma Ramos. Biografía*. Madrid: Editora nacional, 1975.

SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, *XV sonetos para XV esculturas de Moisés de Huerta*. Bilbao: Lux, 1917, *La vida nueva de Pedrito de Andía*. Pozuelo de Alarcón: Espasa-Calpe, 2004, i *Pequeñas memorias de Tarín*. Barcelona: Península, 2005

SANTA MARINA, Luys, *Tetramorfos (de las memorias de César Gustavo de Gimeno)*, Madrid: Nuevos Novelistas Españoles, 1927, *Cisneros*. Barcelona: Yunque, 1939, *Vida de Juana de Arco*. Barcelona: IG Seix Barral Hnos, 1942, *Vida de Isabel la Católica*. Barcelona: IG Seix

- Barral Hnos, 1943, *Tras el águila del César: elegía del Tercio, 1921-1922*. Barcelona: Yunque, 1939, *Cisneros*. Madrid: Espasa-Calpe, 1957, i *Hacia José Antonio*. Barcelona: AHR, 1958
- SANTA MARINA, Luys i CALZADA ECHEVARRÍA, Andrés Manuel, *Estampas de Zurbarán*. Barcelona: Canosa, 1929
- SERRANO SUÑER, Ramón, *Semblanza de José Antonio, joven*. Barcelona: Pareja y Borrás, 1958, *Entre el silencio y la propaganda. La historia como fue: memorias*. Barcelona: Planeta, 1977
- SIMANCAS, Moisés, *José Antonio: génesis de su pensamiento*. Madrid: Plataforma 2003, 2003, *José Antonio, madurez de su pensamiento*. Madrid: Plataforma 2003, 2003
- SUÁREZ, Jaime, *Introducción a José Antonio*. Madrid: Plataforma 2003, 2003
- VEGAS LATAPIÉ, Eugenio, *Memorias políticas: el suicidio de la Monarquía y la Segunda República*, Barcelona: Planeta, 1983
- VILLEGAS, Luis Miguel, *Onésimo Redondo. Los albores de la Falange*. Madrid: Barbarroja, 2011
- VVAA, *Dolor y memoria de España en el segundo aniversario de la muerte de José Antonio*. Madrid: Jerarquía, 1939
- VVAA, *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana. Suplemento Anual 1936-1939, Primera Parte*. Madrid: Espasa Calpe, 1979
- VVAA, *José Antonio. Actualidad de su doctrina*. Madrid: Delegación Nacional de Organizaciones del Movimiento, 1961
- VVAA, *José Antonio. Su vida, su obra, su tarea*. Madrid: Eds. Prensa y propaganda del Servicio Exterior, 1943
- VVAA, *José Antonio. Un pensamiento vivo*, Madrid: Dispar, 1994
- VVAA, *José Antonio*. Zaragoza: La editorial, 1962
- VVAA, *Onésimo Redondo. Vida obra y pensamiento*. Valladolid: Ediciones gráficas Afrodisio Aguado, 1941
- XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Felipe, *José Antonio: biografía apasionada*. Madrid: Bullón, 1963, *Infancia de José Antonio (Lectura dialogada. Adaptación de la biografía de José Antonio)*. Madrid: Gráf. Ibarra, 1966

Artículos i capítols de llibres de proximitat a FE de las JONS

- APARICIO, Juan «El archipatriota de la unidad» dins *El Alcázar* [Madrid], (10 de noviembre de 1976), «Ramiro Ledesma Ramos» dins *La novela del sábado* [Madrid], (4 de noviembre de 1939)
- CABALLERO JURADO, Carlos, «Ramiro Ledesma: su interpretación del fascismo» dins *Revisión* [Alacant], (març de 1986)
- CASTRO VILLACAÑAS, Antonio, «José Antonio y Franco» dins *Boletín Informativo Fundación Nacional Francisco Franco*, núm. 87, [Madrid], (octubre de 2001)
- COVARRUBIAS ARRIAZU, L., «¿Quién ordenó el fusilamiento de José Antonio?» dins *Nueva Historia*, núm. 22, [Madrid], (novembre de 1978)

CUADRADO COSTA, José, «Ramiro Ledesma Ramos et la question juive» dins *Défense de l'Occident* [París], (juliol-agost, 1980), «Ramiro Ledesma y la Falange Española» dins *Revisión* [Alacant], (març, 1986)

GARCÍA SÁNCHEZ, Narciso, «Introducción» dins REDONDO, Onésimo, *Obras completas*. Madrid: Publicaciones españolas, 1954, *Onésimo Redondo*. Madrid: Publicaciones Españolas, 1956

GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto, «Ledesma Ramos» dins *Razón Española* [Madrid], (octubre-novembre de 1984)

GUTIÉRREZ INCLÁN, José Manuel, «Cárcel de Alicante, 1936. El 'testamento' de José Antonio» dins *Tiempo de Historia*, núm. 37, [Madrid], (desembre de 1977)

IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, Rafael, «Detalles sobre la muerte de Ramiro Ledesma Ramos: La utilidad de un mito» dins *Aportes*, núm. 32 [Madrid], (1996)

IMATZ, Arnaud, «Falange y fascismo» dins *Razón española* [Madrid], (maig-juny 1986)

LUCA DE TENA, Juan Ignacio, «José Antonio Primo de Rivera» dins LUCA DE TENA, Juan Ignacio, *Mis amigos muertos*. Barcelona: Planeta, 1971

MAZO, Mariano del i BAQUERO, Arcadio, «Vida y muerte de José Antonio» dins *La Actualidad Española*, núm. 1037, fascicle núm. 21 de la Guerra de España, pàgs. 437-468, [Madrid], (18-25 de noviembre de 1971)

MEDRANO, Antonio, «Ramiro Ledesma Ramos: le créateur du national-syndicalisme» dins *Totalité*, núm. 13-14 [París], (1981)

MELGAR y ABREU, Bernardino (Marqués de San Juan de Piedras Albas), «Marqués de Estella (José Antonio)» dins MELGAR y ABREU, Bernardino, *Héroes y mártires de la aristocracia española (julio 1936-marzo 1939)*, Madrid: [s.n.], 1945

MÉLIDA MONTEAGUDO, Mónico (pseudónimo de RAMOS, Demetrio), «Los resortes de Onésimo Redondo y los días "grises" de sus Juntas Castellanas de Actuación Hispánica» dins *Aportes*, núm. 32 [Madrid], (març de 1996)

MONTERO DÍAZ, Santiago, «Estudio preliminar» dins LEDESMA RAMOS, Ramiro, *Textos políticos. La Conquista del Estado*. Madrid: Edita Trinidad Ledesma Ramos, 1986

NORLING, Erik «Ramiro Ledesma Ramos: Itinéraire d'un non-conformiste» dins *Resistance. Le mensuel du Réseau Radical NR & Solidariste* [París], (octubre i novembre, 2002)

PEMÁN, José María, «José Antonio en el campo y en el club» dins PEMÁN, José María, *Mis almuerzos con gente importante*, Barcelona: Dopesa, 1975

PEMARTÍN, Julián, «Primo de Rivera, José Antonio» dins VVAA, *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana, Suplemento Anual 1936-1939, Primera Parte*. Madrid: Espasa Calpe, 1979

PRIETO, Tomás, «Unas horas históricas. Como fue condenado a muerte José Antonio» i «La santa muerte de José Antonio» dins PRIETO, Tomás, *Héroes y gestas de la cruzada. Datos para la historia*, Madrid: Tormes, 1966

SÁNCHEZ MAZAS, Rafael, «La idea de patria en José Antonio» dins *Revista de Estudios Políticos*, núm. 84, [Instituto de estudios políticos; centro de estudios constitucionales; Madrid], (noviembre-deseembre de 1955)

SÁNCHEZ, Narciso, «Biografía» dins REDONDO, Onésimo, *Onésimo Redondo. Biografía y escritos*. Oviedo: Tarfe, 1994

VILLANUEVA DE LA ROSA, José, «Prólogo» dins REDONDO, Onésimo, *El Estado Nacional*. Valladolid: Libertad, 1938

VVAA, «Cincuenta años de la muerte de José Antonio» dins *El Alcázar*, [Madrid], (20 de novembre de 1986)

VVAA, «Homenaje a José Antonio» dins *El Alcázar*, [Madrid], (20 de novembre de 1976)

VVAA, «José Antonio en los umbrales del siglo XXI» dins *Nosotros*, [Madrid], (núm. especial de 1999)